

Н.О. Пасічник

**Фінансова і фінансово-правова наука і освіта
в Наддніпрянській Україні в ХІХ – на початку
ХХ століття**

Монографія

Кропивницький
«КОД»
2018

Рецензенти:

М.М. Москалюк, доктор історичних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

О.І. Курок, доктор історичних наук, професор Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

І.О. Демуз, доктор історичних наук, доцент Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Науковий редактор:

В.М. Орлик, доктор історичних наук, професор Центральноукраїнського національного технічного університету.

Пасічник Н.О.

П19 Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття: Монографія. – Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. – 434 с.

ISBN 978-617-653-051-0

Монографія присвячена еволюції фінансової і фінансово-правової науки і освіти в українських губерніях Російської імперії з початку XIX ст. до 1914 р. у світлі європейської наукової традиції. Проаналізований розвиток імперського державного господарювання та фінансово-правові ідеї державних діячів першої половини XIX ст., визначений їхній вплив на тогочасну практику фінансового управління та фінансову думку. Розглядається становлення і розвиток фінансової і фінансово-правової науки і освіти на юридичних факультетах Харківського, Київського та Новоросійського університетів, а також в ліцеї князя Безбородька та Рішельєвському ліцеї. Досліджується наукова спадщина викладачів університетський центрів Наддніпрянської України та виокремлюється особистий внесок кожного в розвиток фінансової та фінансово-правової науки і освіти.

Монографія розрахована на науковців, фахівців у галузі історії науки і техніки, викладачів, аспірантів, студентів вищих закладів освіти, а також на всіх, хто цікавиться історією України та Російської імперії.

УДК 336.11:378](477)"18/19

Затверджено до друку Вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
(протокол № 6 від 21 лютого 2018 року)

ISBN 978-617-653-051-0

ЗМІСТ

ВСТУП.....	p
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ТА ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НАУКИ І ОСВІТИ	11
1.1. Інтегративні аспекти становлення і розвитку фінансової і фінансово-правової науки і освіти.....	11
1.2. Теоретичні та прикладні витoki фінансової та фінансово-правової науки і освіти.....	35
1.3. Зміст, структура та об'єкт вивчення фінансової та фінансово-правової науки періоду її інституціоналізації як самостійної наукової сфери і навчальної дисципліни	58
РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НАУКИ Й ОСВІТИ В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОГО ГОСПОДАРСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (З ПОЧАТКУ ДО 60-Х РОКІВ XIX СТОЛІТТЯ)	77
2.1. Міністерство фінансів – центральний елемент фінансової імперської системи. Основні напрями діяльності міністрів фінансів протягом 1802–1862 рр.....	77
2.2. Фінансово-правові ідеї державних діячів першої половини XIX ст. та їхня реалізація в практиці фінансового управління	107
2.3. Вклад М.А. Балудянського у розвиток фінансової і фінансово-правової науки і практики управління державним господарством	122
2.4. Вплив «Повного зібрання» і «Зводу законів» Російської імперії на розвиток фінансово-правової науки та університетської юридичної освіти.....	131
РОЗДІЛ III. ВКЛАД ДЕРЖАВНИХ І ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ У СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ І ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НАУКИ І ОСВІТИ В УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ЦЕНТРАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.	147
3.1. В.Н. Каразін: становлення освітньої системи Російської імперії початку XIX ст. і заснування Харківського університету	147
3.2. Фінансово-правова, освітня та просвітницька діяльність Д.М. Княжевича.....	160
3.3. Історико-статистичні дослідження А.О. Скальковського та його внесок у розвиток освіти і науки півдня України	169
РОЗДІЛ IV. РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ І ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НАУКИ І ОСВІТИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ (З ПОЧАТКУ XIX СТ. ДО 1863 Р.)	183
4.1. Еволюція фінансової і фінансово-правової освіти в Харківському університеті.....	183

4.2. Заснування університету Св. Володимира в Києві. Викладання фінансових і фінансово-правових дисциплін в Київському університеті.....	203
4.3 Фінансова та фінансово-правова складова юридичної освіти студентів Рішельєвського ліцею та ліцею князя Безбородька.....	238
4.3.1. Організація фінансової та фінансово-правової освіти в Рішельєвському ліцеї.....	239
4.3.2. Організація фінансової та фінансово-правової освіти в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька	249
РОЗДІЛ V. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ОСВІТИ І НАУКИ (60-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.)	265
5.1. Університетська фінансово-правова наука і освіта та соціально-економічні перетворення другої половини XIX ст.	266
5.1.1. Розвиток університетської фінансово-правової науки та освіти в другій половині XIX ст.	266
5.1.2. Діяльність державних діячів Російської імперії у сфері фінансового управління та вплив на цей процес представників університетських центрів Наддніпрянської України	283
5.2. Фінансово-правова наука і освіта в Новоросійському університеті	319
5.3. Викладання фінансового права у Харківському університеті та наукові дослідження викладачів університету з фінансової та фінансово-правової проблематики.....	340
5.4. Фінансове право в університеті Св. Володимира: особливості викладання та напрямки наукових досліджень викладачів	371
ВИСНОВКИ	385
ЛІТЕРАТУРА.	394

ВСТУП

Головне завдання ... книги полягає в тому, щоб стимулювати читачів до заняття наукою, сформувавши в них переконання, що ні наука, ні життя не сказали, та й навряд чи можуть сказати своє останнє слово, а тому кожному поколінню в галузі знання і практичної діяльності належить виконати свою частку праці.
(М.Х. Бунге)

У сучасних умовах трансформаційних змін та української національної самоідентифікації актуалізувалася потреба вивчення еволюції національної фінансової та фінансово-правової думки, а також дослідження процесу інституціоналізації фінансів і фінансового права, оскільки цілісне об'єктивне відтворення історичного розвитку української держави і суспільства неможливе без вивчення історії освіти і науки в цілому та такої її складової як фінансово-правова зокрема. Аналіз історії фінансово-правової освіти, науки та практики сприятиме осмисленню джерел розвитку сучасної фінансової системи, можливостей її реструктуризації в умовах глобалізації, вдосконаленню фінансового законодавства України з урахуванням логіки історичного розвитку та позитивного досвіду. Можна виділити декілька основних факторів, котрі з нашої точки зору зумовлюють актуальність дослідження з даної проблематики. По-перше, у сучасній науковій літературі генеза фінансово-правової науки в основному виступала предметом дослідження вчених-економістів та правознавців: В.Л. Андрущенко¹, Л.М. Безгубенка², О.Д. Василика³, П.М. Леоненка⁴, В.В. Небрат⁵, В.В. Хохуляка⁶, С.І. Юрія, В.М. Федосова⁷, В.М. Федорова, П.І. Юхименка⁸ та ін. Ґрунтовні історичні дослідження, пов'язані з цим періодом стосувалися або загальної характеристики соціально-економічного розвитку України⁹, або

¹ Андрущенко В.Л. Орієнтири вітчизняної фінансової думки / В.Л. Андрущенко // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 3–11.

² Безгубенко Л.М. Фінансова наука і практика періоду трансформацій / Л.М. Безгубенко // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 12–16.

³ Василик О.Д. Фінансова наука / О.Д. Василик // Фінанси України. – 2001. – № 1. – С. 3–10.

⁴ Леоненко П.М. Структура фінансової науки у світлі її історії / П.М. Леоненко // Фінанси України. – 2005. – № 11. – С. 21–24.

⁵ Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть / В.В. Небрат. – К.: Ін-т екон. та прогноз. НАНУ, 2007. – 224 с.

⁶ Хохуляк В.В. Віхи становлення науки фінансового права / В.В. Хохуляк. – Одеса: Фенікс, 2014. – 388 с.

⁷ Фінанси: підручник / За ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. – К.: Знання, 2008. – 611 с.

⁸ Федоров В.М., Юхименко П.І. Наукові здобутки представників київської фінансової школи кінця XIX – початку XX століття / В.М. Федоров, П.І. Юхименко // Економічна теорія. – 2011. – № 4. – С. 79–92.

⁹ Рєсєт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття) / Гол. ред. Р. Стасюк. – К.: Вид-во «Арій», 2016. – 320 с.; Шляхов О.Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX - початок XX ст.): монографія – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2010. – 243 с.

розвитку освіти та науки Наддніпрянської України¹⁰, або окремих напрямів фінансової діяльності Російської імперії¹¹. Але фундаментальні науково-історичні дослідження, присвячені комплексному висвітленню процесу становлення і розвитку фінансової та фінансово-правової науки і освіти в університетських центрах українських губерній відсутні. По-друге, в публікаціях, присвячених історії фінансової та фінансово-правової науки дорадянського періоду, розвиток цього напрямку розглядався у контексті європейської фінансової науки; в радянський період ця проблема досліджувалася в основному ідеологічно заангажовано; у пострадянський період прослідковується декілька основних тенденцій: або доводиться існування національної української фінансової наукової школи в XIX – на початку XX ст.¹², або показується існування російської національної школи фінансів і фінансового права з характеристикою науковців університетів українських губерній як російських фінансистів та економістів¹³. Тому постала необхідність більш детально вивчити реалії розвитку фінансової та фінансово-правової науки в університетах Наддніпрянської України й зробити висновки про існування наукових шкіл та рівень їхніх досліджень. По-третє, серед викладачів фінансової та фінансово-правової проблематики університетів Наддніпрянщини були такі, що ігнорувалися в історичних наукових дослідженнях з різноманітних причин (не мали наукових праць, наукові розвідки написані були іноземною мовою або не встигли їх формалізувати; перейшли на державну службу; не поділяли соціалістичних ідей; емігрували не прийнявши комуністичні ідеї тощо). Тому стало необхідним відтворити їхню діяльність та вклад у становлення та розвиток фінансової та фінансово-правової науки та освіти. І по-четверте, мало вивченим є організація та розвиток фінансової та фінансово-правової університетської освіти, як фактора підготовки кваліфікованих викладачів-науковців, державних чиновників, юристів та ін.

З урахуванням специфіки досліджуваної проблематики вважаємо за необхідне зробити декілька уточнень щодо логіки викладу матеріалу та окремих концептуальних підходів дослідження. Оскільки протягом XIX ст.,

¹⁰ Демуз І.О. Наукові товариства та теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох: Монографія. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2014. – 681 с.; Левицька Н.М. Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): Монографія. – К.: НУХТ, 2012. – 395 с.

¹¹ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В.М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.; Морозов О.В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII– початок XX ст. : монографія. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. – 312 с.

¹² Федосов В.М., Юхименко П.І. Українська фінансова наука: генеза, еволюція. Ренесанс // Фінанси України. – 2012. – № 3. – С. 3–30.

¹³ Бельский К.С. Финансовое право. –М.: Юрист,1995. – 208 с.; Грачева Е.Ю. История науки финансового права // История юридических наук в России: Сб. ст. – М.: Вестник университета им. О.Е. Кутафина, 2009. – С. 474–502.

особливо першої його половини, існував тісний взаємозв'язок між фінансовою та фінансово-правовою наукою та фінансовою діяльністю держави, до виконання функцій управління державним фінансовим господарством залучалися науковці, а високопосадові чиновники використовували теоретичні напрацювання з фінансово-правової проблематики університетських викладачів, то в структурі монографічного дослідження виділено розділи, присвячені функціонуванню міністерства фінансів та його керівників. Також основні напрями діяльності міністрів фінансів відображали тогочасні актуальні фінансові та фінансово-правові проблеми та механізми впливу на державне господарство. Більш детально було проаналізовано діяльність та (або) наукову спадщину державних чиновників, які були або українцями за походженням (М.А. Балудянський), або вихідцями з університетів Наддніпрянської України (М.Х. Бунге, Д.І. Піхно, А.Я. Антонович, С.Ю. Вітте, М.М. Алексєєнко, М.І. Туган-Барановський, П.П. Мігулін), або суттєво вплинули на становлення університетської освіти в Українських губерніях (В.Н. Каразін, Д.М. Княжевич, А.О. Скальковський). При характеристиці окремих періодів було використано схему аналізу розвитку фінансового господарства через використання лінійних та поліноміальних трендів з обчисленням величини достовірності апроксимації, щоб відобразити особливості саме цих етапів, та позитивний вплив реалізації теоретичних напрацювань з фінансово-правової тематики в практиці фінансового управління державним господарством.

Оскільки фінансова та фінансово-правова сфери виявилися не просто комплексними, міждисциплінарними, а інтегративними, що поєднали в собі тисячолітню фінансову практику, елементи камералістики, теоретичні розробки різноманітних економічних шкіл, основи політичних теорій, фінансову статистику та фінансову історію, то при характеристиці поглядів науковців та характеристиці етапів розвитку фінансово-правової науки і освіти використовували як характерні риси різних економічних шкіл (меркантилістів, класичної школи політичної економії, фізіократів, інституціоналістів), так і типи розуміння права (природно-правовий, позитивістський, соціологічний, марксистський). А при характеристиці діяльності та наукової спадщини викладачів Харківського, Київського та Новоросійського університетів аналізували не лише вчених-викладачів науки про фінансів і фінансового права, а й науковців, котрі викладали навчальні дисципліни з елементами фінансової та фінансово-правової проблематики. У дореформений період на території Наддніпрянської України юридичну освіту окрім університетів (Харківського та університету Св. Володимира (м. Київ)) можна було здобути в Рішельєвському ліцеї (1817–1864 рр.) м. Одеси та в юридичному ліцеї князя

Безбородька (1840–1875 рр.) м. Ніжин – унікальними вищими утилітарними навчальними закладами, де також викладалися курси фінансово-правової проблематики, й, відповідно вони також потрапили у сферу нашого наукового пошуку.

Незважаючи на те, що в дослідження науковців Харківського, Київського та Новоросійського університетів не завжди прослідковувалася загальна тематика, а в першу чергу домінували індивідуальні наукові інтереси і їхні розробки не базувалися на єдиній методологічній базі, ми все рівно оперуємо поняттям «регіональна наукова школа», оскільки виокремлюються лідери шкіл, формується наступність через взаємовідносини «вчитель-учень», дослідження об'єднуються фінансовою та фінансово-правовою проблематикою і ці дослідження мають практичне використання при поширенні регіональної складової. А методологічну еkleктику можна пояснити «молодістю» наукової сфери та певною нестійкістю методології, але це не зменшує наукову цінність досліджень того періоду, а відображає процес розвитку науки.

Використання методів біографістики, історико-порівняльного методу, комплексного аналізу свідочств історичних джерел дозволило дослідити віхи життя та діяльності вчених фінансово-правового напрямку університетських центрів Наддніпрянської України, виявити особистий внесок кожного у становлення та розвиток фінансової і фінансово-правової науки і освіти в Харківському, Київському та Новоросійському університетах.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з початку ХІХ ст. до початку ХХ ст. Визначення нижньої межі наукової розвідки пов'язано, по-перше, із створенням централізованого органу державного управління фінансами – міністерством фінансів (1802) і, по-друге, зі становленням системи університетської освіти Російської імперії, одним із актів якої було заснування першого університету Наддніпрянської України – Харківського (1804). Верхня межа дослідження – 1914 р. – початок Першої світової війни (Великої війни) вибраний не випадково, оскільки в контексті дослідження становлення та розвитку фінансової та фінансово-правової науки і освіти в університетських центрах Наддніпрянської України вже на цей час можна висновувати, що фінанси та фінансове право як самостійні наукові сфери пройшли процес інституціоналізації та продовжили б свій поступальний розвиток, якби не кардинальні зміни державного устрою та політичного режиму, що сталися в результаті жовтневого перевороту 1917 року. У той же час вважаємо, що фінансово-правові заходи Української Центральної Ради потребують ґрунтовного самостійного дослідження.

Широкі хронологічні межі дослідження дозволили розкрити основні етапи становлення і розвитку фінансової і фінансово-правової освіти і науки в університетах українських губерній, проаналізувати фактори, які сприяли виокремленню фінансової та фінансово-правової науки в самостійні галузі наукових досліджень, виявити основні напрямки наукових пошуків викладачів фінансово-правових та дотичних до цієї проблематики дисциплін. Для аналізу наступності та наукових праць окремих вчених у деяких випадках ми використовували матеріал поза межами основних хронологічних меж.

У той же час в рамках цього більш ніж сторічного періоду вважаємо за доцільне виділити такі періоди, хоча розуміємо, що будь-яка періодизація умовна. Перший період – 1802–1863/64 рр. – в цей час в університетах Російської імперії, котрі стають центрами розвитку фінансово-правової науки і освіти, розпочинається викладання курсів з елементами фінансової та фінансово-правової проблематики (політичної економії, науки про фінанси, політичної арифметики, камеральних наук, законів про державні повинності та фінанси та ін.). На цьому етапі накопичуються теоретичні знання з фінансово-економічної та фінансово-правових сфер та емпіричний матеріал практики державного фінансового управління, як імперського та і європейського рівнів; значущість фінансової практики визначає напрями наукових пошуків. Поява «Повного зібрання» і «Зводу законів» Російської імперії слугувала основою для створення кафедри законів про державні повинності та фінанси, визначеною університетським статутом 1835 року. Подіями, що також суттєво вплинули на розвиток фінансової та фінансово-правової науки і освіти на теренах Наддніпрянщини стали: відкриття університету Св. Володимира (1834) та зміни в двох вищих навчальних закладах – у Рішельєвському ліцеї (наближення за навчальними планами до університету та відкриття камерального відділення) та початок функціонування Ніжинського юридичного ліцею. В цей період формуються підходи щодо викладання фінансово-правової науки, закладаються теоретико-методичні основи викладання навчальних дисциплін цього напрямку. Визначення 1863 року пов'язане з прийняттям нового університетського статуту, згідно якого фінансове право набуло своєї інституціональної форми, а 1864 р. ознаменувався заснуванням Новоросійського університету. Другий період – 1864–1914 рр. характеризується інституціоналізацією фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер і навчальних дисциплін, з притаманною їм інтегративністю та формуванням київської, харківської та одеської фінансово-правових регіональних шкіл. Остаточного розмежування фінансового права з політичною економією та науковою про фінанси в той період не відбулося, ця проблема залишається дискусійною і в теперішній час.

У дослідженні використано матеріали Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУ імені В.І. Вернадського), Державного архіву м. Києва (ДАМК), Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України), Державного архіву Харківської області (ДАХО), Державного архіву Одеської області (ДАОО), відділу державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Активно використовувалося всі три видання Повного зібрання законів Російської імперії, Звід законів Російської імперії, збірник постанов міністерства народної освіти та журнал міністерства народної освіти. Важливе значення, при написанні монографії мали наукові праці, подані у списку літератури до монографії, котрі можна поділити на чотири групи: 1) узагальнюючі праці з історії Російської імперії, історії України, у тому числі історико-статистичні дослідження; 2) праці з історії освіти, історії вищої юридичної освіти, ювілейні видання та біографічні збірники, укладені по окремим навчальним закладам; 3) наукові розвідки з історії економічної та політико-правової думки; 4) праці викладачів університетів Російської імперії з фінансово-правової проблематики, у тому числі підручники з фінансового права.

Ми усвідомлюємо, що зробили один із кроків на шляху дослідження історії фінансової та фінансово-правової науки і освіти університетських центрів Наддніпрянської України. Значний обсяг матеріалу з даної проблематики потребує подальшого вивчення та узагальнення, а практично кожен науковець заслуговує окремого дослідження.

Авторка висловлює щире подяку своєму науковому консультанту, професору Василю Михайловичу Орлику за дружню підтримку, слушні поради, конструктивну критику, методичні рекомендації при написанні монографії.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ТА ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НАУКИ І ОСВІТИ

1.1. Інтегративні аспекти становлення і розвитку фінансової і фінансово-правової науки і освіти

На сучасному етапі розвитку соціально-економічних основ демократичного суспільства актуалізується потреба вивчення історії розвитку та становлення національної фінансової думки, а також дослідження процесу формування фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер. Аналіз історії фінансової та фінансово-правової науки, освіти та практики сприятиме осмисленню джерел розвитку сучасної фінансової системи, можливостей її реструктуризації в умовах глобалізації, вдосконаленню фінансового законодавства України з врахуванням логіки історичного розвитку та позитивного досвіду.

Економічна історія Російської імперії першої половини XIX ст. характеризується кризою натурального та дрібнотоварного феодально-кріпосницького господарства і розвитком товарно-грошових ринкових відносин. Ринкові умови господарювання призвели до урізноманітнення форм власності, розвитку підприємницької діяльності, посилення конкуренції в різних її видах. Розвиток товарно-грошових відносин у Російській імперії супроводжувався становленням і видозміною фінансових інститутів, урізноманітненням діяльності, пов'язаної із створенням і використанням фондів фінансових ресурсів у конкретних економічних умовах, тобто розширенням сфери фінансових відносин. У XIX ст. Російська імперія ввійшла, маючи централізований орган державного управління фінансами (1802 року створено Міністерство фінансів). Саме у XIX ст. відбулося усвідомлення суспільством багатогранного значення фінансів в економічному, політичному та культурному житті країни. Уродженець Київської губернії, відомий економіст і фінансист другої половини XIX – початку XX ст. І.І. Янжул зазначав, що станом фінансів вимірюється могутність держав,

фінанси є мірилом добробуту країни, мірилом цивілізації¹. Із розвитком фінансових інститутів відбувалося напрацювання принципів фінансової політики, генеза фінансової науки і фінансового законодавства. Нові вимоги до фінансової системи держави, правового регулювання фінансової діяльності, органів державного управління фінансами потребували висококваліфікованих кадрів у сфері державних, корпоративних і муніципальних фінансів.

Становленню фінансової та фінансово-правової науки і освіти сприяли не лише об'єктивні умови зародження і розвитку нових соціально-економічних відносин, а й теоретичні концепції науковців і практиків фінансової діяльності. Першими дослідниками розвитку фінансової науки в Російській імперії в XIX ст. були теоретики і практики фінансової і фінансово-правової думки того часу: М.С. Мордвинов (1754–1845), М.М. Сперанський (1772–1839), М.Ф. Орлов (1788–1842), М.І. Тургенєв (1789–1871), І.Я. Горлов (1814–1890), М.Х. Рейтерн (1820–1890), Ф.Б. Мільгаузен (1820–1878), М.Х. Бунге (1823–1895), В.О. Лебедев (1833–1909), І.І. Янжул (1846–1914), С.Ю. Вітте (1849–1915), С.І. Іловайський (1861–1907), І.Х. Озеров (1869–1942) та інші. У запропонованому списку видатних представників фінансової та фінансово-правової науки прізвища українських і російських науковців і практиків фінансової справи подано разом, оскільки в цей час розвиток української фінансової думки здійснювався у загальноцивілізаційному напрямку світової та західноєвропейської політико-економічної та фінансової думки.

У науковій літературі існують різні підходи щодо походження і розвитку фінансової та фінансово-правової науки. Відомий історик, економіст і державний діяч В.Н. Татищев (1686–1750) у записці до Сенату «О мудрости экономии, яко части политической», класифікуючи тогочасні науки, домашнє господарювання відносив до економічної науки, що вивчає приватні фінанси, а публічні фінанси – до складу політичних наук². К.Г. Рау зазначав, що наука про кращий устрій урядового господарства або кращий спосіб задоволення державних потреб матеріальними цінностями називається наукою про

¹ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И.И. Янжул. – М.: Статут, 2002. – 555 с. (с. 45).

² Татищев В.Н. Напоминание на присланное расписание высоких и нижних государственных и земских правительств // Избранные труды по географии России. – М.: Географгиз, 1950. – 248 с. (с. 202).

фінанси і є частиною політичної економії³. І.І. Янжул підкреслював «камеральне минуле» фінансової науки⁴ і внесок економічної школи меркантилізму, представники якої започаткували науковість фінансів, але як наука державницька формально дотична до державного права⁵. У межах даного параграфу ми не будемо деталізувати авторські підходи щодо вузько наукових витоків цих наукових сфер, а зупинимось на їхній інтегративності виникнення і розвитку.

Ще на початку ХХ ст. в багатьох джерелах поняття «фінанси», «фінансове право», фінансова наука». «наука про фінанси» використовувалися як тотожні поняття⁶. Це питання містить елементи дискусійності й на сучасному етапі. Так у сучасній економічній літературі генеза фінансової науки в Україні розглядається вітчизняними вченими (В.Л. Андрущенко, Л.М. Безгубенко, О.Д. Василик, П.М. Леоненко, В.В. Небрат, Л.М. Худолій, С.І. Юрій та ін.) переважно як частина економічної науки⁷.

Нам імponує точка зору В.М. Пушкарьової, яка більш широко розглядає теоретичні джерела фінансової науки: політичну економію, фінансове право, політичні теорії⁸, проте вважаємо, що у першій половині ХІХ ст. фінансово-правові питання ще не мали системного дослідження і були складником фінансової науки. Лише протягом другої половини ХІХ ст. фінансово-правова наука починає активно виокремлюватися з фінансової, що відбувається у двох напрямках: 1) дослідження фінансово-правових питань як самостійних розділів, частин у різноманітних наукових розробках; 2) вивчення фінансового права в університетах Російської імперії як самостійної навчальної дисципліни. Фактично у другій половині ХІХ ст. здійснюється виокремлення фінансового права, державного і

³ Рау К.Г. Основные начала финансовой науки: Том 1 / К.Г. Рау. – М.: Книга по требованию, 2012. – 322 с. (с. 4)

⁴ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И.И. Янжул. – М.: Статут, 2002. – 555 с. (с. 12).

⁵ Там само (с. 147).

⁶ Энциклопедический словарь. Т. XXXV / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб, 1902. – 962 с. (с. 867).

⁷ Андрущенко В.Л. Орієнтири вітчизняної фінансової думки // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 3–11; Безгубенко Л.М. Фінансова наука і практика періоду трансформацій // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 12–16; Василик О.Д. Фінансова наука // Фінанси України. – 2001. – № 1. – С. 3–10; Леоненко П.М. Структура фінансової науки у світлі її історії // Фінанси України. – 2005. – № 11. – С. 21–24; Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини ХІХ – початку ХХ століть / В.В. Небрат. – К.: Ін-т екон. та прогноз. НАНУ, 2007. – 224 с.; Фінанси: підручник / За ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. – К.: Знання, 2008. – 611 с.

⁸ Пушкарева В.М. История мировой и русской финансовой науки и политики // Автореф. дис...д-ра эк. наук: 08.00.01 – экономическая теория / В.М.Пушкарева. – М., 2004. – 36 с. (с. 14)

адміністративного, що уможливило в цей час дослідження фінансового права як самостійної галузі права, хоча в зазначений період наукового обґрунтування самостійності галузей права не здійснювалося через критерій предмету і методу правового регулювання.

Дослідники-правознавці також неоднозначні щодо витоків фінансової науки і фінансового права. Російський учений-правознавець Р.О. Халфіна та французький науковець П.М. Годме вважають, що фінансове право виділилося з державного й адміністративного права⁹. В.В. Бесчеревних та О.М. Горбунова наголошують на одночасності виникнення фінансового, державного і адміністративного права, що зумовлено об'єктивними умовами життєдіяльності держави¹⁰. У багатьох історико-правових дослідженнях, як минулого, так і сучасних, витoki фінансового і адміністративного права шукають в науці поліцейського права, а першими політеїстами вважають німецьких камералістів¹¹.

За міждисциплінарним принципом структуруємо джерелознавчий масив витоків фінансової та фінансово-правової науки та проведемо ретроспективний аналіз окремих з них. Фінансова діяльність, тобто фінансова практика, пов'язана з виникненням держави. Загальновідомо, що з виникненням державних утворень більшість потреб держави задовольнялася через встановлення різних натуральних зборів, податей, повинностей. Основними витратами рабовласницьких і феодальних економічних систем були витрати на ведення війн, утримання княжого або монаршого двору, державного апарату, будівництво різноманітних суспільних споруд. Основними доходами були надходження від державного майна (доменів) і регалій (монопольного права монарха на окремі промисли і торгівлю певними товарами), військова здобич, данина з підкорених народів, натуральні і грошові збори, мито, позики. З розвитком товарних відносин дедалі більшого значення стали набувати грошові доходи і витрати держави, частка

⁹ Анишин А.Ю. К эволюции взглядов на предмет финансового права: от истории к современному состоянию. / А.Ю. Анишин // Финансовое право. – 2004. – № 3. – с. 3–7 (с. 5).

¹⁰ Там само (с. 6).

¹¹ Ивановский В.В. Учебник административного права (Полицейское право. Право внутреннего управления). – Казань, 1908. – с. 37; Белявский Н.Н. Полицейское право (Административное право): Конспект лекций. – Юрьев, 1910. – с. 27; Берендтс Э.Н. Опыт системы административного права. Обзор истории административного права и истории его литературы. – Ярославль, 1898. – с. 91; Тарасов И.Т. Учебник науки полицейского права. – М.: Печатня С.П. Яковлева, 1891. – с. 30; Бунякин Н.Е. Концепция становления и развития административного права в России: Монография. – Тамбов: ТГТУ, 2002. – 148 с.; Биюшкина Н.И. Становление российской науки полицейского права (XVII век – 80-е гг. XIX века) // Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2011. – № 1 (14). – с. 11–15.

натуральних зборів зменшувалася, фінансові відносини розвивалися і урізноманітнювалися. Слово «фінанси» походить від латинського терміну *finatio, financia, financia pecuniaria*, що вживався в XIII–XV ст. і позначав обов’язковий платіж, а пізніше грошову суму¹². Пізніше термін одержав міжнародне поширення й став уживатися як поняття, пов’язане з системою грошових відносин між населенням і державою стосовно утворення державних фондів коштів.

Поглиблення суспільного поділу праці, поступове витіснення натурального господарства товарним виробництвом, інтенсивний розвиток міжнародної торгівлі, розширення сфери дії та суттєва зміна ролі торгівельного капіталу, активний процес становлення централізованих національних держав зумовили генезу економічної школи меркантилізму. Саме меркантилісти – Ж. Боден (1529(30)–1596), А. Монкретьєн (1576–1621), А.Л. Ордін-Нащокін (1605–1680), Ж.Б. Кольбер (1619–1683), Дж. Ло (1671–1729) та ін. – у XV – XVII ст. здійснили першу спробу осмислення фінансового господарювання. Автор відомої праці «Шість книг про республіку» Жан Боден (вважається, що саме він увів у науковий обіг термін «фінанси» для позначення сукупності ресурсів, необхідних для задоволення потреб держави) зазначав, що для ефективної реалізації своїх функцій держава має сформувати ефективну систему державних фінансів та здійснювати системне управління доходами і видатками через мобілізацію фінансових ресурсів до бюджету. Значною заслугою Ж. Бодена є систематизація та класифікація державних витрат і характеристика семи джерел доходу держави, які повинні виконувати фіскальну функцію, тобто наповнювати казну¹³. Цінним у науковому доробку Ж. Бодена є те, що він заново відкрив для Європи принципи побудови системи державних фінансів Римської держави. Він ретранслював досить важливі та конструктивні ідеї з того часу в нову епоху, завдяки чому теорія державних фінансів отримала вагомий імпульс розвитку¹⁴.

Значний внесок у розвиток фінансової науки в XVII – XVIII ст. зробили представники камеральних (від слова «камера» в значенні «державна

¹² Янжул И.И. Основные начала финансовой науки : Учение о государственных доходах / И.И. Янжул. – М.: Статут, 2002. – 555 с. (с. 44).

¹³ Кучеренко Г.С. Исследования по истории общественной мысли Франции и Англии XVI – первой половины XIX в. / Г.С. Кучеренко. – М.: Наука, 1981. – 319 с.

¹⁴ Молдован О.О. Державні фінанси України: досвід та перспективи реформ: Монографія / О.О. Молдован. – К.: НІСД, 2011. – 380 с. (с. 26–27).

скарбниця») наук, до кола вивчення проблем яких відносилося вчення про різні галузі промисловості (агрономію, гірничу справу, лісництво, торгівлю), елементи політичної економії та державного благоустрою. У XVIII ст. фінансова наука як самостійна галузь знань ще ніде, окрім Франції, не виокремилася. Зачатки фінансових знань входили до складу так званих камеральних наук. Назва «камеральний» походить від латинського Camera – кімната зі склепіннями; за часи франкських королів камерою називалося приміщення, де зберігалося приватне майно голови держави, згодом цим терміном стали позначати саму установу (управління) державним майном¹⁵. Становленню камеральної науки, яке простежуються з XVI – XVII ст. в Австрії та Німеччині, сприяла економічна політика меркантилізму та зростання фінансових витрат на утримання двору (держави), чиновників та військових. Фінансисти XIX ст. та сучасні дослідники вважають, що німецькі камералісти були своєрідним відгалуженням меркантилізму, який розвивався в умовах фінансового господарства Німеччини¹⁶. Камералістика, як сукупність суспільних наук, зорієнтованих на теорію та практику державного управління, викладалася майбутнім державним службовцям¹⁷. Авторами перших робіт з камералістики були М. Оссе (1506–1557 рр.), який запропонував у своєму політичному заповіті (тестаменті від 1556 р.) зразок уряду і управління в державі; і Г. Обрехт (1547-1612 рр.), котрий є автором твору «П'ять різних секретів політики при визначенні на службу, утриманні та збільшенні гарної поліції», надрукованому 1617 р., де він виклав проект загальної програми управління, показав особливості суспільних відносин і взаємин індивідів з державою, органами управління, адміністративними (поліцейськими) установами¹⁸. Термін «камеральні науки» з'явився у XVIII ст. в Німеччині. Ним позначали сукупність знань, необхідних для належного та успішного управління камеральним (державним) майном (Kammergut). До сфери камеральних наук, або камералістики (Cameralia), відносилося вчення про різні галузі промисловості, які виступали джерелами задоволення державних потреб: агрономія, гірнича справа, лісівництво, торгівля; частково

¹⁵ Зонненфельс И. Начальные основания полиции или благочиния / Пер. с нем. – М., 1787 (с. 19).

¹⁶ Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: учебное пособие для вузов / В.М. Пушкарева. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 256 с. (с. 10).

¹⁷ Історія економічних вчень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В.Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2005. – 567 с. (с. 135).

¹⁸ Копытов Ю.А. Административное право / Ю.А. Копытов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2014. – 649 с. (с. 86).

приєднувалася політична економія та деякі основи державного благоустрою і вчення про способи задоволення державних потреб¹⁹.

Протягом XVIII ст. наукове значення камералістики зростає, створюються кафедри камеральних наук в деяких Європейських університетах (Галла, Франкфурт-на-Одері, Відень, Геттінген та ін.) і в XIX ст. камералістика починає викладатися в університетах та вищих ліцеях Російської імперії. Метою вивчення камералістики була підготовка фахівців для господарської або адміністративної служби. До складу предметів, що вивчали студенти камерального розряду, увійшли: а) з наук юридичних – державне право європейських держав, державні установи Російської імперії, закони про благоустрій та благочиння; б) з предметів історико-філологічного факультету – політична економія та статистика; в) з предметів фізико-математичного факультету – історія, технологія, агрономія й архітектура²⁰.

Найвідоміші представники камералізму (Л. фон Секендорф, І. Юсті, Й. Зонненфельс), яким належить заслуга перетворення розрізнених фінансових практик у фінансову науку, зосереджували увагу на способах і механізмах мобілізації фінансових ресурсів до державної казни. Саме поява їхніх праць розглядається істориками як зародження фінансової науки. На початку фінансова наука розглядалася лише як одна з державних наук, однак саме Юсті (1717–1771) та Зонненфельс (1732–1817) відокремили фінансовий сегмент в самостійне знання, систематизували й узагальнили практичні напрацювання щодо мобілізації державних доходів та балансування державних витрат²¹. У дослідження Юсті «Система фінансів» («System der Finanzwesens, 1766) визначається структура фінансової системи, а саме: вчення про доходи держави, державні витрати, управління камеральними справами та кредит. Юсті висуває домінуючий принцип фінансового порядку – витрати повинні зіставлятися з доходами та майном і надавати користь як государю так і його підданам²². У праці Й. Зонненфельса «Початкові засади поліції і благочиння» («Grundsätze der Polizei, Handlungs und Finanz», 1765) фінансова наука розглядається як зібрання правил для стягнення державних

¹⁹ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И.И. Янжул. – М.: Статут, 2002. – 555 с. (с. 44).

²⁰ Энциклопедический словарь. Т. XIX / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб, 1895. – 480 с. (с. 177).

²¹ Финансовая наука в Санкт-Петербурге: исторические очерки. Монография. / Под ред. проф. В.В. Ковалева. – Москва: ООО «Проспект», 2014. – 326 с. (с. 12).

²² Justi J. Zu finden in der Rengerischen Buchhandlung, 1766. – 600 p.

доходів найвигіднішим способом²³. Основним завданням уряду прихильники цього напряму вважали наповнення скарбниці, оскільки саме обсяг надходжень до неї був критерієм багатства держави²⁴. Саме з науковим доробком І. Юсті та Й. Зонненфельса пов'язують оформлення фінансової практичної діяльності у науковий напрямок, оскільки ці автори теоретично узагальнили багаторічні практичні напрацювання з фінансового господарювання, ці узагальнення мали перспективи формулювання та розв'язку проблем пов'язаних із фінансовою діяльністю на рівні державного господарства.

Як зазначалося в енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона, сфера камеральної науки, метою якої було вивчення способів отримання максимального доходу з камерального майна, розпадалася на два види зобов'язань, що покладалися на управління державного майна: 1) економію, або вивчення суто господарських, практично-технічних дисциплін (сільське господарство, лісівництво, гірнича справа та ін.; 2) вчення про державне управління, що включало, з одного боку, науку про поліцію, що вивчала засоби зростання загального добробуту, з іншого – камералістику, тобто все те, що складає в сучасних умовах фінанси²⁵. За університетським Статутом 1863 року камеральні відділення юридичних факультетів розформовувалися, природничі й господарські науки відходили до фізико-математичних факультетів, а державні науки в якості адміністративного відділення – до юридичного факультету.

Перші теоретики і практики фінансової і фінансово-правової думки Російської імперії – І.Я. Горлов, С.І. Іловайський, В.О. Лебедєв, Ф.Б. Мільгаузен, І.Х. Озеров, М.Х. Рейтерн, І.Т. Тарасов, Г.І. Тіткін, І.І. Янжул та інші – підтримували камеральну складову фінансової науки. Зазначені науковці дотримувалися погляду, що фінанси є частиною камеральних наук²⁶.

²³ Sonnenfels J. F., von. Grundsätze der Polizei, Handlung und Finanz-Wissenschaft. Bd. 1–3. – Wien: von Trattner, 1787. – 508 p.

²⁴ Бартенев С.А. Экономические теории и школы (история и современность): курс лекций / С.А. Бартенев. – М.: БЕК, 1996. – 352 с. (с. 56).

²⁵ Энциклопедический словарь. Т. XIX / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб, 1895. – 480 с. (с. 177).

²⁶ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И.И. Янжул. – М.: Статут, 2002. – 555 с. (с. 44).

Про те, як вплинула камералістика на становлення російської фінансової науки, можна зробити певні висновки за наведеним рисунком 1²⁷, що узагальнює інтерпретацію І.Я. Горлова та відображає пануючі погляди в Російській імперії на початку XIX століття на місце науки про фінанси в системі наук про «державний благоустрій».

На думку відомого фінансиста І.І. Янжула фінанси, як частина камеральних наук, відіграли в камералістиці другорядну роль, тому й не було необхідності створювати для них особливу сферу знання: держава задовольняла свої потреби головним чином з доходів від державного майна і

Рисунок 1. Схема пануючих поглядів в Російській імперії на початку XIX століття на місце науки про фінанси в системі наук про «державний благоустрій»

промислів і використовувала такі ж прийоми і способи, як і будь-яка приватна особа; при цьому вивчення цих способів здійснювала політична економія. Але коли державне майно та промисли втратили своє першорядне значення при задоволенні державних потреб і їхнє місце зайняли податки і позики, фінанси

²⁷ Горлов И. Теория финансов. – СПб.: В типографии И. Глазунова и К, 1845. – 227 с. (с. 2–23).

отримали величезне значення в економічному житті народів і повинні були виділитися в окрему науку²⁸.

Таким чином, у наукових і практичних розробках камералістів простежуються спроби системного викладення основ фінансового управління і визначення окремих теоретичних основ і складових фінансової і фінансово-правової наук. Саме камеральна складова юридичної освіти значною мірою сприяла виділенню фінансів, поліцейського і фінансового права в самостійні сфери наукового дослідження, а наприкінці XIX ст. термін «камеральні науки» практично вийшов з використання.

Новий етап розвитку фінансової теорії і практики в другій половині XVIII ст. пов'язаний з ідеями економічної школи фізіократів (Ф. Кене, Ж. Тюрго, О. Мірабо). Вони вперше в історії економічної і фінансової думки розробили модель процесу суспільного відтворення, осмислили економічну роль капіталу і вказали на взаємозв'язок фінансів і відтворювального процесу народного господарства. Фізіократи сформулювали актуальні питання оподаткування: принцип справедливості оподаткування, перекладення податкового тягара, поземельний єдиний податок тощо.

Загалом меркантилісти, камералісти, представники фізіократів не розробили системного, науково обґрунтованого підходу до питань розвитку державних фінансів. Орієнтуючись на розв'язання конкретних практичних питань, вони досліджували переважно бюджетно-податкову та митну політику. Водночас представники цих економічних шкіл зробили значний внесок у розвиток окремих складових системи державних фінансів. У XVIII ст. фінансова наука отримує політико-економічне підґрунтя, концептуальні основи для розробки фінансових принципів (законів), на основі яких розвивається вчення про державні фінанси.

Економічний фундамент фінансової науки закладено в працях представників класичної політичної економії, яка була започаткована в кінці XVII – на початку XVIII ст. В. Петті (1623–1687) в Англії та П. Буагільбером (1646-1714) – у Франції, проіснувала до другої половини XIX ст. й отримала своє логічне завершення у працях Дж.С. Мілля (Англія)²⁹. Проаналізуємо

²⁸ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И.И. Янжул. – М.: Статут, 2002. – 555 с. (с.44–45).

²⁹ Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі: Пер. з англ.. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 687 с. (с. 143).

лише деякі ідеї представників цієї економічної школи, що сприяли розвитку саме фінансової науки. Видатний англійський дослідник В. Петті вперше здійснив спробу дати кількісну оцінку господарським явищам³⁰; виокремив категорії національного доходу й національного багатства, здійснив спробу їхньої грошової оцінки³¹; сформулював проблему визначення кількості грошей, необхідних для обігу³²; дослідив проблеми оподаткування і фінансів, розкрив джерела й структуру податкових зборів, проаналізував цільові витрати держави³³.

Фундатор економічної науки А. Сміт (1723–1790), започаткувавши систематизований виклад економічних знань та глибокий теоретичний аналіз економічних явищ і процесів³⁴, у своєму трактаті «Дослідження про природу і причини багатства народів» при викладенні законів фінансового господарства постійно перевіряє їх законами політичної економії. Внаслідок такого підходу смітівське вчення про державні доходи і витрати є разом із загальною частиною економічної теорії гармонійним цілим. Англійський економіст не виділяє фінансову науку з політичної економії, у нього відсутні терміни «фінанси» й «фінансове право», проте, А. Сміт у п'ятій книзі свого дослідження «Про доходи монарха або держави» досліджує витрати правителя або держави, аналізує джерела загального або державного доходу суспільства та державні борги, тобто розкриває суть вторинного розподілу національного доходу, що відбувається у сфері державних фінансів; податки, що стягуються з первинних доходів, перетворюються на вторинні доходи осіб, зайнятих у державному апараті, армії, поліції і т. п., відповідно мають фіскальне походження. Аналізуючи функції держави, учений обґрунтовує основні принципи оподаткування: пропорційність, визначеність, зручність, необтяжливість³⁵.

Талановитий учень А. Сміта Д. Рікардо (1772–1823) стверджував, що держава не повинна втручатися в процеси суспільного виробництва та розподілу, а найважливішим способом взаємодії держави та населення є

³⁰ Петті В. Экономические и статистические работы. – М.: Соцэргиз, 1940. – 324 с. (с. 165).

³¹ Там само (с. 156).

³² Петті В. Трактат о налогах и сборах // Классика экономической мысли: Соч. – М.: ЭКСИМО-Пресс, 2000. – с. 8–72 (с. 31).

³³ Там само.

³⁴ Історія економічних вчень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В.Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2005. – 567 с. (с. 176).

³⁵ Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу і причини добробуту націй / Адам Сміт. – К.: Вид-во «Port-Royal», 2001. – 590 с. (с.505–506).

механізм оподаткування. Д. Рікардо розвинув правила оподаткування, започатковані А. Смітом, та обґрунтував принципи справедливості податків і необтяжливості їх для населення. Учений уважав, що будь-який податок підриває стимули розвитку виробництва, викликає скорочення обсягу продукції і підвищення ціни, заважає національному капіталу розподілятися найефективнішим способом і, відповідно, підриває можливості нагромадження капіталу, а тому необхідно оподатковувати дохід, а не капітал³⁶.

Завершувач класичної політичної економії англійський економіст Дж. С. Мілль (1806–1873) в «Основах політичної економії» проаналізував гроші як специфічний товар з позицій кількісної теорії грошей³⁷, здійснив всебічне дослідження природи кредиту і його значення в ринковій системі господарювання³⁸, обґрунтував необхідність прогресивного оподаткування та встановлення неоподаткованого мінімуму. Дотримуючись принципу економічного лібералізму, Дж. С. Мілль уважав основним економічним засобом впливу держави на процеси виробництва й розподілу податково-бюджетну систему³⁹.

Ідеї представників класичної школи політичної економії кардинально вплинули на господарське та фінансове життя європейських держав. Фінансові концепції класичної політекономії були тією домінантою, на яку спиралося розв’язання основних проблем первісного нагромадження капіталу, а потім і конкурентної ринкової економіки. На підставі класичної фінансової концепції розроблялися основні принципи фінансової політики того історичного періоду. Класична політекономія обґрунтувала основні постулати, необхідні для розвитку ринкової економіки та здійснила переворот в основних концепціях економічної та фінансової науки⁴⁰.

Значний внесок у розвиток фінансової науки здійснив швейцарський економіст кінця XVIII – першої половини XIX ст. Ж. Сісмонді (1773–1842), котрий розглядав фінансову політику як дієвий засіб покращення становища народних мас справедливим розподілом створеного багатства через

³⁶ Історія економічних вчень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В.Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2005. – 567 с. (с. 217).

³⁷ Мілль Дж.С. Основы политической экономии: [В 3 т.] – М.: Прогресс, 1980. – Т1. – 495 с. (с. 240–241).

³⁸ Там само (с. 263).

³⁹ Там само (с. 376).

⁴⁰ Теорія фінансів: Підручник / За ред. проф. В.М. Федосова, С.І. Юрія. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 576 с. (с. 11–12).

встановлення неоподаткованого мінімуму, скорочення непрямих податків та використання прогресивної системи оподаткування⁴¹. Прогресивні погляди Ж. Сісмонді не мали суттєвого впливу на економічну політику уряду того часу, проте вони були сприйняті фінансовими школами, що склалися в другій половині XIX ст., і особливо, соціально-політичною течією Німеччини.

У 40-х рр. XIX ст. започаткована марксистська політична економія. Питання про ступінь розробленості К. Марксом (1818–1883) фінансової теорії було перманентно дискусійним в радянській фінансовій літературі. За часи Радянського Союзу офіційний марксистський погляд доводив, що К. Маркс блискуче розробив основні питання фінансової науки (гроші, кредит і т.п.)⁴². На думку історика фінансової науки А. Буковецького (1881—1972), яку він висловив ще в 20-х рр. XX ст., дрібні й випадкові замітки з фінансових питань у працях марксистів важко піддаються об'єднанню⁴³. Ми визнаємо масштабність і ґрунтовність економічних розробок марксистів, проте дотримуємося погляду, що спеціальних праць з фінансових питань у К. Маркса та Ф. Енгельса практично немає. У «Критиці політичної економії», «Капіталі», статях, присвячених характеристиці бюджетів (англійських, німецьких, французьких), розкривається класовий характер державних бюджетів епохи домонополістичного капіталізму, непродуктивний антинародний характер витрат держави, зв'язок із податками. К. Маркс при дослідженні методів первісного нагромадження капіталу передусім відніс до них такі фінансові методи: державні витрати, державні кредити, податкову систему⁴⁴.

Німецька історична школа (що отримала свою назву від домінуючого історичного методу дослідження й, відповідно, опису конкретно-історичних форм в конкретній країні та дослідження історії народного господарства), яка виникла в 40-х рр. XIX ст., показала, що фінансові інститути не є механічним нагромадженням окремих складових, а розвиваються у тісному взаємозв'язку з економічними, політичними, правовими та ін. умовами⁴⁵.

⁴¹ Сисмонди Ж.С. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению / Ж. Симонд де Сисмонди; пер. под ред. А.Ф. Кона. – М.: Соцэґиз, 1937. – Т. 2. – 336 с. (с. 123).

⁴² Бугков Д.К. Реконструкции финансовой системы // Вестник финансов. – 1930. – с. 5.

⁴³ Буковецкий А.И. Введение в финансовую науку. – Л., 1929. (с. 213).

⁴⁴ Худолій Л.М. Теорія фінансів: Навч.-метод. посіб. / Л.М. Худолій. – Європейський ун-т. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2003. – 167с.

⁴⁵ Энциклопедический словарь. Т. XXXV / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб, 1902. – 962 с. (с. 872).

На основі різних напрямів економічної науки формувалися самостійні фінансові школи, представниками яких були провідні прихильники того чи іншого напрямку в політичній економії. Звідси випливає наукова традиція розглядати історичний розвиток фінансової науки в нерозривному зв'язку з основними спрямуваннями економічної теорії⁴⁶. Такий підхід до висвітлення історії світової фінансової та фінансово-правової наук можливо використати і до аналізу української фінансової думки. Проблема полягає в тому, щоб виявити школи й течії економічної теорії, їхню специфіку щодо науковців і державних діячів, пов'язаних з університетськими центрами українських губерній Російської імперії, а потім зіставити їх з відповідними школами фінансової науки.

На процес формування фінансового права окрім економічної науки суттєво вплинуло поліцейське право, предметом вивчення якого була державно-управлінська діяльність (якщо наблизити трактування вчених-поліцейстів змістовно до сучасного сприйняття) і яке до 60-х рр. XIX ст. разом з елементами науки про фінанси вивчалось у рамках науки про закони благоустрою та благочиння. При вивченні законів благочиння розглядалась діяльність держави, спрямована на забезпечення умов розвитку духовного та матеріального добробуту⁴⁷.

М.Х. Бунге розглядав поліцейське право як частину політичної економії, а поліцію як прикладний елемент державного управління⁴⁸. Авторський виклад законів державного благоустрою повністю відповідає його економічній складовій, оскільки в першій книзі М.Х. Бунге викладає історичний нарис економічних вчень в такій послідовності: класична стародавність; Платон і Арістотель; економічна література новоєвропейських народів до половини XVIII століття; система меркантилістів; фізіократи; Адам Сміт і його послідовники; супротивники Сміта – Сісмонді та Ліст; соціалізм і комунізм; реакція проти соціалізму та комунізму – теорія узгодження інтересів; школи позитивні – історична та статистична.

⁴⁶ Теорія фінансів: Підручник / За ред. проф. В.М. Федосова, С.І. Юрія. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 576 с. (с. 11).

⁴⁷ Андреевский И.Е. Полицейское право: [В 2-х т.] / И.Е. Андреевский. – 2-е изд., испр. и доп. Т. I. – СПб., 1874. – 648 с. (с. 11).

⁴⁸ Бунге Н.Х. Полицейское право. Введение и государственное благоустройство. – Киев, 1873. – Т. 1–2. (с. 2–3).

Учень М.Х. Бунге А.Я. Антонович визначав поліцейське право як необхідне доповнення до політичної економії, оскільки остання має предметом суспільні явища в діяльності, спрямованої на досягнення блага, а поліцейське право вивчає правові основи, ґрунтуючись на яких закони політичної економії знаходять застосування і збільшується добробут⁴⁹.

Автори підручників з фінансового права університетських центрів Наддніпрянської України відзначали такі витoki цієї науки. Професор фінансового права Новоросійського університету І.І. Патлаєвський необхідною основою цієї науки вважав державне право і політичну економію, а в якості допоміжних виділяв – статистику, політичну арифметику та технології. Визначимо запропоновані автором складові. У науці державного права з'ясовуються мета, межі державного господарства, його взаємовідносини з господарствами приватними та визначаються майнові фінансові правові засади. Політична економія, що є основою при вивченні державного господарства, надає повне знання економічного побуту народу та національних закономірностей господарювання. Статистика збирає, класифікує та обчислює різноманітні дані про суспільне та політичне життя й визначає результати фінансової практики; політична арифметика – це застосування математики для різноманітних фінансових та комерційних обчислень, а технології І.І. Патлаєвський розглядає як сукупність технічних відомостей, котрі складають зміст камеральних наук і необхідні для вивчення науки фінансів⁵⁰.

Наступник І.І. Патлаєвського по кафедрі фінансового права Новоросійського університету С.І. Іловайський відносить фінансове право до державних наук (наряду з державним правом, міжнародним і поліцейським), а науками, що є допоміжними до фінансового права, вважає історію права, енциклопедію права, політичну економію та статистику⁵¹.

Формування фінансового права під впливом політичної економії та державного права розглядається в енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрона, де зазначається, що на фінансову науку і на фінансове право суттєво впливають течії політичної економії, без знайомства

⁴⁹ Антонович А.Я. Предмет и значение науки полицейского права. // Вестник университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). Юридическое наследие. – 2015. – № 8. – С. 316–331 (с. 324).

⁵⁰ Патлаевский И. Курс финансового права. – Одесса, 1885. – 279 с. (с. 41-42).

⁵¹ Иловайский С.И. Учебник финансового права – Одесса: Типо-хромолитография А.Ф. Соколовского, 1904. – 208 с. (с. 3).

з якими не можна зрозуміти розвиток цих наук; а державне право суттєво впливає на форми фінансового господарства, оскільки боротьба за ту чи іншу фінансову структуру відбувається між окремими соціальними групами в межах того чи іншого державного устрою⁵².

І.І. Янжул до наук адміністративних у широкому значенні й господарських по суті відносить політичну економію, статистику і науку про державне господарство – науку про фінанси або фінансове право (їхнє ототожнення в цій праці – це авторський підхід І.І. Янжула)⁵³. І.І. Янжул підкреслює визначне значення фінансової науки, оскільки без знайомства з нею не можна розуміти ні історію, ні політику, ні державний устрій, оскільки все пов'язано з тими чи іншими фінансовими явищами і «фінанси часто надають внутрішній зміст історичним подіям»⁵⁴. Науковець зазначає, що фінансове право виокремлюється з політичної економії та державного права й аргументує це таким чином: «Дійсно, вивчаючи державне господарство, яке знаходиться під впливом загальних економічних законів, фінансова наука повинна звертатися до висновків політичної економії, щоб ... вивести з них загальні начала та правила для господарської діяльності держави. З іншого боку, фінансове управління є частиною загального державного управління й тому повинно спиратися на ті положення, котрі визначають сутність і завдання держави, значення державної діяльності і всі юридичні відносини його до підлеглих, що складають частину державного права»⁵⁵. На думку І.І. Янжула, державне право дає фінансовій науці (фінансовому праву) правові основи, а політична економія – господарські положення, котрі необхідні для доцільної організації державного господарства. Міждисциплінарність фінансової науки надає їй певні переваги, оскільки можна поповнюватися змістовно з двох джерел, використовувати аргументи та потенціал двох наукових сфер, а з іншого боку формується певна нестабільність, бо є недоопрацювання загальних принципів, що простежується і в політичній економії, і в державному праві⁵⁶.

⁵² Энциклопедический словарь. Т. XXXV / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб, 1902. – 962 с. (с. 868).

⁵³ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М.: «Статут», 2002. – 555 с. (с. 34).

⁵⁴ Там само (с. 36).

⁵⁵ Там само (с. 47–48).

⁵⁶ Там само.

Значний вплив на розвиток фінансово-правової науки в XIX ст., (особливо в першій половині XIX ст.) мали державні діячі (М.М. Сперанський, М.А. Балудянський, М.С. Мордвінов, Ю.А. Гагемейстер, Є.Ф. Канкрін, В.О. Татарінов, М.Х. Бунге, С.Ю. Вітте), які в силу своїх службових обов'язків стали практиками фінансового права й заклали основи наукових підходів до фінансово-правової проблематики. Проте саме університети – осередки розвитку політичної економії, фінансової науки і фінансового права як наук і навчальних дисциплін – відіграли значну роль в їхньому становленні й розвитку. Викладання курсів з елементами фінансово-правової проблематики розпочалося на початку XIX ст. на юридичних факультетах університетів Російської імперії. Це здійснювалося або в рамках викладання політичної економії, або законів казенного управління, або законів про державний благоустрій та благочиння, або законів про державні повинності та фінанси, або науки про фінанси, або вже безпосередньо фінансового права. У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. розпочинається дискусія з питання щодо взаємозв'язку фінансової науки і фінансового права; фінансової науки та політичної економії. Одним із основних питань цієї дискусії було питання про самостійність фінансового права як науки. До початку XX ст. сформувалося два основні підходи щодо відповіді на це питання⁵⁷, які мають своїх прибічників та опонентів і на сучасному етапі. Охарактеризуємо ідеї науковців – прихильників першого підходу, які вважали, що фінансова наука є частиною політичної економії й нерозривно з нею пов'язана, а науку фінансового права ототожнювали з фінансовою наукою.

Органічний взаємозв'язок політичної економії та фінансів запропонував професор фінансового права Харківського університету М.М. Алексеєнко (1847–1917). Він розглядав державне господарство як одну із форм народного господарства, тому наука про державне господарство має перебувати в тісному взаємозв'язку з наукою про народне господарство (політичною економією), а державна діяльність поділяється на управлінську і фінансову. Фінансова наука розглядає питання податків, мита, державного бюджету, державного боргу тощо⁵⁸. Аналогічної точки зору дотримувався

⁵⁷ Грачева Е.Ю. История науки финансового права // История юридических наук в России: сб. ст. / Под ред. О.Е. Кутафина. – М., 2009. – С. 490–495. (с. 490).

⁵⁸ Історія економічних вчень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В.Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2005. – 567 с. (с. 29–30).

В.Ф. Левитський (1854–1939) – випускник юридичного факультету Імператорського Новоросійського університету, професор Харківського університету, котрий вважав науку про фінанси частиною політичної економії, що досліджує державне, земське й міське господарство і в одних своїх частинах є теоретичною дисципліною, а в інших – прикладною⁵⁹.

Відомий теоретик та історик права, освітній адміністратор М.М. Капустін (1828–1899) дотримувався особливого трактування фінансового права й заперечував не лише самостійність фінансового права як наукового самостійного напрямку, а й сам термін «фінансове право». В передмові свого дослідження⁶⁰, посилаючись на англійських вчених, М.М. Капустін розглядає фінансову науку як один із розділів політичної економії та зазначає: «Политическая Экономия и Наука о финансах обыкновенно считаются двумя отдельными самостоятельными науками. Иногда замечается даже стремление приписать учению о финансах характер юридической науки, и это выражается в термин Финансового Права. Нет нужды доказывать непригодность такого термина. Называть правом учение о финансах так же мало оснований, как выделять учение обо всех средствах для достижения задач государства в особые юридические науки. Так называемое Полицейское право, равно как учебное, земское и прочее не могут иметь самостоятельного значения; их юридическая сторона входит в область государственного права. Но возможно учение о полицейских мерах, о народном образовании, о земстве и проч. В одной английской литературе нет не только Финансового Права, но и Науки о финансах. Материал последней входит в область Политической экономии и не выделяется из нее. Мне кажется, этот взгляд совершенно правильным, и я полагал возможным держаться его при составлении моих чтений. Отдельное изложение Политической экономии и Финансов объясняется только внешними условиями, количеством материала»⁶¹.

Професор фінансового права Санкт-Петербурзького університету Л.В. Ходський (1854–1919) також розглядає поняття «фінансова наука» і «наука про державне господарство» як тотожні⁶². Досліджуючи зміст і місце фінансової науки, він відзначає, що вона повинна містити: 1) теоретичні

⁵⁹ Левитский В.Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. – Х., 1914 (с. 1).

⁶⁰ Капустин М.М. Чтения о политической экономии и финансах. – Ярославль: Тип. Губ. правл., 1879. – 382 с.

⁶¹ Там само (с. 3).

⁶² Ходский Л.В. Основы государственного хозяйства. Пособие по финансовой науке. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1901. – 568 с. (с. 3).

основи різних видів державних доходів разом з доходами громадських спілок; 2) вивчення діючого фінансового законодавства та його історичний розвиток, або фінансове право; 3) вивчення й критичне оцінювання фактичного матеріалу з державного господарства; 4) фінансову політику. Л.В. Ходський висновує, що «понятие финансовой науки гораздо шире, чем понятие финансового права, под именем которого она включается у нас в курс университетского образования на юридических факультетах. Финансовое право представляет существенную часть финансовой науки, оно до известной степени должно служить исходным пунктом во всех финансовых исследованиях, тем не менее, финансовым правом не может исчерпываться в настоящее время содержание финансовой науки»⁶³.

Один із фундаторів одеської школи фінансового права, професор фінансового права Новоросійського університету І.І. Патлаєвський (1839–1883), визнаючи самостійність фінансового права, розглядав його як галузь, що виокремилася з фінансової науки й увібрала в себе частину її положень. Фінансове право, котре науковець також називав «финансовым положительным законодательством» – «есть практическое, более или менее удачное приложение положений науки финансов к условиям данного государства, облеченное в форму закона. На этом основании и науку о государственном хозяйстве данной страны называют также наукой финансового права»⁶⁴. І.І. Патлаєвський зазначає, що фінансове законодавство розвивається історично; конкретна держава змістовній складовій фінансової науки надає форму фінансового права «сообразно требованиям времени и обстоятельств»⁶⁵ і при цьому форма (фінансове право) відіграє активну роль, оскільки правові зміни можуть призвести до змін в економічних процесах (змісті).

Представники другого підходу вважали, що наука фінансового права вже є самостійним напрямом дослідження, з власним предметом, метою і завданнями. Наведемо аргументи науковців цього напрямку. І.Т. Тарасов (1849–1929) – випускник Імператорського університету Св. Володимира, у майбутньому – професор фінансового права (також, в різні періоди викладав і

⁶³ Там само (с. 8–9).

⁶⁴ Патлаевский И.И. Курс финансового права. – Одесса: Типография «Одесского вестника», 1885 – 423 с. (с. 19).

⁶⁵ Там само (с. 20).

адміністративне право, і торгове, і державне), науку фінансового права трактував як науку про правові норми, що визначають сферу державного господарства; як «совокупность положений, определяющих государственно-хозяйственную сферу у данного народа в данную эпоху. Источники этого права: 1) законы, распоряжения, предписания, 2) обычаи, 3) судебные решения, 4) мнения юристов и экономистов, 5) положения науки права и хозяйства»⁶⁶. Учений вважав, що помилково відокремлювати від науки фінансового права науку, або теорію фінансів, оскільки теорія неминуче буде за змістом наукою фінансового права, але з неправильною назвою, або ж вона буде несамоїтною частиною політичної економії⁶⁷. Підкреслюючи самотійність фінансового права, І.Т. Тарасов відзначає тісний взаємозв'язок його з політичною економією: «Связь науки финансового права с политической экономией до того близкая, что она подала повод некоторым исследователям отрицать самостоятельное значение науки финансового права, считая ее за прикладную часть политической экономии в сфере государственного хозяйства, или даже за составную часть политической экономии»⁶⁸.

Уродженець України, викладач фінансового права Московського університету, академік І.І. Янжул (1846–1914) мав іншу позицію щодо місця фінансового права. Науковець таким чином відзначає відмінності між фінансовою наукою і фінансовим правом: «финансовое право изучает на основании опыта, как государство добывает в действительности свои материальные средства, а финансовая наука, на основании данных финансового права и законов народного хозяйства, вырабатывает общие правила о том, как государство должно добывать их»⁶⁹. Вчений співвідносить фінансову науку і фінансове право як теорію й практику і зазначає, що фінансова наука і фінансове право мають один предмет дослідження – фінансове господарство держави, проте використовують різні способи дослідження: фінансова наука узагальнює фінансове законодавство та вивчає його вплив з юридичної і економічної точок зору і має створювати норми,

⁶⁶ Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права. – Ярославль: Типография Губ. Правления, 1883. – 710 с. (с. 7–8).

⁶⁷ Там само (с. 8–9).

⁶⁸ Там само (с. 13).

⁶⁹ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М.: «Статус», 2002. – 555 с. (с. 46–47).

котрі буде використовувати уряд в майбутній політиці; а фінансове право юридично-догматично вивчає фінансове законодавство в історичному розвитку або сучасному стані й узагальнює минуле й сучасне державного життя⁷⁰.

Схожу позицію щодо співвідношення фінансового права і фінансової науки мав професор Новоросійського університету С.І. Іловайський (1861–1907). Він відносив фінансове право не до юридичних наук (до яких на його думку належали римське право, громадянське право, карне право), а до державних (разом з державним правом, міжнародним правом і поліцейським правом), відносячи історію права, енциклопедію права, політичну економію та статистику до наук, що мають підготовче, допоміжне значення і для юридичних, і для державних наук. С.І. Іловайський у своєму підручнику фінансового права зазначає, що політична економія досліджує закони приватного господарства, а фінансова наука – суспільного або публічного господарства⁷¹. Аналізуючи посібники й джерела для вивчення фінансового права, вчений констатує, що в університетах Російської імперії викладається фінансове право, а в закордонних – фінансова наука (*Finanzwissenschaft, science des finances*) і розглядає відмінності в предметі дослідження цих наук, а саме: «Финансовая наука, в тесном смысле есть финансовая теория и отвечает на вопрос, как должно идти финансовое хозяйство сообразно с современным мирозерцанием. Исследуя финансовое право какого-либо государства, мы знакомимся с его финансовым законодательством. Здесь получается ответ на вопрос, как идет в действительности хозяйство того или другого государства... Финансовые теории необходимы для нас, как средство для изучения финансового права, как общая часть такового»⁷².

Учень І.І. Янжула, відомий економіст, фінансист, професор фінансового права І.Х. Озеров (1869–1942) трактував фінансову науку як теоретичну й узагальнену систему знань, що вивчає фінансову систему держави, способи отримання доходів, передбачає наслідки фінансової політики. Науковець визначив, що фінансова наука належить до економіко-правових наук⁷³. Основними завданнями фінансової науки науковець вважав визначення

⁷⁰ Там само (с. 47).

⁷¹ Іловайський С.І. Учебник финансового права. – Одесса, 1904 (с. 5).

⁷² Там само (с. 10–11).

⁷³ Озеров И.Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. – Москва: Типография Т-ва Сытина, 1909. – 543 с. (с. 19–21).

закономірностей фінансово-економічних явищ і процесів: 1) розробку найефективніших способів оподаткування – форм оподаткування, податної техніки; 2) дослідження причин перекидання податків, що визначаються суспільними відносинами; 3) аналіз впливу на економічну життєдіяльність розподілу податкового тягаря⁷⁴. А фінансове право він трактував як закріплені норми організації фінансового господарства при даному економічному способі виробництва. І.Х. Озеров розглядав, що фінансове право виділилося з державного права внаслідок розвитку й ускладнення державного фінансового механізму та вдосконалення державного управління⁷⁵; інститут фінансового права є продуктом колективної людської праці⁷⁶, наука фінансового права охоплює вивчення господарства держави, общин, міст, складних держав і т.д., а її завданням є вивчення причинного зв'язку цього кола явищ з точки зору їхнього формального і матеріального розвитку⁷⁷. Відповідно, як результат виконання завдань фінансової науки приймаються належні норми фінансового права. Реалізація рекомендацій фінансової теорії зумовлює зміни в законодавстві й у правовому регулюванні економіки. Наприклад, вибір домінуючої форми податків (прямі або непрямі), способу їх стягнення, тощо зумовлює правове закріплення прийнятого рішення. Економічна міра стає законодавчою нормою.

Доктор права Санкт-Петербурзького університету по кафедрі законів про державні повинності та фінанси О.І. Краніхфельд (1812–1881) визначав фінансове право як «совокупность правил, которыми руководствуется правительство данного государства при удовлетворении государственных нужд»; науковець підкреслював самостійність фінансового права по відношенню до фінансової науки, його вплив на функціонування державної фінансової системи, проте зазначав необхідність наукового обґрунтування позитивного законодавства⁷⁸.

Відомий правознавець і економіст, доктор фінансового права Е.М. Берендтс (1860–1930), досліджуючи предмет і зміст фінансового права⁷⁹,

⁷⁴ Там само (с. 17–18).

⁷⁵ Там само (с. 21).

⁷⁶ Там само (с. 18).

⁷⁷ Там само (с. 16).

⁷⁸ Кранихфельд А.И. Лекции по финансовому праву, читанные в Императорском Санкт-Петербургском университете в 1849 г. СПб., 1851 (с. 3).

⁷⁹ Берендтс Э.Н. Русское финансовое право. Лекции, читанные в императорском училище правоведения. – СПб.: Типо-Литография С.-Петербургской одиночной тюрьмы, 1914. – 454 с. (с. 5).

аналізував відмінності науки про фінанси і фінансового права. Наука про фінанси (автор використовував як синонімічну назву «наука про державне господарство») досліджує й пояснює економічний процес добування засобів для державного управління; кінцева мета науки про фінанси – винайти особливі закони, що управляють господарським життям держави. А фінансове право «исследует хозяйство государства не с точки зрения, что полезно и что целесообразно при ведении хозяйства, а... изучает те правовые нормы, которые лежат в основе хозяйственной деятельности государственной власти и ее органов, как деятельности не производительной, а закономерной. Оно объясняет, какие права и обязанности возникают благодаря государственно-хозяйственной деятельности для власти и ее органов, с одной стороны, как представителей права государства, и для граждан...»⁸⁰. З позицій нашого дослідження цікавою є теза щодо «молодості» фінансового права як галузі юридично-політичних наук і констатація наявності в наукових дослідженнях «сомнений в том, имеется ли основание к выделению этой отрасли знаний в особую науку»⁸¹. Е.М. Берендтс пояснює цю критичність тим, що багато питань, котрі вивчаються в курсі фінансового права, досліджуються в політичній економії (питання грошової системи, митної системи, протекціонізм, фрітрейдерство та ін.), при вивченні державного права (питання бюджетного права), в адміністративному праві (питання організації фінансового управління)⁸².

Таким чином, дослідники фінансово-правової проблематики другої половини XIX – початку XX ст. розглядали політичну економію, фінансову теорію і фінансове право як взаємопов'язані науки, що мають значні міждисциплінарні зв'язки. Фінансова наука в переважній більшості досліджень виступає фундаментом, теоретичною основою фінансового права, а та її частина, де досліджувалися правові питання, тобто характер і форма взаємовідносин між суб'єктами фінансової діяльності, увійшли до фінансового права. Фінансове право сформувалося як інтегрована дисципліна та галузь права, що містила економічні та правові елементи. Економічний фундамент забезпечувала політична економія і наука про фінанси. Юридична складова – повноваження державних органів щодо нагромадження, зберігання

⁸⁰ Там само (с. 10).

⁸¹ Там само.

⁸² Там само (с. 11).

й використання фінансів – містилися в предметі правничих наук. Диференціація фінансової і фінансово-правової наук, що відбулася в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. так і не змогла звільнити предмет науки фінансового права від політичних та економічних проблем⁸³. Проблема розмежування фінансового права з політичною економією та науковою про фінанси частково залишається дискусійною і на сучасному етапі.

Незважаючи на існування різноманітних авторських позицій щодо витоків фінансової науки і фінансового права, всі дотримувалися точки зору про їхню міждисциплінарність. На сучасному етапі вважаємо за доцільне використовувати поняття «інтеграція», оскільки тут чітко простежується об'єднання і комбінація: 1) в системі знань; 2) в системі діяльності; 3) в системі відносин з іншими формами суспільної свідомості; 4) в системі організації науки і освіти. Особливості об'єднання визначилися інтегруючими факторами, в якості яких можна визначити: ускладнення об'єктів дослідження, застосування нових ефективних методів дослідження, загальні ідеї, поняття, комплексні проблеми, категорії і теорії. Відбувся внутрішньо- і міждисциплінарний синтез, що призвів до узагальнення й утворення стикових комплексних дисциплін і теорій; відбулася певна уніфікація понять універсалізацією методів. Виокремлення фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер можна розглядати як міжпредметну інтеграцію всередині суспільствознавчих наук.

Таким чином, дослідження закономірностей становлення фінансової та фінансово-правової науки дозволяє нам визначити, що ці наукові сфери є не просто комплексними, міждисциплінарними, а інтегративними. Теорія фінансів інтегрувала в собі тисячолітню фінансову практику, елементи камералістики, теоретичні розробки різноманітних економічних шкіл (меркантилістів, камералістів, фізіократів, класичної школи політекономії, марксизму, історичної школи), основи політичних теорій; фінансово-правова наука доповнила вищезначений перелік також поліцейським та державним правом. Допоміжними джерелами, що використовували, аналізували та інтерпретували фінансову та фінансово-правову науки, були фінансова статистика і фінансова історія. В цих науках інтеграція стала процесом і результатом створення нерозривно зв'язаного, єдиного, цілісного. Наслідком

⁸³ Козырин А.Н. У истоков финансового права. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы финансового права»), 1998 (с. 15–16).

цієї інтеграції стало виникнення якісно нових, інтегративних цілісностей – фінансів як науки і фінансового права, які не є сукупністю певних властивостей об'єднаних елементів різних наук, а забезпечують вищу ефективність функціонування усієї цілісності; інтеграція знань відбулася через злиття теоретичного і практичного матеріалу різних наукових сфер.

1.2. Теоретичні та прикладні витoki фінансової та фінансово-правової науки і освіти

Вивчення, осмислення та теоретичне узагальнення історії фінансової та фінансово-правової науки потребує опрацювання значної джерельної бази з цієї проблематики. Звичайно, види джерел змінюються залежно від історичного періоду та якісного рівня розвитку фінансової та фінансово-правової науки. К.Г. Рау в «Основних началах фінансової науки»⁸⁴ хронологічно період до XVIII ст. визначає як ненауковий, XVIII ст. – перехід до наукових напрацювань з фінансової проблематики, кінець XVIII – початок XIX ст. вважає початком третього наукового раціонального періоду розвитку фінансової науки⁸⁵. Так званий «ненауковий» період охоплює: елементи фінансової думки, які можна знайти в Стародавньому Єгипті, Вавилоні, Стародавній Греції та Римі; праці античних філософів Ксенофонта, Платона, Аристотеля та ін., де міститься інформація про державні фінанси, гроші, позичковий відсоток як плату за користування грошима, аналізуються деякі проблеми грошового обігу та фінансового управління, а також перші наукові практики щодо державних фінансів, що з'являються в XV–XVII ст. – у працях відомих діячів того періоду Д. Карафи (1406–1487), Н. Макіавеллі (1469–1527), Ж. Бодена (1530–1596), М. де Бетюна (1560–1641) та ін., які розглядають фінансову діяльність держави як один з найважливіших напрямів державного регулювання. Щодо «наукового» періоду розвитку фінансової науки, то, характеризуючи лише кінець XVIII – початок XIX ст., Рау перелічує найважливіші наукові праці цього етапу – цей список містить 115 авторських досліджень (у тому числі й працю Є.Ф. Канкріна⁸⁶) і періодичні видання з

⁸⁴ Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Перевод с пятого нем. изд. под ред. А. Корсака. Т.І. – СПб.: В тип. Майкова, 1867. – 318 с.

⁸⁵ Там само (с. 12–15).

⁸⁶ Канкрин Е.Ф. Экономика человеческого общества и состояние финансов / пер. О.И. Сеньковского. – СПб., 1846.

фінансово-економічної проблематики, що друкувалися в європейських країнах⁸⁷.

У сучасних дослідженнях з історії фінансової науки поширеним є поділ її еволюціонування на два основні етапи: класичний, що охоплює період з часів Римської імперії і до першої третини XX ст., і неокласичний, який досліджується з середини XX ст. У класичний період становлення і розвитку фінансової науки сформувалася система адміністративних і господарських знань щодо ведення фінансів держави і публічних спілок. В основі цих знань – напрацювання, систематизація й розвиток теоретичних, прикладних джерел і напрацювання методів добування й витрачання необхідних для потреб держави засобів⁸⁸.

Українська дослідниця В.В. Небрат відповідно до основних етапів еволюції фінансової думки та її становлення як окремого наукового напрямку структурувала джерела вивчення історії фінансової науки в Україні у межах до початку XX ст. таким чином: на етапі зародження фінансової думки (XVI – XVIII ст.) основними видами джерел були праці мислителів та історичні документи; на етапі становлення фінансової науки (перша половина XIX ст.) – джерелами виступали проекти урядових реформ і монографічні дослідження; на етапі розвитку теорії фінансів (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) – джерелами були навчальні курси поліцейського і фінансового права, політичної економії, основ фінансової науки, монографії, наукова публіцистика⁸⁹.

Грунтовне джерело-історіографічне дослідження вітчизняної фінансової і фінансово-правової літератури XIX – початку XX ст. за видовим принципом здійснив український науковець В.М. Орлик⁹⁰. На основі поділу за видовим принципом, запропонованого В.М. Орликом, весь історіографічний матеріал, що з'явився на теренах Російської імперії до 1914 року, поділений на дві основні групи: 1) збірники законодавчих актів; 2) монографічні дослідження, навчальна література. Розглянемо більш детально розробки, де висвітлюється становлення та розвиток фінансової науки та освіти в Російській імперії і охарактеризуємо кожен із названих груп джерел. З-поміж документальних

⁸⁷ Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Перевод с пятого нем. изд. под ред. А. Корсака. Т.І. – СПб.: В тип. Майкова, 1867. – 318 с. (с. 15–18).

⁸⁸ Финансовая наука в Санкт-Петербурге: исторические очерки. Монография /Под ред. проф. В.В. Ковалева. – Москва: ООО «Проспект», 2014. – 326 с. (с. 12).

⁸⁹ Небрат В. Характеристика джерел вивчення історії фінансової думки України // Вісник ТНЕУ. – 2012. – № 2. – С. 83–88 (с. 84).

⁹⁰ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В.М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.; Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf.

джерел значну цінність для дослідницької роботи мають законодавчі акти, які відбивають еволюцію фінансової системи, фінансового законодавства й фінансових органів, їх повноважень, детально регламентують службову діяльність чиновників фінансового відомства від порядку прийняття на службу до умов її проходження, штатні розписи цих установ, чітко визначають посадові обов'язки від міністра фінансів до канцеляристів повітових «присутственных» місць. Важливе місце серед зазначених джерел посідають правові, в першу чергу – це Повне зібрання законів Російської імперії, що містить різноманітні законодавчі акти Російської імперії: маніфести, положення, укладання, статuti, рескрипти тощо, і у якому відбито й фінансове законодавство. При дослідженні фінансової та фінансово-правової науки XIX – початку XX ст. джерелами є всі три видання Повного зібрання законів: перше видання, що укладене під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського і містить законодавчі акти з 1649 по 1825 рр.; друге видання, що охоплює законодавчі акти з додатками з 12 грудня 1825 року по 28 лютого 1881 року; третє – охоплює період з 1 березня 1881 року до кінця 1913 року. Також надзвичайно цінним документальним джерелом є тематичний Звід законів Російської імперії – офіційне видання діючих законодавчих актів, куди входили основні закони, законодавство про губернські установи, про державні фінанси, про майнові права, акти в сфері адміністративного права, цивільного, кримінального, а ще, з 1892 року, виділені в 16-ий том – закони про судочинство.

Також до правових історіографічних джерел необхідно включити збірник «Зібрання узаконень і розпоряджень уряду», який виходив двічі на тиждень; відомчі видання, зокрема щотижневик «Вестник финансов, промышленности и торговли», що виходив друком із 1884 р. і в якому містився показчик урядових розпоряджень по міністерству фінансів; документи з'їздів податних інспекторів⁹¹ тощо. У зв'язку з тим, що досліджується фінансова і фінансово-правова освіта на теренах України, то теоретичними джерелами також виступають університетські Статuti, постанови по міністерству народної освіти⁹², «Записки департамента народної освіти» (1825, 1827, 1829),

⁹¹ Журнал заседаний съезда податных инспекторов Киевской губернии 1908 года. – К.: Тип. К.П. Милевского и Ко, 1909. – 176 с.

⁹² Россия. Министерство народного просвещения. Сборник постановлений по министерству народного просвещения / Россия. М-во народ. просвещения. 2-е изд. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875–1876. Т. 1. Царствование императора Александра I. 1802–1825 гг. – 1875. – 1864 с.; Россия. Министерство народного просвещения. Сборник постановлений по министерству народного просвещения / Россия. М-во народ. просвещения. 2-е изд. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875–1876. Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825–1855 гг. Отделение 1-е: 1825–1839. – 1875. – 1576 с.; Россия. Министерство народного просвещения. Сборник постановлений по министерству народного просвещения / Россия. М-во народ. просвещения. 2-е изд. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875–1876. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855 гг. Отделение 2-е: 1840–1855 г. – 1876. – 1668 с.

щомісячне видання «Журнал департаменту народної освіти», видання Головного управління училищ «Періодичні твори про успіхи народної освіти», «Журнал міністерства народної освіти»⁹³ тощо.

Другу групу історіографічних джерел складають монографічні дослідження й навчальна література. Проаналізуємо деякі наукові та навчальні видання відповідно до хронології їх написання.

Перші оригінальні праці з фінансової проблематики в Російській імперії, що заклали основи осмислення фінансових проблем, були написані Ю. Крижанічем (1617–1683), Г.К. Котошихіним (1630–1667), І.Т. Посошковим (1665–1726), В.М. Татищевим (1686–1750), С.Є. Десницьким (1740–1789), хоча їх не можна визначати як наукові дослідження.

На початку ХІХ ст. однією із перших праць, присвячених фінансам Російської імперії та управлінню ними, став «План фінансів» М.М. Сперанського та М.А. Балудянського⁹⁴, складений у 1810 р. за дорученням Олександра І. Ця робота стала своєрідною програмою перетворення імперських фінансів і містила короткострокові та довготривалі дії щодо основних напрямів фінансової політики. Крім практичних заходів із реорганізації фінансово-банківської системи «План фінансів» містив важливі теоретичні розробки з фундаментальних питань функціонування «монетної і кредитної системи». Автори безпосередньо не порушували питань, пов'язаних із Україною, однак низка статей опосередковано стосувалися українських губерній та їх податних станів, зокрема статті 116, 120, 123, 126⁹⁵. М.М. Сперанським та М.А. Балудянським формально було створено систему російського бюджетного права, ідею якої покладено в основу концепції бюджетної реформи 1962 року. Конституційні ідеї авторів отримали міжнародне визнання через їх реалізацію в країнах Західної Європи⁹⁶.

Важливою подією в розвитку теорії фінансів стало опублікування 1818 року праці М.І. Тургенєва «Досвід теорії податків», з появи якої можна розглядати історію фінансів як науку на території Російської імперії⁹⁷. Це було теоретичне дослідження таких фінансових складових як податкова і грошова системи. М.І. Тургенєв аналізує розвиток європейського податкового законодавства з періоду Римської імперії; досліджує ідеї щодо оподаткування

⁹³ Журнал министерства народного просвещения. – Тип. Императорской Академии Наук. – СПб, 1834–1917. – 381 т.

⁹⁴ Сперанский М. М. План финансов / М.М. Сперанский // У истоков финансового права. – М. : Статут, 1998. – С. 35–99.

⁹⁵ Там само (с. 54–55).

⁹⁶ Пушкарева В.М. История мировой и русской финансовой науки и политики // Автореф. дис...д-ра эк. наук: 08.00.01 – экономическая теория / В.М. Пушкарева. – М., 2004. – 36 с. (с. 17).

⁹⁷ Финансовая наука в Санкт-Петербурге: исторические очерки. Монография. / Под ред. проф. В.В. Ковалева. – Москва: ООО «Перспект», 2014. – 326 с. (с. 21).

фізіократів та представників класичної школи політичної економії; визначає ефективні способи стягнення податків та наводить прогресивні ідеї в системі оподаткування Франції, Англії, Німеччини, Сицилії, Ісландії, Голландії та Америки кінця XVIII – початку XIX ст. Автор критикує подушну подать і показує фінансову складову кріпосництва; аналізує природу та історію паперових грошей і негативно висловлюється щодо впливу паперових грошей на економіку, банківську справу та кредитування. М.І. Тургенєв у своїй праці зазначає, що науку фінансів створив досвід віків; теорія фінансів ґрунтується на спостереженнях, багатовіковому досвіді, аналізі причин подій та їхньому логічному, послідовному відображенні, що призводить до суджень і висновків⁹⁸. Книга перевидавалася 1819 року, оскільки виявилася затребуваною, проте 1825 року її було заборонено, бо її автор за зв'язки з декабристами був визнаний державним злочинцем. М.І. Тургенєв більшу частину свого життя провів за кордоном, де написав багато праць, присвячених різноманітним соціально-економічним проблемам.

Серед теоретичних джерел особливої уваги заслуговує аналіз результатів фінансової діяльності державного діяча, міністра фінансів у 1823–1844 рр. Є.Ф. Канкріна, під керівництвом якого здійснено фінансову реформу, введено срібний рубль як основу грошового обігу, встановлено фіксований курс асигнацій, унаслідок чого досягнуто тимчасову стабілізацію фінансової системи Російської імперії. Важливим етапом становлення фінансової науки Російської імперії стала праця Є.Ф. Канкріна «Короткий огляд російських фінансів 1838 року», яка містить значний фактичний та статистичний матеріал, дозволяє порівняти економічне становище різних регіонів держави, платоспроможність податних станів⁹⁹.

У 1832 році видано книгу М.Ф. Орлова «Про державний кредит»¹⁰⁰, де уперше в фінансовій науці закладено основи теорії державного кредиту, що є актуальними і до сьогодні. Праця була надрукована в часи фінансового реформування Є.Ф. Канкріна. Ідеї, висловлені М.Ф. Орловим, не стали основою реформування, оскільки не співпадали з обережними поглядами міністра фінансів Російської імперії.

Ознайомлення з роботами М.М. Сперанського, М.І. Тургенєва, М.Ф. Орлова дозволяє визначити, що в першій третині XIX ст. у фінансовій науці відбувся аналіз і систематизація теоретичних знань і практики фінансової діяльності з основних розділів фінансової науки – державного бюджету, податків і державного кредиту.

⁹⁸ Тургенев Н.И. Опыт теории налогов. – СПб., 1818. – 368 с. (с. 23).

⁹⁹ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года / Е.Ф. Канкрин. – СПб., 1880. – 161 с.

¹⁰⁰ Орлов М.Ф. О государственном кредите / У истоков финансового права. Под ред. А.Н. Козырина. – М.: Статут. 1998. – Т. 1.

Одним з перших досліджень з історії розвитку фінансів в Російській імперії став твір Ю.А. Гагемейстера «Розвідки про фінанси стародавньої Росії»¹⁰¹. Історія російських фінансів у даній науковій розвідці охоплювала три періоди: 1) до 988 р.; 2) до 1236 р.; 3) до 1462 р. і була відтворена на основі аналізу стародавніх культурних пам'яток (літописів, трактатів, грамот, договорів). У деяких сучасних дослідженнях саме Ю.А. Гагемейстера характеризують як засновника російської фінансової науки, бо саме його праця була першою загальнотеоретичною з фінансової проблематики, а попередні наукові розвідки стосувалися окремих фінансових проблем¹⁰².

Історії фінансової інфраструктури була присвячена праця Д.А. Толстого «Історія фінансових установ Росії з часів заснування держави до смерті імператриці Катерини II»¹⁰³. Дослідження охоплювало історичний період до кінця XVIII ст. й включало аналіз джерел, що були віднайдені вже після виходу твору Ю.А. Гагемейстера (твори Г.К. Котошихіна, І.Т. Посошкова, Ю. Крижаніча та ін. були надруковані після виходу праці Ю.А. Гагемейстера). Вищеназвані праці Гагемейстера і Толстого об'єднує використання історичного методу в фінансових дослідженнях.

У 30–40-х роках XIX ст. фінансова та фінансово-правова наука впроваджується для вивчення в навчальні програми юридичних факультетів Московського, Санкт-Петербурзького, Казанського й Харківського університетів. Із 1835 р. після затвердження «Общего устава императорских Российских Университетов» в університетах було створено кафедру «Законы о государственных повинностях и финансах» і на юридичних відділеннях (факультетах) почали викладати курс з аналогічною назвою. Викладачі читали лекції за власними конспектами з використанням наукових праць закордонних, переважно, німецьких учених Х.А. Шльоцера («Anfangs-gründe der Staatswirtschaft, oder der Lehre von dem Nationalreichthume» («Початкові засади державного господарства, або вчення про народне багатство», 1805 р.), Л.К. Якоба («Grundsätze der National Öconomie» («Принципи національної економіки»), 1821 р.), К.Г. Pay («Grundsätze der Finanzwissenschaft» («Основні начала фінансової науки», 1826–1832 pp.) та ін. «Основні начала фінансової науки» – третя частина праці з політичної економії («Lehrbuch der Politischen Öconomie») німецького економіста і статистика К.Г. Pay – була широко відомою в Росії навіть до її перекладу російською мовою в 1867 р. і суттєво вплинула на розвиток національної фінансової науки. Цей підручник став

¹⁰¹ Гагемейстер Ю.А. Разыскания о финансах древней России. СПб.: при Имп. Акад. наук, 1833.– 276 с.

¹⁰² Аникеева А.А. Роль Ю.А. Гагемейстера в развитии отечественной финансовой науки // Финансы и кредит. – 2009. – № 26 (362). – С. 70–75 (с. 74).

¹⁰³ Толстой Д.А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. – СПб.: Тип. К. Жернакова, 1848. – 272 с.

настільною книгою фінансових теоретиків і практиків, він містив загальні засади фінансової науки і розділи, присвячені державним витратам, державним доходам (від державного майна, регалій, лісів, промислових підприємств, капіталів, мит, податків), державним кредитам, бюджету й організації фінансового управління¹⁰⁴. За цим змістом викладався курс фінансової науки в російській навчальній літературі¹⁰⁵.

Результати досліджень першої третини XIX ст. було узагальнено університетською наукою. 1841 року надруковано «Теорію фінансів» І.Я. Горлова – перший підручник фінансової науки, підготовлений в Росії і виданий російською мовою¹⁰⁶. Дослідження І.Я. Горлова було видане 1841 року в Казані (а не 1842 року як неточно зазначено у праці С.А. Белозерова¹⁰⁷), а друге видання було 1845 року в Петербурзі. Праця випускника Московського університету та професорського інституту при Дерпському університеті, професора Казанського, а згодом Санкт-Петербурзького університету І.Я. Горлова характеризується економічним компаративним аналізом, у ній досліджувалися державні доходи й видатки, фінансове законодавство, податкові системи різних західноєвропейських країн порівнювалися з російською. Структурно праця складається з трьох частин: державні доходи; державні витрати, державний кредит. Сучасна дослідниця історії фінансової науки А.А. Анікеєва вважає точку зору про першість І.Я. Горлова в фінансовій літературі Російської імперії необґрунтованою, оскільки, по-перше, вона базується лише на його власному твердженні («До сих пор не было еще на русском языке ни одного полного сочинения о финансах»¹⁰⁸), яке потім почали повторювати автори наступних підручників з фінансів і фінансового права, і, по-друге, І.Я. Горлов був незнайомим з працями з фінансової проблематики М.А. Балудянського, М.М. Сперанського, Ю.А. Гагемейстера, М.С. Мордвінова та ін., а праці М.І. Тургенєва та М.Ф. Орлова без будь-яких пояснень назвав дослідженнями, що не відповідають тогочасним вимогам¹⁰⁹. Ми визнаємо вклад державних діячів Російської імперії першої третини XIX ст. у становлення фінансової та фінансово-правової науки, але не поділяємо точку зору А.А. Анікеєвої, що «Теорію фінансів» І.Я. Горлова не можна

¹⁰⁴ Рау К.Г. Основные начала финансовой науки: Том 1/ К.Г. Рау. – М.: Книга по требованию, 2012. – 322 с.

¹⁰⁵ Посредникова Д.В. Очерки по истории финансовой науки / Под ред. В.Э. Черновой. – СПбГТУРП-СПб, 2012. – 102 с. (с. 84).

¹⁰⁶ Горлов И. Теория финансов / Сочинения Ивана Горлова, док. филос., орд. проф. политической экономии и статистики в Императорском Казанском университете. – Казань, 1841.– 228 с.

¹⁰⁷ Белозеров С.А. Иван Яковлевич Горлов: очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет / Под ред. В.В. Ковалева. – М.: Проспект, 2009. – С. 184–193 (с. 188).

¹⁰⁸ Горлов И. Теория финансов / Сочинения Ивана Горлова, док. филос., орд. проф. политической экономии и статистики в Императорском Казанском университете. – Казань, 1841.– 228 с. (с. IV).

¹⁰⁹ Аникеева А.А. Роль И.Я. Горлова в развитии отечественной финансовой мысли // Финансы и кредит. – 2011. – № 17 (449). – С.72–80 (с. 73).

вважати першим підручником з фінансової науки, бо вищеназвані державні діячі мали праці з фінансової проблематики, їхні дослідження присвячені окремим напрямкам фінансової теорії та практики фінансового управління, але ці дослідження навряд чи можна вважати підручниками. Підручник І.Я. Горлова тривалий період використовувався університетською молоддю Російської імперії для вивчення фінансів¹¹⁰, хоча С.І. Іловайський, Е.М. Берендтс та ін. не знаходили у цьому виданні оригінальних ідей, а самого І.Я. Горлова вважали послідовником німецької школи фінансів, в особливості К.Г. Рау¹¹¹. На основі компаративного аналізу структури, змісту і концептуальних підходів щодо фінансів, викладених у підручниках К.Г. Рау та І.Я. Горлова, можна зробити висновок, що праця І.Я. Горлова за структурою не співпадає з дослідження К.Г. Рау; за домінуючим принципом первинності державних доходів або державних витрат ці автори дотримуються різних концептуальних позицій; І.Я. Горлов не включає до структури фінансової науки фінансове управління на відміну від К.Г. Рау; у праці І.Я. Горлова. окрім творів та ідей К.Г. Рау, проаналізовано значну кількість західноєвропейських фінансових теорій та ідей, а сам автор зазначає, що при структуруванні своєї праці дотримувався поглядів відомого англійського економіста Т. Мальтуса¹¹², а у вступі, окрім німецької фінансової літератури, аналізував економічні та фінансові твори італійських, англійських, французьких авторів, тобто представив різноманітні серед існуючих на той час фінансових теорій та концепцій.

У 1840–1850 рр. з'являються праці перших російських професорів фінансового права Ф.Б. Мільгаузена¹¹³ та Є.Г. Осокіна¹¹⁴. За новим Університетським статутом (1863 р.) на юридичних факультетах університетів створювалися кафедри фінансового права (теорія фінансів, російське фінансове право). Проте, як зазначають дослідники¹¹⁵, зміст лекцій будувався на основах фінансової науки, і слухачі використовували роботи І.Я. Горлова, К.Г. Рау, Ф.Б. Мільгаузена.

¹¹⁰ Иловайский С. И. Учебник финансового права / С. И. Иловайский. – Одесса : Тип. Штаба округа, 1899. – 385 с. (с. 16).

¹¹¹ Иловайский С. И. Учебник финансового права / С. И. Иловайский. – Одесса : Тип. Штаба округа, 1899. – 385 с. (с. 38); Берендтс Э.Н. Русское финансовое право. Лекции, читанные в императорском училище правоведения. – СПб.: Типо-Литография С.-Петербургской одиночной тюрьмы, 1914. – 454 с. (с. 28).

¹¹² Горлов И. Теория финансов / Сочинения Ивана Горлова, док. филос., орд. проф. политической экономии и статистики в Императорском Казанском университете. – Казань, 1841. – 228 с. (с. 68).

¹¹³ Мильгаузен Ф. Б. Финансовое право: курс лекций / Ф.Б. Мильгаузен. – Литогр. – М., 1865.

¹¹⁴ Осокин Е. Г. О понятии промыслового налога и об историческом его развитии в России / Е.Г. Осокин. – Казань, 1856.

¹¹⁵ Анишин А.Ю. К эволюции взглядов на предмет финансового права: от истории к современному состоянию. / А.Ю. Анишин // Финансовое право. – 2004. – № 3. – С. 3 – 7; Апель А.Л. Основы финансового права: учеб. пособие / А.Л. Апель. – СПб.: Питер, 2003. – 176 с.; Василик О.Д. Фінансова наука // Фінанси України. – 2001. – № 1. – С. 3 – 10; Леоненко П.М. Структура фінансової науки у світлі її історії // Фінанси України. – 2005. – № 11. – С. 21–24.

У другій половині XIX ст. опубліковано перші праці талановитих учених-економістів і фінансистів, де висвітлювалися як загальнотеоретичні фінансово-правові питання¹¹⁶, так дослідження, присвячені окремим питанням фінансової та фінансово-правової науки, наприклад, «Мова про кредит» (М. Бунге, 1849 р.), «Епізод з фінансової історії Австрії» (Г. Сидоренко, 1849), «Паперові гроші та банківська система Північно-Американських штатів» (М. Бунге, 1867), «Грошовий ринок від 1700–1762 рр.» (І. Патлаєвський, 1868), «Погляд на вчення про податок у А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Д. Рікардо, Сісмонді і Д.-С. Міля» (М. Алексєєнко, 1870 р.) та ін.

У 1881 році з'являється підручник В.О. Лебедева «Фінансове право»¹¹⁷, який справедливо вважався одним із найкращих на території Російської імперії. В цій роботі досліджується організація фінансового управління, система руху грошей, касове рахівництво тощо. Автор, полемізуючи з європейськими фінансовими дослідженнями, проаналізував проблеми теорії фінансів, історію фінансової науки, законодавство, фінансову практику і статистику фінансів.

Над проблемами фінансової науки працював видатний український правознавець, випускник Київського університету, професор Новоросійського університету І.І. Патлаєвський¹¹⁸. Учений структурує фінанси як науку про державне господарство, вивчає загальні засади організації фінансового управління, фінансової системи, бюджету, контролю, а також робить певний внесок у вчення про державний кредит.

Життя й діяльність випускника юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, професора С.І. Іловайського пов'язані з кафедрою фінансового права Новоросійського університету в Одесі. Досліджуючи проблеми державного регулювання фінансів, він розглядав питання податкової політики у різних регіонах Російської імперії у XVIII–XIX ст.; здійснив компаративний аналіз фінансового законодавства європейських держав та США¹¹⁹.

Корисними для вивчення становлення і розвитку фінансової та фінансово-правової науки і освіти є дослідження С.І. Іловайського¹²⁰. Суттєво

¹¹⁶ Кранихфельд А.И. Лекции по финансовому праву, читанные в Императорском Санкт-Петербургском университете в 1849 г. – СПб., 1851; Осокин Е.Г. Несколько спорных вопросов по истории русского финансового права // Юридический сборник Д.И. Мейера. – Казань, 1856.

¹¹⁷ Лебедев В. А. Финансовое право: учебник / В.А. Лебедев. (Сер. «Золотые страницы финансового права России»). – М.: Статут, 2000. – 461 с.

¹¹⁸ Патлаевский И. Курс финансового права. – Одесса, 1885. – 279 с.

¹¹⁹ Иловайский С.И. Учебник финансового права / С.И. Иловайский. – Одесса: Тип. Штаба округа, 1899. – 385 с.

¹²⁰ Безобразов В.П. Финансовое право. Курс государственных финансов. – СПб, 1878; Капустин М.М. Чтения о политической экономии и финансах. – Ярославль: Тип. Губ. правл., 1879. – 382 с.; Сидоренко Г.Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву. – Киев, 1880; Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права. –

вплинули на розвиток вітчизняних фінансових досліджень праці уродженця Київщини академіка І.І. Янжула¹²¹. Його праця «Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах» вражає глибиною змісту й стає важливою для розвитку фінансового права, і, водночас, не є монографією, а лише університетським підручником, більшу частину якого присвячено дослідженню податків та податкової політики. Глибокі історичні екскурси та компаративний аналіз російського та зарубіжного податкового законодавства дозволили автору зробити далекосяжні висновки, актуальні й для сьогодення, зокрема, щодо прогресивних податків, єдиного податку, непрямих податків та ін. Значну увагу вчений приділяв адмініструванню податків, правилам обкладення населення, зазначаючи, що у процесі формування податкової політики необхідно враховувати регіональну специфіку, зайнятість населення й співвідносити це з потребами держави¹²².

Значний внесок у розвиток досліджень проблем фінансів і фінансової політики Російської імперії зробили в 1898–1914 рр. праці завідувача кафедри фінансового права Московського та Санкт-Петербурзького університетів професора І.Х. Озерова¹²³. І.Х. Озеров розширив межі фінансової науки, яка повинна не тільки виявляти способи добування державою необхідних коштів, а й вивчати, як ці способи впливають на різні аспекти суспільного життя, досліджувати причини переходу від одних форм державного господарства до інших¹²⁴.

Також важливими теоретичними джерелами, що були представлені спільноті в цей період, були праці Вітте С.Ю., Берендтса Е.Н., Левіцького В.Ф.¹²⁵.

Ярославль: Типография Губ. Правления, 1883. – 710 с.; Львов Д. Курс финансового права. – Казань: Тип. Имп. ун-та, 1887. – 537 с.; Яроцкий В.Г. Финансовое право. – СПб.: Изд. поруч. С. Борисоглебский, 1898. – 368 с.; Ходский Л.В. Основы государственного хозяйства. Пособие по финансовой науке. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1901. – 568 с.; Эберг К.Т. Курс финансовой науки. – СПб.: Тип. А. Розена, 1913. – 604 с.

¹²¹ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И.И. Янжул. – М.: Статут, 2002. – 555 с.

¹²² Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf

¹²³ Озеров И.Х. Как расходуются в России народные деньги? Критика русского расходного бюджета и государственный контроль: (по неизданным документам) / И.Х. Озеров. – 2-е изд. – М.: Тип. А. П. Поплавского, 1907. – 320 с.; Озеров И.Х. Основы финансовой науки: курс лекций / И.Х. Озеров. – М.: Тип. И. Сытина, 1911. – Вып. 1: Учение об обыкновенных доходах. – 544 с.; Озеров И.Х. Основы финансовой науки: курс лекций / И.Х. Озеров. – М.: Тип. И. Сытина, 1914. – Вып. 2: Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит. – 364 с.; Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров. – М.: Д.С. Горшков, 1905. – 273 с.

¹²⁴ Озеров И.Х. Основы финансовой науки: курс лекций / И.Х. Озеров. – М.: Тип. И. Сытина, 1914. – Вып. 2: Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит. – 364 с.

¹²⁵ Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве. – СПб, 1912. – 569 с.; Берендтс Э.Н. Русское финансовое право. Лекции, читанные в императорском училище правоведения. – СПб.: Типо-Литография С.-Петербургской одиночной тюрьмы, 1914. – 454 с.; Левитский В.Ф. История политической экономики в связи с историей хозяйственного быта. – Х., 1914. – 126 с.

У XIX ст. в Російській імперії з'являється низка перекладних праць з фінансово-економічної проблематики. Одним з перших перекладних видань була праця німецького науковця Х.А. Шльоцера (1774–1831) – став першим викладачем політичної економії Московського університету (викладав німецькою мовою) – «Початкові дослідження основ державного господарства або науки про народне багатство» (1805–1806 рр.)¹²⁶. Його дослідження – це тогочасний курс політичної економії, в якому викладалася система абстрактної економічної теорії і теорії економічної політики держави з аналізом фінансових основ державного господарства. На початку XIX ст. перекладається й фінансово-економічна праця відомого німецького історика, який на початку XIX ст. почав читати лекції з фінансової проблематики – Г.Ф. Сарторіуса (1765–1828) «Початкові основи народного багатства і державне господарство за теорією Адама Сміта» (1812)¹²⁷. У другій половині XIX ст. російською було перекладено праці французького економіста, представника французької бухгалтерської школи Ж.-Г. Курсель-Сенеля (1813–1892)¹²⁸, в яких відображено господарські процеси та методи управління ними; п'яте видання основних начал фінансової науки К.Г. Рау (1792–1870)¹²⁹; огляд фінансової науки професора Ерлангенського університету (Баварія) К.Т. Еєберга (1855–1941), де наука про фінанси розглядається як вчення про принципи добування і витрачання засобів, необхідних для функціонування суспільного господарства¹³⁰; підручник професора Неаполітанського університету (Італія) К.Ф. Нітті (1868–1953), котрий відзначає, що наука про фінанси досліджує економічну діяльність держави, областей, департаментів, общин та ін. щодо засобів отримання доходів та способів їх витрачання¹³¹.

Отже, аналіз, систематизація та узагальнення окремих теоретичних джерел фінансової та фінансово-правової науки дозволили в XIX ст. визначити сутність і структуру фінансів, сформулювати основні закони фінансової теорії, визначити категоріальний апарат теорії державних фінансів. Розробки фінансової та фінансово-правової науки знайшли застосування в фінансовій практиці та вплинули на реформування бюджетної, податкової, грошово-

¹²⁶ Шлецер Х. Начальные основания государственного хозяйства или наука о народном богатстве: в 2 ч. / Пер. с нем. – М., 1805 (ч. I), 1806 (ч. II).

¹²⁷ Сарториус Г. Начальные основания народного богатства и государственное хозяйство, следуя теории Адама Смиты / Пер. с нем. – Казань, 1812.

¹²⁸ Курсель-Сенель Ж.Г. Руководство к теоретическому и практическому изучению предприятий промышленных, торговых и земледельческих / Перевод В. Вешнякова. – СПб., 1860. – 620 с.; Курсель-Сенель Ж.Г. Теоретический и практический трактат о политической экономии / Пер. Я. Ростовцева. – СПб, 1862; Курсель-Сенель, Ж.Г. Банки, их устройство, операции и управление / Пер. и дополнения В. Безобразова. – СПб, 1862. – 768 с.

¹²⁹ Рау К.Г. Основные начала финансовой науки: в 2 т. / Пер. с нем. – СПб, 1867.

¹³⁰ Эеберг К. очерк финансовой науки / Пер. с нем. – Ярославль, 1893.

¹³¹ Нитти Ф. Основные начала финансовой науки / Перевод с итальянского – М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1904. – 656 с.

кредитної систем та системи управління державними фінансами. Значний вклад у становлення і розвиток фінансової та фінансово-правової науки і освіти та фінансово-господарської практики внесли наукові праці викладачів університетів. Серед викладачів, діяльність яких була пов'язана з університетськими центрами Наддніпрянської України, окрім окремих вищеназваних, необхідно відзначити Г.М. Цехановецького («Залізниця і держава. Досвід дослідження про найважливіші предмети економії і політики залізниць», 1869 р.), М.М. Алексеєнка («Погляд на розвиток вчення про податки в економістів А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Рікардо, Сісмонді і Д.-С. Мілля»¹³², 1870 р.), «Державний кредит. Нарис наростання державного боргу в Англії і Франції»¹³³, 1872 р.), І.Т. Тарасова («Вчення про акціонерні компанії», 1879–1880, «Нариси науки фінансового права»¹³⁴, 1880 р.), А.Я. Антоновича («Теорія паперово-грошового обігу та державні кредитні білети»¹³⁵, 1883 р.), Г.Д. Сидоренка («Фінансове право»¹³⁶, 1888 р.), Л.В. Федоровича («Теорія грошового і кредитного обігу»¹³⁷, 1888 р.), Д.І. Піхна («Про свободу міжнародної торгівлі та протекціонізм»¹³⁸, 1889 р.), М.П. Яснопольського («Про географічний розподіл державних видатків Росії»¹³⁹, 1897 р.), О.М. Миклашевського («Гроші. Досвід вивчення основних положень економічної теорії класичної школи у зв'язку з історією грошового питання»¹⁴⁰, 1895 р.), М.М. Цитовича («Місцеві видатки Пруссії у зв'язку з теорією місцевих видатків»¹⁴¹, 1898 р.), П.П. Мігуліна («Реформа грошового обігу в Росії та промислова криза»¹⁴², 1902 р.), «Наша новітня політика щодо

¹³² Алексеенко М.М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смит, Ж.-Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д.С. Милля. – Харьков: Универ. тип., 1870. – 211 с.

¹³³ Алексеенко М.М. Государственный кредит: Очерк нарастания государственного долга в Англии и Франции. – Харьков: Универ. тип., 1872. – 426 с.

¹³⁴ Тарасов И. Т. Очерк науки финансового права / Тарасов И.Т. – Ярославль, 1883. – 710 с.

¹³⁵ Антонович А.Я. Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты / А.Я. Антонович. – 1883. – Киев: В унив. тип. – 262 с.

¹³⁶ Сидоренко Г.Д. Финансовое право: Ч. 1: Теория финансов: конспект лекций / Сидоренко Г.Д. – Житомир, 1888. – 341 с.

¹³⁷ Федорович Л.В. Теория денежного и кредитного обращения // Записки Императорского Новороссийского университета. Т. 48. – Одесса, 1888.

¹³⁸ Пихно Д. О свободе международной торговли и протекционизме: речь, читанная на торжественном акте Императорского Университета Св. Владимира 8 января 1889 года // Университетские известия. – 1889. – № 3, Март. – С. 1–26.

¹³⁹ Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных расходов России. – Киев, 1897. – 584 с.

¹⁴⁰ Миклашевский А.Н. Деньги. Опыт изучения основных положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса. – М.: Университетская тип., 1895.

¹⁴¹ Цитович Н.М. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. – К., 1898. – 339 с.

¹⁴² Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). – Харьков, 1902. – 336 с.

залізниці та залізничні займи»¹⁴³, 1903 р., «Теперішнє та майбутнє російських фінансів»¹⁴⁴, 1907 р.

Наведемо приклади використання деяких охарактеризованих теоретичних джерел при викладанні курсів з фінансової та фінансово-правової проблематики у вищих навчальних закладах Наддніпрянської України. У Харківському університеті фінансові та фінансово-правові знання студенти здобували при вивченні політичної економії, законів про державні повинності та фінанси та законів державного благоустрою та благочиння. Як зазначає український науковець В. Хохуляк, на той час, коли вивчення даних дисциплін запроваджувалося у вітчизняних університетах, їх формування як наукових дисциплін у західноєвропейських університетах набуло форми цілісної системи знань; вони (політична економія і наука про фінанси) сформувалися у результаті поступового накопичення прийомів і методів вирішення завдань, що виникали в ході розвитку різних аспектів фінансового і господарського життя суспільства¹⁴⁵. Аналіз інформації, поданої в оглядах викладання предметів в університеті дозволив визначити теоретичні джерела, що були покладені в основу викладання законів про державні повинності та фінанси і законів державного благоустрою та благочиння (таблиця 1)¹⁴⁶.

Таблиця 1. Теоретичні джерела, що були покладені в основу вивчення дисциплін.

Навчальний рік	Назва навчальної дисципліни	Джерела, що покладено в основу викладання навчальної дисципліни
1840/1841	Закони про державні повинності та фінанси	Звід законів Російської імперії; твори Пьолиця, Рікардо та ін.
	Закони державного благоустрою та благочиння	Rau «Grundsätze der Volkswirtschaftspflege»;
1842/1843	Закони про державні повинності та фінанси	Звід законів Російської імперії; твори Пьолиця, Шльоцера, Рікардо, Вірста, Гандільо, Горлова та ін.
	Закони державного благоустрою та благочиння	Rau «Grundsätze der Volkswirtschaftspflege»; Rau «Heigeld»; Mohl «Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates»; Повне зібрання і Звід законів Російської імперії

¹⁴³ Мигулин П.П. Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы (1893–1902). – Харьков, 1903. – 360 с.

¹⁴⁴ Мигулин П.П. Настоящее и будущее русских финансов. – Харьков, 1907. – 389 с.

¹⁴⁵ Хохуляк В.В. Камералістика та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права ХІХ століття / В.В. Хохуляк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2013. – № 6-1. – Том 1. – С 218–221 (с. 220).

¹⁴⁶ Складено за «Обозрение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1839–1854 гг.» – Х., (ежегодное издание).

1843/1844	Закони про державні повинності та фінанси	Звід законів Російської імперії; твори Пьолиця, Шльоцера, Рікардо, Вірста, Гандільо, Горлова та ін.
	Закони державного благоустрою та благочиння	Rau «Grundsätze der Volkswirtschaftspflege»; Rau «Heigeld»; Mohl «Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates»; Повне зібрання і Звід законів Російської імперії
1844/1845	Закони про державні повинності та фінанси	Звід законів Російської імперії; твори Пьолиця, Шльоцера, Рікардо, Вірста, Гандільо, Горлова та ін.
	Закони державного благоустрою та благочиння	Rau «Grundsätze der Volkswirtschaftspflege»; Mohl «Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates»; Повне зібрання і Звід законів Російської імперії
1845/1846	Закони про державні повинності та фінанси	Звід законів Російської імперії; твори Пьолиця, Шльоцера, Рікардо, Вірста, Гандільо, Горлова та ін.
	Закони державного благоустрою та благочиння	Rau «Grundsätze der Volkswirtschaftspflege»; Mohl «Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates»; Повне зібрання і Звід законів Російської імперії
1846/1847	Закони про державні повинності та фінанси	Звід законів Російської імперії; твори Пьолиця, Шльоцера, Рікардо, Вірста, Гандільо, Горлова та ін.
	Закони державного благоустрою та благочиння	Rau «Volkswirtschaftspolitic»; Mohl «Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates»; Повне зібрання і Звід законів Російської імперії
1850/1851	Закони про державні повинності та фінанси	Шльоцер «Початкові засади державного господарства»; Горлов «Теорія фінансів»; Гагемейстер «Розвідки про фінанси стародавньої Росії»; Толстой «Історія фінансових установ Росії» та ін.
	Закони державного благоустрою та благочиння	Rau «Grundsätze der Finanzwissenschaft»; Mohl «Polizeiwissenschaft»; Повне зібрання і Звід законів Російської імперії
1852/1853	Закони про державні повинності та фінанси	Шльоцер «Початкові засади державного господарства»; Гагемейстер «Розвідки про фінанси стародавньої Росії»; Толстой «Історія фінансових установ Росії» та ін.
	Закони державного благоустрою та благочиння	Rau «Grundsätze der Finanzwissenschaft»; Mohl

		«Polizeiwissenschaft»; Повне зібрання і Звід законів Російської імперії
1853/1854	Закони про державні повинності та фінанси	Шльоцер «Початкові засади державного господарства»; Гагемейстер «Розвідки про фінанси стародавньої Росії»; Толстой «Історія фінансових установ Росії» та ін.
	Закони державного благоустрою та благочиння	Rau «Grundsätze der Finanzwissenschaft», Повне зібрання і Звід законів Російської імперії

У річному звіті Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька за 1850 р. зазначено, що закони казенного управління викладалися магістром М. Бунге, керуючись IV–VIII томами Зводу законів Російської імперії і творами Рау, Горлова, Канкріна¹⁴⁷; у програмі по кафедрі законів казенного управління, автором якої був сам М.Х. Бунге, зазначено, що при підготовці курсу використано твори Мальхуса, Рау, графа Канкріна, професора Горлова¹⁴⁸. Послідовник М.Х. Бунге по цій кафедрі юридичного ліцею В.А. Незабитовський, окрім законодавчої складової, задля теоретичних узагальнень використовував ідеї, обґрунтовані у працях барона Мальхуса, Рау, графа Канкріна та Якоба¹⁴⁹, а для аналізу історії фінансів – твори Гагемейстера, Толстого, Канкріна, а також власні авторські дослідження¹⁵⁰.

У період, коли фінанси і фінансове право почали вивчатися як самостійні навчальні дисципліни, С.І. Іловайський, який викладав фінансове право у Новоросійському університеті, зазначає, що підручники Мальхуса, Якоба, Рау є кращими з старих німецьких підручників, проте розділи їхніх підручників, присвячені фінансовому законодавству, є застарілими¹⁵¹. І сам С.І. Іловайський, характеризуючи програму фінансового права й посібники, котрі буде використовувати при викладанні курсу, відзначає, що буде викладати за творами таких авторів: «Лебедев, Финансовое право (I); Roscher, Finanzwissenschaft (1882); Leroy-Beaulieu, Traite de la science des finances (1883); Stein, Lehrbuch der Finanzwissenschaft»¹⁵². А на осінній семестр 1888 року для викладання лекційного курсу С.І. Іловайський обирає посібники: «Патлаевский, Курс фінансового права; Львов – Курс фінансового права, Казань, 1888; Leroy-Beaulieu, Traite de la science des finances, 1883, Roscher

¹⁴⁷ Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп.1. – Спр.100. – 52 арк. (арк. 6).

¹⁴⁸ Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп.1. – Спр. 412. – 169 арк. (арк. 5).

¹⁴⁹ Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф.1359. – Оп. 1.– Спр. 439. – 91 арк. (арк. 53).

¹⁵⁰ Там само (арк. 58).

¹⁵¹ Иловайский С.И. Учебник финансового права (издание 4-е). – Одесса, типо-хромолитография А. Ф. Соколовского, 1904 г. – 208 с. (с. 6).

¹⁵² Державний архів Одеської області. – Ф. 45. – Оп. 11 (1887). – Спр. 2. – 149 арк. (арк. 25).

Finanzwissenschaft, 1886»¹⁵³, а для проведення практичних занять використовувалися твори: «граф Толстой – История финансовых учреждений России, 1848; Блюх – Финансы России, 1882»¹⁵⁴.

На початку ХХ ст. в огляді викладання по юридичному факультету Новоросійського університету на осіннє та весняне півріччя 1908–1909 академічного року зазначено, що приват-доцент Твердохлебов курс фінансового права буде викладати з використанням підручників: «Озеров, Основы финансовой науки (1908); Янжул. Основные начала финансовой науки (1909); Лебедев. Финансовое право, Т 1 (1889–93); Иловайский. Учебник финансового права (1904); Нитти. Основные начала финансовой науки»¹⁵⁵ (тр. 1904).

Окрім теоретичних джерел, що сприяли розвитку фінансової та фінансово-правової науки у ХІХ ст., на становлення цієї наукової сфери значний вплив мали науки, котрі майже в усіх підручниках другої половини ХІХ ст. подаються як допоміжні, а у нашому дослідженні ми їх охарактеризуємо як прикладні джерела. І до прикладних джерел віднесемо фінансову статистику і фінансову історію. Фінансова статистика одночасно стала підґрунтям для теоретичного аналізу, визначення закономірностей, принципів, динаміки фінансів, а також – засобом доказовості висновків фінансової науки та основою для розробки прогнозів. Статистика виникла з потреб об'єктивного розвитку суспільства, тому що без необхідного мінімуму знань про рух товарно-матеріальних цінностей та людських ресурсів неможлива діяльність держави. Потреба в централізованій службі статистики в Російській імперії виникла ще на початку ХVІІІ ст., однак реалізована ідея була лише на початку ХІХ ст. 8 вересня 1802 р. імператор Олександр І «Височайшим Найвищим Маніфестом» наказав кожному міністрові збирати письмові звіти. У цей день було створено Міністерство внутрішніх справ, а в його складі працювала група з 10 чоловік для узагальнення зведень, що містилися в міністерських звітах. Саме тоді почалося організаційно-структурне оформлення статистичної діяльності в Росії. 20 березня 1811 р. при міністерстві поліції було засновано статистичне відділення. 27 жовтня 1834 р. – видано урядовий Указ про створення губернських статистичних комітетів. Буржуазні реформи 1860–1880-их років у Російській імперії сприяли розвиткові досліджень, присвячених проблемам державних фінансів і публікації низки статистичних матеріалів. Розуміючи, що неможливо реформувати країну без проведення податкової реформи, Олександр ІІ у кінці

¹⁵³ Державний архів Одеської області. – Ф. 45. – Оп. 11 (1888). – Спр. 3. – 118 арк. (арк. 32).

¹⁵⁴ Державний архів Одеської області. – Ф. 45. – Оп. 11 (1888). – Спр. 2. – 149 арк. (арк. 51).

¹⁵⁵ Державний архів Одеської області. – Ф. 45. – Оп. 11 (1908). – Спр. 16. – 874 арк. (арк. 853).

1850-х років створює спеціальну Комісію для перегляду системи податків і зборів¹⁵⁶, результатом діяльності якої стали 23 томи «Трудов», що вийшли протягом 17 років¹⁵⁷, у яких зібрано значний статистичний аналітично-узагальнюючий матеріал із проблем податкової політики Російської імперії в XIX ст.

Статистика в Російській імперії пройшла шлях від описової статистики І.К. Кирилова (1689–1737) і В.Н. Татищева (1686–1750) до історико-статистичних праць А.О. Скальковського (1808–1898) та статистики як науки політико-економічного напрямку Д.П. Журавського (1810–1856). Значний вклад у розвиток імперської статистики належить І.Ф. Герману (1755–1815) – фахівцю з гірничої справи, академіку Петербурзької академії наук (з 1786 року). У дослідженні «Про доходи Російської держави» (1791) він обчислив народний дохід імперії, що за його підрахунками склав 40 млн. рублів, а також розподілив доходи за намісництвами Російської імперії¹⁵⁸. Структуруючи витрати бюджету Російської імперії, І.Ф. Герман визначає тип російської держави як військово-бюрократичний, невиробничий. Саме з праць І.Ф. Германа починається відхід статистики від опису пам'яток і перехід до історико-статистичних досліджень. Саме як історико-статистичні можна характеризувати дослідження державного діяча Ф.Х. Вirstа (1762–1831), присвячені тогочасним фінансово-правовим проблемам¹⁵⁹.

Ф.Х. Вirst не лише аналізує актуальну інформацію, використовує статистичний аналіз соціальних явищ, а й застосовує методи статистичного аналізу динаміки (динамічні ряди, виділення п'ятирічних періодів для аналізу, обчислення середніх величин, використання відносних величин при аналізі змін структури, темпів зростання) та індексного аналізу.

Найбільш повну та достовірну інформацію з питань статистичного опису Російської імперії кінця XVIII – початку XIX ст. можна знайти в працях відомого економіста, історика, державознавця А.К. Шторха (1766–1835)¹⁶⁰.

Розвитку статистики як науки також сприяли дослідження К.Ф. Германа (1767–1838) – вихованця німецької школи державознавства. К.Ф. Герман

¹⁵⁶ Пояснительная записка о работах по соглашению оценок государственных имуществ между губерниями // Комис. высочайше учрежденная для улучшения системы податей и пошлин. – СПб., 1860. – 112 с.

¹⁵⁷ Труды комиссии высочайше утвержденной для пересмотра системы податей и сборов: в 23 т. – СПб., 1860–1877.

¹⁵⁸ Птуха М.В. Очерки по истории статистики в СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. Т. 1. – 470 с. (с. 243).

¹⁵⁹ Вirst Ф.Х. Рассуждения о некоторых предметах законодательства и управления финансами и коммерцией Российской империи. – СПб, 1807; Вirst Ф.Х. Краткое обозрение некоторых частей Российской торговли и перемен в достоинстве денег и в цене некоторых внутренних товаров в течение последних 23 лет // Санкт-Петербургский журнал Изд. Министерства внутренних дел. – 1806. – № 5.

¹⁶⁰ Шторх А.К. Курс политической экономии, или Изложение начал, обуславливающих народное благоденствие. – М.: ИД «Экономическая газета», 2008; Storch H.F. Historisch-statistische Gemälde des russischen Reichs am Ende des achtzehnten Jahrhunderts, Bd 1–8, (Suppl. 1–2) mit Karten, Рига–Лейпциг, 1797–1803.

використовував статистику як засіб підтвердження або спростування економічних закономірностей¹⁶¹, функцію статистики вбачав не у фіксації фактів, а в їхньому узагальненні та аналізі, визначаючи основне завдання статистики – обслуговувати потреби наук, що вивчають суспільство (до них він включав політичну економію та науки про державний і соціальний устрій суспільства¹⁶²). На відміну від описової статистики, прихильники якої вважали, що вивчення динаміки – це справа історії, К.Ф. Герман розглядав динамічні співставлення як метод статистичного аналізу. У праці К.І. Арсеньєва (1789–1965) «Зображення статистики Російської держави» у двох частинах (1818–1819)¹⁶³ майже за сторічний період (з 1722 по 1816 рр.) наводиться динаміка чисельності населення Російської імперії, населення групується за різними критеріями (національність, релігійна належність, місце проживання, майновий стан, належність до виробничого чи невиробничого стану тощо) та обчислюються співвідношення між різними категоріями населення¹⁶⁴. Цими дослідженнями закладаються основи політико-економічного напрямку імперської статистики, вершиною розвитку якого стають статистичні дослідження державного діяча, вченого секретаря і редактора статистичного відділення комісії при Київському університеті Д.П. Журавського (1810–1856)¹⁶⁵.

Аналізуючи статистичні джерела XIX ст., не можна залишити поза увагою праці І.С. Бліоха – військового теоретика, статистика та економіста, який підготував фундаментальні роботи з фінансів і залізничної статистики¹⁶⁶.

Дослідження видатних представників академічної школи статистики О.О. Чупрова (1874–1926), Ю.Е. Янсона (1835–1893), О.А. Кауфмана (1864–1919) та інших сприяли не тільки розвитку статистичної науки, а й роботі статистичних органів, привертаючи увагу громадськості до вивчення масових явищ¹⁶⁷.

¹⁶¹ Взаимосвязи российской и европейской экономической мысли: опыт Санкт-Петербурга. 2007–2009. Сборник научных трудов / Санкт-Петербургский научный центр Российской академии наук. – СПб.: «Нестор-История», 2010. – 496 с. (с. 71).

¹⁶² Герман К.Ф. Всеобщая теория статистики – СПб.: Императорская Академия наук, 1809. – 107 с.

¹⁶³ Арсеньев К.И. Начертание статистики Российского государства. Ч.1–2. – СПб, 1818–1819.

¹⁶⁴ Арсеньев К.И. Начертание статистики Российского государства. Ч. 1. – СПб.: Тип. им. воспитательного дома, 1818.– 568 с. (с. 63–68).

¹⁶⁵ Журавский Д. П. Статистическое описание Киевской губернии (в 3-х томах) / Д.П. Журавский. – Киев: Издание Фундукля И., 1852; Журавский Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений. – Киев: В типографии И. Вальнера, 1846. – 210 с.; Журавский Д.П. Статистическое обозрение расходов на военные потребности. – СПб.: Тип. К. Вульфа, 1859. – 238 с.

¹⁶⁶ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / И.С. Блюх. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. – Т. 1. – 292 с.; Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / И.С. Блюх. – СПб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1882. – Т. 2. – 295 с.; Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / И.С. Блюх. – СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1882. – Т. 3. – 232 с.

¹⁶⁷ Кауфман А.А. Земская статистика / А.А. Кауфман // Юбилейный земский сборник / Под ред. Б.Б. Веселовского и З.Г. Френкеля. – СПб., 1914. – С. 186–262.

Іларіон Гнатович Кауфман (1848–1915) – уродженець Одеси, випускник юридичного факультету Харківського університету, викладач фінансового права Петербурзького університету (з 1889 року), член Міжнародного статистичного інституту, зібрав унікальний матеріал з історії фінансів зарубіжних країн і започаткував порівняльну фінансову статистику. Український учений був автором понад 50-ти праць з політичної економії, фінансової статистики, теорії грошей, банківської справи та історії¹⁶⁸. 1872 року журнал «Вісник Європи» надрукував його рецензію на перший том «Капіталу» К. Маркса з критичною оцінкою цієї праці¹⁶⁹.

Особливістю розвитку статистики в імперській Росії було створення після скасування кріпосного права земської статистики, яка відрізнялася високим професіоналізмом і була визнана в наукових колах тогочасної світової науки.

Розвиток фінансової науки у короткостроковому та довготривалому періодах органічно поєднувався з дослідженнями фінансової історії, що вивчала еволюцію фінансових інститутів, визначала закономірності фінансового господарювання з метою розробки стратегії бюджетного, податкового та грошово-кредитного регулювання. Проаналізуємо, окремі праці з цього напрямку. Перший політеконом Російської імперії – Х.А. Шльоцер¹⁷⁰ – в своїх працях не відділяв розвиток політики економіки в цілому і фінансової сфери зокрема від історії; вважав, що, характеризуючи сучасні моменти розвитку державного господарства, необхідно надавати їхній історичний опис¹⁷¹. Теоретична праця Є.Ф. Канкріна «Нариси політичної економії та фінансів» (1845), містила значну кількість прикладів з історії фінансів закордонних країн¹⁷².

Серед досліджень, безпосередньо присвячених історії фінансів Російської імперії, необхідно виділити працю Ю.А. Гегемейстера «Розвідки про фінанси стародавньої Росії»¹⁷³, яка була відзначена Демидівською премією (1833), що присуджувалася авторам найкращих творів, які збагатили російську науку і

¹⁶⁸ Кауфман И.И. Теории колебания цен. – Харьков: Универ. Тип., 1867. – 292 с.; Кауфман И.И. К учению о деньгах и кредите. – Харьков: Универ. Тип., 1868. – 49 с.; Кауфман И.И. Бумажно-денежные проекты и экстраординарные финансы. – СПб.: Тип. В. Безобразова и К°, 1879. – 87 с.; Кауфман И.И. Обзор проектов, вышедших в 1861-1878 годах по вопросу о преобразовании кредитной денежной системы России. – СПб.: Тип. В. Безобразова и К°, 1878. – 78 с.; Кауфман И.И. Основания расчетов по публичным займам государственным, городским, железнодорожным, ипотечным и т.п. – СПб.: Изд-во Центр. Стат. Ком. М-ва Вн. дел, 1891. – 320 с.

¹⁶⁹ Федоров В.М., Юхименко П.І. Наукові здобутки представників київської фінансової школи кінця XIX – початку XX століття // Економічна теорія. – 2011. – № 4. – С. 79–92 (с. 83).

¹⁷⁰ Павлов В.А. Первый политэконом России. К 230-летию со дня рождения Х.А. Шлёцера // Вестник Российской академии наук. – 2004. – Том 74. – № 9. – С. 830–846.

¹⁷¹ Шлёцер Х.А. Начальные основания государственного хозяйства, или науки о народном богатстве. – М., 1805.

¹⁷² Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии: в 3-х частях. – СПб.: Тип. Импер. Акад. Наук, 1894. – 299 с. [Электронный ресурс] Режим доступа: www.znaniium.com/

¹⁷³ Гегемейстер Ю.А. Разыскания о финансах древней России. – СПб.: при Импер. Акад. наук, 1833. – 276 с.

літературу у минулому році. Історія становлення фінансових установ Російської імперії проаналізована у дослідженні Д.А. Толстого «Історія фінансових установ Росії з часів заснування держави до смерті імператриці Катерини II»¹⁷⁴, який основним мотивом написання цієї праці вважав відповідальність свого покоління за збереження та пояснення історії російських фінансів на основі матеріалів російської історії та історії російського права з часів заснування держави і до кончини Катерини II¹⁷⁵. Дослідження Д.А. Толстого також було відзначено Демидівською премією і саме його праця широко використовувалася при викладанні історії фінансової науки.

Починаючи з підручника відомого німецького фінансиста К.Г. Рау¹⁷⁶ в підручниках з фінансової науки і фінансового права І.Я. Горлова¹⁷⁷, Ф.Б. Мильгаузена¹⁷⁸, В.О. Лебедева¹⁷⁹, І.Т. Тарасова¹⁸⁰, І.І. Патлаєвського¹⁸¹, С.І. Іловайського¹⁸², Г.Д. Сидоренка¹⁸³ розглядається історія фінансових відносин в процесі історичного розвитку держави та державного господарства; відображається взаємовплив розвитку фінансового господарства та теоретичних напрацювань представників різних напрямів економічної науки.

Протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. значущим джерелом вивчення фінансової історії також були урядові документи (щорічники міністерства фінансів, історичні огляди різних напрямів фінансової діяльності, інформаційні видання про діяльність державного банку, різноманітні матеріали урядових комісій щодо бюджету, оподаткування, кредитування тощо), що відображали загальні принципи, конкретні способи та форми розвитку фінансового господарювання і законодавства. У цей період з'являються праці, де досліджуються історичні аспекти різних напрямів фінансової та фінансово-правової науки¹⁸⁴. З'являються наукові розвідки з

¹⁷⁴ Толстой Д.А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. – СПб.: Тип. К. Жернакова, 1848. – 272 с.

¹⁷⁵ Там само (с. V–VI).

¹⁷⁶ Рау К.Г. Основные начала финансовой науки: Том 1 / К.Г. Рау. – М.: Книга по требованию, 2012. – 322 с.

¹⁷⁷ Горлов И. Теория финансов / Сочинения Ивана Горлова, док. филос., орд. проф. политической экономии и статистики в Императорском Казанском университете. – Казань, 1841. – 228 с.

¹⁷⁸ Мильгаузен Ф.Б. Финансовое право: курс лекций / Ф.Б. Мильгаузен. – Литограф. – М., 1865.

¹⁷⁹ Лебедев В.А. Финансовое право: учебник / В.А. Лебедев. (Сер. «Золотые страницы финансового права России»). – М.: Статут, 2000. – 461 с.

¹⁸⁰ Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права. – Ярославль: Типография Губ. Правления, 1883. – 710 с.

¹⁸¹ Патлаевский И. Курс финансового права. – Одесса, 1885. – 279 с.

¹⁸² Иловайский С.И. Учебник финансового права / С.И. Иловайский. – Одесса: Тип. Штаба округа, 1899. – 385 с.

¹⁸³ Сидоренко Г.Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву. – Киев, 1880.

¹⁸⁴ Ламанский Е.И. Исторический очерк денежного обращения в России с 1650 по 1817 год // Сборник статистических сведений о России. В 2-х книгах. – СПб., 1854; Шторх П.А. Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год – СПб.: Печатня Головина, 1868. – 78 с.; Патлаевский И.И. Денежный рынок в России от 1700 до 1762 года / И.И. Патлаевский // Зап. Импер. Новорос.

регіональної фінансової історії¹⁸⁵.

Цінним як практичне джерело дослідження розвитку фінансової та фінансово-правової науки, незважаючи на його офіційність та виклад ідеологічно виважених державницьких підходів, є історичний огляд основних заходів міністерства фінансів за 100 років його функціонування¹⁸⁶. Видання підготовлене за ініціативи С.Ю. Вітте до 100-річного ювілею міністерства фінансів та являє собою історичне дослідження основних заходів фінансового відомства. Збірник містить дві частини: перша охоплює період діяльності міністерства фінансів періоду царювання імператорів Олександра I, Миколи I і Олександра II; друга – періоду імператорів Олександра III і Миколи II (до 1902 р.). В даному історичному огляді подається інформація про всіх міністрів фінансів за періодами царювань імператорів. Аналізу діяльності кожної з найважливіших сфер відомства міністерства фінансів відведено окремі глави, так охарактеризовано: центральні і місцеві установи міністерства фінансів державний борг, грошовий обіг, прямі податки, податі та збори, непрямі податки, торгівля й промисловість, державні маєтності, бюджетне господарство. Надзвичайно пізнавальним з історичної точки зору є виклад офіційних аргументів, під впливом яких відбувалися законодавчі зміни в фінансовому управлінні державою.

Також із ґрунтовних досліджень, що мали безпосереднє відношення до фінансової історії, необхідно виділити монографічне дослідження І.С. Бліоха¹⁸⁷. У зв'язку з тим, що сам автор у назву свого твору виносить поєднання «історія – статистика», вважаємо за можливе наводити цю працю за двома предметними напрямками прикладних джерел. І.С. Бліох у передмові відзначає значущість історії фінансів і фінансової статистики для державного

ун-та. – 1868; Патлаевский И.И. Теория денежного обращения Рикардо и его последователей / И.И. Патлаевский // Зап. Имп. Новорос. ун-та. – Одесса, 1871; Алексеенко М.М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д.С. Милля. – Харьков: Универ. тип., 1870. – 211 с.; Бунге Н.Х. О восстановлении металлического обращения в России. – Киев: Универ. тип., 1877. – 25 с.; Печерин, Я. И. Исторический обзор росписей Государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно: Сведения извлечены из дел, хранящихся в Архивах канцелярии Министра Финансов и Департамента Государственного Казначейства. – Петербург: Типография Ю. Н. Эрлих, 1896. – 220 с.; Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора приват-доцента Харьковского Императорского университета П.П. Мигулина. Т. I– III. – Харьков: Типо-литография «Печатное дело», 1899–1901; Покровский С.П. Министерская власть в России. – Ярославль: Типография губернского правления, 1906. – 642 с.; Романовский В.Е. Государственные учреждения древней и новой России / В.Е. Романовский. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Издание И. Кнебель, 1911. – 453 с.; Строев В.И. Столетие собственной его Императорского Величества канцелярии / Сост. приват-доцент В.Н. Строев. – СПб.: Гос. тип., 1912. – 331 с.; Левитский В.Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. – Х., 1914. – 126 с.

¹⁸⁵ Скальковский А.А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. – Одесса: В Гор. тип., 1839. – 88 с.

¹⁸⁶ Министерство финансов. 1802–1902: исторический обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1–2. – СПб, 1902.

¹⁸⁷ Бліох І.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / И.С. Бліох. Т. 1–4. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882.

управління, оскільки, по-перше, документи життєдіяльності держави представляються у конкретних показниках, а по-друге, оприлюднення кількісних показників джерел державних доходів стало можливим завдяки політичному розвитку функціонування державних установ на засадах суспільного контролю і гласності. Також історія фінансів становить інтерес не лише для науки, а й виконує прогностичну функцію, оскільки дає прямі практичні вказівки щодо майбутнього російського фінансового господарства¹⁸⁸; «історичні факти складаються у повчання непідкупною мовою цифр»¹⁸⁹. Перші два томи праці містять історичний виклад механізму функціонування фінансового господарства, а третій і четвертий том присвячений історико-статистичному огляду державних доходів і витрат.

Наприкінці XIX ст., оцінюючи рівень розвитку фінансової та фінансово-правової наук, І.І. Янжул зазначав, що історія фінансів в науковій літературі Російської імперії розроблена набагато повніше і краще, ніж теорія. А з теорії фінансів переважають праці, де розглянуті практичні фінансові та фінансово-правові питання, або фінансова проблематика історичного змісту¹⁹⁰.

Аналіз джерел фінансової історії Російської імперії XIX – початку XX ст. відображає поступовий відхід від ідеї саморегулювання ринкової економіки класичної школи політичної економії і дослідження та обґрунтування фінансового механізму державного регулювання економіки через податково-бюджетні та грошово-кредитні механізми.

Вважаємо за необхідне відзначити ще одну важливу складову джерел дослідження становлення та розвитку фінансової та фінансово-правової науки, котре містить перелік праць з цієї проблематики – це декілька бібліографічних видань з фінансової проблематики. 1880 року з'явилося видання, де було систематизовано книги, брошури, окремі статті, рецензії на книги та статті щодо фінансів, промисловості й торгівлі з 1714 по 1879 роки, надруковані російською мовою (вказівник містив систематизацію 6151 видання)¹⁹¹. Магістр фінансового права, член наукового комітету міністерства фінансів, дослідник питань грошового обігу – О.М. Гур'єв підготував бібліографічні матеріали з кредитно-грошової проблематики¹⁹². Також, була підготовлена, на той час приват-доцентом кафедри фінансового права Московського

¹⁸⁸ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / И.С. Блюх. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. – Т. 1. – 292 с. (с. 2–3).

¹⁸⁹ Там само (с. 28).

¹⁹⁰ Янжул И.И. Финансовое право. Руководство для студентов юридического факультета 3-го и 4-го семестров. – М.: Тип. А.И. Мамонтова и К, 1885. – 239 с.

¹⁹¹ Каратаев С. Библиография финансов, промышленности и торговли: Со времен Петра Великого по настоящее время (с 1714 по 1879 г. включительно): – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1880. – 395 с.

¹⁹² Гурьев А.Н. Материалы для библиографии русской экономической литературы по денежному вопросу. – СПб., 1896. – 20 с.

університету П.П. Гензелем бібліографія фінансової науки¹⁹³. Цінність цієї розробки полягає в тому, що вона містить критичний аналіз наукових творів, аргументовані рецензії, проте характеристика значущості окремих творів інколи відрізняється суб'єктивністю.

Отже, фінансам як науці і практиці діяльності притаманні багатогранність та інтегративність, які обґрунтовуються теоретичними і прикладними джерелами фінансової науки. Звичайно, види джерел змінювалися залежно від історичного періоду та якісного рівня розвитку фінансової та фінансово-правової науки.

Основними джерелами, що сприяли розвитку фінансової та фінансово-правової науки і на основі якісного аналізу яких можна відтворити еволюцію цієї наукової сфери, є документальні джерела і монографічні дослідження та навчальна література. Аналіз документальних та теоретичних джерел, покладених в основу викладання фінансових і фінансово-правових навчальних предметів, дозволяє зробити наступні висновки: 1) в першій половині XIX ст. фінансові та фінансово-правові знання студенти вищих навчальних закладів здобували при вивченні політичної економії, законів про державні повинності та фінанси та законів державного благоустрою та благочиння; 2) основними теоретичними джерелами фінансових і фінансово-правових знань у першій половині XIX ст. були законодавчі джерела та підручники К.Г. Рау, Э.Ф. Канкріна, І.Я. Горлова; 3) у другій половині XIX – на початку XX ст. істотне зростання кількості авторських підручників з фінансової та фінансово-правової проблематики призвело до суттєвого урізноманітнення та постійного оновлення теоретичної навчально-методичної бази навчання і викладання. Прикладними джерелами, що сприяли розвитку фінансової та фінансово-правової науки виступала статистика і фінансова історія. Законодавчою базою регламентувалися статистичні та фінансові інститути, стратегії бюджетного, податкового та грошово-кредитного регулювання. Статистика протягом XIX ст. еволюціонувала від опису пам'яток до історико-статистичних досліджень та політико-економічного напрямку наукових розвідок.

За джерельною базою фінансової та фінансово-правової науки простежується її генеза від виникнення нового дослідницького напрямку до формування наукової дисципліни, становлення концепції її розвитку, вивчення історії цієї науки, формування кадрового складу викладачів та навчально-методичної бази викладання та до диференціації наукових напрямів.

¹⁹³ Гензель П.П. Библиография финансовой науки: толковый указатель к главнейшим сочинениям в русской и иностранной финансовой литературе. – Вып. I. – Ярославль: Тип. Губернского правления, 1908. – 110 с.

1.3. Зміст, структура та об'єкт вивчення фінансової та фінансово-правової науки періоду її інституціоналізації як самостійної наукової сфери і навчальної дисципліни

Фінансова і фінансово-правова наука і освіта сформувалися на стику політичної економії та державно-правового блоку юридичних дисциплін. Сама політична економія виокремилася з моральної філософії наприкінці XVIII ст. В університетському статуті 1804 року відобразилося становлення фінансової і фінансово-правової науки і освіти в рамках морально-політичних відділень (факультетів). В Російській імперії морально-політичні відділення були створені за аналогією з австрійськими юридичними факультетами, де викладалися політичні (політична економія та фінанси, статистика, адміністративні закони, державна бухгалтерія) та юридичні дисципліни й готувалися фахівці широкого профілю. У той же час німецька система юридичної освіти мала вузьку юридичну спеціалізацію, передбачала домінуюче викладання власне юридичних дисциплін (енциклопедія права, римське право, карне право, судочинство тощо) і готувала юристів: суддів, адвокатів і под.¹⁹⁴

Кафедра політичної економії і статистики при Академії наук була створена 1804 року. За університетським статутом 1804 року кафедра політичної економії та дипломатики з'являється в університетах Російської імперії. Наявність такого поєднання свідчить про те, що на цей період політична економія ще остаточно не виокремилася із суспільних наук як самостійна наука. Професор російського правознавства і політичної економії Казанського університету Іоган-Георг (Іван Єгорович) Нейман (1780–1855) відзначав, що місце політичної економії на початку XIX ст. ще не було визначено, а поєднання політичної економії з дипломатикою надавало цьому поєднанню характеру політичної науки, необхідної для освіти державного чиновника¹⁹⁵. Фактично в першій третині XIX ст. предмет викладання політичної економії у Московському, Санкт-Петербурзькому, Казанському та Харківському університетах мав різне трактування, а дисципліна – різний зміст¹⁹⁶. Як наслідок, можна констатувати появу різних напрямів політичної економії. В економічній думці Російської імперії першої третини XIX ст. прослідковується два основні напрями викладання політичної економії в

¹⁹⁴ Устройство юридических факультетов в разных иностранных университетах, и в особенности в Германии // Журнал министерства народного просвещения. – 1834. – № VIII. – С. 316-341.

¹⁹⁵ Булич Н.Н. Из первых лет Казанского университета (1805–1819). Ч. 2. Рассказы по архивным документам. – Казань: Тип. Имп. Ун-та, 1891. – 799 с. (с. 71).

¹⁹⁶ Гинзбург Ю.В. Формирование предмета науки финансового права в России в XIX начале XX века. Дисс. канд. юр. наук. 12.00.04 – финансовое право; налоговое право; бюджетное право. – М.: Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», 2014. – 183 с. (с. 21).

університетах: перший, пов'язаний з класичною школою політичної економії, а другий – з камералізмом. Широкому поширенню класичних ідей А. Сміта на початку XIX ст. в Російській імперії сприяло видання його праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776), перекладеної російською мовою і виданою за державний кошт у чотирьох томах протягом 1802–1806 рр. У щомісячному виданні міністерства внутрішніх справ – «Санкт-Петербурзькому журналі» було розміщено декілька статей з метою популяризації ідей А. Сміта¹⁹⁷. Поширенню камеральних основ при викладанні політичної економії сприяла практична діяльність викладачів-іноземців (досить часто професорів німецьких університетів), а також практика стажування майбутніх університетських викладачів політичної економії, фінансових і фінансово-правових дисциплін у німецьких університетах.

Першим, хто став читати політичну економію в Московському університеті Російської імперії, був німецький науковець, фахівець з історико-політичних та соціально-економічних дисциплін Х.А. Шльоцер (1774–1831). Х.А. Шльоцер – випускник Геттингенського університету, викладав правознавчі дисципліни в Дерптському університеті, а 1801 року був запрошений до Московського університету читати загальну історію, право і політику. З 1801 року Х.А. Шльоцер викладав політичну економію в рамках політології, а після прийняття університетського Статуту (1804) – як обов'язкову для вивчення дисципліну¹⁹⁸. 1805 року виходить його книга «Початкові основи державного господарства, або науки про народне багатство», де знайшли відображення ідеї не лише А. Сміта, а й ідеї французьких науковців та німецьких камералістів. Наприклад, теорія трьох факторів виробництва Ж.-Б. Сея, на основі якої Х.А. Шльоцер визначає капітал як основний фактор виробництва буржуазного суспільства. Змістовно з проблем бюджетного регулювання Х.А. Шльоцер стояв на позиціях досмітівської камералістики та приділяв багато уваги запереченню трудової теорії вартості А. Сміта¹⁹⁹. У підручнику Х.А. Шльоцера прослідковується фінансова складова тогочасної політичної економії. У першій частині книги «Метаполітична частина державного господарства» розглядаються питання теоретичної економії, а друга частина «Політична економія у власному значенні» присвячена розгляду проблем економічної політики держави і

¹⁹⁷ Муравьева Л.А. Состояние финансово-экономической мысли России в первой половине XIX века // Финансы и кредит. – 2011. – № 34 (466). – С. 69–79 (с. 69–70).

¹⁹⁸ Павлов В.А. Первый политэконом России. К 230-летию со дня рождения Х.А. Шлёцера // Вестник Российской Академии наук. – 2004. – Том 74. – № 9. – С. 830–846 (с. 831).

¹⁹⁹ Каратаев Н.К. Экономические науки в Московском университете (1755–1955). – М.: Изд-во МГУ, 1956. – 343 с. (с. 79).

впливу законодавця на народне багатство, при цьому аналізується вплив державної економічної політики на промисловість, сільське господарство, зовнішню і внутрішню торгівлю, а також значна увага приділяється методам управління державним господарством. Х.А. Шльоцер аналізує фінансові питання, особливо систему оподаткування, як один з основних способів поповнення казни; визначає сутність податку, характеризує способи стягнення податків, принципи послаблення податкового тиску (в окремих публікаціях це визначається як принципи податково-бюджетної політики²⁰⁰. У праці Х.А. Шльоцера значна увага приділена правилам економічної політики держави, що є характерним для камеральних наук.

У Харківському університеті з 1807 року політичну економію викладав представник німецької наукової школи – Л.К. Якоб (1759–1827). Відомо, що викладати політекономію до Харкова запрошували професора Геттингенського університету А. Сарторіуса, проте він не приїхав з невідомих причин. Л.К. Якоб прийняв запрошення, оскільки припинив діяльність Галльський університет, ректором якого він був, і, відповідно, приїхав до Харкова, будучи відомим науковцем. Він викладав студентам вступ до наук політичних і камеральних, курс політичної економії за власним підручником «Grundsätze der National Ökonomie» («Принципи національної економіки», 1805). У політичній економії Л.К. Якоб виділяв такі складові: політичну економію, під якою розумів вчення про народне господарство; державну економіку та економічну діяльність держави, що передбачає встановлення правової регламентації господарської діяльності. Фінансова складова в розробках Л.К. Якоба охоплювала характеристику державного господарства, вивчення доходів державної казни та системи оподаткування. І хоча поширеним є підхід, що Л.К. Якоб був прихильником ідей А. Сміта²⁰¹, ми вважаємо, що, виходячи з його авторської змістовної структури політичної економії, камеральна складова там також суттєво представлена. 1809 року Л.К. Якоб представляє на розгляд імператору Олександру I дослідження про російські паперові гроші. В результаті його як фахівця призначають членом з фінансової частини Петербурзької законодавчої комісії, де він активно співпрацює з М.М. Сперанським, а 1816 року (під час опали М.М. Сперанського) Л.К. Якоб повертається до Галльського університету.

З 1803 року викладачем політичної економії у Педагогічному інституті Санкт-Петербурга, котрий було перетворено 1819 року на Санкт-Петербурзький університет, був відомий науковець і державний діяч

²⁰⁰ Павлов В.А. Первый политэконом России. К 230-летию со дня рождения Х.А. Шлёцера // Вестник Российской Академии наук. – 2004. – Том 74. – № 9. – С. 830–846 (с. 833).

²⁰¹ Лушникова М.В., Лушников А.М. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография. – Ярославль: ЯрГУ, 2013. – 640 с. (с. 520).

М.А. Балудянський, який викладав цю науку за «порядком Зонненфельса»²⁰² – свого вчителя, видатного представника камералізму. М.А. Балудянський при розробці власної економічної концепції, де домінувала фінансова проблематика, також посилався на твори фізіократів і А. Сміта²⁰³.

З роками відбулося посилення впливу ідей класичної школи політичної економії серед університетської професури. 1833 року екстраординарний професор кафедри політичної економії Харківського університету Т.Ф. Степанов (1795–1847) відзначає, що А. Сміт – «светило политической экономии ... создатель науки из разбросанных частей»²⁰⁴, а саму політекономію (до якої включав і науку про фінанси) відносить до політичних наук, котрі «излагают нам те законы, по которым государства живут и раскрываются в своей жизни постепенным совершенствованием»²⁰⁵.

Таким чином, політична економія на початку ХІХ ст. викладалася як наука про багатство або державно-правова політична наука, причому на її зміст суттєво впливали наукові погляди викладачів цієї дисципліни, котрі тяжіли або до класичної школи політичної економії, або до камералістики; в структурі політекономії активно досліджувалася фінансова проблематика. В цілому, для політичної економії дореформеного періоду було характерне: існування різних трактувань предмету економічної науки, різні підходи до аналізу економічних процесів, різна глибина проникнення у сутність економічних явищ і процесів та дослідження фінансових та фінансово-правових питань. Положення класичної школи політичної економії, що відповідали ринковому промисловому розвитку, вивчалися в університетських аудиторіях Російської імперії у дореформений період на нормативному рівні, в позитивній – реально існуючій імперській економіці – «капіталізм існував як уклад, а не як основний лад»²⁰⁶. Економічна політика державних діячів і реформаторів в цей період спиралася скоріше на ідеї класичної політичної економії як на можливу перспективу, а не на їхній зміст, для реалізації яких не було передумов у реальному тогочасному господарюванні.

В 30-х рр. ХІХ ст. намітилися нові тенденції розвитку університетської освіти в цілому та фінансової та фінансово-правової, зокрема. 15 травня 1834

²⁰² Правила для Педагогического института // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – 1804. – № 6. – С. 2–46.

²⁰³ Муравьева Л.А. Состояние финансово-экономической мысли России в первой половине XIX века // Финансы и кредит. – 2011. – № 34 (466). – С. 69–79 (с. 71).

²⁰⁴ Степанов Т. Речь, о сущности, важности и назначении политических наук, произнесенная в Торжественном собрании императорского Харьковского университета 30 августа 1833. – Х.: Универ. тип., 1833. – 64 с. (с. 28).

²⁰⁵ Там само (с. 4).

²⁰⁶ Муравьева Л.А. Состояние финансово-экономической мысли России в первой половине XIX века // Финансы и кредит. – 2011. – № 34 (466). – С. 69–79 (с. 69).

року за указом Олександра I міністерство народної освіти було відокремлене від міністерства духовних справ²⁰⁷, що засвідчило намір імперської влади реорганізувати університетську життєдіяльність на нових засадах. Ці нові засади опрацьовувалися майже десятиліття і пакет документів для університетської реформи готувався декількома комітетами. У грудні 1824 року тогочасним міністром освіти, відомим консерватором, адміралом О.С. Шишковим (1754–1841, перебував на цій посаді з 1824 по 1828 рр.) було створено «Тимчасовий комітет зі складання проекту загального статуту навчальних закладів», котрий розглядав пропозиції щодо реорганізації різних сторін університетської життєдіяльності. У контексті дослідження історії фінансової та фінансово-правової науки цікавою була пропозиція ради Московського університету щодо викладання окремими курсами політичної економії та дипломатики й, відповідно, розділення кафедр. Але висловлювалися також пропозиції заборонити викладання політекономії²⁰⁸, оскільки ідеальній конструкції «истинного просвещения» протистоїть шкідливість загальної освіти²⁰⁹. У травні 1826 року розпочав діяльність другий комітет, який приступив до розробки університетського статуту. Робочі матеріали діяльності цього комітету, дискусії між представниками університетської корпорації, особисті думки членів комітету та урядові проекти 1829 і 1832 рр. детально аналізувалися в історичних дослідженнях різних періодів²¹⁰.

У процесі підготовки університетських перетворень було прийнято рішення про створення університету Святого Володимира в Києві, що можна вважати не лише освітнім, а й політичним заходом, оскільки російський уряд створював цей навчальний заклад як форпост російської культури у західній частині імперії, метою діяльності якого було створити тут прошарок освічених людей, вихованих російською мовою, на російській духовній культурі та російському праві²¹¹. У проекті Статуту університету Святого Володимира, затвердженому імператором 25 грудня 1833 року, виокремлюється кафедра законів про державні повинності і фінанси²¹². Аналогічна кафедра та

²⁰⁷ Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 1. Том 39. № 29914. – С.319.

²⁰⁸ Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Том 3: Университетская профессура и подготовка устава 1835 года. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. – 479 с. (с. 33–47).

²⁰⁹ Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. Т. 1. Изд. 2-е. – СПб., 1898 – С. 527–530.

²¹⁰ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. – СПб., Мин-во нар. Просвещения, 1902. – 785 с.; Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Том 3: Университетская профессура и подготовка устава 1835 года. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. – 479 с.

²¹¹ Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети XIX века. 2-е издание. – М.: Зерцало-М, 2015. – 352 с. (с. 34–35).

²¹² Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 2. Том. 8. № 6670. – С. 793.

відповідна навчальна дисципліна визначається загальним статутом імператорських університетів 1835 року²¹³. У другій главі статуту кафедри і предмети структуруються за факультетами. Кафедра політичної економії і статистики входить до складу першого відділення філософського факультету, а кафедра законів благоустрою та благочиння, а також кафедра законів про державні повинності і фінанси – до юридичного факультету²¹⁴. У статуті виявляється вплив «гумбольтовської моделі» вищої освіти, відповідно до якої на філософських факультетах концентруються так звані «чисті науки», і цим пояснюється переведення кафедри політичної економії на філософський факультет університетів²¹⁵.

Дослідники історії юридичної освіти Російської імперії відзначають, що загальний університетський статут як закон засвідчив трансформацію нормативної конструкції і юридичної техніки самого статуту, котра відобразилася у структуруванні, групуванні, розподілу, логічних зв'язках тексту, офіційній мові, що представила вплив нової естетики діловодства. Не лише мова закону, а всі юридично-технічні нюанси статуту були зумовлені упорядкуванням російського законодавства, а також залученням до його підготовки компетентних осіб²¹⁶. Також статут представив нову конструкцію і зміст юридичної освіти, що засвідчило трансформацію змістовної підготовки та взаємозв'язок університетської освіти з юридичною наукою, котрий відображав процес витіснення природно-правової доктрини історичною школою права. А на фінансову і фінансово-правову науку цей вплив був подвійний, оскільки на її розвиток також істотно впливала історична школа політичної економії, що виникла в Німеччині в 40–60-х рр. XIX ст., і цей вплив виявився як в значній кількості публікацій з історії фінансів, так і в поширенні історичного методу в економічних, статистичних, фінансових і фінансово-правових дослідженнях.

Систематизація та кодифікація законодавчої бази Російської імперії зумовили можливість вивчати не лише теоретичні правові питання, але й позитивне право. Перелік кафедр і дисциплін юридичних факультетів університетів за статутом 1835 року, що ґрунтувався на Зводі законів Російської імперії, робить наголос на «закони»: закони благоустрою і благочиння, закони про державні повинності і фінанси, закони поліцейські та ін. Характер навчальної підготовки студентів юридичних факультетів

²¹³ Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 2. Том 10. Часть 1. № 8337. – С. 843.

²¹⁴ Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 2. Том 10. Часть 1. № 8337. – С. 842–843.

²¹⁵ Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – М., 2009. – 640 с. (с. 540).

²¹⁶ Зипунникова Н.Н. «Мы обратили деятельность Университетов наших на существенную пользу наук и публичного воспитания»: к 180-летию Общего устава российских императорских университетов 1835 г. // GENESIS: Исторические исследования. – 2015. – № 2. – С. 170–204 (с. 184–185).

показував, що університетська освіта набуває певної утилітарності, її метою стає підготовка до державної служби; а об'єктивні процеси розвитку й ускладнення державного господарства вимагають підвищення рівня фінансової та фінансово-правової освіти. Вивчаючи законодавство про державні повинності і фінанси, поліцейське право, закони державного благоустрою, студенти опановували засади внутрішньодержавного правопорядку, де складовими були фінансові та фінансово-правові основи.

Важливим етапом інституціоналізації фінансової і фінансово-правової науки стала поява в університетській освіті навчальної дисципліни «закони про державні повинності і фінанси». В Казанському університеті ця дисципліна викладалася у складі кафедри політичної економії; протягом 1839–1844 рр. її викладав І.Я. Горлов²¹⁷. У Харківському університеті дисципліну «закони про державні повинності і фінанси» по однойменній кафедрі з 1839 по 1862 р. викладав М.П. Клобуцький²¹⁸. Протягом 1836–1856 рр. закони про державні повинності і фінанси у Київському університеті читав Г.О. Цветков. Закони про фінанси (наука фінансів, фінансова наука) розвивалася, поєднуючи політичні, законодавчі та економічні питання, у складі різних кафедр і навіть різних факультетів.

Значне коло питань фінансово-правової науки було предметом наукової дискусії у період інституціоналізації фінансової та фінансово-правової науки як самостійної сфери наукових досліджень й неоднозначно трактується сучасними науковцями історичного, економічного й юридичного напрямку. Наявність дослідницького дисбалансу з приводу витоків, предмета й структури фінансової та фінансово-правової науки зумовлюють актуальність досліджень з даної проблематики в історичному контексті. До 60-х рр. ХІХ ст. навчально-методичні розробки з фінансово-правової проблематики, підготовлені університетською професурою Російської імперії, були представлені лише підручником І.Я. Горлова (1841 р)²¹⁹. При викладанні законів про державні повинності та фінанси викладачі користувалися в основному підручниками закордонних вчених, виданих іноземними мовами: німецьких – К.Г. Рау²²⁰, Л. Штейна²²¹, К. Езберга²²²; французьких –

²¹⁷ Сводная таблица расположения лекций на юридическом факультете Казанского императорского университета за время с 14 февраля 1805 по 1 мая 1903 года. – Казань, 1903.

²¹⁸ Багалея Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. – 329 с. (с. 141).

²¹⁹ Горлов И.Я. Теория финансов. – Казань, 1841.

²²⁰ Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Перевод с пятого немецкого издания под ред. А. Корсака. Т. I. – СПб.: В типографии Майкова, 1867. – 318 с.; Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Перевод с пятого немецкого издания под ред. В. Лебедева. Т. II. – СПб.: В типографии Майкова, 1868. – 376 с.

²²¹ Штейн Л. Финансовая наука. Государственное хозяйство. Вып. 1. – СПб, 1885.

²²² Эберг К. Очерк финансовой науки. – Ярославль, 1893.

Р. Штурма²²³, Ж. Гарн'є²²⁴; італійських – Ф. Нітті²²⁵, Л. Косса²²⁶ (у посиланнях наведено дані про перекладені видання цих підручників російською мовою), а також, керуючись IV-VIII томами Зводу законів Російської імперії, працями Є.Ф. Канкріна²²⁷ і вищезгаданим підручником І.Я. Горлова. Як приклад використання саме цих джерел, пошлемося на програму викладання фінансово-правової науки протягом 1849/50 навчального року по кафедрі законів казенного управління в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька, розроблену М.Х. Бунге²²⁸.

Вважаємо за доцільне охарактеризувати працю відомого німецького науковця К.Г. Рау, підручник якого було видано 1832 р., неодноразово перевидавався, тривалий період використовувався в Російській імперії при викладанні політичної економії та фінансової науки²²⁹ і ідеї якого суттєво вплинули на формування структури фінансової і фінансово-правової науки в працях університетських викладачів Російської імперії. Основні начала фінансової науки складають третю частину праці К.Г. Рау «Підручник політичної економії» (*Lehrbuch der Politischen Ökonomie*), у першій частині викладені закони народного господарства – політична економія (*Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*), а друга містить виклад економічної політики держави (*Grundsätze der Volkswirtschaftspolitik*). Як зрозуміло зі структури підручника, К.Г. Рау розглядає фінансову науку як частину політичної економії. До системи фінансової науки німецький економіст відносить: 1) державні витрати, 2) державні доходи, 3) співвідношення державних доходів і витрат; 4) організацію фінансового управління. Державні витрати поділяються на витрати на державний устрій та державне управління²³⁰. При характеристиці державних доходів аналізуються доходи з різних джерел (промислові доходи уряду, доходи с земель і капіталів, від державного майна (доменів), від майнових і верховних прав (регалії і державна залізниця), доходи від мита і податей)²³¹. Третя складова – співвідношення державних доходів і витрат – автор аналізує можливі співвідношення між доходами і витратами держави (дефіцит, рівновага, профіцит) і державні борги (їхня

²²³ Штурм Р. Бюджет. – СПб, 1863.

²²⁴ Гарнье Ж. Начало финансов. – СПб, 1863.

²²⁵ Нитти Ф. Основные начала финансовой науки. – М., 1904.

²²⁶ Косса Л. Основы финансовой науки. – М., 1900.

²²⁷ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – СПб, 1880. – 161 с.

²²⁸ Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 412. – 169 арк. (арк. 8).

²²⁹ Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Перевод с пятого немецкого издания под ред. А. Корсака. Т. I. – СПб.: В типографии Майкова, 1867. – 318 с.; Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Перевод с пятого немецкого издания под ред. В. Лебедева. Т. II. – СПб.: В типографии Майкова, 1868. – 376 с.

²³⁰ Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Перевод с пятого немецкого издания под ред. А. Корсака. Т. I. – СПб.: В типографии Майкова, 1867. – 318 с. (с. 31).

²³¹ Там само (с. 75–78).

сутність, види державних боргів, управління ними, платежі по державним боргам і їхнє погашення)²³². Аналізуючи організацію фінансового управління, К.Г. Рау визначає структуру фінансової служби, форми діловодства в фінансовому управлінні, основні правила фінансового рахівництва, порядок складання бюджету й основні характеристики організації кас²³³.

Аналіз підручника І.Я. Горлова «Теорія фінансів»²³⁴ – першого навчального посібника російською мовою з фінансової та фінансово-правової проблематики в Російській імперії – дозволяє зробити висновок, що автор до структури фінансової науки відносить: отримання й використання засобів, необхідних для задоволення державних потреб (див. с. 2 підручника), тобто державні доходи й державні витрати (див. с. 6 підручника), а також державний (публічний) кредит, спрямований на врівноваження державних доходів і витрат (див. с. 15 підручника). До державних доходів Горлов включає промислові доходи (від земель, лісів, фабрик і заводів), монопольні доходи від регалій (гірничої, тютюнової, монетної, поштової і лотерейної) і податки (прямі й непрямі). І.Я. Горлов критикує включення до структури фінансово-правової науки теорії фінансового управління і фінансової політики, яке було поширене в тогочасній німецькій науковій літературі (див. с. 2 підручника).

Реформи 60-х – початку 80-х рр. XIX ст. (відміна кріпосництва, університетська, земська, судова та ін. реформи) сприяли значним перетворенням суспільного й державного ладу Російської імперії в цілому й суттєвій модернізації фінансової сфери й наукових досліджень з фінансово-правової проблематики зокрема. Якісні перетворення, що відбулися в Російській імперії в результаті «великих реформ», суттєво вплинули на розвиток фінансового права, оскільки: відбулися зміни фінансово-правового статусу особи (селяни отримали майнові права й могли оскаржити рішення в результаті порушення їх прав і свобод); з урізноманітненням форм власності та господарювання, збільшенням кількості грошей в обігу та диференціації доходів розширилося поле фінансово-правових відносин; відбулося скорочення компетенції поліції внаслідок передачі господарських, фінансових, освітніх та інших справ у ведення земських уїзних та губернських органів.

Нововведення торкнулися й навчальної програми юридичних факультетів університетів Російської імперії. За загальним статутом імператорських Російських університетів 1863 р. створювалася самостійна кафедра фінансового права і почало викладатися фінансове право як навчальна

²³² Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Перевод с пятого немецкого издания под ред. В. Лебедева. Т. II. – СПб.: В типографии Майкова, 1868. – 376 с. (с. 234–303).

²³³ Там само (с. 332–368).

²³⁴ Горлов И.Я. Теория финансов. – Казань, 1841.

дисципліна, що складалася з двох частин: а) теорія фінансів; б) російське фінансове право (§ 15)²³⁵. Поява кафедри фінансового права сприяла подальшому становленню фінансового права як самостійної наукової сфери та розвитку фінансового права як навчальної дисципліни в системі підготовки майбутніх юристів, і, відповідно, зумовило появу значної кількості авторських підручників з фінансової та фінансово-правової проблематики (Ф.Б. Мільгаузен²³⁶, В.П. Безобразова²³⁷, В.О. Лебедева²³⁸, І.Т. Тарасова²³⁹, І.І. Патлаєвського²⁴⁰, Г.Д. Сидоренка²⁴¹, Л.В. Ходського²⁴², І.І. Янжула²⁴³, С.І. Іловайського²⁴⁴, І.Х. Озерова²⁴⁵, Е.М. Берендтса²⁴⁶ та ін.). У підручниках вищеназваних авторів відображалися особисті методологічні погляди науковців щодо еволюції, предмету й структури курсу фінансового права. Тогочасні підручники з фінансового права можна поділити на: 1) посібники, де деталізовано висвітлюються всі питання відповідного навчального курсу; 2) нариси науки фінансового права, де лаконічно викладено матеріал без надмірної деталізації. Також поширеними навчальними виданнями були конспекти лекцій, серед яких є «традиційні», записані студентами під час лекційних занять і літографовані, що склалися після лекцій на основі лекційних записів²⁴⁷.

На основі аналізу матеріалу окремих навчальних посібників з фінансового права, авторами яких є викладачі фінансово-правових дисциплін університетів Російської імперії, визначимо структуру фінансової та фінансово-правової науки другої половини XIX – початку XX ст.

Професор кафедри фінансового права Московського університету Ф.Б. Мільгаузен 1865 року видає літографований курс лекцій²⁴⁸, в назві якого

²³⁵ Высочайше утвержденный Общий устав императорских российских университетов // ПСЗ – II. Т. XXXVIII. № 39752 (с. 623).

²³⁶ Мильгаузен Ф.Б. Финансовое право. Конспект лекций. – М., 1866.

²³⁷ Безобразов В.П. Финансовое право. Курс государственных финансов. – СПб, 1878.

²³⁸ Лебедев В.А. Финансовое право: лекции. – СПб., 1882.

²³⁹ Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права. – Ярославль: Типография Губ. Правления, 1883. – 710 с.

²⁴⁰ Патлаевский И.И. Курс финансового права. Одесса: Типография «Одесского вестника», 1885 – 423 с.

²⁴¹ Сидоренко Г.Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву. – Киев, 1880.

²⁴² Ходский Л.В. Основы государственного хозяйства. Пособие по финансовой науке. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1901. – 568 с.

²⁴³ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М., 1904.

²⁴⁴ Иловайский С.И. Учебник финансового права. 4-е издание. – Одесса: Типо-хромолитография А.Ф. Соколовского, 1904.

²⁴⁵ Озеров И.Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. – Москва: Типография Т-ва Сытина, 1909. – 543 с.

²⁴⁶ Берендтс Э.Н. Русское финансовое право. Лекции, читанные в императорском училище правоведения. – СПб.: Типо-Литография С.-Петербургской одиночной тюрьмы, 1914. – 454 с.

²⁴⁷ Гинзбург Ю.В. Как учили финансовому праву в России в XIX – начале XX в. // Историко-правовые проблемы. Новый ракурс. – 2015. – № 14. – С. 23–33 (с. 24–25).

²⁴⁸ Мильгаузен Ф.Б. Финансовое право. Конспект лекций. – М., 1866.

вперше використовується поняття «фінансове право»²⁴⁹. При цьому саме поняття «фінансове право» в російськомовних наукових виданнях вперше використовується в дослідженні професора кафедри законів про державні повинності та фінансів Казанського університету Є.Г. Осокіна²⁵⁰. Фінансово-правову науку професор Ф.Б. Мільгаузен трактує як науку про матеріальні цінності, що знаходяться в державній власності й використовуються для задоволення державних потреб і досягнення державних цілей²⁵¹. Сучасний дослідник еволюції фінансового права в Російській імперії в XIX на початку XX ст. Ю.В. Гінзбург зазначає, що Ф.Б. Мільгаузен не включає в фінансове право «використання засобів» оскільки це його принципова позиція, тому що він вважає вчення про державні витрати предметом державного права, а не фінансово-правової науки²⁵² і, відповідно основною частиною фінансового права є державні доходи.

Відомий фахівець в галузі політичної економії і фінансового права В.П. Безобразов в своїх лекціях з фінансового права (котре він ототожнював з державними фінансами), виділяє фінанси в об'єктивному та суб'єктивному значеннях. Державні фінанси в об'єктивному значенні включають всі цінності, що знаходяться в розпорядженні держави для досягнення державних цілей і покриття державних потреб. Фінанси в суб'єктивному значенні – це діяльність держави (уряду та всіх державних установ) спрямована на здобуття засобів, необхідних для задоволення державних потреб, і дотримання співвідношення між ними²⁵³. З урахуванням цих трактовок можна визначити, що В.П. Безобразов виділяє в структурі фінансово-правової науки: державні доходи, державні витрати і баланс між ними.

1882 року було опубліковано підручник з фінансового права професора Санкт-Петербурзького університету В.О. Лебедева²⁵⁴, а в 1883 року надруковано нариси науки фінансового права професора І.Т. Тарасова²⁵⁵, який здобув освіту на юридичному факультеті Імператорського університету св. Володимира і нетривалий період протягом 1877 року викладав в Київському університеті. Підручник фінансового права В.О. Лебедева сучасники називали фінансовою енциклопедією, «до настоящего времени самой грандиозной

²⁴⁹ Козырин А.Н. В.А. Лебедев и развитие финансово-правовой науки в России. // Золотые страницы финансового права. Т.2. В.А. Лебедев. Финансовое право. – М., 2000. – С. 7–19 (с. 7).

²⁵⁰ Осокин Е.Г. Несколько спорных вопросов по истории русского финансового права // Юридический сборник Д.И. Мейера. – Казань, 1856.

²⁵¹ Мильгаузен Ф.Б. Финансовое право (извлечения) // Реформы и право. – 2011. – № 1. – С. 55–63.

²⁵² Гинзбург Ю.В. Федор Богданович Мильгаузен – профессор финансового права // Реформы и право. – 2011. – № 1. – С. 53–54.

²⁵³ Безобразов В.П. Финансовое право. Курс государственных финансов. – СПб, 1878.

²⁵⁴ Лебедев В.А. Финансовое право: лекции. – СПб., 1882.

²⁵⁵ Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права. – Ярославль: Типография Губ. Правления, 1883. – 710 с.

попыткой в России систематического изложения финансовой науки»²⁵⁶; він здобув схвалення як в Російській імперії (премія Грейга від Академії наук), так і за кордоном, де перевидавався іноземними мовами й здобув позитивні рецензії²⁵⁷. В.О. Лебедев, аналізуючи предмет фінансового права, значно розширює фінансово-правову систему, включаючи до її структури місцеві фінанси (земств і общин) і фінансову політику й, відповідно, ця структура охоплює: 1) огляд державних потреб, поняття про фінансове господарство й фінансові установи; 2) огляд державних доходів і повинностей; 3) виклад системи земського й общинного господарства; 4) вчення про державний кредит як спосіб покриття надзвичайних потреб²⁵⁸. Сучасні дослідники історії фінансового права вважають, що у праці В.О. Лебедева визначена найвдаліша система фінансового права порівняно з його сучасниками²⁵⁹.

Ми підтримуємо схвальну оцінку системи фінансово-правової науки, запропоновану В.О. Лебедевим, проте більш детально зупинимося на оригінальному дослідженні випускника юридичного факультету Київського університету І.Т. Тарасова²⁶⁰. Особливістю наукової праці І.Т. Тарасова було те, що він вперше у вітчизняній фінансово-правовій думці відокремив науку про фінанси від фінансового права. Відповідно предмету науки фінансового права, що вивчає правові норми, котрі визначають сферу державного господарства²⁶¹, науковець поділяє науку фінансового права на три частини. 1. Вступ, де визначається предмет фінансового права, зв'язок фінансового права з іншими науками, метод і система, історія фінансових установ. 2. Загальна частина, де розглядаються питання фінансового управління, органи фінансового управління, засоби, що забезпечують порядок, правильність і закономірність в сфері фінансового управління. Схематично покажемо авторську деталізацію цієї частини фінансового права як науки (рис. 2)²⁶².

²⁵⁶ Буковецкий А.И. Введение в финансовую науку. – Ленинград, 1929 (с. 224).

²⁵⁷ Козырин А.Н. В.А. Лебедев и развитие финансово-правовой науки в России // Золотые страницы финансового права. Т.2. В.А. Лебедев. Финансовое право. – М., 2000. – С. 7–19 (с. 7).

²⁵⁸ Лебедев В.А. Финансовое право: лекции. – СПб., 1882.

²⁵⁹ Козырин А.Н. В.А. Лебедев и развитие финансово-правовой науки в России. // Золотые страницы финансового права. Т.2. В.А. Лебедев. Финансовое право. – М., 2000. – С. 7–19 (с. 9); Ялбулганов А.А. О понятии финансового права: к истории вопроса // Финансовое право. – 2015. – № 10. – С. 17–25 (с. 18–19).

²⁶⁰ Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права. – Ярославль: Типография Губ. Правления, 1883. – 710 с.

²⁶¹ Там само (с. 52).

²⁶² Рисунки 2 та 3 складено за: Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права. – Ярославль: Типография Губ. Правления, 1883. – 710 с. (с. 59–61).

Рисунок 2. Структура загальної частини науки фінансового права (за І.Т. Тарасовим).

3. Особлива частина, котра містить аналіз форм державного господарювання в період натурального, грошового і кредитного господарства.

Рисунок 3. Структура особливої частини науки фінансового права (за І.Т. Тарасовим).

Деталізуємо підструктуру цієї частини (рис. 3).

Поділ фінансово-правової науки на загальну і особливу частину, за який І.Т. Тарасов гостро критикувався сучасниками, в радянський період почав використовуватися не лише для структурування науки фінансового права і відповідної навчальної дисципліни, а й по відношенню до юридичних наук в

цілому²⁶³. І.Т. Тарасов вперше в фінансово-правовій літературі дожовтневого періоду змістив акцент з економічної на юридичну складову, включивши до структури фінансово-правової науки фінансові закони та фінансову відповідальність.

Один із фундаторів одеської школи фінансового права, професор Новоросійського університету І.І. Патлаєвський в змістовній структурі фінансово-правової науки виділяє: 1) вчення про витрати; 2) вчення про доходи; 3) фінансову політику, що є основою фінансового управління і сприяє врівноваженню доходів і витрат держави²⁶⁴. Наступник І.І. Патлаєвського по кафедрі фінансового права Новоросійського університету С.І. Іловайський в авторському підручнику фінансового права²⁶⁵ відокремлює фінансову науку як таку, що досліджує явища і закони фінансового господарства, і фінансове право як сукупність законів, що регулюють фінансовий устрій і управління цього господарства²⁶⁶. С.І. Іловайський дає більш розгорнуту структуру фінансово-правової науки, ніж його попередник, включаючи до її складу: державні доходи, державні витрати, організацію фінансового управління, організацію державних кас, розпис доходів і витрат держави, державний контроль. Проте, основним змістовним елементом фінансово-правової науки, на думку вченого, є вчення про державні доходи. Серед основних джерел державних доходів автор виділяє наступні: 1) господарська діяльність держави, тобто доходи від державних земель і промислів; 2) стягнення частини з доходів приватних господарств через оподаткування; 3) кредит²⁶⁷. Характеристиці різних видів державних доходів (від державної власності, промислового казенного майна, регалій, мита, різноманітних прямих і непрямих податків, продажу державного майна, державним позикам, емісії кредитних білетів) присвячено 80 % матеріалу його підручника (глави X–XLI)²⁶⁸. В ідеї пріоритетності дослідження державних доходів в структурі фінансово-правової науки С.І. Іловайський є послідовником відомого науковця українського походження І.І. Янжула²⁶⁹, котрий вважав, що

²⁶³ Гинзбург Ю.В. Формирование предмета науки финансового права в России в XIX – начале XX века // Дис. канд. юр наук 12.00.04 – Финансовое право; налоговое право; бюджетное право. – М.: Высшая школа экономики, 2014 (с. 87).

²⁶⁴ Патлаевский И.И. Курс финансового права. – Одесса: Типография «Одесского вестника», 1885 – 423 с. (с. 22).

²⁶⁵ Иловайский С.И. Учебник финансового права. 4-е издание. – Одесса: Типо-хромолитография А.Ф. Соколовского, 1904.

²⁶⁶ Там само (с. 8).

²⁶⁷ Там само (с. 42–43).

²⁶⁸ Там само (с. 45–207).

²⁶⁹ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах. – СПб., 1890. – Вып. 1–2. – 508 с.

фінансове право повинно концентруватися лише на державних доходах і навіть виніс їх в назву свого підручника з основ фінансової науки.

Таким чином, протягом дискусії другої половини XIX – початку XX ст. щодо предмету науки фінансового права сформувалися два підходи – вузький (до предмету включалися лише відносини з приводу акумулювання доходів) і широкий (включалися дослідження доходів, витрат держави та інших складових). Важливим результатом дискусії навколо предмету фінансового права стало визнання широкого трактування предмету фінансового права, відокремлення предмету фінансової науки та науки фінансового права від політичної економії, певне розмежування економічного та юридичного підходів до вивчення фінансових явищ.

У процесі розвитку фінансової та фінансово-правової науки формується категоріальний апарат. Однією з базових, системоутворюючих категорій фінансової та фінансово-правової науки у другій половині XIX – на початку XX ст. було поняття «державне (публічне) господарство» або «фінансове господарство», що у багатьох дослідженнях використовувалися як тотожні. До соціально-економічних факторів, що стимулювали розвиток фінансового господарства держави у той період можна віднести такі: 1) потреба у засобах, необхідних для розвитку освіти, торгівлі, промисловості, утримання армії та флоту, виплати процентів за кредитами, покращення шляхів сполучення, соціальний захист працівників, зумовили пошук нових джерел дохідної частини бюджету, й відповідно, введення нових видів податків та появу нових форм оподаткування; 2) заміна натуральних повинностей грошовими, зміна купівельної спроможності грошей, одержавлення окремих підприємств (залізниця, пошта, телеграф тощо) призвели до збільшення кількості грошей в обігу та вплинули на чисельне збільшення бюджетних коштів; 3) інтенсивний розвиток виробництва на ринкових засадах спричинив вдосконалення механізму стягнення та перекладання податків; 4) зростання кількості великих підприємств збільшив нерівномірний розподіл доходів і стимулював політику підтримки середнього класу через застосування прогресивної шкали оподаткування доходів; 5) урбанізаційні процеси сприяли появі нових джерел доходів та, відповідно, пошуку об'єктів і способів оподаткування. Також на фінансове господарювання впливали визначені пріоритети соціально-економічної політики держави, наприклад економічна мета – нагромадження коштів на технічне переоснащення промисловості; соціальна – боротьба з пияцтвом та ін.²⁷⁰.

²⁷⁰ Энциклопедический словарь. Т. XXXV / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб., 1902. – 962 с. (с. 871–872).

Не зупиняючись на питанні, що залишається дискусійним навіть на сучасному етапі – співвідношення «фінанси-право» – проаналізуємо особливості державного господарства порівняно з приватним господарством в інтерпретації окремих фахівців з фінансово-правової проблематики того історичного періоду, яку вони оприлюднили у вищеназваних наукових дослідженнях.

К.Г. Рау, зазначав, що фінанси як наука вивчає державне господарство. Порівнюючи державне і приватне господарство він виділяє такі відмінності між ними. Державне господарство відрізняється від приватного кількістю і різноманітністю предметів господарювання й, відповідно, для управління ним потребує створення певної структури. У них різні джерела доходів, а також кількість і напрями витрат. Державне господарство має інше призначення й цілі функціонування. Фінансова влада функціонує в рамках юридичних відносин, котрі накладають на державне господарство значні зобов'язання (рівномірний податковий тиск, заборона зловживань державними доходами, виконання зобов'язань за державними кредитами)²⁷¹.

Доктор фінансового права Санкт-Петербурзького університету В.О. Лебедев зазначав, що державне господарство постійно розвивається, домінує над приватними господарствами, функціонує вічно, його розвиток визначає внутрішню і зовнішню політику держави, її міжнародне значення і добробут підданих. Господарська діяльність держави, спрямована на придбання матеріальних засобів, складає фінансове господарство, а правила фінансового господарства, втілені в законодавчі норми – це фінансове законодавство або фінансове право²⁷².

Професор С.І. Іловайський, характеризуючи особливості державного господарства, відзначав, що відмінність між державним і приватним господарством пов'язана з особливостями суб'єкта господарювання, задач господарювання і способів його ведення. Держава є суб'єктом фінансового верховенства, що виражається в праві держави видавати фінансові закони, що є обов'язковими для виконання як приватними господарствами, так і підпорядкованими державі фінансовими органами. У випадку невиконання або порушення цих законів держава застосовує примусові заходи. Держава функціонує тривалий період порівняно з наявним поколінням громадян і, відповідно, бере на себе довгострокові й навіть вічні зобов'язання щодо задач господарювання; державне господарство виконує суспільні функції й надає суспільні блага, тому первісними є витрати (а не доходи як в приватному

²⁷¹ Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Перевод с пятого немецкого издания под ред. А. Корсака. Т. I. – СПб.: В типографии Майкова, 1867. – 318 с. (с. 4–8).

²⁷² Лебедев В.А. Финансовое право: лекции. – СПб., 1882 (с. 5–7).

господарстві), відповідно до яких держава регламентує доходи. Основними джерелами доходів є податки і доходи приватногосподарського характеру²⁷³.

Відомий державний діяч Російської імперії С.Ю. Вітте у лекціях з економічної та фінансової проблематики, котрі він читав князю Михайлу Олександровичу в 1900–1902 рр., перебуваючи на посаді міністра фінансів Російської імперії²⁷⁴, виділяв: народне господарство (або політичну економію) і державне господарство (або науку про фінанси). Особливим об'єктом вивчення фінансової науки Вітте, як і попередні науковці, вважав державне (публічне) господарство, котре ведеться не задля особистої вигоди господарюючих органів, а заради вищих цілей – інтересів всього суспільства²⁷⁵. Особливостями державного господарства, на думку Вітте, є: наявність у держави верховних прав особливої примусової влади; функціонування заради максимальної вигоди всіх учасників господарювання – зростання народного добробуту; довгострокова перспектива (здійснення витрат для вигоди майбутніх поколінь); наявність різноманітних способів добування матеріальних засобів – через примусове стягнення податків, доходи від державного майна і казенних підприємств і різні приватно-господарські способи (експлуатація лісів, здача в оренду казенних земель тощо)²⁷⁶.

Значно ширше особливості державного господарства трактував дослідник фінансово-правової проблематики Л.В. Ходський у своєму посібнику «Основи державного господарства» (1901 р.). Автор відзначав, що сукупність матеріальних і грошових засобів, їхнє надбання й використання є предметом державного або фінансового господарства; дослідження джерел цих засобів і способів їхнього отримання, з'ясування й оцінювання законів, що регулюють державне господарство є предметом науки про державне господарство або фінансової науки²⁷⁷. При характеристиці відмінностей між державним та приватним господарством, Л.В. Ходський констатував, що ця відмінність пов'язана з атрибутами держави – вищі цілі, верховенство й примусовість влади по відношенню до підданих. Метою державного господарства є виробництво нематеріальних благ (внутрішня і зовнішня стабільність, захист правопорядку, стимулювання економічного розвитку та ін.), що неможливо виміряти в грошовій формі, але котрі необхідні для розвитку країни. Верховенство державного господарства, окрім примусовості, відображається на фінансовому господарстві ще через залучення громадян до

²⁷³ Иловайский С.И. Учебник финансового права. 4-е издание. – Одесса: Типо-хромолитография А.Ф. Соколовского, 1904 (с. 10–11).

²⁷⁴ Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве. – СПб., 1912. – 569 с.

²⁷⁵ Там само (с. 416).

²⁷⁶ Там само (с. 417–418).

²⁷⁷ Ходский Л.В. Основы государственного хозяйства. Пособие по финансовой науке. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1901. – 568 с. (с. 3).

державної служби на умовах грошової винагороди та різноманітних заохочень (ордени, титули, чини тощо). Стабільний фінансовий стан державного господарства опосередковано вказує на економічний добробут населення і сприяє міжнародному визнанню країни²⁷⁸.

В енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона²⁷⁹ автор статті про фінанси – відомий науковець-фінансист І.Х. Озеров – визначав такі узагальнюючі риси державного (фінансового) господарства: 1) примусовий характер, оскільки воно функціонує за рахунок податків, що стягуються примусово; 2) свобода від конкуренції, котра притаманна приватним господарствам; 3) існування значущої мети – зростання народного добробуту; 4) первісне значення витрат, зумовлених необхідністю задовольняти потреби публічного характеру²⁸⁰.

Таким чином, у процесі розвитку фінансового господарства, законодавчої бази та вдосконалення структури фінансового управління розвивається фінансова і фінансово-правова наука і освіта. Викладання курсів з елементами фінансової та фінансово-правової проблематики, що розпочалося на початку ХІХ ст. на відділеннях моральних та політичних наук університетів Російської імперії, протягом першої половини ХІХ ст. здійснювалося або в рамках викладання політичної економії (за університетським статутом 1804 р.), або законів казенного управління, або законів про державні повинності та фінанси (за загальним університетським статутом 1835 р), або вже безпосередньо науки про фінанси і фінансового права. У процесі становлення і розвитку фінансової та фінансово-правової науки і навчальної дисципліни формувалася її змістовна структура і понятійний апарат, який проходив апробацію в наукових дослідженнях. А розвиток фінансового господарства, вдосконалення структури фінансового управління об'єктивно стимулювали ці дослідження.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбулося розширення предмету дослідження фінансової та фінансово-правової науки, уточнення основних понять, поглиблення та розширення їхнього змісту та обґрунтування нових термінів. У тогочасній науці поняття «фінансова наука», «наука про фінанси», «фінансове право» досить часто ототожнювалися. У працях дослідників даної проблематики домінувала точка зору, що структура цієї науки і навчальної дисципліни містить вчення про державні доходи, державні витрати і вивчення фінансової діяльності держави. Особлива точка зору щодо структури фінансово-правової науки представлена у дослідженнях І.Т. Тарасова і І.І. Янжула. Базовою категорією у працях видатних

²⁷⁸ Там само (с. 16–18).

²⁷⁹ Энциклопедический словарь. Т. XXXV / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб., 1902. – 962 с.

²⁸⁰ Там само (с. 869).

представників фінансово-правової проблематики дожовтневого періоду є державне господарство. Особливості державного господарства як суб'єкта господарювання, наявність специфічних задач господарювання і способів його ведення дозволяли розглядати державне господарство як особливий об'єкт державного управління, а державну фінансово-правову діяльність як особливий об'єкт правового регулювання. Фінансове управління виділялося як базова частина фінансового господарювання держави та як складова фінансово-правової науки й освіти.

РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НАУКИ Й ОСВІТИ В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОГО ГОСПОДАРСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (З ПОЧАТКУ ДО 60-Х РОКІВ XIX СТОЛІТТЯ)

2.1. Міністерство фінансів – центральний елемент фінансової імперської системи. Основні напрями діяльності міністрів фінансів протягом 1802–1862 рр.

Наприкінці XVIII ст. переглядається традиційна система державного імперського управління. З метою централізації системи управління економікою Російської імперії в цілому, становлення інституту виконавчої влади та для ліквідації катастрофічної ситуації в адміністративній сфері¹ зокрема відповідно до «Маніфесту про заснування Міністерств» 1802 р. створювалося 8 міністерств: військових сухопутних сил, морських сил, іноземних справ, юстиції, внутрішніх справ, фінансів, комерції та народної освіти². Міністерство фінансів виступало центральним структурним елементом фінансової системи Російської імперії, до його складу увійшло п'ять колегій, а «должность министра финансов имеет два главных предмета: управление казенными и Государственными частями; кои доставляют Правительству нужные на содержание его доходы; и генеральное всех доходов расписание по разным частям Государственных расходов»³. У відання і розпорядження міністра фінансів віддавалися берг-колегія, монетний департамент, експедиції мануфактур-колегії та державного господарства, лісовий департамент, оброчні статті, державне управління казенних земель, державні банки, придворні банкіри та комісіонери, казенні палати. Також на нього покладалося складання щорічного кошторису загальних державних витрат⁴. Маніфест 1802 року про заснування міністерств заклав правову основу становлення міністерської системи управління, проте структурна організація міністерства фінансів визначалася в процесі практичної діяльності, а основи законодавчої бази міністерської системи формувалися до 1811 року. Серед основних заходів формування структури міністерства фінансів можна виділити такі. 7 січня 1803 року було затверджено штат департаменту міністра

¹ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В.М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с. (с. 146).

² Державний архів Харківської області, ф. 31, оп. 142, спр. 728, арк. 497–500.

³ Там само (арк. 498).

⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 20406. – С. 245–246.

фінансів⁵, який складався з 38 посадових осіб: директор, 4 експедитори, 7 столоначальників, 8 старших і 7 їхніх молодших помічників, архіваріус з помічником, секретар з помічником, перекладач і 6 кур'єрів⁶. Протягом 1803–1806 рр. при департаменті міністра фінансів була затверджена Експедиція для зовнішніх грошових справ і для завідування державними банками; до департаменту перейшло управління казенними винокурними заводами; гірниче училище перетворено в Гірничий кадетський корпус; в складі лісового департаменту була створена тимчасова лісова інспекція; реорганізований гірничий департамент; контора розділення золота від срібла об'єднана з Монетним департаментом. 13 жовтня 1806 року створений міжвідомчий особовий комітет з фінансових питань для складання розпису доходів і витрат на 1807 р.⁷ Протягом 1810–1811 рр. – на завершальному етапі міністерської реформи – відбулися такі основні зміни: створено Комісію погашення державних боргів (27 травня 1810 р.)⁸; віднесено до компетенції міністерства фінансів всі джерела доходів, у тому числі соляні й митні (25 червня 1810 р.)⁹; розподілено державні справи, що переходять до міністерства фінансів (17 серпня 1810 р.)¹⁰ та ін.

1811 року міністерська система управління була оформлена відповідно «Загального заснування міністерств»¹¹, підготовленого М.М. Сперанським. Згідно цього документа, міністерство фінансів отримало значно ширші повноваження, котрі охоплювали розпорядження всіма джерелами державних доходів та покритті державних витрат за всіма відомствами. Йому були передані управління державним майном, податями, зборами, митами, справами гірничими, соляними, монетними; справами зовнішньої комерції та управління митницею, доходами міськими і земськими, загальними грошовими повинностями¹². Одночасно із «Загальним заснуванням міністерств» 25 червня (в ПЗЗ-1 допущена описка по даті – замість 25 червня, подано 25 липня) 1811 року було прийнято «Заснування міністерства фінансів»¹³, котре визначило його адміністративні повноваження, ускладнило структуру й внутрішню організацію міністерства, діловодство й штати. На міністерство фінансів було покладено складання державного розпису доходів і витрат, управління окремими сферами державного господарства, а також

⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 20582. – С. 424–425.

⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XLIV. Ч. 2. Отд. 4. К № 20747. Табл. 2. – С. 19.

⁷ Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917. Т. 1. – СПб., 1918. – С. 69.

⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXI. № 24244. – С. 198.

⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXI. № 24307. – С. 279.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXI. № 24326. – С. 324.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXI. № 24686. – С. 687–728.

¹² Там само (с. 687).

¹³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 24688. – С. 728–756.

розробка законодавчих проектів, пов'язаних з функціонуванням вище визначених галузей, і внесення їх на розгляд державної ради.

Рисунок 4. Структура міністерства фінансів

Міністерство фінансів мало найбільш вдалу структуру, порівняно з іншими міністерствами. М.М. Сперанському вдалося ефективно розподілити функції всіх структурних підрозділів і зв'язати їх в одну систему, котра функціонувала з окремими змінами протягом всього XIX ст. (див. рис. 4).

Заснування визначало предмет діяльності кожного структурного підрозділу міністерства фінансів. Окрім вищезазначених структурних підрозділів, в міністерстві фінансів також виокремлювалася Рада міністра фінансів, про яку лише згадувалося в § 3 «Заснування міністерства фінансів» і порядок діяльності якої визначався «Загальним заснуванням міністерств». Головуючим у Раді був міністр фінансів, у разі його відсутності – товариш міністра або один з директорів департаменту; членами ради були товариш міністра, директори департаментів та інші особи, котрі були корисними при розгляді питань на думку міністра фінансів¹⁴.

У департаменті державних маєтностей таким чином розподілялися повноваження. До головного відомства казенних селян відносилися справи про: казенних селян; землі та угіддя, що належали казні та казенним волостям; наділення селян землями, лісами та угіддями; способи переселення казенних селян; внутрішнє розмежування казенних земель; припис осіб до казенного відомства та звільнення з нього. Відділення орендних та старостинських маєтків, як головне відомство у цих справах, займалося орендними відносинами, передаванням цих маєтків у приватне управління або повернення до казенного відомства, їхнім продажом тощо. Відділення

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXI. № 24686. – С. 688–689.

корабельних лісів відало постачанням лісоматеріалів адміралтейству, флоту, портам і верфям для задоволення воєнних потреб. Відділення казенних лісів завідувало всіма казенними лісами окрім корабельних та відведених до гірничих заводів і фабрик; виділенням угідь під ліси; розведенням і використанням лісів; лісовими інститутами і училищами; лісовими заставами та ін. Управління відділення господарських закладів поширювалося на оброчні статті, землі, млини, винокурні заводи та ін. Також до структури департаменту державних маєтностей входило: рахункове відділення, що зводило рахунки всіх відділень департаменту; креслярська, до функцій якої належало складання і зберігання карт, планів, креслень, малюнків, межових планів тощо; відділення позикових справ і тяжб¹⁵.

У департаменті гірничих і соляних справ так визначався предмет діяльності кожного зі структурних відділень. Монетне відділення завідувало монетними дворами з їхніми працівниками, медальєрним виробництвом, різноманітними технологічними операціями з золотом і сріблом. Відділення казенних заводів відало казенними гірничими заводами, казенними копальнями та каменоломнями, постачанням металу для артилерії і флоту тощо. Відділення приватних заводів завідувало приватними заводами, що перебували в приватній формі власності й займалися видобували металів, мінералів та кам'яновугільними копальнями. Відділення добування солі та мінералів займалося соледобувними заводами та промислами, соляними озерами, горами, руднями; управляло людьми і поселеннями приписаними до соляних заводів; землями, на яких розташоване солеварне виробництво та особами, котрим уряд надав повноваження перевезення солі. Відділення продовольства сіллю держави займалося прийомом, перевезенням, продажом та збереженням солі в губернські та повітові магазини. Цей департамент мав рахункове відділення, креслярську, лабораторію, а також у статусі особливого відділення – гірничий суд¹⁶.

У департаменті зовнішньої торгівлі відділення торгових зовнішніх відносин відало всіма справами щодо зовнішньої торгівлі (листування з іноземними посередниками, складання відомостей про мита, ціни на товари, статистична звітність із зовнішньоторговельних оборотів, контроль за вітчизняними промислами, що розташовані закордоном та ін.); відділення митного управління займалося усіма митними справами (інформація про стан митних округів, застав, контроль за митними зборами, призначення та звільнення чиновників митного управління). Відділення торгових зовнішніх відносин мало два столи: перший – для листування та збирання відомостей

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 24688. – С. 728–729.

¹⁶ Там само (с. 732-734).

закордонних; другий, по торгівлі імпорتنих, експортних і транзитних товарів. При митному відділенні функціонувало три столи: 1) у справах митниць по європейському кордону та морям (Білому, Балтійському, Чорному та Азовському); 2) у справах митниць по азійському кордону та Каспійському морю; 3) по кадрових справах чиновників і службовців митниць і застав, маклерів, а також майно та постачання митниць. При департаменті функціонував рахунковий стіл, що вів рахунки і облікові книги митниць, обраховував митний товарообіг, складав відомості про товарообіг та митний збір по кожній митниці та узагальнював звітність за всіма імперськими митницями¹⁷.

У департаменті різних податей і зборів управління відділеннями розподілялося таким чином. Відділення податей і повинностей займалося збором податей: подушних, з міщан та іноземних купців, з вільних міст, з купецьких капіталів, рекрутських, поштових, поземельних з міщан та ін. Друге відділення – питних зборів – відало доходами від продажу вина, пива та інших напоїв, розрахунками з відкупниками, укладанням контрактів на постачання в межах країни з казенних заводів пива, вина та інших напоїв приватним особам, справами винних магазинів та ін. Відділення гербового паперу заготовляло гербовий папір, розсилало його по казенним місцям держави для продажу та здійснювало розрахунки доходів від продажу цього паперу. Перше відділення цього департаменту мало у складі чотири столи, друге і третє по два столи, розподіл справ між ними здійснювався директором департаменту і затверджувався міністром фінансів. Рахунковий стіл вів рахунки і розрахункові книги по: 1) всіх податях, що стягувалися з селян; 2) казенних повинностях з вільних станів; 3) повинностях з міщан; 4) купецьких капіталах і відсотковому збору; 5) доходах від пива, вина та інших напоїв; 6) доходах від гербового паперу і паспортів; 7) подорожньому збору; 8) поштовому доходу; 9) зборах від водних сполучень; 10) зборах з нерухомого майна в столиці та ін.¹⁸

Канцелярія міністра фінансів складалася з п'яти відділень: перше відділення вело всі справи з питань взаємодії міністра з департаментами; друге відділення займалося веденням справ з державним казначейством; третє – справами щодо внутрішнього і зовнішнього кредиту; четверте (або рахункове) вело й систематизувало загальні рахунки й розписи доходів і витрат за всіма департаментами міністерства фінансів; п'яте відділення займалося розглядом фінансових проектів за всіма напрямками діяльності міністерства¹⁹.

¹⁷ Там само (с. 740–741).

¹⁸ Там само (с. 741–743).

¹⁹ Там само (с. 743–744).

Таким чином, структура міністерства фінансів відповідала повноваженням на нього покладеним, а саме: управлінню окремими сферами й майном державного господарства; веденню всіх доходів держави та пошуку нових джерел доходів; контролю за державними витратами та покриттю державних витрат за всіма відомствами; розробці й виконанню державного бюджету; регламентації зовнішньоекономічної фінансової діяльності держави; регламентації діяльності державних банків; розгляду фінансових проектів за всіма напрямками діяльності міністерства, а також розробці законодавчих проектів, пов'язаних з усіма напрямками функціонування фінансового господарства держави.

У подальшому з розвитком фінансового господарства держави в структурі міністерства фінансів у дореформений період відбулися такі основні зміни. 1817 року міністерству фінансів підпорядкований департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі, 1821 року – департамент державного казначейства, 1828 року – мануфактур-рада, 1829 року – комерційна рада. Мануфактурна рада створювалася з метою сприяння діяльності приватних фабрик і заводів, контролю за їхнім функціонуванням та аналізу звітної документації. Ця рада мала відділення в Москві та губернські комітети в губернських містах із значною кількістю фабрик і заводів, в інших містах діяли мануфактурні агенти. Комерційна рада спочатку мала відділення в Москві, Одесі, Ризі й Таганрозі, але передбачалася можливість виникнення таких відділень і в інших містах в міру розвитку там торгівлі²⁰. Ідея створення мануфактурної і комерційної ради задля сприяння промисловцям і торговцям на місцях належала Є.Ф. Канкріну та, ймовірно, була запозичена з Західної Європи, де такі ради функціонували.

Після створення міністерства державних маєтностей від міністерства фінансів 1838 року відійшло управління казенними селянами, землями, лісами й оброчними статтями. Враховуючи раціональну структуру міністерства фінансів, воно функціонувало як рентабельна державна інституція. Міністр фінансів Є.Ф. Канкрін, керуючи міністерством фінансів, підрахував, що на функціонування його міністерства витрачається менше половини відсотка доходів держави (для порівняння, утримання міністерства державних маєтностей коштувало державі 5,75 відсотка державних доходів)²¹. Структурно на початок «великих реформ» Олександра II в міністерстві фінансів залишилися три департаменти, а також функціонували різноманітні комітети, канцелярії, експедиції, комісії, управління тощо.

²⁰ Блюх И.С. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. – СПб., 1895 (с. 112).

²¹ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – СПб, 1880 (с. 88–89).

Складне господарське і фінансове становище в державі зумовило реформи 60-х – початку 80-х рр. XIX ст. – селянську, університетську, земську, судову, міського самоуправління, військову, фінансову, котрі об'єктивно позначилися на модернізації фінансового господарства й, відповідно, на структурі фінансового управління на рівні держави. Селянська реформа 1861 року й пов'язані з нею викупні операції, а також земська реформа 1864 року зумовили першочергову необхідність заміни подушного податку іншими прямими податками, перегляд Статуту про земські повинності, а також створення спеціальної структури, котра займалася б збором прямих податків. 27 жовтня 1861 року розпочала діяльність головна викупна установа, що функціонувала до 1895 р. Наказом від 15 квітня 1863 року департамент гірничих і соляних справ було перетворено на гірничий департамент, а замість департаменту податей і зборів створено два нових департаменти – окладних і неокладних зборів. 29 жовтня 1864 року департамент зовнішньої торгівлі перейменовано в департамент митних зборів, а департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі – в департамент торгівлі та мануфактур. 1866 року ліквідовано фінансову адміністрацію Царства Польського і створено особливий відділ з фінансів Царства Польського, котрий функціонував до 28 грудня 1884 року. 7 червня 1872 року реорганізовано раду комерційну і раду мануфактурну у раду торгівлі і мануфактур. 21 грудня 1873 року частини гірничого відомства (гірничий департамент, гірничу раду, гірничий інститут і гірничий вчений комітет) перепідпорядковано міністерству державних маєтностей. 1880 року було відмінено податок на сіль і ліквідовано відповідне відділення. Подальші структурні зміни полягали у започаткуванні: селянського поземельного банку (1882 р.); фабричної інспекції; технічного комітету при департаменті неокладних зборів (1884 р.), казенних палат податних інспекторів (1885 р.); державного дворянського земельного банку (1885 р.); департаменту залізничних справ (1889 р.); хліботорговельного відділення при департаменті торгівлі і мануфактур (1892 р.); головної палати мір та ваги (1893 р.). 1896 року реорганізовано департамент неокладних зборів в головне управління неокладних зборів і казенного продажу алкоголю. Станом на 1896 р. міністерство фінансів складалося з таких центральних установ: 1) департамент митних зборів; 2) департамент окладних зборів; 3) департамент залізничних справ, при якому був тарифний комітет і рада з тарифних справ; 4) департамент державного казначейства; 5) департамент торгівлі та мануфактур, при якому – рада торгівлі та мануфактур, фабрична інспекція, частина з розгляду скарг на дії фабричної інспекції, головна палата мір та ваги та пробірні палати; 6) головне управління неокладних зборів і казенного продажу алкоголю. Очолював міністерство міністр фінансів з двома

товаришами. При міністерстві була рада, чиновники з особливих доручень, юрисконсульт, канцелярії (загальна й особлива з кредитної частини), експедиція з заготівлі державних паперів та різноманітні кредитні установи (державний дворянський земельний банк, селянський поземельний банк, державний банк, Санкт-Петербурзька і московська позикові скарбниці, управління ощадних кас і державна комісія з погашення боргів). У підпорядкуванні міністерства фінансів перебували всі комерційні училища, а також при міністерстві видавалися «Вісник фінансів» і «Торгово-Промислова Газета»²². Таким чином, стрімкий розвиток промисловості і торгівлі в пореформений період призвів до розвитку й ускладнення фінансової системи держави, й зумовив розширення й ускладнення структурних підрозділів міністерства фінансів і суттєве збільшення штатів.

Функціонування фінансового управління, що забезпечувало стабільність державного господарювання та виступало основою фінансового добробуту держави, окрім об'єктивних факторів значно залежало і від суб'єктивних. Нерідко від особи міністра фінансів залежало проведення заходів, що мали значний вплив на фінансову систему держави. І тому вважаємо за необхідне стисло окреслити основні повноваження міністра фінансів Російської імперії та охарактеризувати основні перетворення міністрів фінансів з 1802 по 1917 рр., що сприяли модернізації фінансової системи, розвитку фінансової практики і теорії та виокремленню фінансово-правової науки в самостійну наукову сферу.

Відповідно до «Заснування міністерства фінансів» (1811 р.) (глава 2) очолював міністерство фінансів міністр. Цей документ визначив розширення влади і обов'язків міністра фінансів з управління загальною фінансовою системою держави. Окрім управління державними доходами (загальнодержавними, приватними, звичайними, надзвичайними) і витратами (державними, губернськими, окружними, волосними), а також, складання річного фінансового кошторису, на міністра фінансів покладалося виконання річного фінансового кошторису доходів і витрат²³. Щорічно всі директори департаментів міністерства фінансів у вересні повинні були представити міністру річні фінансові кошториси державних доходів по кожному відділу, що знаходилися в їхньому управлінні. А в жовтні міністр фінансів зобов'язаний був представити загальний кошторис в державну раду, а після затвердження направити державному казначею; при виконанні кошторису міністр фінансів відстежував його дотримання всіма міністерствами²⁴.

²² Энциклопедический словарь. Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб.: Типо-Литография И.Е. Ефрона, 1896. – Т. XIX. – С. 366–367.

²³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXI. № 24688. С. 744–746.

²⁴ Там само (с. 748).

Повноваження міністра фінансів поширювалися на грошово-кредитну систему; зовнішню торгівлю; управління державним майном через вплив на такі сфери: підбір кваліфікованих управлінців казенним майном, управління казенними селянами, орендними маєтками, лісами, оброчними статтями, гуральнями, гірничими, соляними, монетними справами, казенними та приватними заводами. Міністр фінансів ніс відповідальність за податкову політику держави, котра ним визначалась і контролювалась; ревізував стан державної казни; ніс відповідальність за державний борг (як зовнішній, так і внутрішній), сплату поточних платежів по державних боргах та їхнє погашення; відповідав за організацію і контроль грошового обігу в країні; надавав сприяння розвитку промисловості й торгівлі та ін.²⁵ Як можна визначити з цього переліку повноважень, на міністра фінансів Російської імперії покладалося управління фінансовою системою держави.

З часу заснування посади міністра фінансів 1802 року і до 1914 року на цій посаді перебувало шістнадцять державних діячів: О.І. Васильєв (1802–1807 рр.), Ф.О. Голубцов (1807–1810 рр.), Д.О. Гур'єв (1810–1823 рр.), Є.Ф. Канкрін (1823–1844 рр.), Ф.П. Вронченко (1844–1852 рр.), П.Ф. Брок (1852–1858 рр.), О.М. Княжевич (1858–1862 рр.), М.Х. Рейтерн (1862–1878 рр.), С.О. Греїг (1878–1880 рр.), О.А. Абаза (1880–1881 рр.), М.Х. Бунге (1881–1887 рр.), І.О. Вишнеградський (1887–1892 рр.), С.Ю. Вітте (1892–1903 рр.), Е.Д. Плєске (1903–1904 рр.), В.М. Коковцов (1904–1905 рр.; 1906–1914 рр.), І.П. Шипов (1905–1906 рр.). Автобіографічна інформація та характеристика діяльності міністрів фінансів Російської імперії (до 1902 р.) у контексті основних заходів фінансового відомства за 100 років його функціонування подано у ювілейному виданні «Міністерство фінансів. 1802–1902: історичний огляд найголовніших заходів фінансового відомства»²⁶.

У контексті розвитку соціально-економічних відносин Російської імперії протягом ХІХ – початку ХХ ст. й ускладнення державного господарства визначимо найважливіші заходи кожного з вище названих міністрів фінансів, які займали свої посади у дореформенний період ХІХ століття. Першим міністром фінансів став граф О.І. Васильєв, котрий мав значний досвід діяльності в системі державного господарювання, кар'єрне зростання його було пов'язане виключно з його організаторськими здібностями та працездатністю. Дослідники його діяльності в фінансовій сфері характеризують О.І. Васильєва як фундатора фінансової системи Російської імперії та відзначають вклад у створення реєстру законів, виданих до 1775 р.,

²⁵ Там само (с. 749–756).

²⁶ Министерство финансов. 1802-1902: исторический обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1-2. – СПб., 1902.

що регулювали фінансове управління²⁷. Саме при О.І. Васильєві було досягнуто значне зростання доходів державної казни за рахунок регламентації стягнення й перекладання земських зборів, упорядкування стягнення гербового збору та лісокористування, зміни відкупних умов та пивного відкупу. Для упорядкування фінансів замість відомостей було введено подачу щорічних звітів про доходи і витрати. Зміни відбулися і в кредитній системі держави через підпорядкування міністру фінансів частини кредитних установ, розширення кредитування шляхом надання дворянських позик, виділення коштів для заснування в Ліфляндії та Естляндії кредитних кас і дозволу на відкриття в цих губерніях приватних банків, затвердження статуту облікових контор Асигнаційного банку. Для покриття дефіциту державного бюджету використовувалися займи в казенних банках, застосовувалися заходи щодо скорочення державного боргу. Таким чином, посівши посаду міністра фінансів, О.І. Васильєв сконцентрувався на розвитку підзвітних йому установ, заклав принципи формування і виконання державного розпису доходів і витрат і формування державної грошової політики.

Скрутне становище державного господарства Російської імперії, викликане, передусім, багаточисельними війнами з: Персією (1804–1813), Туреччиною (1806–1812), Швецією (1808–1809), Австрією (1809) вимагало реформування фінансової системи та державного управління Російської імперії. На початок діяльності на посаді другого міністра фінансів Ф.О. Голубцова припав початок війни з Англією (1807–1812), розрив відносин зі Швецією, що призвело до скорочення обсягів зовнішньої торгівлі, зменшення надходжень податей і непрямих податків і, відповідно, до нестабільності в системі державних фінансів. Станом на 1809 р. дефіцит державного бюджету сягав 105 мільйонів рублів і перекривався в основному за рахунок щорічного випуску асигнацій, що призвело до різкого падіння їхньої вартості й вексельного курсу.

Стабілізація фінансової системи державного господарства на основі реалізації відомого «Плану фінансів», складеного на 1810 р. М.М. Сперанським²⁸ та нашим співвітчизником, випускником юридичного факультету Віденського університету М.А. Балудянським (Балуг'янським), була основним завданням наступного міністра фінансів Д.О. Гур'єва. Тривалий період вклад М.А. Балудянського у теоретичне обґрунтування та розробку планів реформування фінансової системи не знаходив широкого

²⁷ Разманова Н.А. Первый государственный казначей России (к 270-летию со дня рождения Алексея Ивановича Васильева) // Финансы. – 2012. – № 2. – С. 18–23; Шишанов В. Суждения А.И. Васильева об ассигнациях в России и его взгляд на них // Банкаўскі веснік. – 2014. – № 5 (610). – 69–71.

²⁸ Сперанский М.М. План финансов // У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998 (с. 35–99).

визнання²⁹, авторство цілком приписувалося М.М. Сперанському³⁰. Визнаючи вклад М.М. Сперанського у реформування державного управління Російської імперії в цілому та фінансової системи зокрема, вважаємо за необхідне підкреслити, що сучасні дослідники на основі архівних матеріалів та публікацій XIX ст. відзначають, що саме М.А. Балудянський виступив з ідеєю модернізації державного управління та взяв безпосередню участь у розробці «Плану фінансів»³¹. Праця М.А. Балудянського була високо оцінена, що сприяло його подальшому кар'єрному зростанню як адміністративному (Гур'єв зарахував його до канцелярії міністерства фінансів, зберігаючи всі попередні посади, у подальшому його обрано членом одного з відділень міністерства фінансів), так і науковому. Також М.А. Балудянський провів величезну роботу з розробки удосконаленого і розширеного фінансового плану 1816 р.³²

Спроби досягти рівноваги між державними доходами і витратами виявилися недосяжними через війну 1812 року і закордонні походи російської армії (1812–1815 рр.), котрі остаточно розбалансували фінансову систему. Для компенсації державних витрат було підвищено податки (подушну подать, податок на сіль, промислові податки, митні та ін.), а також з 1812 року введено нові – податок з доходу поміщиків, з маклерських і купецьких книг, податі з чаю і пива. Зростанню доходів від винної торгівлі сприяла заміна відкупної системи винної торгівлі на казенний продаж вина в 20 губерніях (з 1818 р.). З метою стабілізації грошово-кредитного обігу після закінчення війни було вилучено з обігу частину асигнацій, проте це реформування не призвело до суттєвого зростання цінності асигнацій. При Гур'єві було засновано Раду державних кредитних установлень і підпорядкований цій Раді Державний комерційний банк, котрі були зобов'язані щорічно публікувати свої звіти, що заклало основи гласності державних фінансів. Також у той період почалися розробки пенсійної системи для державних чиновників та проекти селянської реформи.

Значне коло питань фінансово-правової науки було дискусійними у період її інституціоналізації як самостійної сфери наукового пізнання, а розвиток фінансового господарства, вдосконалення структури фінансового управління об'єктивно стимулювали наукові й прикладні розвідки з цієї проблематики. З позицій дослідження становлення і розвитку фінансово-правової науки та

²⁹ Небрат В.В. Еволюція державних фінансів в Україні / В.В. Небрат // К.: НАН України, Ін-т екон. та прогнозування, 2013. – 584 с. (с. 130).

³⁰ Яснопольский Л.Н. Очерки русского бюджетного права. – М.: Изд-во В.П. Рябушинского, 1912 (с. 108).

³¹ Солодкина М.М. Об историко-экономическом познании // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. Вып. 1. – М.: Экономика, 1989 (с. 28); Голубка С. М. Балудянський – реформатор і теоретик основних засад фінансово-економічної науки // Економіка України. – 2012. – № 7. – С. 89–95 (с. 92).

³² Баранов П. М.А. Балуг'янский (1769–1847). Биографический очерк. – СПб., 1882 (с. 14).

основного її об'єкта дослідження – державного господарства, беззаперечний інтерес становить вивчення наукових розробок і практичної діяльності міністра фінансів Російської імперії Єгора Францевича (Георга Людвіга Даніїла) Канкріна (1774–1845 рр.), котра залишається предметом дослідницького інтересу науковців історичного, економічного і правознавчого напрямку майже 180 років. Наявність дослідницького дисбалансу з приводу наукових праць Є.Ф. Канкріна і фінансових заходів як міністра фінансів зумовлюють актуальність з'ясування його впливу на становлення і розвиток фінансово-правової теорії і практики.

Різноманітні аспекти діяльності Є.Ф. Канкріна досліджували такі вчені, як А.Р. Аветісян³³, Г.О. Анікеєва³⁴, К.С. Бельський³⁵, Д.І. Ігнатенко³⁶, К. Мондей³⁷, В.В. Небрат³⁸, В.М. Орлик³⁹, В.В. Хохуляк⁴⁰, Ш. Мухамедіна⁴¹, В.Є. Юровський⁴² та ін.

Ш. Мухамедіна розглядає реформи міністра фінансів Є.Ф. Канкріна як оригінальний зразок ефективного управління фінансами без корінних перетворень (за виключенням грошової реформи) та наводить характеристику цих реформ, подану в працях відомих науковців другої половини XIX ст. – М.Х. Бунге, С.С. Муравйова, В.К. Гольдмана⁴³. Дискусійну ідею висуває Г.О. Анікеєва, яка розглядає спадщину Є.Ф. Канкріна як вченого-фінансиста і висновує, що саме його теоретичні дослідження заклали основи самостійності фінансової науки в Російській імперії⁴⁴.

³³ Аветисян А.Р. Деятельность Е.Ф. Канкрин в оценке отечественных историков // Вестник ТИ им. А.П. Чехова. – 2016. – № 1. – С.301–306.

³⁴ Аникеева А.А. Роль графа Е.Ф. Канкрин в финансовой науке. // Финансы и кредит. – 2008. – № 44 (332). – С. 62–66.

³⁵ Бельский К.С. Финансовое право: наука, история, библиография. Монография. – М.: Юрист, 1995. – 208 с.

³⁶ Игнатенко Д.И. Административно-правовой статус министерства финансов России, правовое регулирование деятельности министров финансов // «Черные дыры» в российском законодательстве. – 2012. – № 3. – С. 106–108.

³⁷ Мондэй К. Национальная идентичность и экономическая наука: Е.Ф. Канкрин в русском общественном сознании // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 5. – 2014. – Вып. 3. – С. 86–112.

³⁸ Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні. Монографія. – К.: НАН України, Ін-т екон. та прогноз., 2013. – 584 с.

³⁹ Орлик В.М. Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць: У 2-х частинах / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К.: НАН України, Інститут історії України. – 2006. – Число 13. – Част. 2. – С. 97–110.

⁴⁰ Хохуляк В. Граф Е.Ф. Канкрин и отечественная наука финансового права середины XIX в. // Закон и жизнь. – 2013. – № 10/3. – С. 226–229.

⁴¹ Мухамедина Ш. Уроки реформ: министр финансов Е.Ф. Канкрин и его оппоненты // Вестник финансового университета. – 2012. – № 5. – С. 62–71.

⁴² Юровский В.Е. Министр финансов Е.Ф. Канкрин. – Вопросы истории. – 2000 – № 1. – С. 140–145.

⁴³ Мухамедина Ш. Уроки реформ: министр финансов Е.Ф. Канкрин и его оппоненты. // Вестник финансового университета. – 2012. – № 5. – С. 62–71.

⁴⁴ Аникеева А.А. Роль графа Е.Ф. Канкрин в финансовой науке // Финансы и кредит. – 2008. – № 44 (332). – С. 62–66.

Є.Ф. Канкрін став першим міністром фінансів, який мав університетську освіту, він вивчав камеральні та юридичні науки в Гессенському та Марбургському університетах (Німеччина), і єдиним міністром фінансів Російської імперії, що перебував на цій посаді 21 рік. Також Є.Ф. Канкріна від його попередників відрізняє те, що він мав наукові праці, котрі склали підґрунтя його фінансової діяльності та відіграли значну роль в процесі становлення фінансово-правової думки. Перша наукова праця Єгора Францевича «Про військову економіку під час війни і миру» (1820)⁴⁵ була присвячена функціонуванню економіки держави в період військових дій та міжвоєнні періоди. І саме в цій праці Є.Ф. Канкрін визначає, що фінансова політики держави повинна бути комплексною, формуватися з урахуванням об'єктивних господарських реалій; її мета – зростання добробуту підданих через врівноваження зростаючих державних потреб і фінансових інтересів населення⁴⁶. 1821 року Є.Ф. Канкрін у дослідженні «Світове багатство, національне багатство та економіка держави або спроба нового погляду на політичну економію» (в історичному огляді заходів міністерства фінансів ця праця називається «Всесвітнє багатство, національне багатство і державне господарство»⁴⁷ виклав свої фінансово-економічні ідеї, котрі можна розглядати як програму його фінансового управління⁴⁸. Також для викладання лекцій з фінансової науки цесаревичу Олександр Миколайовичу 1838 р. Є.Ф. Канкріним був підготовлений «Стислий огляд російських фінансів», де розглядалися всі сторони тогочасного державного і земського господарства⁴⁹. Сам Є.Ф. Канкрін часто повторював, що протягом своєї служби на посаді міністра фінансів він залишався прихильником однієї економічної системи⁵⁰. Основні ідеї Є.Ф. Канкріна були пов'язані з податковою системою, системою грошового обігу та фінансовим управлінням. Щодо податкової системи, то Єгор Францевич вважав, що: а) податкова система формується не планомірно, а змінюється під впливом різноманітних об'єктивних і суб'єктивних факторів, а податкова ставка не повинна бути занадто високою; б) необхідно уникати нових податків, оскільки вони можуть бути ще гіршими, ніж старі, а краще удосконалювати існуючі; в) натуральні податі й натуральні повинності незручні й неефективні, проте можуть бути вигідними для підданих і для казни

⁴⁵ Cancrin. Über die Militairökonomie im Frieden und Krieg und ihr Wechselverhältnisse zu der Operation. St. Petersburg. B. 1. 1820.

⁴⁶ Там само (с. 24–26).

⁴⁷ Министерство финансов. 1802–1902: исторический обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1-2. – СПб, 1902 (с. 193).

⁴⁸ В.А. Лебедев. Финансовое право // Золотые страницы финансового права. Т.2.– М., 2000 (с. 104).

⁴⁹ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов графа Е.Ф. Канкрин 1838 г. – СПб.: Типография второго отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1880. – 161 с.

⁵⁰ Российский государственный исторический архив, ф. 560, оп. 22, д. 98, 105.

в «напівкультурних» країнах, до яких він відносив і Російську імперію; г) недоцільно в системі оподаткування враховувати станову диференціацію; д) непрямі податки повинні домінувати над прямими, а серед прямих податків основним є земельний. В системі грошового обігу й фінансового управління категорично висловлювався проти: псування монет, емісії паперових грошей (окрім крайніх випадків, викликаних військової необхідністю), державних боргів і штучного збільшення торговельних капіталів. При знеціненні паперових грошей припускав, що доцільно їх не погашати, а попередньо фіксувати, тобто девальвувати; а зменшувати кількість паперових грошей не через займи, а шляхом збережень, відчуження державного майна в приватні руки і введення особливих податків⁵¹. На думку В.О. Лебедева, з парадоксів Є.Ф. Канкріна найбільшої критики зазнали його погляди стосовно приватних банків і залізничної справи, проти яких він виступав⁵².

Обійнявши посаду міністра фінансів, Є.Ф. Канкрін чітко визначив свої зобов'язання, котрі систематизував і оприлюднив більш ніж через 20 років в книзі «Нариси політичної економії і фінансії» (1845), що на думку самого автора була не науковою працею, а викладом його власних поглядів⁵³ і заповітом нащадкам⁵⁴. Фінансово-правові питання розглядалися в третій частині цієї праці, де автор в якості складових фінансово-правової науки на той час називав державні доходи і витрати, державний борг, фінансове управління і фінансовий контроль, організацію касової системи. На думку Є.Ф. Канкріна міністр фінансів повинен: а) сприяти зростанню національного багатства та стимулювати фактори, що сприяють його зростанню (розвиток наукового й практичного пізнання, використання наукових відомостей інших народів, розвиток технічних талантів нації); б) протидіяти необґрунтованому зростанню державних витрат; в) спостерігати за підлеглими свого відомства, їхньою кваліфікацією, освітою та моральними якостями; г) виважено ставитися до державного кредиту – «сентиментальной старой деве»⁵⁵.

Для оцінювання значущості фінансово-правових положень системи Є.Ф. Канкріна, що реалізовувалися в практичній його міністерській діяльності, необхідно враховувати складну політичну (смерть Олександра I і сходження на престол Миколи I, повстання декабристів) і фінансову ситуацію, в якій розпочиналася його діяльність. І.С. Бліох з посиланням на Є.Ф. Канкріна

⁵¹ Cancrin. Weltreichtum, Nationalreichtum, und Staatswirtschaft, oder Versuch neuer Ansichten der politischen Ökonomie. – München, 1821.

⁵² В.А. Лебедев. Финансовое право // Золотые страницы финансового права. Т.2. – М., 2000 (с. 105).

⁵³ Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии: в 3-х частях. – СПб.: Тип. Импер. Акад. Наук, 1894. – 299 с. [Электронный ресурс] Режим доступа: www.znaniium.com/

⁵⁴ В.А. Лебедев. Финансовое право // Золотые страницы финансового права. Т.2. – М., 2000 (с. 103).

⁵⁵ Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии: в 3-х частях. – СПб.: Тип. Импер. Акад. Наук, 1894. – 299 с. [Электронный ресурс] Режим доступа: www.znaniium.com/ (с. 287–289).

оцінює фінансовий стан держави на 1823 р. як несприятливий. Внутрішній добробут держави значно скоротився через наслідки війни 1812 і військових походів; митні тарифи 1816 і 1819 рр., що були за своєю суттю далеко не фритредерські, негативно вплинули на розвиток промисловості, не готової до зовнішньої конкуренції; грошові надходження поступали дуже повільно; знизилася ціна на зерновий хліб; діяльність комерційних банків не стимулювала торговельні операції; публіка не довіряла казенним установам внаслідок неакуратності платежів. Також спостерігалася значна нестабільність в системі грошового обігу через необґрунтований випуск асигнацій, що призвело до зниження цінності паперових грошей і зростання вартості всіх предметів споживання. Зловживання внаслідок лажа скорочувало боргові зобов'язання й призводило до ажіотажу серед населення⁵⁶.

Вищевідзначені загальнотеоретичні фінансово-економічні ідеї Є.Ф. Канкріна знайшли своє прикладне застосування у підготовленому ним огляді за 1826 р. для імператора Миколи I. У зв'язку з тим, що витрати на утримання держави не повинні призводити до надмірного обтяження й зубожіння народу, то Є.Ф. Канкрін визначає такі першочергові заходи. 1. Необхідно уникати нових займів, особливо закордонних, не збільшувати масу асигнацій, не вводити нових податків, зберігати державний кредит. 2. Поліпшувати існуючі джерела доходів. 3. Стимулювати різними засобами внутрішню і зовнішню торгівлю та продуктивність виробництва. 4. Зменшити зловживання, скоротити кількість чиновників та поліпшити їхній стан. 5. Вдосконалити звітність, зменшити казнокрадство. 6. Зменшити кількість надлишкових відомостей та прискорити їхнє просування по інстанціях. 7. Сформуванати запас капіталу на випадок війни, щоб уникнути нового випуску асигнацій. 8. Покращити стан і управління казенними селянами; розселити малоземельних, вдосконалити землеробство й стимулювати розвиток селянських промислів. 9. Підвищити ефективність функціонування гірничої, лісової, суконної та інших галузей⁵⁷. З переліку цих заходів можна визначити, що Є.Ф. Канкрін в фінансово-економічних відносинах був прихильником меркантилістських підходів і пропонував різноманітні протекціоністські заходи щодо національного товаровиробництва. Проте Єгор Францевич вважав, що гармонійних фінансово-правових відносин між населенням і державою бути не може через існування природних антагонізмів⁵⁸.

⁵⁶ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том I. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1882 (с. 157–158).

⁵⁷ Там само (с. 159–160).

⁵⁸ Cancrin. Weltreichtum, Nationalreichtum, und Staatswirtschaft, oder Versuch neuer Ansichten der politischen Ökonomie. – München, 1821 (с. 162).

При аналізі практичної фінансово-правової діяльності Є.Ф. Канкріна на посаді міністра фінансів Російської імперії основну увагу приділимо таким напрямкам державного управління фінансами: бюджетне регулювання; митна політика; стабілізація грошового обігу й грошова реформа. Державному розпису доходів і витрат в процесі нормалізації фінансових відносин відводилося ключове місце, основною метою було скорочення дефіциту державного бюджету. Скорочення витрат державного кошторису досягалося зменшенням нецільових витрат міністерствами і головними управліннями, відшкодуванням відрахувань, а незначне зростання доходів в основному відбулося за рахунок зростання гербового збору, введення акцизу на тютюн, відновлення у великороських губерніях відкупної системи торгівлі алкоголем, митного і кредитного доходів. Відбулася стабілізація бюджетів міністерства внутрішніх справ, міністерства іноземних справ та ін.; збільшилися витрати на освіту, виплату державного боргу⁵⁹. Незначне зростання загального обсягу бюджету (на 33% з 1823 р. по 1833 р) відбулося через відміну процентного боргу і припинення випуску асигнацій, що частково стабілізувало їхній курс і сприяло зростанню довіри суспільства до асигнацій як платіжного засобу. Посилення режиму ревізійного контролю (уніфікація форми рахунків, гербова нумерація бланків квитанцій та ін.) скоротило кількість посадових зловживань. Таким чином, Є.Ф. Канкріну вдалося покращити стан державного бюджету, проте основу податкової системи в часи Є.Ф. Канкріна становила архаїчна подушна подать, доходи бюджету від якої зростали внаслідок підвищення ставок оподаткування і поширення її на «іногородців». Український історик В.М. Орлик на основі вперше оприлюднених архівних документів з фондів ЦДІАК України розкриває особливості фіскальної політики уряду Миколи I на Правобережжі України у другій чверті XIX ст., з яких видно наскільки жорсткою була позиція Є.Ф. Канкріна щодо забезпечення податкових надходжень до державної скарбниці (Є.Ф. Канкрін пропонує застосовувати воєнну екзекуцію проти казенних селян як засіб боротьби з податковими недоїмками⁶⁰).

Для збільшення доходів від процентних зборів і, відповідно, зростання доходної частини бюджету, з ініціативи Є.Ф. Канкріна була підготовлена гільдійська реформа, що передбачала реформування торговельно-промислового оподаткування, зміну прав купецтва, котрі входили в купецькі гільдії і надання селянам право займатися підприємницькою діяльністю

⁵⁹ Краткое обозрение российских финансов графа Е.Ф. Канкрин 1838 года. – СПб, 1880.

⁶⁰ Орлик В.М. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць: У 2-х частинах / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К.: НАН України, Інститут історії України. – 2006. – Число 13. – Част.2. – С.97–110 (с. 99–100, 101, 102).

наряду з міщанами та купцями. При обговоренні гільдійської реформи, М.М. Сперанський, І.В. Туголмін, С.М. Салтиков та ін. не погоджувалися з надлишковою регламентацією торгово-промислової діяльності та її високим оподаткуванням і після внесення окремих змін, проект був затверджений Олександром І. Введена в дію реформа була Маніфестом від 14 листопада 1824 р.⁶¹

У сфері митного тарифного регулювання у той період було здійснено перехід від заборонної фіскальної політики до фіскально-протекціоністської охоронної політики. Спробаючись поєднати з протекціонізмом традиційний фіскалізм російської митної політики задля зростання митного прибутку Є.Ф. Канкрін вбачав у митах ідеальний метод обкладання⁶². Митна політика спрямовувалася на захист національної безпеки – обкладання високим митом іноземних товарів і застосування невисоких вивізних мит, урахування кон'юнктури національного ринку і сприяння мануфактурній промисловості та землеробству. Митні тарифні ставки 1819 р. і 1822 р. були скореговані у бік відміни окремих заборонних статей. Основними заходами щодо митної політики були такі: зменшена кількість обмежень і зняті окремі експортні мита (1825); скорочені імпорتنі обмеження і збільшені імпорتنі мита (1830); введений новий митний тариф і кодифіковані попередні заходи (1831); скорочені обмеження щодо імпорту (1836, 1838, 1841)⁶³. Мито можна було сплатити срібними рублями і державними банківськими асигнаціями. З 1826 р. при сплаті мита рахували срібний рубль за три рубля шістдесят копійок асигнаціями, відповідно, якщо мито за пуд цукру складало 2 руб. 50 коп. сріблом або 9 руб. асигнаціями, то якщо було встановлено 3 руб 50 коп. асигнаціями казна втрачала б 25 коп. з кожного пуду цукру. Відповідно, високе мито на імпортний цукор стимулювало розвиток вітчизняного виробництва цукру, захищало інтереси купців та дозволяло отримувати доходів на 8 млн. рублів⁶⁴.

Для зменшення зловживань на митницях (приписки, контрабанда та ін.) Є.Ф. Канкрін за підтримки Миколи І замінив весь особовий склад митниці, а в системі митного документообігу задля виключення приписок ввів спеціальні форми зі штампом⁶⁵.

⁶¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXIX. № 30115. С. 588–612.

⁶² Морозов О.В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст.: монографія. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. – 312 с. (с. 63).

⁶³ Шепелев Л.Е. Торгово-промышленные ведомства России в первой четверти XIX в. – СПб.: Английская набережная, 4, 2000. – 432 с.

⁶⁴ Архив Государственного Совета. Том V. С. 1, 2.

⁶⁵ Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии в 3-х частях. – СПб.: Тип. Импер. Акад. Наук, 1894. – 299 с. (с. 208).

Розглянемо динаміку базових показників виконання бюджетів Російської імперії за період перебування Є.Ф. Канкріна на посаді міністра фінансів протягом 1823–1844 років (рис. 5).

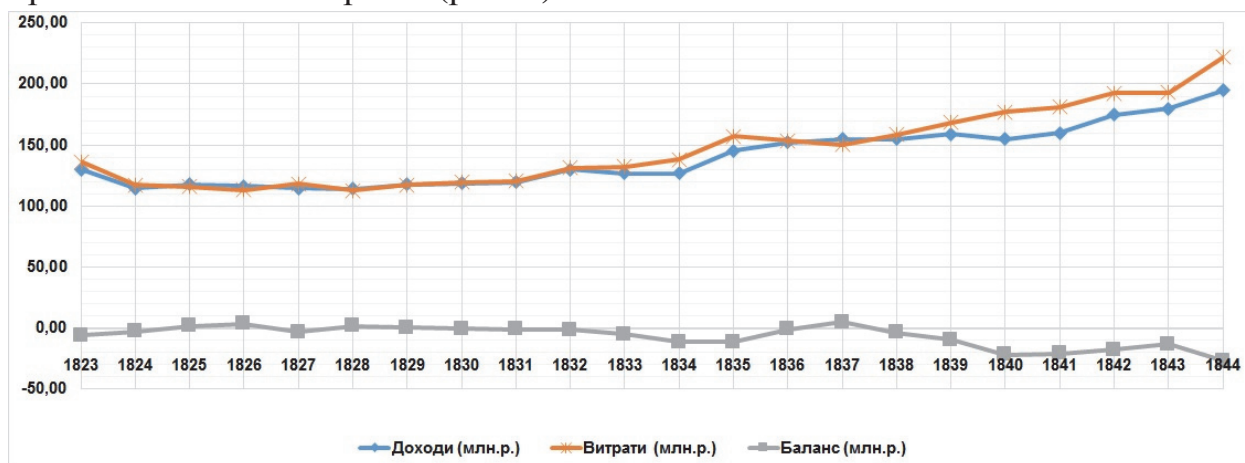

Рисунок 5. Динаміка базових показників бюджетів Російської імперії протягом 1823–1844 років (у млн. рублів сріблом).

Джерелом статистичних даних для побудови діаграми нам послугувала праця П.П. Мигуліна⁶⁶. Близькі до вказаних у цьому джерелі показники виконання бюджетів Російської імперії, зазначені І.С. Бліохом⁶⁷. В інших джерелах⁶⁸ містяться лише планові показники, які, як правило, не виконувалися. Цей період взятий для аналізу з метою показати, як відобразився період міністерства Є.Ф. Канкріна на фінансовому становищі імперії та як систематичні війни, що вела Російська імперія протягом цього періоду, фактично нівелювали результати обережної та поміркованої фінансової політики міністра. Дослідники розвитку фінансів Російської імперії того періоду⁶⁹ відзначають негативний вплив участі Росії у військових

⁶⁶ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Електронний ресурс. – режим доступу: <https://www.prlib.ru/item/442534>

⁶⁷ Бліох І.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с.

⁶⁸ Россия. Министерство финансов. 1802–1902: (Ист. обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1-2) / Печатано с разрешения Министерства финансов. – С.-Петербург, Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1902, часть 1. Електронний ресурс. – режим доступу: <http://elbib.shpl.ru/nodes/4341>; Исторический бюджет России (Общие государственные росписи доходов и расходов на 1867–1917 гг.) Електронний ресурс. – режим доступу: <http://istmat.info/node/47078>; Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно. – Санкт-Петербург, Типография Ю.Н. Эрлих. – том 1. – 1896. – 220 с.

⁶⁹ Бліох І.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с.; Россия. Министерство финансов. 1802–1902: (Ист. обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1-2) / Печатано с разрешения Министерства финансов. С.-Петербург, Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1902, часть 1. Електронний ресурс. – режим доступу: <http://elbib.shpl.ru/nodes/4341>; Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина. – 1899. – т. 1. Електронний ресурс. – режим доступу: <https://www.prlib.ru/item/442534>; Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. – Санкт-Петербург, Издание Императорской Публичной библиотеки, 1861. – Т. 1 (ч. 1 и 2). – 283 с.; Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно. – Санкт-Петербург, Типография Ю.Н. Эрлих. – Том 1. – 1896. – 220 с.

компаніях середини ХІХ століття. Протягом цього періоду імперія продовжувала воювати на Кавказі (Кавказька війна 1817–1864 років), у Греції (участь у Грецькій революції 1821–1829 років), з Персією (Російсько-Перська війна 1826–1828 років), з Османською імперією (Російсько-турецька війна 1828–1829 років), придушувала Листопадове Польське повстання (1830–1831 роки) та брала участь у Другій Єгипетсько-Османській війні (1839–1841 роки). Результати цих воєнних кампаній можна було передбачити наперед, так як сили супротивників імперії були явно скромніші. Втім, з жодної з перелічених війн Російська імперія не отримала вагомих дивідендів – навпаки, конфлікти суттєво позначилися на фінансовому становищі імперії та її народу.

З метою оцінки якості зміни показників бюджетів Російської імперії протягом періоду 1823–1844 років ми побудували лінійні тренди динаміки показників доходів, витрат та бюджетного балансу. В результаті аналізу лінійних трендів ми визначили, що доходи імперії за вказаний період зростали з лінійним коефіцієнтом 3,41 (при цьому величина достовірності апроксимації (наближення до реальних значень) була досить великою і сягнула 0,83), разом з тим загальні витрати бюджету Російської імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 4,39 (при цьому величина достовірності апроксимації була такою ж – 0,83). Показники бюджетного балансу імперії протягом цього періоду спадали з лінійним коефіцієнтом $-0,98$ (величина достовірності апроксимації при цьому була невеликою, а саме 0,51). З метою уточнення тенденції показників бюджетного балансу ми побудували поліноміальну лінію тренду другого степеня, отримавши при цьому прийнятну величину достовірності апроксимації, а саме 0,67. В результаті в якості наближення показників ми отримали графік квадратичної функції з від'ємним коефіцієнтом при старшому члені, вершина якої попадає на 1828–1829 роки. Тобто, з ймовірністю 0,67 пік позитивних балансів бюджетів Російської імперії за міністерства Є.Ф. Канкріна припадає саме на ці роки. Цей результат підтверджується іншою ілюстрацією, на якій зображено зростання накопиченого державного боргу Російської імперії (рис. 6). Джерелом статистичних даних для побудови діаграми нам також послугувала праця П.П. Мігуліна⁷⁰. Невелике скорочення періоду аналізу показників пояснюється відсутністю у названому джерелі даних про 1823 та 1844 роки.

⁷⁰ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Електронний ресурс. – режим доступу: <https://www.prlib.ru/item/442534>

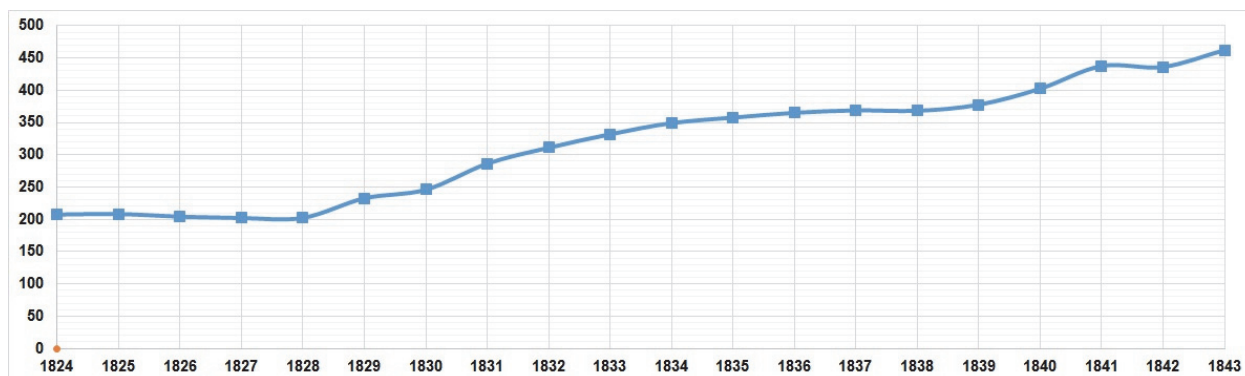

Рисунок 6. Динаміка зростання державного боргу Російської імперії протягом 1824–1843 років (у млн. рублів сріблом).

Як бачимо, обсяг зростання державного боргу Російської імперії протягом зазначеного періоду фактично поглинав обсяг зростання загальних доходів бюджету і, як наслідок, займав для свого обслуговування левову частку обсягу загальних витрат бюджету країни. Звертаємо увагу на той факт, що до 1828 року державний борг був стабільним і становив біля 200 млн. руб. сріблом, а вже з 1829 року почав різко зростати. Ми проаналізували лінійний тренд показників державного боргу Російської імперії з 1829 до 1843 року – з достовірністю апроксимації 0,94 показники боргу протягом цього періоду зростали з лінійним коефіцієнтом 14,5. Цей факт частково і пояснює одну з причин погіршення бюджетного балансу Російської імперії з кінця 20-х років XIX століття. Слід віддати належне професіоналізму та витримці Є.Ф. Канкріна, який, як мінімум, в умовах нестихаючих воєн та зростання державного боргу імперії не допустив катастрофічних від’ємних показників бюджетного балансу.

Державне управління фінансами за програмою Є.Ф. Канкріна потребувало стабільності грошової системи. Перебуваючи на посаді міністра фінансів, Є.Ф. Канкрін значні зусилля присвятив упорядкуванню грошового обігу й розв’язанню проблеми «зайвих грошей», які друкувалися в надлишку протягом 1800–1823 рр. для покриття різноманітних витрат і перекриття дефіциту державного бюджету. 1801 р. асигнаційний рубль коштував 60-65 мідних копійок, 1814–1815 рр., коли асигнацій було випущено вже на 830 млн. рублів, їх курс впав до 20 копійок сріблом, після знищення частини асигнацій на 1 січня 1818 р. їх ще залишалося в обігу до 800 млн. руб.⁷¹ З 1823 р. випуск нових і вилучення старих асигнацій було припинено, і їхня загальна сума, що складала 595 776 310 рублів залишалася незмінною до девальвації асигнацій у 1843 р.⁷²

⁷¹ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том I. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1882 (с. 145).

⁷² Там само (с. 151).

За ініціативи Є.Ф. Канкріна вводилися паралельні грошові знаки: золота, срібна, платинова і мідна монети. Відповідно, в грошовому обігу одночасно перебували паперові і металеві гроші, що провокувало існування лажу срібного рубля по відношенню до асигнацій. «Простонародний лаж» (паралельний обіг срібних і паперових грошей) виник ще внаслідок маніфесту від 9 квітня 1812 р. «Про введення одноманітного обігу державних банківських асигнацій»⁷³. Термін «лаж» (від італійського «aggio») означав перевищення ринкової ціни валютного курсу, золота, срібла, векселів та інших цінних паперів над встановленим номіналом. Асигнації не мали незмінного визначеного курсу, їхній курс змінювався залежно від біржового лажу. Казенний курс коригувався залежно від ринкової кон'юнктури та співвідношення касової готівки асигнацій і монет. У трактуванні М.М. Сперанського, термін «лаж» використовувався як готівковий, так і борговий. При придбанні товарів за готівку лаж означав «ті відсотки, яким при платежі за товар сріблом, підвищують ціну срібла проти розмінної його ціни; а при платежі асигнаціями – це ті відсотки, котрі знижуються з ціни товару на асигнації»⁷⁴. Паралельний обіг був суперечливим явищем фінансової сфери Російської імперії і призводив до того, що на територіях з рівнем економічного розвитку вище середнього по імперії в грошовому обігу домінувало срібло, а в губерніях з нижчим рівнем економічного розвитку переважали асигнації, що викликало протиріччя як економічні, так і політичні. Знецінені асигнації були вигідні боржникам, тому що здешевлювали їхні боргові зобов'язання, і надавали певні конкурентні переваги виробникам, особливо сільськогосподарської продукції, котрі могли успішніше збувати вирощені зернові культури. Але наявність паралельного обігу, не відповідало інтересам нової російської буржуазії, яка була зацікавлена в стабільній валюті.

З 1827 р. дозволяються сплати до казни срібною монетою замість асигнацій, а з січня 1831 р. – срібною і платиновою монетами на будь-яку суму за курсом три рублі шістьдесят копійок асигнаціями за кожний срібний рубль⁷⁵. Чеканка монет із платини (з 1828 р.), що за рідкістю й вартістю не поступалася золоту і введення до грошового обігу золотої монети (з 1833 р.), запропоноване Є.Ф. Канкріним для поповнення державної казни, сприяли виходу Російської імперії з фінансової кризи. З листопада 1833 р. усі платежі можна було здійснювати золотою, срібною і платиновою монетою, а також асигнаціями. Курс срібних і платинових монет було встановлено по курсу срібного рубля –

⁷³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXII. № 25080. С. 280–282.

⁷⁴ Боголепов М.И. Бумажные деньги. Петроград. 1922 (с. 17).

⁷⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VI. № 4241 (с. 9).

3 рублі 60 копійок асигнаціями, а золотих монет по 3 рублі 75 копійок асигнаціями⁷⁶. Наступного року курс золотого рубля було знижено до 3 рублів 65 копійок. Поступово не лише податі і збори, а й усі платежі здійснювалися в монетах⁷⁷ та асигнаціях, і в структурі надходжень до казни поступово змінюється співвідношення між монетами і асигнаціями на користь монет. М.П. Кашкаров – член наукового комітету міністерства фінансів (1895 р.), автор наукових праць з проблем грошового обігу – наводить дані про надходження монет до державної казни: з 1811 р. по 1829 р. надходило в середньому по 6 млн. асигнацій щорічно, причому надходження були нерівномірними; з 1829 р. по 1832 р. надходження асигнаціями складали 13,8 млн. щорічно; з 1833 р. надходження монет збільшується (дані представлені в таблиці 2)⁷⁸.

Таблиця 2. Надходження до казни імперії протягом 1832–1833 рр. в монетах

Роки	Надходження до казни в монетах (млн. руб. асигнаціями)		
	Всього	Податей	Мито
1832	12,6	2,2	1,5
1833	23,9	5,8	5,4
1834	25,8	7,3	8,2
1835	38,5	14,8	9,8
1836	38,0	17,3	11,5
1837	43,9	20,1	14,5
1838	58,2	22,2	18,0
1839	96,3	28,6	33,0

Збільшення кількості срібних монет в обігу зумовлено різноманітними чинниками, серед яких можна виділити такі: особисті запаси населення, котрі залучалися через нестачу готівки в умовах економічного зростання в країні; бажання населення розраховатися знеціненими грошима через падіння курсу срібних монет порівняно з асигнаціями; надходження срібла з-за кордону через вищий відсоток за депозитами в російських банках і внаслідок позитивного сальдо торговельного балансу. Таким чином, певні вигоди від паралельного грошового обігу мала й держава, оскільки знецінювала відсотки за кредитами і суттєво збільшувала державні запаси срібла без суттєвих зусиль, проте необхідність реформування грошового обігу була

⁷⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. Ч. 1. № 6562 (с. 651).

⁷⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. Ч. 1. № 6194 (с. 262–263).

⁷⁸ Кашкаров М.П. Денежное обращение в России. Историко-статистическое исследование. В 2-х т. – СПб.: Государственная типография, 1898. – Т. 1 (с. 21).

очевидною. Проте необхідно зазначити, що Є.Ф. Канкрін в усіх своїх теоретичних працях зазначав негативні наслідки використання асигнацій, оскільки вважав, що асигнації через відсутність фіксованого курсу призводять до коливання цін, зникнення монет з обігу, а також їх легко випускати для покриття дефіцитів бюджету⁷⁹.

У наукових дослідженнях щодо грошової реформи 1839–1843 рр., яку часто називають «грошовою реформою Є.Ф. Канкріна», можна виділити два основні підходи. Прихильники першого підходу вважали, що грошова реформа стала найважливішим фінансовим програмним заходом Є.Ф. Канкріна після упорядкування державного бюджету, створення нагромаджень, очищення фінансової адміністрації від хабарників і казнокрадів, зростання добробуту населення і пожвавлення розвитку промисловості й торгівлі; вінцем його кар'єри. Прихильники другого підходу вважали, що Є.Ф. Канкрін був основним опонентом реформи грошового обігу, оскільки вважав, що існуюча система не мала суттєвих недоліків, і, відповідно, не потребувала кардинального реформування. Втім, і перші і другі визнають, що вона була проведена послідовно, обережно і з мінімальними затратами⁸⁰. Ми не ставимо за мету дослідити аргументи перших і других, досить детально матеріали підготовки, проекти Є.Ф. Канкріна, М.С. Мордвінова, С.О. Грейга, М.М. Сперанського, К.Ф. Друцького-Любецького, дискусійні моменти щодо окремих положень проведення реформи висвітлені в різноманітних джерелах⁸¹, проте вважаємо, що Є.Ф. Канкрін доклав значних зусиль для успішної її підготовки і проведення. Його базові теоретичні погляди були покладені в основу грошової реформи, хоча з певними доповненнями і змінами, котрі виникли в процесі обговорення реформування системи грошового обігу. А з позицій дослідження становлення фінансово-правової науки, розвиток якої пов'язаний з розвитком державного господарства, грошова реформа цікавить нас як засіб стабілізації фінансової системи держави.

⁷⁹ Министерство финансов. 1802-1902: исторический обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1. – СПб, 1902 (с. 197).

⁸⁰ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769-1906): опыт историко-критического обзора. Т1. 1769–1889. – Харьков: Тип. «Печ. дело», кн. К.Н. Гагарина, 1889. – 606 с. (с. 150).

⁸¹ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том I. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1882 (с. 223, 225–228, 236–240); Судейкин В.Т. Восстановление в России металлического обращения 1839–1843: исторический очерк. – М.: Издание редакции юридического вестника, 1891. – 80 с.; Божерянов И.Н. Граф Егор Францевич Канкрин, его жизнь, литературные труды и двадцатилетняя деятельность управления Министерством финансов. – СПб., 1897. – 250 с. (с. 181–186, 188–194, 201–221); Кашкаров М.П. Денежное обращение в России. Историко-статистическое исследование. В 2-х т. – СПб.: Государственная типография, 1898. – Т. 1 (с. 29–53); Гурьев А.Н. Денежное обращение в России в XIX столетии: исторический очерк. – СПб.: Тип. В.Ф. Киришбаума, 1903. – 253 с. (с. 77–157); Мигулин П.П. Наша банковская политика (1729-1903). – Харьков: Тип. «Печ. дело», кн. К.Н. Гагарина, 1904. – 439 с. (с. 41–50); Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769-1906): опыт историко-критического обзора. Т1. 1769–1889. Харьков: Тип. «Печ. дело», кн. К.Н. Гагарина, 1889. – 606 с. (с. 138–157).

Грошова реформа здійснювалася в декілька етапів. Маніфестом від 1 липня 1839 р. «Про устрій грошової системи» основною платіжною монетою визначалася срібна (російської чеканки), а монетною одиницею ставав срібний рубль. На основі срібного рубля повинні були укладатися всі грошові угоди, вестися підрахунки державних доходів і витрат, здійснюватися обороти кредитних установ тощо. Державні асигнації визначалися як допоміжні знаки цінності з курсом 1 срібний рубль = 3,5 рубля асигнаціями. Встановлювався курс золотої і мідної монет у співвідношенні: 1 срібний рубль = 0,097 золотого імперіалу = 16 (потім 32) рублів міддю⁸². Також створювалася депозитна каса, для зберігання срібної монети (з 1 січня 1840 р.). Замість срібла вкладники отримували білети депозитної каси при державному комерційному банку, котрі використовувалися як засіб платежу поряд зі срібною монетою у співвідношенні 1:1 на всій території імперії⁸³. Депозитні білети були призначені лише для внутрішньодержавного обігу, відповідно їхнє переміщення через кордон було заборонено⁸⁴. 1841 р. для розв'язання фінансових проблем, пов'язаних зі скороченням доходів державного бюджету у зв'язку з неврожаєм зерна 1839 р. і 1840 р., було прийнято рішення про випуск нових грошових знаків – кредитних білетів на 30 млн. рублів сріблом⁸⁵. Особливим указом було дозволено депозитним касах приймати злиткове золото і срібло не нижче визначеної проби з видачею за них депозитних білетів⁸⁶. Таким чином, у депозитних касах нагромаджувалися запаси металу, що, на думку І.С. Бліоха, було продумано Є.Ф. Канкріним як захід для девальвації асигнацій у майбутньому⁸⁷ і встановлення металевого обігу в країні. Думка про створення металевого фонду для виправлення грошового обігу й обміну паперових грошей на монети була оприлюднена Є.Ф. Канкріним у вищеназваних його двох перших наукових творах, випущених ще до його призначення міністром фінансів, де він виступав як рішучий противник паперових грошей і вважав, що необхідність в них може виникнути лише в країнах з високою культурою, при значних обсягах грошових оборотів⁸⁸. Є.Ф. Канкрін визначав паперові гроші як винахід

⁸² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XIV. Ч. 1. № 12497 (с. 600–602).

⁸³ Там само.

⁸⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XV. Ч. 1. № 13383 (с. 282).

⁸⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XVI. Ч. 1. № 14700 (с. 683).

⁸⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XVI. Ч. 1. № 14266 (с. 118–119).

⁸⁷ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том I. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1882 (с. 227).

⁸⁸ Министерство финансов. 1802-1902: исторический обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1. – СПб., 1902 (с. 197).

новітнього часу, що є фіктивними знаками вартості; розглядав їх як розкрадання, тому що не можна підрахувати збитки окремих осіб⁸⁹.

Логічним продовженням попередніх заходів стабілізації грошової системи став Маніфест від 1 червня 1843 р. «Про заміну асигнацій та інших грошових представників кредитними білетами», згідно якого державні кредитні білети призначалися для: обміну асигнацій та депозитних білетів; видачі, за внесені в Експедицію, у вигляді вкладів золоту й срібну монети й злитки. Для обміну при Експедиції державних кредитних білетів, відкриття якої відбулося 1 вересня 1843 р., створювався постійний фонд золотої і срібної монети⁹⁰. Цей Маніфест законодавчо завершив реформу грошового обігу, результатом якої було встановлення срібного монометалізму, що відповідало тогочасним загальносвітовим стандартам грошового обігу. Однак, процес реформування продовжувався, заміна різних грошових знаків державними кредитними білетами здійснювалася поетапно: з 1 вересня 1843 р. почався обмін депозитних білетів за банківськими платежами, з 1 листопада 1843 – асигнацій, з 1844 р. – обмін асигнацій для приватних осіб. Обмін асигнацій здійснювався до 1851 р., а депозитних білетів – до 1853 р.

1844 р. граф Є.Ф. Канкрін пішов у відставку за станом здоров'я. Схвальна офіційна оцінка діяльності Є.Ф. Канкріна як міністра фінансів не змінювалася з часів Миколи I і до радянського періоду. В ювілейному виданні до 100-річчя міністерства фінансів, виданого за редакцією відомого фахівця з фінансового права М.К. Бржеського зазначається, що Єгор Францевич свої таланти, свої життєві сили цілком віддав на служіння своїй другій батьківщині і корисною своєю діяльністю вплинув на наше державне господарство⁹¹. Серед науковців – викладачів фінансового права університетських центрів Наддніпрянської України – такої одностайності не було. Засновник київської школи фінансового права М.Х. Бунге (який займав посаду міністра фінансів протягом 1881–1886 рр.) відзначав талант, розум, силу волі та працездатність Є.Ф. Канкріна, схвально оцінював поновлення металевого обігу та стабілізацію цінності російського рубля. Втім, М.Х. Бунге зазначав, що праці Є.Ф. Канкріна не можна вважати науковими дослідженнями, а лише нарисами розумного практика; що характерною рисою його фінансового управління став застій, через особистісне сприйняття Росії як відсталого та ізольованої країни⁹². Фундатор одеської школи фінансового права І.І. Патлаєвський

⁸⁹ Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии в 3-х частях. – СПб.: Тип. Импер. Акад. Наук, 1894. – 299 с. - [Электронный ресурс]: Режим доступа: www.znaniium.com/ (с. 101–102).

⁹⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XVIII. Ч. 1. № 16903 (с. 360–363).

⁹¹ Министерство финансов. 1802–1902: исторический обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1. – СПб, 1902 (с. 199).

⁹² Бунге Н.Х. Мысли графа Канкринна о бумажных деньгах // Русский вестник. Том 54. – М.: Университетская типография, 1864. – С. 361–365.

відмічав повний успіх Є.Ф. Канкріна в процесі стабілізації грошового обігу, втім вказував на відсутність суттєвих заходів для попередження зловживань кредитним обігом у майбутньому⁹³. Його послідовник по кафедрі фінансового права Новоросійського університету С.І. Іловайський високо оцінював Є.Ф. Канкріна як науковця-фінансиста, видатного державного діяча, міністра фінансів, який проявив себе як людина бездоганної чесності, схвальної працездатності й сили характеру⁹⁴. При цьому С.І. Іловайський не характеризував ніяких фінансово-правових заходів того часу. Схвальну оцінку грошової реформи, знаходимо в праці професора Київського університету А.Я. Антоновича⁹⁵.

Значну увагу аналізу фінансових заходів управління державним господарством за часів Є.Ф. Канкріна, надав професор фінансового права Харківського університету (а з 1911 р. – Петербурзького університету) П.П. Мігулін, виділивши в своєму дослідженні, присвяченому російському державному кредиту, окрему главу під назвою «Епоха гр. Є.Ф. Канкріна»⁹⁶. П.П. Мігулін у хронологічному порядку з використанням великого обсягу фактологічної і статистичної інформації розглядає заходи бюджетного регулювання, митної політики, грошово-кредитного регулювання і державний борг Російської імперії за часів Є.Ф. Канкріна. Характеризує Є.Ф. Канкріна як високоосвічену особу, заслуги якого були визнані в Європі (звання почесного члена Паризької академії наук), талановитого адміністратора, діяльність якого була пристосована до тогочасних умов імперського господарювання. Цифровий матеріал, яким оперує П.П. Мігулін, взятий з архівів Особової канцелярії міністерства фінансів (обсяги дефіциту державного бюджету, державні борги та ін.), суттєво відрізнявся від більш оптимістичної звітності Є.Ф. Канкріна і це дозволило П.П. Мігуліну написати, що «исключительный порядок и блестящее состояние русских финансов в министерство Канкрин не более как легенда, вовсе не подтверждаемая документальными данными...»⁹⁷, проте вважає несправедливим покладати на Є.Ф. Канкріна відповідальність за несприятливий стан фінансового господарства в умовах постійних державних військових витрат. П.П. Мігулін зазначає, що Є.Ф. Канкрін привів російські фінанси у задовільний стан і окремими

⁹³ Патлаевский И.И. Курс финансового права. – Одесса: Типография «Одесского вестника», 1885. – 423 с. (с. 249).

⁹⁴ Иловайский С.И. Учебник финансового права. 4-е издание. – Одесса: Типо-хромолитография А.Ф. Соколовского, 1904 (с. 7–8).

⁹⁵ Антонович А.Я. Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты. – Киев: В унив. тип., 1883. – 262 с.

⁹⁶ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906): опыт историко-критического обзора. Т1. 1769–1889. – Харьков: Тип. «Печ. дело», кн. К.Н.–Гагарина, 1889. – 606 с. (с. 89–163).

⁹⁷ Там само (с. 89).

заходами навіть сприяв розвитку вітчизняної торгівлі, промисловості, а разом із тим зростанню добробуту населення. Але харківський професор фінансового права слушно вважає, що «о нормальном развитии торгово-промышленной деятельности не могло быть и речи при существовании крепостного права, при господстве в нашем государственном строе бюрократических начал, в связи с полным отсутствием гласности, отсутствием надлежащей личной и имущественной судебной охраны, при полном произволе, царившем во всех отраслях центрального и особенно местного управления»⁹⁸. Щодо грошової реформи, то П.П. Мігулін дотримується точки зору, що вона проводилася всупереч переконанням Є.Ф. Канкріна і включала як ефективні заходи, так і неефективні (кредитні білети витісняли срібні грімідкі рублі; незначний розмір розмінного фонду; обігу кредитних білетів не надано необхідної еластичності).

Таким чином, управлінська діяльність Є.Ф. Канкріна за часи його перебування на посаді міністра фінансів Російської імперії ґрунтувалася на розробленій ним системі державного управління, що знайшла відображення в його наукових працях. Практична реалізація цієї програми відбувалася через оптимізацію доходів і витрат державного бюджету, стимулювання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, стабілізацію грошового обігу та інших заходів, що позитивно вплинули на тогочасне національне виробництво. Критичний аналіз наукової і практичної спадщини міністра фінансів Є.Ф. Канкріна сприяв подальшому розвитку фінансово-правової науки як самостійної наукової сфери⁹⁹.

Наступником Є.Ф. Канкріна на посаді міністра фінансів став син священика, з родини української шляхти, випускник Московського університету Ф.П. Вронченко. Він завершив проведення грошової реформи Канкріна; протягом 1847–1851 рр. було ліквідовано асигнації і замінено 70% грошових знаків, котрі планувалося вилучити з грошового обігу. Основні нововведення періоду перебування Федора Павловича на посаді були пов'язані зі збільшенням діючих і введенням нових податків, що в першу чергу було зумовлено військово-політичними причинами – збільшення витрат внаслідок військових дій на Кавказі, повстання в Кракові (1846) та європейських революцій (1848–1849). Суттєвим джерелом доходної частини державного бюджету стало акцизно-відкупне комісіонерство, що збільшило

⁹⁸ Там само (с. 92).

⁹⁹ Канкрин Е. Ф. Наставление. 26 апр. 1840. Записки и доклады министра финансов. Общая Канцелярия министра Финансов // РГИА. Ф. 560. Оп. 22. Д. 98; Канкрин Е. Ф. Обзор примечательных действий. 12 марта 1843 // РГИА. Ф. 560. Оп. 22. Д. 105; Канкрин Е. Ф. Экономика человеческого общества и состояние финансов / пер. О. И. Сеньковского. СПб., 1846. «Канкрин Е. Ф.» // Геннади Г. Н. Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях. Берлин: Тип. Розенталя, 1876–1906. Т. 2. Ж–М. 1880.

питний дохід, проте посилило корупцію і пияцтво серед різноманітних верств населення імперії. 1847 р. в окремих губерніях ліквідовані пільги з продажу нижчих сортів тютюну. Введено акциз на цукрозаводське виробництво. Серед позитивних заходів, що сприяли розвитку державного господарства, можна визначити зниження митних тарифних ставок (з 1850 р.), знищення внутрішнього митного кордону між Російською імперією і Царством Польським, а також заходи, що стимулювали розвиток фабричної промисловості. Досягненням Ф.П. Вронченка, на думку окремих сучасних науковців, можна вважати збереження стабільності національної грошової системи в період, коли європейські ринки були нестабільними у зв'язку з Французькою революцією (1848–1849)¹⁰⁰. Протилежну оцінку діяльності Ф.П. Вронченка на посаді міністра фінансів знаходимо у І.С. Бліоха, який зазначав, що з 1844 року діяльність міністерства фінансів була безсистемною; граф Ф.П. Вронченко не лише не зміг піти по стопах Є.Ф. Канкріна, а й не вважав за необхідне проводити розумну фінансову політику. Підтвердженнями «безсистемності й нерозумності» фінансового управління І.С. Бліох вважає дефіцити державного бюджету, перекриття їх зовнішніми запозиченнями при необґрунтованому патріотичному звітуванні «все благополучно». Аналогічно І.С. Бліох оцінює і наслідки перебування на посаді міністра фінансів послідовника Ф.П. Вронченка – П.Ф. Брока¹⁰¹.

П.Ф. Брок походив з дворянської родини, випускник Московського університету, з 1849 року – товариш міністра, успадкував імперську фінансову систему із значним дефіцитом державного бюджету, скороченням доходів казни через недоїмки, що зумовлені були неврожаями, холерою, падінням скота, зростаючим державним боргом. Кримська війна (1853–1856 рр.) суттєво поглибила існуючі соціально-економічні, і в тому числі фінансові проблеми. Обсяги недоїмок збільшувалися (1851 р. – 107 166,000 руб., 1852 р. – 110 496,000 руб., 1853 р. – 130 352,000 руб., 1854 руб. – 135 433,000 руб., 1855 р. – 140 046,073 руб.), практика стягнення недоїмок через збір продуктів натурою виявилася неефективною (за період з 1851 по 1854 рр. у 1855 р. стягнуто на суму 350 242 руб.)¹⁰². З основних заходів, застосованих П.Ф. Броком, можна виділити такі. Під час Кримської війни для скорочення витрат державної казни були зменшені витрати міністерств, а задля збільшення доходів розпочато реформування гільдійських і гербових зборів.

¹⁰⁰ Семенкова Т.Г. Становление Министерства финансов России и его инновации в первой половине XIX в. / Т.Г. Семенкова // Экономические науки. – 2013. – № 3 (100). – С. 143–146 (с. 146).

¹⁰¹ Бліох І.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том I. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1882 (с. 249–250).

¹⁰² Бліох І.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том II. – СПб.: Типография Товарищества «Общественная Польза», 1882 (с. 17).

Серед повоєнних заходів стабілізації фінансового господарства імперії використовувалося: підвищення заставного позикового відсотка комерційних банків і контор (1857 р.), скуповування векселів за кордоном, зниження процентної ставки по вкладам в кредитних інститутах (1856 р.), лібералізація митних тарифів (1857 р.). Зниження доходності за вкладами стимулювало зростання інвестицій та створення акціонерних товариств в Російській імперії. Але більшість з вище перелічених засобів виявилися мало дієвими, бережливість у витратах, до якої закликав П.Ф. Брок, неспроможна була розв'язати проблеми неефективної соціально-економічної системи, що потребувала кардинального реформування.

1858 року міністром фінансів стає О.М. Княжевич, незважаючи на його власну відмову, котру він особисто мотивував віком (66 років) і нестачею знань¹⁰³. Державне господарство перебувало у критичному стані, спроби скорочення витрат не давали позитивних результатів, зростання державних надходжень відбувалося в основному за рахунок питного збору. За підрахунками комітету фінансів з 1846 по 1860 рр. доходи імперії збільшилися на 74 млн. руб., причому в цьому зростанні до 64 млн. руб. – питний збір¹⁰⁴. Беззаперечною заслугою О.М. Княжевича було те, що він, будучи прихильником гласності державного розпису (бюджету), поставив це питання перед імператором, висвітливши проблему недостовірності відображення державних витрат і доходів через наявність особливих відомчих і міністерських бюджетів. Практична реалізація цієї ідеї була здійснена 1862 року при послідовнику О.М. Княжевича – М.Х. Рейтерні. За часи О.М. Княжевича були розроблені проекти нового торговельного статуту (1860 р.), реорганізована систему кредитних установ, заснований Державний банк і визначені його завдання (1860 р.)¹⁰⁵, затверджена акцизна система зборів (1860 р.)¹⁰⁶. При О.М. Княжевичі з метою розвитку національного машинобудування знижені мита на іноземний чавун і залізо; дозволене вивезення за кордон кредитних білетів, котрими розраховувалися за імпортовані машини; збільшений розмір подушної податі, поштових тарифів, тютюнового й соляного акцизів тощо. Значною була роль Олександра Максимовича в розробці й проведенні операцій з фінансування селянської реформи 1861 року та розробці поземельного кредиту. Зростання податків та хронічний дефіцит державного

¹⁰³ Энциклопедический словарь. Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб.: Типо-Литография И.Е. Ефрона, 1895. – Т. XXIX. – С. 467.

¹⁰⁴ Блиох И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том II. – СПб.: Типография Товарищества «Общественная Польза», 1882 (с. 53).

¹⁰⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVI. Ч. 2. № 37203 (с. 121–122).

¹⁰⁶ Там само (с. 122–123).

бюджету викликав постійне незадоволення діяльністю О.М. Княжевича як міністра фінансів і він залишив цю посаду 1862 року.

Таким чином, з метою централізації системи управління економікою Російської імперії та становлення інституту виконавчої влади відповідно «Маніфесту про заснування Міністерств» 1802 р. було створено 8 міністерств, у тому числі й міністерство фінансів, котре виступало центральним структурним елементом фінансової системи Російської імперії. Основи законодавчої бази міністерської системи формувалися до 1811 року, а структурна й функціональна організація міністерства фінансів визначалася і змінювалася в процесі розвитку фінансового господарства держави.

Фінансове господарство Російської імперії являло собою складний об'єкт економіко-правового регулювання з розгалуженою системою. А до основних цілей управління державним фінансовим господарством відносилося: забезпечення стабільності фінансової системи, мобілізація фінансової системи задля розв'язання різноманітних економічних і політичних завдань, забезпечення зростання державних доходів, підвищення ефективності використання державних витрат, збалансованість доходів і витрат державного бюджету, скорочення державних запозичень, організація грошового обігу.

На функціонування апарату фінансового управління суттєвий вплив мав міністр фінансів, від якого залежало визначення цілей та інструментів фінансового управління, проведення стабілізуючих або стимулюючих фінансових заходів, а також особливий стиль діяльності. Протягом 1802–1862 рр. цю посаду займали сім державних діячів. Міністри фінансів відзначалися рівнем освіти – четверо з них (Є.Ф. Канкрін Ф.П. Вронченко, П.Ф. Брок О.М. Княжевич) мали університетську освіту. За виключенням Д.О. Гурьєва і Є.Ф. Канкріна всі починали кар'єру у фінансовому відомстві і мали значний бюрократичний досвід діяльності (середній вік зайняття посади – 57 років), а середній термін перебування на цій посаді – 8,6 років. Основну увагу міністри фінансів приділяли державному бюджету й податкам, грошово-кредитній системі, митній політиці та державним боргам. Але через майже постійну участь Російської імперії у різноманітних воєнних компаніях, що вело до неконтрольованого збільшення військових витрат, через чиновницьку корумпованість, через малоефективну систему оподаткування та в цілому неефективну систему господарювання навіть окремі вдалі фінансові заходи давали позитивний ефект лише на короткий період. Соціально-економічна система в цілому та фінансова система зокрема, потребували кардинальних змін.

Характерною рисою управління фінансовою діяльністю було надання економічним рішенням правової форми. Регулювання фінансової діяльності

держави здійснювалося через поєднання законів і підзаконних нормативних актів, що інколи призводило до протиріч та дублювання, в процесі ліквідації яких відбувався активний розвиток і вдосконалення фінансового законодавства, що сприяло формуванню фінансово-правової сфери як самостійного напрямку пізнання, а фінансовому праву як самостійної галузі права.

2.2. Фінансово-правові ідеї державних діячів першої половини XIX ст. та їхня реалізація в практиці фінансового управління

Фінансове господарство Російської імперії початку XIX ст. було складним об'єктом економіко-правового регулювання із розгалуженою системою. Для підвищення ефективності управління державним фінансовим господарства необхідно було: стабілізувати фінансову та грошову системи, мобілізувати ці системи задля розв'язання різноманітних економічних і політичних завдань, стимулювати зростання державних доходів, підвищити ефективність використання державних витрат, збалансувати доходи і витрати державного бюджету, скоротити державні запозичення. До реалізації цих завдань залучалися науковці та державні діячі, які в силу своїх службових обов'язків стали практиками фінансового права й заклали основи наукових підходів до фінансово-правової проблематики. М.М. Сперанський (1772–1839), М.А. Балудянський (1767–1847), М.С. Мордвінов (1754–1845), Є.Ф. Канкрін (1774–1845), Ю.А. Гагемейстер (1806–1878), В.А. Татарінов (1816–1871), М.Х. Бунге (1823–1895), С.Ю. Вітте (1849–1915), Є.І. Ламанський (1825(26)–1902), М.М. Алексеєнко (1847–1917), М.І. Туган-Барановський (1865–1919), П.П. Мігулін (1870–1948) та ін. – чиновники, які стали науковцями й науковці, що стали чиновниками¹⁰⁷. Вони були представниками різних наукових шкіл і течій, проте оперували актуальною й об'єктивною інформацією про стан державних фінансів і мали можливості впливати на практичну реалізацію власних ідей у сфері фінансового управління й фінансового законодавства. У цьому розділі дослідження зупинимося на характеристиці фінансово-правових ідей та їхній реалізації у практиці діяльності Михайла Михайловича Сперанського та Михайла Андрійовича Балудянського (Балуг'янського), оскільки саме під ідейним та практичним керівництвом цих знакових фігур на початку XIX століття в Російській імперії розпочалися реформи фінансового господарства, що суттєво вплинули на організацію діяльності

¹⁰⁷ Лушникова М.В., Лушников А.М. Развитие науки финансового права в России. Учебное пособие. Москва, ООО «Юридический центр-Пресс», 2013 (с. 62).

загальнодержавних органів управління та конкретно міністерства фінансів, на визначення податкової політики держави, на основний фінансовий документ держави – розпис доходів і витрат (бюджет) Російської імперії в цілому та на визначення структури доходної та витратної частин бюджету зокрема, а також на заходи з подолання бюджетного дефіциту та на фактичне виконання запланованих бюджетних показників.

Початок XIX століття Російська імперія зустріла у постійних війнах та конфліктах, з небувалим розвитком чиновництва та казнокрадства, з колосальними державними фінансовими проблемами. Певні надії пов'язувалися з приходом на престол молодого царя Олександра I, який від самого початку своєї каденції був повний рішучих намірів щодо реформування суспільного, політичного та фінансового устрою в державі. Зміни не змусили себе довго чекати – запровадження 1802 року міністерств замість колегій, поява серед політичної еліти прогресивних фінансистів, якими були М.М. Сперанський та М.А. Балудянський.

Основні віхи життєдіяльності М.М. Сперанського достатньо повно висвітлені в різноманітних публікаціях дожовтневого періоду, де його характеризують як видатного державного діяча, як реформатора російських фінансів і фінансово-правової освіти¹⁰⁸; радянського періоду, де варіюють характеристики від негативних, в яких Сперанського визначають, як масона, апологета конституційної монархії¹⁰⁹, до виважених – як автора ідей перетворення державних фінансів задля політичного реформування¹¹⁰. У пострадянських дослідженнях домінує толерантність в оцінці його фінансово-правових ідей, при цьому залишається полеміка з приводу усіх напрямів його діяльності, але панує однозначність щодо визнання його вкладу у фінансово-правову думку та визнання величчя цієї постаті в історії¹¹¹.

¹⁰⁸ Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. Т. 1. (Части 1 и 2). – СПб.: Издание императорской публичной библиотеки, 1861. – 312 с.; Лонгинов М. Граф Сперанский // Русский Вестник, 1859. – № 10. – Кн. 2. – С. 527–576; Семеновский В.И. Сперанский Михаил Михайлович // Энциклопедический словарь. Т. XXXI. – СПб.: Изд. Брокгауз-Ефрон, 1900. – С. 188–192; Чельшев С.Н. Реформатор без реформ // Библиотека для чтения. – 1862. – Т. 171. – С. 1–45; Романович-Славатинский А.В. Государственная деятельность Графа Михаила Михайловича Сперанского. – Киев: В ун. тип., 1873. – 38 с.; Южаков С. Падение Сперанского (эпизод из истории XIX в.) // Русская мысль. – 1890. – № 11. – С. 111–131

¹⁰⁹ Покровский М. Сперанский Михаил Михайлович // Энциклопедический словарь Русского библиографического института. – Т. 41, ч. 4. – Изд. 7-е. – М., 1930. – Стб. 111–117.

¹¹⁰ Твердохлебов В.Н. Сперанский и его деятельность в области финансов и денежного обращения // Советские финансы. – 1945. – № 12. – С. 25–30; Орешкин В.В. Сперанский Михаил Михайлович // Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. – Т. 4: Социология – М.: Советская энциклопедия, 1890. – С. 13.

¹¹¹ Томсинов В.А. Светило российской бюрократии. Исторический портрет М.М. Сперанского. Издание 5-е, обновленное и дополненное. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2013. – 476 с.; Великий русский реформатор: Жизнь, деятельность, политические взгляды М.М. Сперанского. – М.: Наука, 1989. – 216 с.; Ялбулганов А.А. Михаил Михайлович Сперанский // У истоков финансового права / Под ред. А.Н. Козырина. – М.: Статут, 1998. – С. 17–106.

У зв'язку з тим, що біографія М.М. Сперанського є достатньо відомою, то означимо лише окремі епізоди. Михайло Михайлович народився в родині приходського священика, навчався у Володимирській семінарії (де і отримав прізвище Сперанський – від лат. «надія»), продовжив навчання у Олександрівській духовній семінарії, після закінчення якої був призначений вчителем математики, фізики і риторики. Старанно займався самоосвітньою діяльністю, опановував знання з правознавства, економіки, філософії, вивчав іноземні мови. 1799 року стає секретарем генерал-прокурора князя О.Б. Куракіна – з чого й починається його стрімка кар'єра державного діяча. Досліджуючи роль Сперанського у фінансовій думці Російської імперії потрібно застосовувати системний підхід і аналізувати сукупність ділових паперів (проектів, планів, записок і под.); його твори з філософії, історії, фінансів, права, «які містили оригінальні ідеї та за обсягом переважали все написане разом узятими його сучасниками-державними людьми»¹¹²; а також події, вчинки М.М. Сперанського. Тому, не претендуючи на детальний аналіз ролі М.М. Сперанського в фінансовій думці Російської імперії, проаналізуємо, як його фінансово-правові ідеї та його соратника М.А. Балудянського реалізовувалися в практиці фінансового управління державного господарства Російської імперії на початку XIX ст.

Саме М.М. Сперанському та М.А. Балудянському належать ідеї та супроводження практичного впровадження процесу реформування системи державного управління, практичні рекомендації щодо організації та реалізація управління розробкою програми покращення управління фінансами (носила назву «План фінансів»), що було зумовлено насамперед гострою необхідністю застосування термінових заходів щодо нормалізації фінансової системи держави. Головними практичними задачами «Плану фінансів» були пошук можливостей переходу від неефективного емісійного способу фінансування державного бюджету та повернення до традиційних, більш надійних і перевірених джерел фінансування. Однак самі перетворення виявилися набагато ширшими – вони торкалися не лише бюджетної сфери та сфери грошового обігу, а й організаційної структури державних установ.

Основною ідеєю М.М. Сперанського, що стосувалася реформування системи державного управління, стало створення державної ради, яке мало привести до розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Це номінально було реалізовано 1 січня 1810 року під час засідання державної ради у Зимовому палаці під головуванням безпосередньо царя Олександра I.

¹¹² Чельшев С.Н. Реформатор без реформ // Библиотека для чтения. – 1862. – Т. 171. – С. 1–45 (с. 4).

Цього ж дня був виданий відповідний маніфест¹¹³. Найголовнішим досягненням створення державної ради як законодавчого органу Російської імперії мала стати її публічність, так як метою нової урядової системи було отримання довіри суспільства не до окремої особи, а до міцності державних закладів. З метою раціональної організації обговорення законодавчих актів державна рада була розділена на 4 департаменти: департамент законів, департамент військових справ, департамент громадянських та духовних справ та департамент державної економії¹¹⁴. Секретарем державної ради був призначений М.М. Сперанський, а керівником департаменту державної економії – адмірал Н.С. Мордвінов.

М.М. Сперанський та М.А. Балудянський розуміли всю складність тогочасного фінансового становища держави: згідно планування бюджету 1810 року держава мала 125 млн. руб. доходів, 230 млн. руб. витрат і 577 млн руб. боргів¹¹⁵ (за версією Я.І. Печеріна – дохід 105 млн. рублів, витрати – 225 млн. рублів¹¹⁶). При цьому зазначимо, що першою важливою подією в області фінансів Російської імперії XIX століття став виданий царем Олександром I 1802 року указ про створення міністерств (таких міністерств було створено 8 – військово-сухопутне, морських сил, іноземних справ, юстиції, внутрішніх справ, фінансів, комерції та народної освіти). Права та обов'язки міністра фінансів (першим призначенцем став граф О.І. Васильєв, 1806 року його змінив Ф.А. Голубцов, 1810-го – Д.А. Гур'єв) полягали, з одного боку, в управлінні казенними та державними частинами, які забезпечують фінансову діяльність уряду, з іншого боку, в складанні державних загальних розписів доходів та витрат¹¹⁷. Кожне міністерство зобов'язане було до початку жовтня надавати міністерству фінансів детальний план необхідних на наступний фінансовий рік витрат. У випадку перевищення витрат над доходами завданням саме міністра фінансів було знаходження способів фінансування бюджетного дефіциту. Тобто, особливість бюджетів того періоду полягала у первинності витрат по відношенню до доходів, а також у тому, що кожне відомство саме визначало для себе необхідний обсяг витрат і тільки потім вишукувалися джерела їх покриття. Таким чином, за 8 років існування міністерства фінансів державні фінансові справи лише погіршувалися¹¹⁸. 1810

¹¹³ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с. (с. 89–90).

¹¹⁴ Там само (с. 91).

¹¹⁵ Там само (с. 93).

¹¹⁶ Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно. – Санкт-Петербург: Типография Ю.Н. Эрлих, том 1, 1896. – 220 с. (с. 19).

¹¹⁷ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с. (с. 71).

¹¹⁸ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с. (с. 93); Печерин Я.И. Исторический обзор росписей

року саме М.М. Сперанському було доручено складання плану фінансових перетворень, який він разом з М.А. Балудянським успішно представили у вигляді доповіді на 238 статей на розгляд імператора¹¹⁹.

«План фінансів» складався з двох частин: планування бюджету 1810 року та планування державного бюджету на наступні роки (Печерин, 1896: 13). Основний зміст «Плану фінансів» полягав у запровадженні «сильних заходів та важливих пожертвувань» – відмова від випуску асигнацій, скорочення витрат, встановлення контролю за державними витратами, запровадження нових податків. В результаті розгляду фінансового плану державною радою був виданий маніфест (від 2 лютого 1810 року) про стратегію уряду щодо оздоровлення фінансів¹²⁰. Маніфестом передбачалося проведення таких заходів: визнання всіх державних банківських асигнацій державним боргом; припинення нових випусків асигнацій; створення розмінних контор для оптимізації обігу асигнацій, скорочення державних розходів (загальна сума скорочення витрат на 1810 рік планувалася на рівні 20 млн. рублів); затвердження всіх надзвичайних витрат виключно державною радою; здійснення всіх державних видатків та обрахунків всіх державних доходів казначейством; збільшення подушної податі («со всех казенных, удельных и помещичьих крестьян, по ревизии в окладе состоящих, равным числом по два рубля с души»¹²¹, оброчної податі (з казенних селян у розмірі від двох до трьох рублів в залежності від класу губернії), торгової податі (з торгуючих селян від 25 до 100 рублів з кожної лавки; з іноземних ремісників від 20 рублів для учнів до 100 рублів для майстрів), збору з домів (в обох столицях у розмірі 0,5 %), гільдійського мита (25 рублів понад актуальною податтю та по 1,25 % з капіталів, заявлених по гільдії; понад оплати гільдійського мита 0,5 % з рубля заявлених купецьких капіталів), державної ціни на сіль (з 40 копійок до 1 рубля за пуд) та гербовий папір (подвоїти та потроїти в ціні), митних зборів (з 2,1 рублів асигнаціями за талер до 4 рублів асигнаціями); запровадження податків від дворянських станів (по 50 копійок з кожної ревізької душі) та податі на виплавлену мідь (по 3 рубля за пуд понад десятинною податтю);

государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно. – Санкт-Петербург, Типография Ю.Н. Эрлих, том 1, 1896. – 220 с. (с. 1-2).

¹¹⁹ Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно. – Санкт-Петербург, Типография Ю.Н. Эрлих, том 1, 1896. – 220 с. (с. 12).

¹²⁰ Блиох И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с. (с. 94); Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Электронный ресурс. – режим доступа: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 46).

¹²¹ Блиох И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с. (с. 95).

запровадження складання та затвердження розписів державних доходів та видатків¹²².

На виконання цих намірів у новому проекті бюджету на 1810 рік доходи зросли на 104 млн руб. порівняно з початковим розписом (з 105 до 209 млн. руб.), а витрати були зменшені з 230 до 184 млн. руб.¹²³. Бюджетний розпис було затверджено з профіцитом в 25 млн. руб. Однак на практиці виконати затверджений бюджет не вдалося – витрати 1810 року склали 241,5 млн. руб., а замість запланованого профіциту утворився дефіцит, який був профінансований за рахунок випуску нових асигнацій (44,3 млн. рублів)¹²⁴. Крім того, непосильний тягар накопичених за минулі роки боргів і фактичний провал приватизації державного майна (було отримано не більше 20% від запланованої суми) також не дозволили відмовитися від чергового траншу асигнацій.

Друга частина «Плану фінансів» присвячена розвитку фінансів після 1810 року. Вона складалася з 4-х частин: про витрати, про доходи, про влаштування монетної та кредитної системи, про управління фінансами¹²⁵. У результаті прийняття цього плану мала бути реалізованою найголовніша фінансова ідея того часу – збалансованість доходної та витратної частин бюджету. Причому витратна частина бюджету розподілялася за такими класифікаційними призначеннями: за різними відомствами, за ступенем необхідності витрат (необхідні, корисні, надлишкові), за територією (загальнодержавні, губернські, окружні, волостні), за призначенням (звичайні та надзвичайні, причому для останніх планувався не обсяг коштів, а спосіб їх накопичення)¹²⁶. Крім того, планом були детально класифіковані державні доходи, що були поділені на три головні види. 1. Податі і податки (подушне, мита, за гербовий папір, збір поземельний в містах та деяких губерніях, збір з купців і міщан, відрахування з платні, збір з паспортів, земські повинності, збори волостні на віддачу рекрут, на утримання волосних правлінь та інші внутрішні витрати, збір митний. 2. Доходи з казенних капіталів (А. Доходи з капіталів, котрі казна

¹²² Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с. (с. 95–96); Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Электронный ресурс. – режим доступа: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 46).

¹²³ Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Электронный ресурс. – режим доступа: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 47); Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно. – Санкт-Петербург, Типография Ю.Н. Эрлих, том 1, 1896. – 220 с. (с. 19).

¹²⁴ Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Электронный ресурс. – режим доступа: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 48).

¹²⁵ Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно. – Санкт-Петербург, Типография Ю.Н. Эрлих, том 1, 1896. – 220 с. (с. 23).

¹²⁶ Там само (с. 23–26).

вживає на виготовлення продукції: руди, солі, ловля риби, звіроловство. Б. Доходи з капіталів, котрі казна отримує з промисловості й торгівлі: казенні фабрики, винятковий питний продаж, пошта. В. Доходи з капіталів, котрі казна отримує з утримання різних громадських закладів: дороги, канали, монети, банки). 3. Доходи від казенної власності (казенні землі, різні оброчні статті, ліси)¹²⁷.

Отже, інноваційність стратегії «Плану фінансів» полягала у двох важливих рішеннях – у припиненні випуску незабезпечених асигнацій та переході до погашення бюджетних боргів за рахунок підвищення податків. Зазначимо, що якби уряд Олександра I дотримувався цих ідей, то неможливо було б вести безплідні війни з Францією, так як підвищення податків ніколи б не могло дати фінансового забезпечення цих воєн, яке б могли легко забезпечити випуски асигнацій¹²⁸.

Наступним розпорядженням став маніфест 13 квітня 1810 року про створення облікових контор в асигнаційному банку та про визначення обсягу обігових асигнацій. Згідно цього документу гірські банківські заводи стали державними, всі запасні капітали та залишкові суми усіх відомств передані у розпорядження державному казначейству, розрахунки казначейства з банком тимчасово припинені (при цьому борги банку від клієнтів переведені для отримання казначейством, дорогоцінні метали з банку та прибутки від діяльності облікових контор також передані до казначейства), обсяг обігових асигнацій було визначено сумою 577 млн. рублів¹²⁹. А маніфестом від 27 травня 1810 року було оголошено про відкриття термінового внутрішнього займу для зменшення обсягу асигнацій та для погашення державних боргів. Заїм був відкритий на суму 100 млн. рублів (розділявся на 5 розрядів, облігації приносили вкладникам 6 % річних з поверненням у 1817 році сріблом чи золотом з розрахунку 2 рубля асигнаціями за 1 рубль сріблом; безстрокові ж капітали приймалися під 4 % річних з розрахунку 1,5 рубля асигнаціями за 1 рубль сріблом). Зазначимо, що реальний курс асигнаційного рубля на момент займу складав 3,24 рубля за 1 срібний рубль¹³⁰. На травень місяць 1811 року вдалося реалізувати повністю першу частину займу. Основною метою цього

¹²⁷ Там само (с. 27–28).

¹²⁸ Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Електронний ресурс. – режим доступу: <https://www.prlib.ru/item/442534> (с. 47).

¹²⁹ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с. (с. 98); Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Електронний ресурс. – режим доступу: <https://www.prlib.ru/item/442534> (с. 48).

¹³⁰ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с. (с. 99); Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Електронний ресурс. – режим доступу: <https://www.prlib.ru/item/442534> (с. 50).

займу П.П. Мігулін називає консолідування боргів державними кредитними установами та вилучення з обігу зайвої кількості асигнацій¹³¹. Продовження займу не відбулося через розпочату 1811 року підготовку до війни з Наполеоном.

Нарешті, маніфестом від 20 липня 1810 року було затверджено нову структуру монетної системи – головною монетною одиницею визначений срібний рубль (з еквівалентом ваги 100 рублів рівної 5 фунтам та 6 золотникам лігатурного срібла 83 1/3 проби)¹³². Було вирішено у всіх фінансових документах з 1 січня 1811 року використовувати саме срібний рубль. При цьому російська монета була розділена на 3 розряди: монета банкова та торгова (срібний рубль та полтина); монета срібна розмінна (20, 10 та 5 копійок); монета мідна розмінна (2, 1 та пів-копійки).

27 травня 1810 року було створено Комісію погашення державних боргів¹³³, а 6 липня 1810 року було затверджено її статут¹³⁴ (створена тоді комісія проіснувала фактично до 1917 року). Саме ця комісія займалася випуском облігацій державної позики 27 травня 1810 року та розпродажем державного майна. Через фактичну відсутність чіткої внутрішньої організації тодішньої структури міністерств М.М. Сперанський та М.А. Балудянський спланували зміни у системі виконавчої влади, що полягали в такому: оптимізація структури розподілу відомств, оптимізація їх внутрішньої структури, зміна розподілу посадових обов'язків міністрів та його підлеглих. Як наслідок, маніфестом від 25 липня 1810 року вся виконавча влада була розділена на 5 частин: зовнішніми відносинами мало займатися міністерство іноземних справ; влаштуванням зовнішньої безпеки – військове та морське міністерства; державною економією – міністерства внутрішніх справ, народної освіти та фінансів, державне казначейство, ревізія державних рахунків (державний контроль), головне управління шляхів сполучення; влаштуванням суду – міністерство юстиції; влаштуванням внутрішньої безпеки – міністерство поліції¹³⁵. В результаті управління державними доходами та витратами здійснювали 3 державні структури: міністерство фінансів, державне казначейство та державний контроль (спеціальний

¹³¹ Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Електронний ресурс. – режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 51–52).

¹³² Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с. (с. 100); Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Електронний ресурс. – режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 53).

¹³³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXI. № 24244 (с. 198).

¹³⁴ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с. (с. 100).

¹³⁵ Там само (с. 104).

маніфест від 28 січня 1811 року містив детальну інструкцію для організації головного управління ревізії державних рахунків). Міністерство фінансів відповідало за всі джерела доходів (управління державним майном, монетними, банковими, митними, гірськими та соляними справами, зборами та митами, грошовими повинностями, міськими та земськими доходами). Державне казначейство мало забезпечувати оборот доходів та витрат, виплату боргів та пансіонів, накопичувати бюджетні запаси. Державний контроль мав ревізувати всі державні рахунки.

Маніфест від 25 червня 1811 року став логічним продовженням маніфесту про зміну структури виконавчої влади і визначав коло обов'язків кожного із міністерств (особливо детально були встановлені саме фінансові обов'язки державних відомств). Згідно до цього маніфесту дорадчий елемент представлений був двома закладами – загальна нарада відділень для департаменту та рада міністра для всього міністерства. Виконавча частина міністерства фінансів складалася з канцелярії міністра (відповідала за справи, що стосувалися роботи всього міністерства та розподіляла справи між департаментами) та департаментів, кожен з яких відповідав за конкретну галузь діяльності та складався з відділень¹³⁶. Департамент державного майна складався з відділення головного відомства казенних селян, відділення орендних та старостівських маєтків, відділення корабельних лісів, відділення казенних лісів та відділення господарських закладів. Департамент гірських та соляних справ складався з монетного відділення, відділення казенних заводів, відділення приватних заводів, відділення добування солей та мінералів та відділення постачання солі державі. Департамент зовнішньої торгівлі складався з відділення торгових зовнішніх відносин та відділення митного управління. Департамент податків та зборів мав у своєму складі відділення податей та повинностей, відділення питних зборів та відділення гербового паперу. При цьому кожній структурній одиниці міністерства (в тому числі і міністру фінансів) була визначена відповідна субординаційна вага. З метою створення міжміністерського органу управління М.М. Сперанський запропонував розділити сенат на урядовий, який би складався з міністрів, їх товаришів та керівників окремих управлінь, та судовий, який би складався від сенаторів від корони та сенаторів за вибором від дворянства (з перебуванням останнього в Петербурзі, Москві, Києві та Казані). У червні 1811 року після подолання супротиву консерваторів (так називали тих, які прагнули зберегти за собою привілеї, що давали свободу доступу до царської милості) цей проект був підтриманий державною радою та затверджений Олександром І.

¹³⁶ Там само (с. 105–107).

М.М. Сперанський та М.А. Балудянський планували також упорядкувати систему укладання розписів доходів та витрат Російської імперії, котрі підкріплювалися б звертанням до довіри суспільства та характеризувалися гласністю операцій¹³⁷. 29 серпня 1810 року державною радою було прийняте рішення про початок складання державного кошторису 1812 року не пізніше червня місяця 1811 року (всі міністерства надають свої кошториси до міністерства фінансів), а не пізніше жовтня місяця 1811 року міністерство фінансів мало подати загальний кошторис на розгляд державної ради.

М.М. Сперанський успішно розв'язував і фінансові проблеми тактичного характеру. Так, у вересні 1810 року при міністрові фінансів була створена тимчасова комісія з питань постачання державі солі (якраз на той час з'явилася маса нарікань на соляне забезпечення потреб держави). Комісія у складі 4-х осіб («без различия чинов и состояний, из людей, знающих весь ход развозки соли»¹³⁸ успішно в короткі терміни справилися із завданням. А в грудні місяці того ж року був виданий маніфест про новий митний тариф, який дозволив поживавити російську фабричну промисловість та підвищив рівень її конкурентоспроможності порівняно із європейськими виробництвами. Новий тариф зумовив розширення експортних операцій та продумане згортання імпорتنих (необхідні для держави товари обкладалися меншим митом і, навпаки, менш необхідні – більшим; на ввезення предметів розкоші взагалі була накладена заборона).

Зазначимо, що описані плани та проекти державних перетворень М.М. Сперанського та М.А. Балудянського хоч і були схвалені державною радою та царем, але лише частково були впроваджені у життя. Війна, зміна в долі самого М.М. Сперанського, різка зміна поглядів Олександра І – все це ускладнило реалізацію запропонованих реформ¹³⁹.

Реалізацію одного з напрямів фінансового управління покажемо через проведення статистичного аналізу фактичного виконання фінансових розписів за період 1810–1814 рр. Розгляд розпису державних доходів і витрат Російської імперії протягом ХІХ століття (і особливо періоду до 1862 р.) пов'язаний з певними труднощами, які спричинені реаліями обліку та контролю, що були характерними для цієї держави у зазначений період. Основна причина утруднень проведення дослідження пов'язана з фактичною відсутністю точних даних протягом усього століття. І це при тому, що з 1862 року бюджетні показники Російської імперії почали публікувати у відкритих джерелах, а з 1863 року міністерство фінансів Російської імперії докорінно

¹³⁷ Там само (с. 110).

¹³⁸ Там само (с. 111).

¹³⁹ Там само (с. 109).

реформувало систему обліку та контролю фінансового обороту в державі. У різних джерелах загальні дані по Російській імперії, представлені за різними міністерствами та відомствами, є досить суперечливими (див. порівняння різних джерел¹⁴⁰). Більше того, досить часто різнилися дані, які виходили з одного і того ж міністерства. Протягом шести десятиліть XIX століття витримувалася закладена ще в епоху Петра I традиція щодо нерозголошення особливостей формування показників загального бюджету держави, втаємничення показників воєнних розходів, загального державного боргу, доходів від питного збору та інші дані фінансового становища держави. Але навіть якби перелічена інформація була доступною для аналізу фахівцями-істориками, то все рівно об'єктивної та кількісно точної картини розвитку російських фінансів відтворити не вдасться. Адже навіть після «облікової революції» 1863 року кожне міністерство, крім коштів бюджетних, мало так звані «свої кошти», якими відповідні чиновники розпоряджалися на власний розсуд (недаремно російський цар Микола I для характеристики цього явища використав вислів – «Росією управляють столоначальники»). Ми так і не знайшли в джерелах бодай наближених офіційних оцінок обсягів «позабюджетних» коштів, які не могли бути обраховані у російських розписах. Але, за свідченнями, викладеними в дослідженні Бліоха¹⁴¹, є очевидним той факт, що лєвова частка цих коштів не використовувалися на підтримку діяльності відповідних міністерств та на виконання державних програм того часу, а банально присвоювалася чиновниками.

Розглянемо динаміку базових показників виконання бюджетів Російської імперії протягом 1801–1814 років (рис. 7).

¹⁴⁰ Бліох И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с.; Россия. Министерство финансов. 1802–1902: (Ист. обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1-2) / Печатано с разрешения Министерства финансов. С.-Петербург, Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1902, часть 1. Электронный ресурс. – режим доступа: <http://elibr.shpl.ru/nodes/4341>; Россия. Министерство финансов. 1802–1902: (Ист. обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1-2) / Печатано с разрешения Министерства финансов. С.-Петербург, Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1902, часть 2. Электронный ресурс. – режим доступа: <http://elibr.shpl.ru/nodes/4341>; Исторический бюджет России (Общие государственные росписи доходов и расходов на 1867–1917 гг.) Электронный ресурс. – режим доступа: <http://istmat.info/node/47078>; Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно. – Санкт-Петербург, Типография Ю.Н. Эрлих, том 1, 1896. – 220 с.; Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Электронный ресурс. – режим доступа: <https://www.prilib.ru/item/442534>.

¹⁴¹ Бліох И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с.

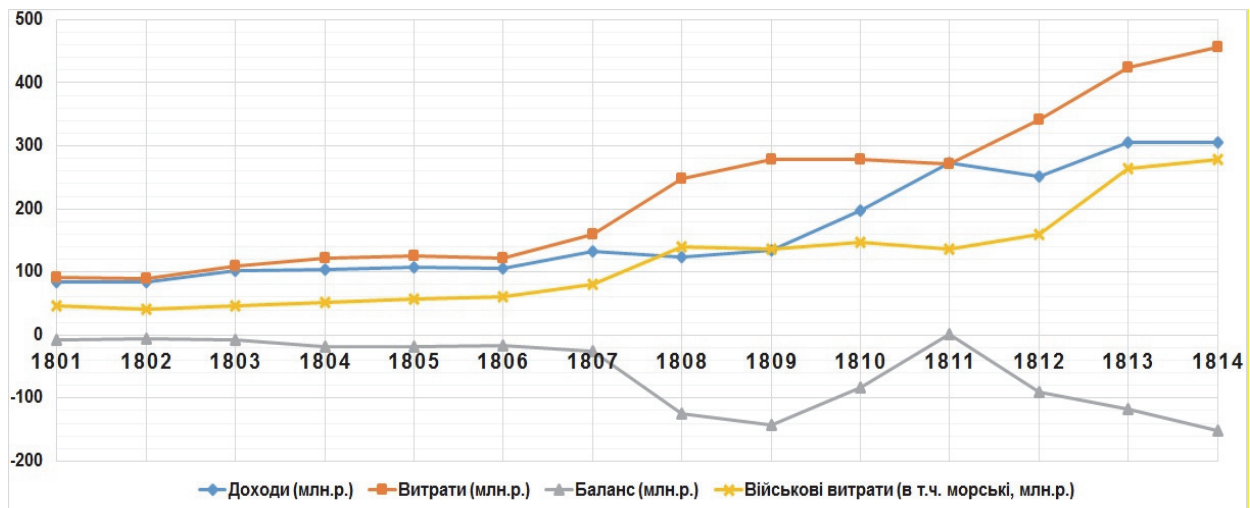

Рисунок 7. Динаміка базових показників бюджетів Російської імперії протягом 1801–1814 років.

Джерелом статистичних даних для побудови діаграми нам послугувала праця П.П. Мігуліна¹⁴². Близькі до вказаних у цьому джерелі показники виконання бюджетів Російської імперії, зазначені І.С. Бліохом¹⁴³. В інших аналізованих нами джерелах¹⁴⁴ містяться лише планові показники, які, як правило, не виконувалися. Цей період взятий для аналізу з метою показати, як відобразився початок реформ М.М. Сперанського на фінансовому становищі імперії, та як зміна поглядів Олександра І та війни, що вела Російська імперія протягом цього періоду, фактично нівелювали результати описаних вище системних перетворень. Дослідники розвитку фінансів Російської імперії того періоду – Бліох¹⁴⁵, Мігулін¹⁴⁶, Корф¹⁴⁷ та Печерін¹⁴⁸ –відзначають катастрофічно негативний вплив участі Росії у військових компаніях початку

¹⁴² Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Електронний ресурс. – режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534>.

¹⁴³ Бліох І.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с.

¹⁴⁴ Министерство финансов. 1802–1902: (Ист. обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1-2) / Печатано с разрешения Министерства финансов. С.-Петербург, Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1902, часть 1. Електронний ресурс. – режим доступу: <http://elbib.shpl.ru/nodes/4341>; Исторический бюджет России (Общие государственные росписи доходов и расходов на 1867–1917 гг.) Електронний ресурс. – режим доступу: <http://istmat.info/node/47078>; Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно. – Санкт-Петербург, Типография Ю.Н. Эрлих, том 1, 1896. – 220 с.

¹⁴⁵ Бліох І.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с.

¹⁴⁶ Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Електронний ресурс. – режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534>.

¹⁴⁷ Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. – Санкт-Петербург: Издание Императорской Публичной библиотеки, 1861. – Т. 1 (ч. 1 и 2). – 283 с.

¹⁴⁸ Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно. – Санкт-Петербург, Типография Ю.Н. Эрлих, том 1, 1896. – 220 с.

XIX століття. За цей період імперія воювала з Туреччиною, з Францією, потім з Англією, зі Швецією, нарешті знову з Францією. З жодної з перелічених війн Російська імперія не отримала вагомих дивідендів – «это безусловно были войны за идеи, бесцельные и разорительные для России... Именно со времен Александра I в Западной Европе стали смотреть на Россию враждебно и с явным страхом к завоевательным ее тенденциям. Отсюда – та глубокая (иногда тайная) ненависть, которую питают к России почти все народы Европы, отсюда их постоянная готовность к враждебным действиям против России и радость по случаю русских неудач»¹⁴⁹. Навіть з тих воєн, які могли «служувати на користь» Російській імперії і закінчилися для неї успішно (зі Швецією та Туреччиною), уряд не зміг отримати ніякого матеріального зиску.

Саме з 1806 року почали стрімко збільшуватися воєнні витрати Росії, в цей же час баланс фінансів імперії ставав критичним, досягнувши свого мінімуму 1809 року. Курс асигнаційного рубля впав до третини срібного рубля¹⁵⁰. Скоротилися також і вексельні курси, на які суттєво вплинуло припинення торгівлі з Англією (через так звану континентальну систему, що була введена вимогами Тільзітського трактату з Францією). Саме в цей момент були прийняті заходи для покращення фінансового становища імперії. Результати революційних перетворень М.М. Сперанського та М.А. Балудянського бачимо з макропоказників (див. рис. 7) 1810 та 1811 років – через впровадження «Плану фінансів» доходна частина бюджету різко зросла (план зростання – див. таблицю 2), витратна – дещо скоротилася, причому станом на 1811 рік між доходною та витратною частинами бюджету майже був досягнутий паритет. Вже 1811 року розпочалася підготовка до другої війни з Францією. Процес підготовки до війни та сама воєнна кампанія знову привели до зростання розходів на утримання військ та підтримку їхньої боєздатності і, як наслідок, до різкого зростання бюджетного дефіциту.

¹⁴⁹ Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков, Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899, т. 1. Електронний ресурс. – режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 43–44).

¹⁵⁰ Там само (с. 45).

Таблиця 3. Співставлення планування дохідної частини бюджету Російської імперії 1809 та 1810 років (в млн. рублів)¹⁵¹.

№	Назви зборів	За попередніми нормами	Приріст	В підсумку
Окладні незмінні (в млн. рублів)				
1	З капіталів купців	3,75	1,5	5,25
2	Податі з селян, що торгують в столиці		0,44	0,44
3	З міщан та цехових	1,77	1,24	3,01
4	З іноземних ремісників в столицях		0,38	0,38
5	З одностовпців та казенних селян	28,46	15,19	43,65
6	З селян удільних	1,39	0,58	1,97
7	з них же "единовременных"		0,32	0,32
8	З селян поміщицьких та дворцових людей	13,22	5,14	18,36
9	з них же "единовременно" по 50 к. з душі		5,08	5,08
10	Подимні в литовських губерніях	0,74	0,37	1,11
11	з них же офари	0,79		0,79
12	Орендних в казенних мастках	4,26		4,26
Всього		54,38	30,24	84,62
Окладні змінні (в млн. рублів)				
1	Відкупних та за вино	36,92		36,92
2	З оброчних статей	1,02		1,02
3	З приватних гірських заводів	1	0,34	1,34
4	З єзуїтських мастків та капіталів	0,43		0,43
5	Півпроцентні з будинків в столицях		0,93	0,93
Всього		39,37	1,27	40,64
Неокладні (в млн. рублів)				
1	Митних зборів	6	4,86	10,86
2	Від продажу солі	9,56	7,39	16,95
3	З золота, срібла, заліза, міді на казенних заводах	1,22		1,22
4	Лісових доходів	0,73		0,73
5	Подорожного збору	0,45		0,45
6	За паспорти	1,83	1,02	2,85
7	За гербовий, вексельний та заємний папір	1,72	0,45	2,17
8	Боргові від С.-Петербур. магазинів	1,18		1,18
9	Рекрутських грошей, замість рекрут	0,13		0,13
10	Залишок від поштового доходу	1		1
11	Мита, штрафні та інші	6,63		6,63
Всього		30,45	13,72	44,17
Всього доходів		124,2	45,23	169,43

З метою оцінки якості зміни показників бюджетів Російської імперії протягом періоду 1801–1814 років ми побудували лінійні тренди зміни показників доходів, витрат та воєнних витрат (у тому числі морських). В

¹⁵¹ Джерело таблиці – Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно. – Санкт-Петербург, Типография Ю.Н. Эрлих, том 1, 1896. – 220 с. (с. 19–20).

результаті аналізу лінійних трендів ми отримали, що доходи імперії за вказаний період зростали з лінійним коефіцієнтом 18,4 (при цьому величина достовірності апроксимації (наближення до реальних значень) була досить великою і сягнула 0,85), воєнні витрати імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 17,2 (величина достовірності апроксимації при цьому рівна 0,84), а загальні витрати бюджету Російської імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 28,3 (при цьому величина достовірності апроксимації досягнула позначки 0,91). Як бачимо, обсяг зростання воєнних витрат Російської імперії протягом зазначеного періоду фактично поглинав обсяг зростання загальних доходів бюджету і, як наслідок, займав лівову частку обсягу загальних витрат бюджету країни.

В результаті розпочатої підготовки до війни з Францією реформи були заморожені, а після відставки та дискредитації самого реформатора М.М. Сперанського вони були взагалі визнані шкідливими та неактуальними.

Таким чином, теоретичні ідеї та практична діяльність державних діячів М.М. Сперанського та М.А. Балудянського посідають важливе місце в історії фінансового управління Російської імперії. Завдяки розробкам цих діячів: а) регламентовано процес щорічного затвердження бюджету, надання йому статусу державного закону, у якому об'єднувалися всі доходи і витрати в рамках єдиного відомства – міністерства фінансів; б) обговорення представниками вищих прошарків Російської імперії і прийняття першого державного бюджету державною радою стало презентацією публічних та цивілізованих норм управління державними фінансами того часу; в) задекларований жорсткий контроль над запланованими витратами і доходами відомств, що включав в себе у тому числі персональну відповідальність чиновників; г) проголошена єдина бюджетна класифікація доходів і витрат для бюджетів всіх рівнів; д) протягом перших двох років реформування за рахунок підвищення податків вдалося збільшити доходну частину бюджету та суттєво зменшити його дефіцит; є) з часу оформлення міністерської системи управління розробка державних бюджетів стала доцільним та обґрунтованим процесом, з'явилася можливість аналізувати бюджетну політику держави не на основі припущень, а на основі достовірних цифр.

Вказані теоретико-практичні досягнення реформаторів так і не були реалізовані в повному обсязі на початку XIX ст. через постійну участь Російської імперії у воєнних компаніях, що вело до неконтрольованого росту військових бюджетів, через чиновницьку корумпованість та через елементарне невиконання розпоряджень центральної влади Багато їхніх ідей знайшли своє впровадження у далеко пізніший період історії фінансів Російської імперії.

2.3. Вклад М.А. Балудянського у розвиток фінансової і фінансово-правової науки і практики управління державним господарством

Значний вклад у розвиток фінансово-правової науки та практики діяльності Російської імперії у першій половині XIX ст. зробив відомий дослідник фінансово-правової проблематики, один із засновників Петербурзької школи фінансового права, найближчий соратник М.М. Сперанського у справі реформування російського законодавства, у тому числі й фінансово-правового – Михайло Андрійович Балудянський (Балуг'янський) (1769–1847).

М.А. Балудянський за походженням лемко-українець, русин (документи засвідчують походження роду Балудянських з с. Балутянка, Галичина¹⁵²), народився 26 вересня 1769 року на Закарпатті в с. Вишня Ольшава (теперішня Словаччина). Навчався на філософському факультеті угорської королівської академії правознавства в м. Кошице, а потім на юридичному факультеті Віденського університету, де був у числі найкращих студентів, отримував персональну стипендію і користувався авторитетом у свого викладача політичних наук і фінансів, одного з фундаторів фінансової науки – Й. Зонненфельса. Після закінчення університету з 1789 року викладав в Угорській юридичній академії поліцейське право, фінанси і комерцію, а 1797 року, захистивши докторську дисертацію латиною на тему «Про зерносховища (засіки, склади, магазини)», отримав звання доктора права. Потім став професором кафедри політичних наук Пештського університету, а з 1802 року – деканом юридичного факультету цього університету. 1803 року М.А. Балудянського, на той час вже вченого з європейським іменем, було запрошено викладати політичні науки в Педагогічному інституті Санкт-Петербурга¹⁵³ як представника австрійської науки¹⁵⁴. Від народження і приблизно до 1810 року Михайла Андрійовича знали під прізвищем Балудянський, однак пізніше, з невідомих причин, прізвище модифікувалося в «Балуг'янський», і саме під таким прізвищем він увійшов в історію російської фінансово-правової науки і державного управління. Також під прізвищем Балудянський були опубліковані твори Михайла Андрійовича¹⁵⁵.

¹⁵² Голубка С.М. М. Балудянський – реформатор и теоретик основных принципов финансово-экономической науки // Економіка України. – 2012. – № 7. – С. 89–95 (с. 89).

¹⁵³ Разные известия // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – 1804. – № 6. – С. 60–71.

¹⁵⁴ Из записок Ю.Н. Бартенева. (Князь А.Н. Голицын и его рассказы) // Русский архив, 1886. – № 9–12.

¹⁵⁵ Балудянський М. Национальное богатство. Изображение различных хозяйственных систем // Статистический журнал, 1806. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 45–71; Балудянський М. О национальном богатстве //

Характеризуючи вклад М.А. Балудянського у розвиток фінансового управління Російської імперії та фінансово-правової науки й освіти, можна аналізувати різні напрями його діяльності. Він здійснював викладацьку діяльність в Педагогічному інституті, де читав лекції з юридичних наук, політичної економії та дипломатії; для державних чиновників при Державному комітеті з економіки проводив заняття з фінансово-економічної проблематики; з 1809 по 1813 рр. для інспектування державних чиновників розробив спеціальну програму, читав їм лекції та приймав іспити; протягом 1813–1817 рр. за запрошенням імператриці Марії Федорівни викладав братам імператора Миколі та Михайлу курс правознавства та політичної економії; розробив навчальний план і склав програму трирічного навчання-стажування російських юристів за кордоном¹⁵⁶. Лекції М.А. Балудянського були глибокими за змістом та витонченими за формою. Його учні писали про нього, що він був: «преподаватель одушевленный и увлекательный, со знаниями обширными и разносторонними»¹⁵⁷.

Розглянемо, на яких науково-теоретичних засадах ґрунтувалися викладацька, наукова і практична діяльність М.А. Балудянського. Російський чиновник О.І. Тургенєв у листі від 26 листопада 1804 року до брата, відомого російського економіста М.І. Тургенєва, писав, що Балудянський викладає політичну економію на основі творів німецького науковця, професора Геттингенського університету Георга Сарторіуса¹⁵⁸. Сучасний український дослідник наукової спадщини М.А. Балудянського С.М. Голубка зазначає, що в Педагогічному інституті професор Балудянський особливо виділяв вчення фізіократів і теорію А. Сміта. С.М. Голубка зауважує, що оригінальність його лекцій полягала у тому, що Михайло Андрійович звертав увагу на ті теоретичні пункти і положення, що відповідали завданням економічного перетворення держави й могли бути використані на практиці для розвитку Російської імперії¹⁵⁹. Як прихильника ідей А. Сміта М.А. Балудянського розглядають і автори нарисів з історії фінансової науки Санкт-Петербурзького університету, відзначаючи, що Балудянський читав курс політичної економії,

Статистический журнал, 1806. – Т. 1. – Ч.2. – С. 33–70; Балудянский М. О разделении и обороте богатства // Статистический журнал, 1808. – Т. 2. – Ч.2. – С. 1–76.

¹⁵⁶ Лушникова М.В., Лушников А.М. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени. Монография. – Ярославль: ЯрГУ, 2013. – 640 с. (с. 242–246).

¹⁵⁷ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т.II. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1891.– 955 с. (с. 833).

¹⁵⁸ Архив братьев Тургеневых. Вып. 2-й. Письма и дневники А.И. Тургенева геттингенского периода (1802–1804 гг.) и письма его к А.С. Кайсарову и братьям в Геттингене 1805–1811 гг. – СПб.: Тип. имп. акад. наук, 1911. – 527 с.

¹⁵⁹ Голубка С.М. М. Балудянский – реформатор и теоретик основных принципов финансово-экономической науки // Економіка України. – 2012. – № 7. – С. 89–95 (с. 91).

що в ті роки розроблявся в основному відповідно до ідей А. Сміта¹⁶⁰. Вважаємо за необхідне зазначити, що Г. Сарторіус був популяризатором класичної політичної економії в Німеччині, підготував свій навчальний курс на основі наукових розробок А. Сміта, відповідно, ніякої значної невідповідності у вищевикладених підходах немає. А.А. Анікеєва зазначає, що немає підстав вважати, що М.А. Балудянський викладав курс політичної економії за А. Смітом чи за Г. Сарторіусом (вона їх чомусь вважає представниками різних наукових шкіл) і відзначає, що М.А. Балудянський викладав політичну економію за «порядком Зонненфельса» – свого вчителя. Змістовно «порядок Зонненфельса» в тогочасній політичній економіці передбачав такі частини (авторка застосовує сучасні їхні назви): теорія держави і права, економіка і фінанси галузей народного господарства і державні фінанси¹⁶¹. Підтвердженням позиції А.А. Анікеєвої слугують правила Педагогічного інституту від 16 квітня 1804 року, де зазначено, що професор політичної економії буде викладати за Зонненфельсом і викладання буде складатися з трьох частин: в першій частині будуть викладатися основи політичних, громадянських і карних законів та громадянський благоустрій; в другій частині – сутність та джерела народного багатства, способи поширення землеробства, фабрик, комерції та мореплавства, а також будуть вивчатися основи грошового обігу, банківської справи, торгівлі та комерції; третя частина присвячена вивченню державних доходів, джерел і способів їхнього збільшення, а також управлінню поміщицьких та державних волостей¹⁶². З позицій вивчення історії становлення і розвитку фінансово-правової науки вважаємо за необхідне відзначити, що Балудянський у своїй науково-практичній діяльності не оперував поняттям «фінанси», хоча був з ним обізнаний (термін «фінанси» є і в назві праці Й. Зонненфельса «Grundsätze der Polizei-Handlungs- und Finanzwissenschaft»), не застосовував поняття «бюджет», а використовував російський термін «державна казна», також М.А. Балудянський не використовує поділ фінансів на галузеві та державні, проте як вчений-практик ефективно адаптував досягнення європейської наукової думки до російських економічних та фінансово-правових умов.

Значними були досягнення М.А. Балудянського в адміністративній діяльності. 1817 року професора Балудянського затверджено деканом філософсько-юридичного факультету Петербурзького педагогічного

¹⁶⁰ Ковалев В.В. Эволюция финансовой науки в Санкт-Петербургском университете. Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет / Под ред. В.В. Ковалева. – М.: Проспект, 2009. – 496 с. (с. 8–108).

¹⁶¹ Аникеева А.А. Содержание финансов в воззрениях М.А. Балугьянского // Финансы и кредит. – 2010. – № 24(408). – С. 83–88 (с. 85).

¹⁶² Правила для Педагогического института // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – 1804. – № 6. – С. 2–46.

інституту. Саме він був обраний першим ректором Санкт-Петербурзького університету (1819–1821), перетвореного 1819 року з Педагогічного інституту. Перебуваючи на посаді ректора, М.А. Балудянський розробив проект Статуту Санкт-Петербурзького університету, який був представлений на раді університету восени 1821 року і містив ряд прогресивних ідей, що протягом тривалого часу мали вплив на розвиток університетської освіти Російської імперії¹⁶³. М.А. Балудянський пропонував до викладання на юридично-політичному факультеті такі дисципліни. На юридичному відділенні: 1) звичаєве, публічне та народне право; 2) російське публічне право; 3) російське: громадянське, комерційне, право приватне, військове, морське та карне; 4) римське право та приватне право інших народів. На політичному відділенні проектувалося викладання: 1) політичної економії та комерції; 2) політичної історії і статистики новітніх народів; 3) дипломатії. Виклад теоретичних курсів, наукових за змістом і доказових за викладанням, планувалося завершувати практичними заняттями, для проведення яких необхідні були зібрання законів російських та інших держав, статистичні посібники, монети, набори мір та ваги, зібрання трактатів, спеціальні видання з дипломатії тощо¹⁶⁴. Викладання основ фінансової науки передбачалося в курсі політичної економії. Для порівняння, наведемо перелік дисциплін, що на той час викладалися в Московському, Казанському та Харківському університетах на відділеннях моральних і політичних наук: 1) богослов'я догматичне; 2) трактування священного писання і церковної історії; 3) умоглядна та практична філософія; 4) право: звичаєве, політичне і народне; 5) право громадянське та карне судочинство Російської імперії; 6) право стародавніх і теперішніх народів; 7) дипломатика і політична економія¹⁶⁵. Порівнюючи вищенаведені переліки, можна зробити висновок, що М.А. Балудянський планував значно розширити перелік правознавчих дисциплін з урахуванням нових сфер правознавства, відійти від теоретико-догматичного викладання, наблизити викладання до практики. 1821 року, протестуючи проти звільнення за «неблагонадійність» відомих університетських професорів, Балудянський залишає ректорську посаду, хоча продовжує займати посаду професора університету до 1824 року.

Діяльність М.А. Балудянського як державного діяча була пов'язана з розробкою та реалізацією різноманітних проектів реорганізації фінансово-правової сфери Російської імперії. Ця діяльність розпочалася 1804 року, коли Михайла Андрійовича, як фахівця з фінансово-економічної проблематики

¹⁶³ Косачевская Е.М. Михаил Андреевич Балугьянский и Петербургский университет первой четверти XIX века. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1971. – 272 с. (с. 94–95).

¹⁶⁴ Там само (с. 102–104).

¹⁶⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. – Т. XXVIII. – № 21498. – С. 591.

запросили редактором в комісію, що укладала закони при державному комітеті з економіки. Балудянський був одним із розробників фінансового плану стабілізації фінансової системи 1810 року (його співавторство засвідчує особистий підпис під цим документом), що увійшов в історію під назвою «План фінансів» М.М. Сперанського¹⁶⁶. Один з перших біографів М.М. Сперанського М.А. Корф, відзначає, що ідеї професора Балудянського залишалися без уваги уряду, поки Сперанський не почав їхню практичну реалізацію¹⁶⁷. Балудянський, «человек добрый, рыцарь благородства, полный усердия и очень ученый, но вовсе не практический», написав розгорнуту записку французькою, котру Сперанський переробив і доповнив¹⁶⁸ – це і був план фінансів 1810 року. Саме М.А. Балудянський очолив реалізацію цього плану, оскільки був призначений директором комісії з погашення боргів. М.А. Балудянський також був автором плану фінансової стабілізації господарства Російської імперії після війни 1812 року, що був представлений імператору за підписом міністра фінансів Д.О. Гур'єва¹⁶⁹. Біограф Михайла Андрійовича П.І. Баранов наводить цікаву, власноруч написану М.А. Балудянським французькою мовою записку від 22 листопада 1816 року з описом його діяльності на російській службі з 1803 року, подану міністру фінансів Д.О. Гур'єву. Наведемо, з певними скороченнями, визначені самим М.А. Балудянським основні напрями його діяльності.

1. По педагогічному інституту: а) підготовлено до 300 вихованців, чимало з яких посіли професорські кафедри в навчальних закладах міністерства освіти; б) викладав лекції з політичної економії (за платню) та з фінансового і комерційного права (без оплати); в) на виконання наказу 1809 року, безоплатно, протягом семи років читав лекції особам, які перебували на державній службі; г) без утримання проводив іспити службовцям.

2. По комісії зі складання законів завідував відділенням, де сконцентрована законодавча діяльність з права суспільного, поліцейського і фінансового. По кожному з цих напрямів попередні розробки були прийняті урядом й використані. З частини публічного права й законів поліцейських розроблено: план і проект зводу положень публічного права; проект реорганізації міністерств, що покладено в основу перетворень 1810 року; проект селянських законів; план законоположень поліцейських та ін. З частини законоположень фінансових, розроблених комісією складання

¹⁶⁶ Сперанский М.М. План финансов // У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С. 35-99.

¹⁶⁷ Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. Т. 1. (Части 1 и 2). – СПб.: Издание императорской публичной библиотеки, 1861. – 312 с. (с. 191).

¹⁶⁸ Там само (с. 192).

¹⁶⁹ Фатеев А.Н. Академическая и государственная деятельность М.А. Балудянского в России. – Ужгород: Типография «Школьной помощи», 1931. – 64. (с. 39).

законів: підготовлено 8-ми томну теоретичну працю з політичної економії та фінансів; написані проекти різних фінансових заходів, котрі з деякими змінами були прийняті 1810 року та поступово вводилися протягом 1810–1812 рр.; представлено значну кількість записок і проектів щодо монетної системи, банків, фінансового управління європейських держав.

3. По міністерству фінансів: 1812 року підготовлено три ґрунтовні історичні записки з детальним викладом фінансової адміністрації Російської імперії з часів Петра I до 1812 року, з додатками про доходи і витрати періоду царювання Олександра I; узагальнювалися матеріали, необхідні для розробки нового фінансового плану, поданого імператору 1814 року; подані проекти утворення кредитних установ, банків та ін.; проекти з проблем грошового обігу, податків, позик тощо¹⁷⁰.

Витяги з цієї записки засвідчують значний обсяг роботи, виконаної М.А. Балудянським як науковцем, викладачем, державним діячем. Успішне виконання цієї роботи було неможливе без ґрунтовних знань з різноманітних сфер діяльності, і в першу чергу – з фінансово-правових, а також без постійного наукового пошуку М.А. Балудянського (переписка з відомими діячами світової науки і культури; вивчення досвіду парламентських установ Англії, республіканських кодексів Франції, фінансово-правової практики Пруссії, Австрії та ін.).

1826 року М.А. Балудянського призначено начальником другого відділення імператорської канцелярії, основним завданням якого було виконання кодифікації законодавства й видання першого Зводу законів Російської імперії. Це завдання було успішно виконане, видані «Повне зібрання законів» та «Звід законів» Російської імперії заклали фундамент діючого законодавства російського правознавства в цілому та фінансово-правової науки зокрема. Характеристика науково-педагогічної діяльності М.А. Балудянського та його діяльності як державного чиновника буде неповною без визначення його вкладу у підготовку правознавців. 1828 року у записці на ім'я імператора, підготовленій М.М. Сперанським і М.А. Балудянським (за підписом М.М. Сперанського), доводилася необхідність підготовки майбутніх викладачів правознавчих дисциплін для російських університетів. Майбутні правознавці відбиралися з числа найбільш підготовлених студентів Московської і Петербурзької духовних семінарій, а також з Дерптського інституту. Відбір кандидатів в основному з духовних семінарій пояснювався тим, що характер освіти в цих навчальних закладах передбачав гарне володіння іноземними мовами й розвиток здібностей до

¹⁷⁰ Баранов П. Михаил Андреевич Балугьянский, статс-секретарь, сенатор, тайный советник (1769–1847). Биографический очерк. – СПб, 1882. – 47 с. (с. 12–14).

аналізу й трактування складних текстів. З 14 березня 1828 року розпочалася підготовка майбутніх кандидатів правознавства при Петербурзькому університеті, за програмою, розробленою М.А. Балудянським. Програма підготовки включала такі види робіт. У Петербурзькому університеті майбутні правознавці слухали два курси: римське право у професора В.В. Шнейдера і латинську словесність, пристосовану до юридичного пізнання у професора Ф.Б. Грефе. Окрім загальних лекцій, щоденно у визначений час студенти-правознавці з'являлися до другого відділення імператорської канцелярії, де вони слухали лекції з публічного російського права, політичної економії та фінансів М.Г. Плісова та з громадянського російського права О.П. Куніцина. Вивчали англійську, французьку та німецьку мови, для практичних вправ з німецької було призначено викладача Дерптського університету Петерсона. Під керівництвом статс-секретаря М.А. Балудянського вони займалися читанням кращих юридичних книг, з наступним написання звітів по кожній книзі, виконували практичні вправи з використанням російського законодавства. Під керівництвом О.П. Куніцина залучалися до укладання за алфавітом видання «Повного зібрання законів» Російської імперії, також виконували деякі самостійні завдання, наприклад, за проводом М.А. Корфа складали детальні записки розв'язаних старих справ¹⁷¹. Після закінчення курсу навчання, у вересні 1829 року, успішно склавши іспити, кандидати правознавства були відправлені на стажування до Берлінського університету для поглиблення законодавчих знань під керівництвом відомого німецького правознавця та історика Ф.К. Савіньї, котрий відмічав високий рівень фахової підготовки стажистів. Повернувшись із закордонного стажування (перша група повернулася 1832 року, друга – 1834 року), правознавці склали іспити на ступінь доктора права й захистили власні тематичні наукові твори¹⁷². Головними предметами іспиту були наступні: 1) огляд наук законодавства; 2) російське законодавство в усіх частинах, що увійшли до Зводу законів Російської імперії; 3) римське право (складалося латиною); 4) історія римського законодавства (також латиною); 5) історія німецького законодавства¹⁷³. Таким чином, при участі М.М. Сперанського, за програмою М.А. Балудянського було підготовлено плеяду російських вчених, які очолили кафедри і здійснювали підготовку правознавців в російських університетах, у

¹⁷¹ Майков П.М. Сперанский и студенты законовведения. Очерк из истории русского правоведения (по документам Архива Государственного Совета) // Русский вестник, 1899. – № 8. – С. 610–612.

¹⁷² Косачевская Е.М. Михаил Андреевич Балугьянский и Петербургский университет первой четверти XIX века. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1971. – 272 с. (с. 151–152).

¹⁷³ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834–1884) // Под ред. ордин. проф. В.С. Иконникова. – Киев: В тип. импер. ун-та Св. Владимира, 1884. – 859 с. (с. 550).

тому числі й університетах Наддніпрянської України – Харківському та новоствореному Київському.

Науково-викладацький склад Харківського університету поповнився трьома вихованцями М.А. Балудянського професорами О.В. Куніциним, І.В. Платоновим і О.О. Федотовим-Чеховським. 1838 року до них приєднався випускник філософсько-юридичного факультету Петербурзького педагогічного інституту О.І. Палюмбецький, який також стажувався за кордоном. О.В. Куніцин (1805(7)–1883), призначений 15 вересня 1835 року на посаду екстраординарного професора кафедри громадянських законів Харківського університету, викладав в цьому університеті протягом 27 років (до відставки 1862 року) і читав лекції з російського громадянського права, а в окремі періоди викладав енциклопедію законодавства і римське право¹⁷⁴. І.В. Платонов (1803–1890) 1835 року посів кафедру законів державного благоустрою і благочиння, протягом 1838–39 навчального року окрім свого предмету викладав закони про державні повинності та фінанси, також додатково викладав політичну економію (1849– 1852 рр.). Одну з своїх праць «Вступительные понятия в учении о благоустройстве и благочинии государственном»¹⁷⁵ присвячує «бессмертному имени графа М.М. Сперанского и памяти просвещенного сотрудника его М.А. Балудянского, ученойшего правоведа и юриста»¹⁷⁶. О.О. Федотов-Чеховський (1806–1892) 1835 року призначений викладачем римського права Харківського університету, де викладав до 1838 року, а потім був переведений на аналогічну кафедру Київського університету¹⁷⁷. О.І. Палюмбецький (1811–1897) 30 листопада 1838 року розпочав викладацьку діяльність по кафедрі енциклопедії правознавства, викладав по кафедрі карного права, протягом 1849–1852 рр. був ректором Харківського університету, неодноразово обирався деканом юридичного факультету, в цілому присвятив більше 40 років науково-викладацької діяльності саме харківському університету¹⁷⁸.

Викладання на юридичному факультеті Київського університету розпочалося з 1835 року й основу науково-викладацького складу цього факультету склали правознавці, підготовлені за програмою

¹⁷⁴ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) // Харьковский университет; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. – 311 с. (с. 193–196).

¹⁷⁵ Платонов И.В. Вступительные понятия в учении о благоустройстве и благочинии государственном. – Х.: Университетская типография, 1856. – 143 с.

¹⁷⁶ Там само (с. XVIII).

¹⁷⁷ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) // Харьковский университет; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. – 311 с. (с. 171).

¹⁷⁸ Там само (с. 292–295).

М.А. Балудянського – К.О. Неволін, С.М. Орнатський і С.Й. Богородський¹⁷⁹. Підтвердженням цього є свідчення попечителя Київського навчального округу Є.Ф. фон Брадке, який у промові на честь відкриття університету святого Володимира відзначив, що склад професорів юридичного факультету скомплектовано з юристів, котрих він відібрав у М.М. Сперанського силою¹⁸⁰. Дамо стислу інформацію про цих науковців. К.О. Неволіна (1806–1855) – самого талановитого, з осіб, що навчалися за цією програмою, – 19 березня 1835 року призначено ординарним професором кафедри енциклопедії права, основних законів і установ Російської імперії, а вже в травні 1837 року обрано ректором Київського університету. На цій посаді К.О. Неволін перебував до 2 травня 1843 року (до його переведення за власним бажанням в університет Санкт-Петербурга на кафедру російських громадянських законів). С.Й. Богородського в липні 1835 року було призначено ординарним професором кафедри законів державного благоустрою і благочиння (в той час до цієї кафедри відносилося викладання законів про фінанси), а з червня 1839 року переведено на кафедру карних законів, де він служив до самої смерті¹⁸¹. С.М. Орнатський (1806–1884) з 1835 до 1843 року викладав російські громадянські закони у Київському університеті, з 1846 року у Харківському університеті займав кафедру загальнонародного правознавства і дипломатії, а з 1848 року викладав у Московському університеті.

З урахуванням різноманітних напрямів діяльності М.А. Балудянського, котрі він успішно реалізовував, необхідно відзначити його значну роль у суспільному житті тогочасної Російської імперії, а також поза її межами. М.А. Балудянський підтримував постійні зв'язки з передовими європейськими науковцями та громадськими діячами – В. Ганкою, П.Й. Шафаріком, Ф.Л. Челаковським, Й. Юнгманом, листувався латиною з китайськими науковцями, виконував дипломатичну місію при розв'язанні суперечок між Англією та США¹⁸² тощо. Сучасні науковці по різному оцінюють його заслуги як фінансиста: від досить стриманого «він мав певне відношення до фінансової науки і практики»¹⁸³ до розгляду М.А. Балудянського як представника

¹⁷⁹ Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в первой трети XIX века. – М.: Зерцало-М, 2010. – 277 с. (с. 109–128).

¹⁸⁰ Фатеев А.Н. Академическая и государственная деятельность М.А. Балудянского в России. – Ужгород: Типография «Школьной помощи», 1931. – 64. (с. 47).

¹⁸¹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) // Под ред. ордин. проф. В.С. Иконникова. – Киев: В тип. импер. ун-та Св. Владимира, 1884. – 859 с. (с. 52–56).

¹⁸² Вархола М., Дубовицка Л. Вклад первого ректора Санкт-Петербургского университета Михаила Балудянського в развитие науки и образования // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – 2009. – Вип. 15. – С.187–190 (с. 188–189).

¹⁸³ Ковалев В.В. Эволюция финансовой науки в Санкт-Петербургском университете. Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет / Под ред. В.В. Ковалева. – М.: Проспект, 2009. – С. 8–108.

австрійської фінансової школи, котрий став одним із засновників російської фінансової науки¹⁸⁴, а наявність багатьох послідовників дозволяє констатувати формування його наукової школи¹⁸⁵.

Узагальнення матеріалів про різноманітні напрями діяльності вихованого на європейських цінностях професора М.А. Балудянського, дозволяє визначити його значний вклад у розвиток фінансової науки і практики Російської імперії, а також у процес становлення російського фінансового законодавства. М.А. Балудянський, ґрунтуючись на тогочасних новітніх наукових теоріях, розробляв навчальні курси з економічної та фінансово-правової проблематики, готував рекомендації щодо державного фінансового управління з урахуванням правових аспектів діючого російського законодавства, мав певну вагу як науковець і державний діяч в суспільному житті Російської імперії та на міжнародному рівні. Теоретичні ідеї та концепції, розроблені М.А. Балудянським, отримали практичне застосування в процесі державних перетворень першої половини XIX ст. в Російській імперії. Плеяда науковців-юристів, підготовлених за програмою М.А. Балудянського, очолили правознавчі кафедри Харківського і новоствореного Київського університетів.

2.4. Вплив «Повного зібрання» і «Зводу законів» Російської імперії на розвиток фінансово-правової науки та університетської юридичної освіти

Еволюція фінансового господарювання, підвищення вимог до чиновників, розвиток та систематизація законодавчого масиву, реформування системи університетської освіти – взаємопов'язані процеси, що призвели до змін в процесі розвитку юридичної освіти в цілому, та фінансової і фінансово-правової зокрема. Фінансове управління державним господарством здійснюється через надання фінансово-економічним рішенням правової форми, а регулювання фінансової діяльності в межах державного господарства в Російській імперії протягом значного періоду ускладнювалося через функціонування значної кількості суперечливих, застарілих законів і підзаконних нормативних актів. Протягом першого десятиліття XIX ст. була реструктуризована система управління фінансовим господарством, але актуальними залишалися проблеми підвищення ефективності його

¹⁸⁴ Аникеева А.А. Роль финансиста М.А. Балугьянского в общественной жизни России // Финансы и кредит. – 2010. – 20 (404). – С. 75–80 (с. 78–79).

¹⁸⁵ Голубка С.М. М. Балудянский – реформатор и теоретик основных принципов финансово-экономической науки // Економіка України. – 2012. – № 7. – С. 89–95 (с. 95).

функціонування та упорядкування й систематизація законодавчого масиву, що регламентували його діяльність.

Значний вклад у всі вищезазначені процеси зробив відомий державний діяч Російської імперії М.М. Сперанський. Керуючи комісією укладання законів М.А. Балудянський безпосередньо займався підготовкою законопроектів з фінансових питань (монетна система, банки, податки, позики тощо). До роботи у комісії з укладання законів було залучено чимало наших земляків (або на рівні безпосередньої участі, або теоретичних ідей) – Д.П. Журавський, С.Ю. Десницький, В.Н. Каразін, Т.Ф. Степанов, І.В. Вернадський¹⁸⁶.

Систематизація законодавства Російської імперії та розвиток юридичної техніки потребував фахівців, вимоги до підготовки яких почали зростати з початку ХІХ ст. Цього вимагала реорганізація державного управлінського апарату, котра розпочалася також на початку ХІХ ст. Введення необхідної освіти для чиновників суттєво вплинуло на розвиток вищої освіти (особливо юридичної) Російської імперії в першій половині ХІХ ст. Посади у новостворених міністерства посіли чиновники бувших колегій. Відповідно до наказу Олександра І від 1 серпня 1801 року ««Про правила визначення чинів та призначення чиновників на посади»¹⁸⁷ висувалася вимога про відповідність класу чиновника рангу посади (при можливій невідповідності не більш ніж на один клас), отже вищих чиновних посад неможливо було досягти без підвищення по штату. В умовах реорганізації державного апарату цей наказ практично неможливо було виконати, оскільки чиновників було потрібно більше, ніж їх існувало, їхній низький рівень загальноосвітньої та фахової підготовки не відповідав ускладненим функціям державного і фінансового управління; до того ж розширення армії привернуло на військову службу освічених молодих дворян. Для розв'язання проблеми підготовки освічених чиновників відповідно до імператорського указу «Про влаштування училищ» від 24 січня 1803 року передбачалося функціонування чотирьох типів училищ: приходських, уїзних, губернських або гімназій та університетів (окрім існуючих на той час університетів у Москві, Вільно і Дерпті, створювалися університети в Санкт-Петербурзі, Казані та Харкові)¹⁸⁸. Університети ставали центрами навчальних округів; для університетів і для відповідних навчальних округів призначалися попечителі. Попечителем Харківського університету було призначено графа С.О. Потоцького, до складу відповідного округу ввійшли Слобідська-Українська, Орловська, Воронежська, Курська,

¹⁸⁶ Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні. Монографія. – К.: НАН України, Ін-т екон. та прогнозув., 2013. – 584 с. (с. 126–147).

¹⁸⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. – Т. XXVI. – № 19961. – С.735–736.

¹⁸⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. – Т. XXVII. – № 20597. – С.437–442.

Чернігівська, Полтавська, Миколаївська, Таврійська, Катеринославська губернії, а також землі Донських і Чорноморських козаків¹⁸⁹. Відповідно, через п'ять років всі посади, що потребували правових та інших спеціальних знань, повинні були заміщуватися особами, котрі закінчили курс навчання в казенному або приватному навчальному закладі та мали право претендувати на відповідний чин (зазвичай з XIV по IX класи) на початок служби в управлінському апараті.

Згідно імператорського указу від 6 серпня 1809 року визначалися правила утримання чина громадянськими службовцями, а також зазначалося, що для отримання чину колезького асесора (VIII клас) і статського радника (V клас) окрім терміну вислуги, вимагалось або свідоцтво про закінчення одного з університетів, або здача іспиту за програмою, котра додавалася до указу. Програма передбачала володіння російською мовою та однією іноземною, ґрунтовні знання в галузі права – звичаєвого, римського, карного та цивільного, вітчизняної історії, економіки, статистики, а також загальні знання математики та фізики. Для проведення іспиту в кожному університеті створювався особливий комітет у складі ректора і трьох професорів, проведення іспитів здійснювалося не менше, ніж в чотири тури. Професори пропонували завдання, котрі одразу потрібно було виконувати. Наведемо приклади завдань: з російської мови слід написати твір за визначеною темою, з іноземної – зробити переклад; з математики та фізики – розв'язати декілька завдань з доведенням; з інших предметів можна було відповідати усно або письмово, але не виходячи з зали для випробовування. Особам, які успішно склали іспити, видавався атестат¹⁹⁰. Можна визначити, що програма іспиту було достатньо широкою, охоплювала знання різних предметних сфер, як загальноосвітніх, так і спеціалізованих (галузевого права), і передбачала стимулювання здобуття освіти і підвищення освіченості державних чиновників. Проте така прогресивна, просвітницька ідея М.М. Сперанського отримала опір з різних сторін, імператор почав дозволяти для окремих відомств і чиновників певні послаблення, і після відставки М.М. Сперанського 10 квітня 1812 року за вказівкою Олександра I було створено спеціальний комітет для перегляду питань, знання яких потрібні для складання іспиту на чин. З цього часу і практично до закінчення царювання Олександра I в урядових колах постійно обговорювалися питання про доцільність громадянських чинів та порядок реорганізації системи отримання чину.

6 грудня 1826 року Микола I видав розпорядження про створення чергового особового комітету, завданням якого було визначення

¹⁸⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. – Т. XXVII. – № 20598. – С. 442.

¹⁹⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. – Т. XXX. – № 23771. – С. 1054–1057.

першочергових заходів щодо покращення державного управління. До складу цього комітету знову потрапив М.М. Сперанський разом з наближеними до імператора членами державної ради – В.П. Кочубеєм, І.В. Васильчиковим, О.М. Голіциним, І.І. Дибичем та М.І. Бахтіним. Достатньо результативна діяльність комітету продовжувалася до його ліквідації 1832 року. З 1827 року законодавчо закріплювалися три основні критерії, необхідні для служби в системі державного управління: походження, вік і рівень освіти. І хоча походження домінувало над рівнем освіти, ми не можемо погодитися з точкою зору, що ідея М.М. Сперанського щодо освічених чиновників зазнала повного краху. Навпаки, вона підштовхнула до оновлення і стимулювала функціональну ефективність. Поступово збільшувалася чисельність студентів університетів і кількість чиновників з освітою. Четверо міністрів фінансів дореформеного періоду (з семи) мали вищу освіту. Також зростала кількість студентів, що не належали до дворянського стану. Наведемо інформацію про кількість студентів в університетах та ліцеях, що вважалися вищими навчальними закладами в Російській імперії і там були юридичні відділення (таблиця 4).

*Таблиця 4. Чисельність студентів у вищих навчальних закладах
міністерства освіти¹⁹¹*

Навчальний заклад	1832 р.	1833 р.	1834 р.	1835 р.	1839	1840
Санкт-Петербурзький університет	219	206	230	285	400	433
Московський університет	719	541	456	419	798	932
Дерптський університет	585	539	524	567	525	530
Харківський університет	369	339	389	342	391	468
Казанський університет	181	209	238	252	225	237
Університет Св. Володимира			62	120	126	140
Демидівський ліцей	79	91	80	91	34	33

¹⁹¹ Складено за: Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений министерства народного просвещения за 1834 и 1835 годы // Журнал министерства народного просвещения. – 1835. – Ч. 10. – № 4. – С. 312-313; Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений министерства народного просвещения за 1832 и 1833 годы // Журнал министерства народного просвещения. – 1834. – Ч. 2. – № 3. – С. 70-71; Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений министерства народного просвещения за 1839 и 1840 годы // Журнал министерства народного просвещения. – 1841. – Ч. XXX. – Отд. III. – С. 28-29.

Ліцей князя Безбородька	280	284	236	175	45	19
Рішельєвський ліцей	375	402	289	252	57	52

На морально-політичних відділеннях (згідно університетського статуту 1835 року – юридичних факультетах) шести університетів Російської імперії в 1835 році навчалось 530 студентів: у Московському – 131, у Санкт-Петербурзькому – 128, у Харківському – 92, у Київському – 67, у Казанському – 62, у Дерптському – 50¹⁹². Протягом 40-х рр. постійно збільшувалася загальна чисельність студентів університетів Російської імперії та кількість студентів юридичних факультетів. Проте, аналіз динаміки чисельності студентів університетів Російської імперії ускладнюється через розпорядження імператора Миколи I про обмеження кількості студентів на всіх факультетах, окрім медичного і за виключенням «казеннокоштных» студентів, яке діяло з 1849 року¹⁹³ і до кінця 1856 року¹⁹⁴.

З часом рівень освіти навіть почав впливати на соціально-становий статус (отримання почесного громадянства, спадкового почесного громадянства, дворянства, спадкового дворянства). Хоча знадобилося майже сто років для того, щоб саме освітній ценз став єдиним критерієм для здійснення державної служби¹⁹⁵.

Підготовка плеяди освічених чиновників і фахових юристів в перші десятиріччя XIX ст. і сприяла, й зумовлювала необхідність розв'язання надзвичайно важливої політико-правової проблеми, актуальної ще з початку XVIII ст. – наведення порядку в законодавчому масиві Російської імперії. Задля розв'язання цього завдання застосовувалися багаточисельні організаційні заходи та виділялися значні фінансові ресурси, і в результаті був створений унікальний для свого часу та не маючий аналогів навіть у сучасних правових системах акт систематизації законодавства¹⁹⁶.

Розглянемо історію його створення, котра відображає активну участь держави в упорядкуванні законодавчого масиву та значний вклад М.М. Сперанського та М.А. Балудянського, як ідейних натхненників,

¹⁹² Тимофеев А. Сравнительно состояние российских университетов за 1835 год // Журнал министерства народного просвещения. – 1835. – Ч. 12. – № 11. – С. 332–333.

¹⁹³ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – 2-е издание. – СПб., 1876. Том 2. Отделение второе. Стлб. 1066.

¹⁹⁴ О приеме неограниченного числа студентов во все факультеты университетов [23 ноября 1856] // Журнал министерства народного просвещения. – 1856. . 89. – № 2. – С. 12-13

¹⁹⁵ Собрание узаконений и распоряжений правительства. – СПб., 1906. – № 1700.

¹⁹⁶ Кодан С.В. Свод законов Российской империи. Место и роль в развитии юридической техники и систематизации законодательства в России в XIX – начале XX века // Юридическая техника. – 2007. – № 1. – С. 178–191 (с. 178).

організаторів цього процесу та осіб, що мали значний особистий досвід такої діяльності. Після видання маніфесту про створення міністерств (1802 р.) М.М. Сперанський отримує посаду директора другого департаменту міністерства внутрішніх справ, а після поділу міністерства на три експедиції – очолює експедицію державного благоустрою. Дослідник діяльності М.М. Сперанського професор В.О. Федоров відзначає, що Сперанський у той період займався підготовкою указів, положень і правил міністерства, розпоряджень і циркулярів для нижчих інстанцій, річних звітів міністра, доповідей міністра внутрішніх справ імператору, тобто виконував складну і відповідальну роботу по міністерству. Михайло Михайлович систематизував різноманітні статистичні дані про стан поліції, місцевого управління, державного господарства тощо¹⁹⁷. Протягом 1802–1804 рр. М.М. Сперанський опублікував ряд записок, присвячених державному (в тому числі й фінансовому) управлінню та його правовій регламентації. Це «Записка про устрій судових і урядових установ в Росії», «Про корінні закони держави», «Про поступове удосконалення суспільного» та інші¹⁹⁸. За указом Олександра І від 8 серпня 1808 року М.М. Сперанського включено до складу комісії з розробки укладення законів, а також призначено товаришем міністра юстиції. 1808–1811 рр. М.М. Сперанський виступає ініціатором підготовки і проведення важливих законів у сферах державного управління, фінансів та ін. і всі свої ініціативи він оформлював різноманітними записками, листами, діловою документацією. У записках, ділових паперах, підготовлених Сперанським для проведення реформ державного господарства, аналізується історія державності, економіки та фінансів Стародавньої Греції, Риму, багатьох західноєвропейських країн, а також Північної Америки. М.М. Сперанський демонструє знання теоретичних філософських, економічних, юридичних систем¹⁹⁹, що можна вважати теоретичним підґрунтям фінансово-правових творів. У «Вступі до укладання державних законів» (1809 р.) М.М. Сперанський досліджує історію російської державності, державного господарства і фінансів²⁰⁰, відзначає значущість фінансів в системі державного управління і тим самим виокремлює наявність теоретичних основ фінансово-правової сфери в проектах державних перетворень. Також аналіз тогочасного стану фінансової системи Російської імперії містив «План фінансів» (1810 р.), розроблений М.М. Сперанським і

¹⁹⁷ Федоров В.А. М.М. Сперанский и А.А. Аракчеев. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1997. – 254 с. (с. 45).

¹⁹⁸ Сперанский М.М. План государственного преобразования графа М.М. Сперанского: (Введение к Уложению государственных законов 1809 г.). – М., 1905. – 360 с.

¹⁹⁹ Сперанский М.М. Проекты и записки / Под ред. С.Н. Валка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 243 с.

²⁰⁰ Там само (с. 157).

М.А. Балудянським, котрий в історію фінансово-правової науки ввійшов за авторством М.М. Сперанського.

З 1812 року М.М. Сперанський опиняється в опалі та відправляється у заслання, проте враховуючи його значний досвід управлінської діяльності за указами імператора протягом 1816–1819 рр. він був призначений пензенським губернатором, а в 1819–1821 рр. – сибірським генерал-губернатором. Повернувшись із заслання 1821 року, М.М. Сперанський призначається членом державної ради по департаменту законів і знову долучається до діяльності з упорядкування та систематизації російського законодавства. Дана проблема актуалізувалася ще на початку XIX ст. через централізацію системи державного управління, зростання чисельності бюрократичного апарату та суттєве збільшення кількості законодавчих актів. Для упорядкування загальноімперського законодавства 1801 року було затверджено комісію під керівництвом П.В. Завадовського²⁰¹, котра була вже десятою законодавчою комісією з часів Петра I. 1803 року цю справу було передано міністерству юстиції, з 1804 року реорганізована комісія, що вже являла собою окреме відомство, почала функціонувати під керівництвом Г.А. Розенкампа, а з 1808 р. до її складу ввійшов тодішній товариш міністра юстиції М.М. Сперанський. Сперанський реорганізував структуру комісії і під час його заслання, протягом 1813–1821 рр., комісією були підготовлені проекти карного, торгового та цивільного укладень (кодексів) і статуту карного судочинства²⁰².

Ставлення нового імператора Миколи I до М.М. Сперанського за характеристикою його головного біографа М.А. Корфа, який протягом тривалого періоду працював із Михайлом Михайловичем, було суперечливим. Микола I визнавав розумові здібності та досягнення Сперанського, але мав упередження щодо його політичних ідей і залучив Сперанського до співпраці не через довіру до його думок і дій, а через відсутність навколо себе здібних осіб²⁰³. Микола I довірив Сперанському написання Маніфесту про проголошення його імператором²⁰⁴, а також доручив виконати важливе доручення – жорсткий іспит на вірність новому імператору²⁰⁵ (ідеї М.М. Сперанського були широко поширені серед декабристів, його вважали довіреною особою декабристів) – розробити текст Маніфесту з карної справи декабристів. При всьому негативному ставленні істориків до особи Миколи I,

²⁰¹ Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1. – Т. XXVI. – № 19904. – С. 682–685.

²⁰² Труды комиссии о составлении законов. Второе издание. Т. I. – СПб.: В тип. Комиссии составления законов, 1822. – 372 с.

²⁰³ Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. Т. 2. (Части 3, 4 и 5). – СПб.: Издание императорской публичной библиотеки, 1861. – 388 с. (с. 305–306).

²⁰⁴ Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. I. – № 1. – С. 1–3.

²⁰⁵ Мицкевич А.В. Систематизация законов Российской империи М.М. Сперанским // Журнал российского права, 2001. – № 5. – С. 154–160 (с. 156).

саме він повною мірою усвідомив необхідність здійснити кодифікацію російського законодавства і знайшов виконавців²⁰⁶.

У січні 1826 року М.М. Сперанський представив Миколі I дві записки – «Стислий історичний огляд комісії укладання законів», де він пояснив невдачі попередніх спроб систематизації законів за 126 років, і «Пропозиції щодо остаточного укладання законів» з конкретними заходами поетапної систематизації російського законодавства²⁰⁷. На думку Сперанського, необхідно було спочатку хронологічно систематизувати російські законодавчі акти, результатом цього етапу буде Повне зібрання законів Російської імперії. На наступному етапі – здійснити тематичну систематизацію законодавства на рівні зводу законів, котрий Сперанський трактував як поєднання законів, існуючих з будь-якої частини, розташованих в певному порядку. На останньому етапі систематизації здійснювалася кодифікація галузевого законодавства, розроблялися коментарі до діючих законів та «навчальні книги» для викладання юридичних дисциплін²⁰⁸. Для реалізації цих планів Сперанський пропонував реорганізувати комісію та підібрати фахівців. У квітні 1826 року замість комісії з укладання законів (1796–1826 рр.) було створено друге відділення імператорської канцелярії, котре прирівнювалося за значенням до міністерства, основним її завданням було наведення порядку у діючому законодавстві через кодифікацію законодавчої бази Російської імперії з 1649 року. Керуючим другим відділенням було призначено відомого науковця і державного діяча М.А. Балудянського, але фактично всі роботи скеровував М.М. Сперанський. У відділенні були сконцентровані найкращі законознавці того часу – К.І. Асеньєв, В.О. Клоков, М.А. Корф, О.П. Куніцин, М.Г. Плісов, К.Г. Репинський, також залучалися до практичних занять з юриспруденції студенти, серед яких були майбутні відомі правознавці – Н.І. Крилов, К.О. Неволін, С.І. Баршев, Я.І. Баршев, П.Д. Калмиков, П.Г. Редкин та інші²⁰⁹. Результатом цієї грандіозної і кропіткої праці було видання Повного зібрання законів Російської імперії та Зводу законів Російської імперії, котрі заклали фундамент діючого законодавства для російського правознавства в цілому та фінансово-правової науки зокрема. Враховуючи непересічне значення систематизації законодавства для становлення фінансово-правової науки як самостійної наукової сфери,

²⁰⁶ Касьянов В.В. Влияние идей исторической школы права на кодификацию законов Российской империи // Историческая и социально-образовательная мысль. Том 8. – 2016. – № 4/1. – С. 75-77 (с. 76).

²⁰⁷ Сперанский М.М. Краткое историческое обозрение комиссии составления законов. Предложения к окончательному составлению законов. // Русская старина. Т. XV. – СПб.; Печатня В.И. Головина. – С. 433–441.

²⁰⁸ Там само (с. 435–436).

²⁰⁹ Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. Т. 2. (Части 3, 4 и 5). – СПб.: Издание императорской публичной библиотеки, 1861. – 388 с.

розглянемо більш детально, як відбувалося становлення цієї системи та охарактеризуємо концептуальні підходи М.М. Сперанського щодо створення Повного зібрання законів і Зводу законів, котрі були узагальнені в «Огляді історичних відомостей про Звід законів» (1833 р.)²¹⁰.

«Нова структура старого закону» («*Structuration nova veterum legume*») – висловлювання видатного англійського філософа, історика, державного діяча Ф. Бекона, котре було вибрано М.М. Сперанським у якості епіграфа своєї праці, відображало сутність діяльності зі створення хронологічної і тематичної інкорпорації законодавства без зміни їхньої сутності. Також окремі ідеї Ф. Бекона з певними обмеженнями – «кои по свойству наших законов признаны необходимыми»²¹¹ – були покладені в основу типології укладання Зводу законів, а саме: 1) виключити закони, що вийшли з використання; 2) виключити повторення; 3) зберегти слова закону; 4) скоротити багатослівні закони; 5) прибрати закони, що суперечать один одному; 6) під видом старих законів не повинні з'явитися нові; 7) об'єднати в одному Зводі закони імперські та місцеві; 8) закони охоплюють лише минуле і не визначають майбутнє²¹². Ми поділяємо точку зору сучасного дослідника розвитку юридичної техніки і систематизації законодавства Російської імперії С.В. Кодана, який зауважує, що умоглядні ідеї Ф. Бекона М.М. Сперанський трансформував у правила юридичної техніки та успішно реалізував на практиці²¹³. Крім того, ми приймаємо підхід Р.С. Тараборина, котрий відзначає, що авторитет Ф. Бекона було використано укладачами Зводу законів Російської імперії не для того, щоб чітко дотримуватися його тверджень, а для того, щоб творчо переосмислити й розробити власний підхід з урахуванням особливостей законодавчого матеріалу, на основі яких він створювався та з урахуванням тогочасних соціально-економічних та політичних умов в країні²¹⁴. З позицій історичного дослідження нас цікавить не автентичність дотримання філософсько-правових основ Ф. Бекона, а процес створення, домінуючі положення, які склали основу Зводу законів та вплив систематизованих актів на розвиток юридичної теорії в цілому, та фінансово-правової науки зокрема.

²¹⁰ Сперанский М.М. Обзорение исторических сведений о своде законов. – СПб.: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1833. – 206 с.

²¹¹ Там само (с. 104).

²¹² Там само (с. 102–113).

²¹³ Кодан С.В. Свод законов Российской империи. Место и роль в развитии юридической техники и систематизации законодательства в России в XIX – начале XX века // Юридическая техника. – 2007. – № 1. – С. 178–191.

²¹⁴ Тараборин Р.С. Свод законов гражданских Российской империи 1832 г.: генезис законодательной конструкции // Вопросы управления. – 2015. – № 2 (14). – С. 194–199.

Укладання зводу законів, за М.М. Сперанським, передбачало реалізацію таких політико-управлінських завдань. По-перше, систематизація законодавчої бази, здійснена державними органами, забезпечить державні структури та підданих офіційною правовою інформацією, що сприятиме реалізації правових приписів та дозволить уникнути труднощів управління й судочинства. По-друге, упорядкування законів сприятиме ефективному функціонуванню правової практики та діловодства і допомагатиме удосконаленню законів. По-третє, створення систематизованої бази законодавства сприятиме проведенню наукових правових досліджень і підготовці спеціалістів, пов'язаних у своїй діяльності з правом²¹⁵. З виданням Зводу законів «можно будет помышлять об учебных и ученых книгах и твердом образовании нашего юношества в отечественных законах»²¹⁶.

Улаштування Зводу законів передбачало також створення Повного зібрання законів Російської імперії – збірки законодавчих актів, розташованих у хронологічному порядку, за номерами затвердження кожного акту імператором. Це було необхідно, оскільки: аналізувати події минулого необхідно на основі законів, що діяли у той період; тексти законів потрібні для уточнення і деталізації статей Зводу законів; у законотворчій діяльності пояснювати і доповнювати закон слід з урахуванням попередніх трактувань. Актуальність зібрання законів також зумовлена тим, що закони віддзеркалюють внутрішньодержавні процеси, зміни законодавства відображають зміни соціально-економічних і політичних процесів і, відповідно, їхнє систематизоване збереження необхідне з позицій вивчення і збереження історичної спадщини держави. М.М. Сперанський відзначає: «история государства без познания законов, не может иметь ни ясности, ни достоверности, так как, с другой стороны законы без истории часто бывают невразумительны. Посему, чем благовременнее законы приводятся в известность, тем источники истории для современников становятся удобнее, для потомков достовернее»²¹⁷. Таким чином, М.М. Сперанський чітко розмежував місце і роль Зводу законів і Повного зібрання законів, розглядаючи Повне зібрання законів як законодавчу базу для відбору правового матеріалу, необхідного для укладання Зводу законів.

Підготовка Повного зібрання законів Російської імперії являла собою титанічну працю, що реалізовувалася поетапно: 1) складалися реєстри узаконень (кількість законів за реєстрами – 53 239); 2) збиралися тексти законів (було опрацьовано 3 596 книг, а також значна кількість справ з указами

²¹⁵ Сперанский М.М. Обзорение исторических сведений о своде законов. – СПб.: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1833. – 206 с. (с. 87–105).

²¹⁶ Там само (с. 105).

²¹⁷ Там само (с. 157).

по департаментах і міністерству внутрішніх справ); 3) тексти законів тричі перевірялися, після чого видавалися. У результаті таким чином організованої роботи виявилось, що значна кількість законодавчих актів або відмінена, або замінена/обмежена більш пізніми актами, або являло собою повторення. Відповідно табеля кількість законодавчих актів, прийнятих з 29 січня 1649 року по 1 січня 1832 року, сягала числа 35 993, а діюче законодавство Російської імперії складалося з 35 000 актів²¹⁸. Інформація по специфікації систематизованих законів деталізована в таблиці 5.

Таблиця 5. Законодавчі акти, затверджені з 29 січня 1649 по 1 січня 1832²¹⁹.

Назва зібрання	Кількість статутів, установ указів	Кількість дарованих грамот	Кількість маніфестів і указів	Кількість трактатів	Всього
Зібрання перше (з 29.01.1649 по 12.12.1825)	819	241	29 488	372	30 920
Зібрання друге (з 12.12.1825 по 01.01.1832)	207	9	4 845	12	5 073
Всього	1 026	250	34 333	384	35993

Перше видання Повного зібрання законів Російської імперії було надруковане 1 квітня 1830 року (друкування розпочалося 21 травня 1828 року в спеціально створеній типографії при II-му відділенні імператорської канцелярії), воно містило 30 920 законодавчих актів, розміщених в 45 томах (40 томів – законодавчі акти, 41-й том – хронологічний вказівники, 42-й том – алфавітно-предметний вказівник, 43 і 44-й томи – штати військових, військово-морських і цивільних чинів, 45-й том – книга тарифів)²²⁰.

Після упорядкування законодавчого масиву, результатом якого було створення Повного зібрання законів Російської імперії та складання історичних зводів, імператорська канцелярія розпочала укладати тексти статей Зводу законів як офіційного джерела позитивного права. При визначенні основ конструювання Зводу законів принциповим було питання обрання виду зводу, що найбільш підходив для російського законодавства. На підготовчому етапі

²¹⁸ Сперанский М.М. Обзорение исторических сведений о своде законов. – СПб.: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1833. – 206 с. (с. 198-200).

²¹⁹ Складено за: Сперанский М.М. Обзорение исторических сведений о своде законов. – СПб.: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1833. – 206 с. (с. 198-200).

²²⁰ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т. XXIV. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1898. – 474 с. (с. 349–359).

було проаналізовано такі основні види зводів: 1) зводи у вигляді загальних або часткових виписок, наведених із різних законів, що відносяться до одного предмету без зв'язку статей закону між собою; 2) зводи навчальні або наукові, розроблені для навчання юнацтва, де за певною методичною системою викладаються основні розділи будь-якого розряду законів; 3) рукописні книги або збірники, що містять стислі вказівки на закони, відображають лише їхню сутність і укладені для зручності керівництва посадовими особами; 4) зводи у вигляді розширених або стислих покажчиків, упорядкованих за алфавітом; 5) зведене укладання, в основу якого за Петра I було покладено Соборне укладання з доповненнями; 6) Звід Юстиніана, що складався з трьох основних частин: призначень (*Institutiones*), пандектів (*Digesta*) та імператорських постанов (*Codex*)²²¹. Вибір було зроблено на користь кодексу Юстиніана, що передбачало укладання єдиного документу, котрий містив усе російське законодавство. На цей вибір значно вплинув той факт, що в багатьох європейських країнах періоду формування соціально-економічних відносин буржуазного типу в основу законодавства було покладено саме цей римський правовий зразок. Встановлення кодифікації Юстиніана тривалий час застосовувалося в європейських країнах як субсидіарний правовий порядок буржуазного суспільства в період його становлення, а також на початкових етапах функціонування перших цивільних кодексів в питаннях регулювання товарно-грошових відносин ліберального капіталізму²²².

В основу структурування Зводу законів, як акту систематизованого нормативно-правового матеріалу, була покладена концептуальна ідея М.М. Сперанського – зручність використання в судочинстві та навчанні. Структурування Зводу законів здійснювалося за головними розрядами законів (з використанням сучасної термінології – за галузями законодавства), що позначалися «книги», котрі в свою чергу ділилися на томи, а останні – на окремі зводи²²³. Також Звод законів розподіляв законодавство за сферами управління та економіки держави. Структура Зводу законів, що складався з 8 книг і 15 томів була такою: 1) основні державні закони, установа про імператорську сім'ю, установи державні, губернські, міські, уїзні, волосні та про порядок державної служби (т. I–III); 2) статuti про повинності (т. IV), 3) закони казенного управління (т. V–VIII); 4) закони про стани (т. IX); 5) закони цивільні та межові з законами про цивільне та межове судочинство (т. X); 6) статuti державного благоустрою або державного господарства (т. XI–XII); 7)

²²¹ Сперанский М.М. Обзорение исторических сведений о своде законов. – СПб.: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1833. – 206 с. (с. 70–81).

²²² Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право. – М.: Зерцало, 1999. – 448 с. (с. 63).

²²³ Сперанский М.М. Обзорение исторических сведений о своде законов. – СПб.: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1833. – 206 с. (с. 114).

статути благочиння (т. XIII–XIV); 8) карні та карно-процесуальні закони (т. XV). Видання тексту «Зводу законів Російської імперії» було здійснено 1832 року. Маніфестом від 31 січня 1833 року «Про видання Зводу законів Російської імперії» відзначалося, що вітчизняні закони упорядковані, об'єднані в правильний одноманітний Звід, як того потребувало державне судочинство та порядок державного управління²²⁴. Згідно маніфесту Звід законів набував юридичної сили з 1 січня 1835 року. Протягом 1832–1840 рр. вийшло шість Продовжень до зводу законів. Всі томи Зводу законів перевидавалися 1842 і 1857 року, до судової реформи 1864 року він перевидавався в 15 томах. В окремому 16-му томі, виданому 1885 року, містилися судові статути.

Таким чином, чиновниками другого відділення імператорської канцелярії під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського було здійснено унікальний акт систематизації законодавства. Звід законів виступив комплексним, системоутворюючим актом, котрий: ліквідував основні недоліки загальнодержавного законодавчого масиву; заклав основи юридичної техніки (уніфікував термінологію, вибудував юридичні конструкції, відпрацював прийоми систематизації законодавчих актів); сприяв подальшому розвитку законодавства; виступив засобом забезпечення законності в державі; надав усім суб'єктам необхідну для використання нормативно-правову базу з хронологічною й тематичною пошуковою системами; створив базу для розвитку юридичної науки й освіти²²⁵. Професор юридичного факультету Харківського університету Г.С. Гордієнко писав, що до видання Повного зібрання законів і Зводу законів російської науки правознавства не існувало, оскільки не було правознавчої системи російського законодавства²²⁶.

Звід законів задав основні параметри навчальної програми юридичних факультетів та розподіл діючого законодавства, а відповідно і наукової юриспруденції на галузі²²⁷. За університетським статутом 1835 року²²⁸, що було відображено у загальному університетському статуті 1835 року.

Проект університетського статуту розроблявся в особливому Комітеті улаштування навчальних закладів, створеному міністром освіти

²²⁴ Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. VIII. – № 5947. – С. 68–69.

²²⁵ Кодан С.В. Свод законов Российской империи. Место и роль в развитии юридической техники и систематизации законодательства в России в XIX – начале XX века // Юридическая техника. – 2007. – № 1. – С. 178–191 (с. 189–190).

²²⁶ Гордеенко Г.С. В чем должно состоять ученое уголовное законоведение в России в настоящее время? Диссертация ... на степень доктора права. – Харьков; Харьковский университет, 1838 (с. 10–11).

²²⁷ Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети XIX века: Учебное пособие. 2-е издание. – М.: Зерцало-М, 2015. – 352 с. (с. 16).

²²⁸ Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. X. – № 8337. – С. 841–855.

О.С. Шишковим 1826 року. За часів міністра освіти С.С. Уварова цей Комітет розробляв важливі законодавчі питання, «приспосовуючи» життєдіяльність університетів до настанов уряду. Особисто М.М. Сперанський – член цього комітету і таємного Комітету програми перетворення Росії – також зробив внесок у зміст та ідейну спрямованість університетського статуту 1835 року²²⁹. Статут 1835 року відобразив зміну підходів щодо призначення університетів як наукових та навчальних закладів, поглядів на межі університетської автономії, на обсяг і спрямованість університетської освіти. Університетський статут 1835 року, як і жоден університетський статут, не варто оцінювати однозначно й досліджувати ці документи лише з позицій системи управління. Крім того, недоцільно протиставляти статuti 1804 і 1835 рр.²³⁰, оскільки протягом ХІХ ст. держава, здійснюючи правове забезпечення освітньої сфери, визначала відповідність законодавства вимогам певного історичного періоду. Статут 1835 року був кроком вперед на шляху подальшої модернізації російських університетів²³¹ та розвитку юридичної науки і освіти (таблиця 6).

Таблиця 6. Перелік навчальних предметів юридичних факультетів за статутами 1804 і 1835 рр.²³²

Перелік навчальних предметів по відділенню моральних та політичних наук (за статутом Харківського університету 1804 року)	Перелік навчальних предметів по юридичному факультету (за загальним університетським статутом 1835 року)
Богослов'я догматичне та повчальне	Енциклопедія або загальний огляд системи законодавства, російські державні закони
Святе писмо та церковна історія	Римське законодавство та історія римського законодавства
Умоглядна та практична філософія	Цивільні закони, загальні, особливі, місцеві
Право: звичаєве, політичне, народне	Закони благоустрою та благочиння
Право цивільне та карне судочинство в Російській імперії	Закони про державні повинності та фінанси
Право стародавніх та нинішніх народів	Закони поліцейські та карні
Дипломатика та політична економія	Основи загальнонародного правознавства

Таким чином, в системі вищої університетської освіти починають готувати юристів; цій зміні відповідав зміст навчальної програми. Замість

²²⁹ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения 1802-1902. – СПб., 1902. – 785 с. (с. 110, 178–179, 243).

²³⁰ Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов. – СПб, 1862 (с. 361).

²³¹ Андреев А.Ю. «Гумбольдт в России»: Министерство народного просвещения и немецкие университеты в первой половине ХІХ века // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 37–55 (с. 50).

²³² Складено за: Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 1. Том XXVIII. № 21499. С. 591; Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 2. Том. X. Часть 1. № 8337. С. 843.

звичаєвого права фундаментальною юридичною дисципліною стає енциклопедія права, де вивчається історія права, історія політичних і правових вчень²³³. Римське право також викладається разом з історією його розвитку. Фінансова наука відокремлюється від політичної економії та починає вивчатися разом із законами про державні повинності й також містить складову з історії фінансів. Ці тенденції пов'язанні з поширенням історичного методу дослідження в економічних і правових науках як основного інструменту вивчення правових та фінансово-статистичних явищ, а також з пропагандою історичного методу на сторінках «Журналу міністерства народної освіти», котра здійснювалася за прямою вказівкою С.С. Уварова задля нового розуміння сутності юридичної освіти і науки, що виникла в результаті систематизації російського законодавства²³⁴.

У цей період на юридичних факультетах університетів Наддніпрянської України – Харківського та Київського (за тимчасовим статутом університету Св. Володимира, 1833 року) – починають вивчатися закони про державні повинності та фінанси, викладання яких здійснюється на основі Зводу законів (а саме законів казенного управління – т. IV–VIII), історичних пояснень до Повного зібрання законів і теоретичних праць відомих на той час фінансистів. У Ніжинському юридичному ліцеї, який також вважався вищим навчальним закладом, студенти здобували фінансово-правові знання при вивченні дисципліни з назвою «закони казенного управління»²³⁵. Студенти Рішельєвського ліцею з 1841 року замість загального курсу законодавства почали вивчати на фізико-математичному відділенні огляд російських законів, на камеральному відділенні предмети – державне господарство і торгівля, а також огляд російських законів, на юридичному відділенні – державне господарство та російське законодавство²³⁶. У спогадах студента Рішельєвського ліцею О.П. Бржосниовського, який навчався на камеральному відділенні протягом 1857–1861 рр., охарактеризовано навчальну програму, котра містила 17 навчальних дисциплін, у тому числі й предмети, які містили фінансово-правові знання, а саме: політична економія, закони державного благоустрою і благочиння, закони про державні повинності та фінанси, статистика, політична арифметика²³⁷.

²³³ Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети XIX века. – М.: Зерцало-М, 2015. – 352 с. (с. 38).

²³⁴ Там само (с. 54–57).

²³⁵ Журнал Министерства народного просвещения. Часть XXVI. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1840 (с. 152–153).

²³⁶ Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. XVI. – № 15010. – С. 37–38.

²³⁷ Воспоминания бывшего студента Рижельевского лицея 1857–1861 г. Александра Бржосниовского // Держархів Одеської області. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 510. Арк. 71–100.

При викладанні законів про державні повинності та фінанси приписано було використовувати IV–VIII томи Зводу законів Російської імперії²³⁸. Змістовно зазначені томи Зводу законів містили: статут про земські повинності; статут про прямі податки, мита, акцизні збори; митний статут і митні тарифи; монетний статут і гірничий; статут про казенні оброчні статті, управління казенним майном та лісовий статут. Навіть в цьому стислому переліку прослідковується правознавча та економічна складова курсу «закони про державні повинності і фінанси».

Таким чином, результатом системної колективної праці під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського була підготовка «Повного зібрання» і «Зводу законів» Російської імперії. Звід законів Російської імперії мав офіційний характер, був створений державним органом, підпорядкованим вищому органу державного управління; являв собою акт систематизації діючих законів, інформаційно доступних для державних органів і підданих держави; виступив засобом забезпечення правового простору й законності з урахуванням як загальнодержавних цілей правового регулювання, так і особливостей розвитку окремих національних регіонів імперії; щорічно доповнювався державними органами і періодично перевидавався. Створення Повного зібрання законів і Зводу законів Російської імперії сприяло розвитку вітчизняного правознавства та виокремленню різних напрямів правознавчої науки, у тому числі й фінансово-правового. Ці новітні тенденції, що намітилися на початку 30-х рр. XIX ст. в розвитку університетської юридичної освіти й науки проявилися в університетському статуті 1835 року.

²³⁸ Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп.1. – Спр. 100 (1852 р.). – 52 арк. (арк. 6).

РОЗДІЛ III. ВКЛАД ДЕРЖАВНИХ І ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ У СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ І ФІНАНСОВО- ПРАВОВОЇ НАУКИ І ОСВІТИ В УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ЦЕНТРАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

3.1. В.Н. Каразін: становлення освітньої системи Російської імперії початку XIX ст. і заснування Харківського університету

На першу половину XIX ст. припадає діяльність нашого відомого співвітчизника, засновника Харківського університету, державного і громадського діяча Василя Назаровича Каразіна (1773–1842).

Василь Назарович народився в с. Кручик Богодухівського повіту на Слобожанщині (сучасна Харківська область), здобув гарну початкову домашню освіту, котру поглибив, навчаючись до 17 років у приватних пансіонах для дітей дворян Кременчука (пансіон Х.І. Фільдінга) та Харкова (пансіон І.П. Шульца). Тоді ж був внесений до реєстрів Кірасирського полку. 1791 року розпочав військову службу у Семенівському гвардійському полку, яку поєднував з відвідуванням лекцій у Гірничому корпусі в Петербурзі, що вважався на той час передовим навчальним закладом Російської імперії технічного профілю. Саме в цьому навчальному закладі В.Н. Каразін оволодів науковими методами дослідження, здобув знання з математики, фізики, медицини, хімії, оволодів латиною та європейськими мовами (німецькою та французькою). Тяга до знань, до самоосвітньої діяльності в різноманітних сферах пронизувала всю життєдіяльність «українського Ломоносова». У цей період В.Н. Каразін почав цікавитися суспільно-політичними питаннями, після повернення додому зробив спробу реформування системи управління селянським господарством у власному маєтку.

Після сходження на престол Олександра I, в перші роки царювання якого реалізовувалося багато проектів реформування в соціально-економічних та політико-правових сферах Російської імперії, В.Н. Каразін написав листа імператору про необхідність проведення низки реформ щодо державного господарства¹. Імператор потребував однодумців і союзників, тому після особистої зустрічі з В.Н. Каразіним 1801 року залучив його до кола відомих

¹ Письмо В.Н. Каразина, посланное императору Александру в марте 1801 года // Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д.И. Багалеем. – Изд. Харьков. ун-та, 1910. – 928 с. (с. 1–16).

державних і громадських діячів того часу. Василь Назарович почав брати активну участь у соціально-політичному житті країни, став товаришем і радником Олександра I та мав прямий доступ до імператора без доповіді. Діяльність В.Н. Каразіна як державного діяча була нетривалою (1801–1804 рр.), проте достатньо плідною: активна участь у створенні Міністерства народної освіти, керівництво роботою комісії про училища (одна з центральних установ Міністерства народної освіти), участь у підготовці документів цього міністерства (загальний план гімназій, статuti навчальних закладів всіх ступенів, статут про суспільне виховання) та проект організації Харківського університету. У серпні 1804 року В.Н. Каразіна імператорським указом було звільнено з посади керівника Комісії про училища Міністерства народної освіти за звинуваченням у перевищенні службових повноважень та витрачання службових коштів. В.Н. Каразін повернувся до свого маєтку в с. Кручик, де і провів більшу частину свого життя. Але відійшовши від державної служби В.Н. Каразін продовжував розробляти й реалізовувати різноманітні реформаторські проекти, що стосувалися суспільних та природничих сфер.

Досліджуючи становлення фінансово-правової науки і освіти в університетських центрах Наддніпрянської України протягом першої половини ХІХ ст., основну увагу приділимо характеристиці поглядів В.Н. Каразіна щодо управління державним господарством та заходів стабілізації фінансової системи, а також його ідеям та діяльності, котрі були пов'язані зі створенням системи народної освіти Російської імперії (особливо вищої освіти) та заснуванням Харківського університету.

На початку ХІХ ст. реформування освітньої системи було пов'язане з удосконаленням державного управління в цілому, оскільки подальший розвиток державного господарства вимагав значної кількості фахівців, котрі мали певний рівень освіти. Ми не поділяємо точки зору, що саме В.Н. Каразіну належить ініціатива створення Міністерства народної освіти, оскільки заснування відповідного міністерства було одним із заходів системної перебудови державного управління, до яких було залучено багатьох державних діячів. А саму ідею створення Міністерства народної освіти оприлюднив в 1801 році на засіданні «негласного комітету» (членами якого були В.П. Кочубей, М.М. Новосільцев, П.О. Строганов і А. Чарторийський (Чарторижський)) імператор Олександр I, посилаючись на записку свого вчителя Ф. Лагарпа². Саме ця записка обговорювалася майже півроку вищезазначеними особами і в результаті було прийнято рішення про появу

² Из личных дневников Александра I // Вестник Европы. – 1868. – Кн. 6/

нового міністерства³. Однак питання структури й функцій цього міністерства узгоджувалися протягом 1801–1802 рр. і в цих обговореннях брав активну участь В.Н. Каразін, що підтверджується аналізом архівних документів, здійснених дослідником розвитку російських університетів XVIII – першої половини XIX ст. А.Ю. Андрєєвим, котрий відзначає значну роль у підготовці освітніх реформ на початку XIX ст. барона Ф.І. Клінгера, князя А. Чарторийського, В.Н. Каразіна і М.М. Муравйова⁴. Працюючи в органах управління системи освіти періоду її становлення, В.Н. Каразін долучився до розробки різноманітних документів, що визначали принципи організації цієї освіти та її функціонування. В.Н. Каразін брав участь у підготовці Маніфесту про заснування міністерств⁵, документів, що стосувалися створення Міністерства народної освіти і Харківського університету, Статутів імператорських Московського, Харківського та Казанського університетів. За проектом В.Н. Каразіна Комісією про Училища було укладено Попередні правила народної освіти⁶. Оприлюднені нові архівні матеріали – журнали Комісії про училища, де викладена інформація про сім засідань цієї комісії з 22 жовтня 1802 по 24 січня 1803 рр. (Каразін приступив до справ, починаючи з четвертого засідання, оскільки знаходився у Харкові, де займався справами, пов'язаними з ініціативою заснування університету). Ці архівні джерела підтверджують, що саме В.Н. Каразіну належить ідея заснування університету у Харкові та що саме ним повністю підготовлено всі частини «Накреслення статуту про суспільне виховання», що окреслювали діяльність початкових, уїзних, губерньських училищ та університетів⁷.

Розглянемо базові положення окремих документів. У сьомому параграфі маніфесту про заснування міністерств визначалися функції Міністерства народної освіти – «воспитание юношества и распространение наук» – та структура міністерства, до якого входили «Главное Училищное Правление со всеми принадлежащими ему частями, Академию Наук, Российскую Академию, Университеты и все другие училища, кроме предоставленных особенному попечению Любезнейшей Родительницы Нашей Императрицы Марии Федоровны, и находящимся по особому повелению Нашему в управлении других особ или мест, Типографии частные и казенные, исключая

³ Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Т. 1. Российские университеты и устав 1804 года. – М.: Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 2002. – 416 с. (с. 133).

⁴ Андреев А.Ю. Московский университет в общественной и культурной жизни России начала XIX века. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 312 с. (с. 43).

⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 20406. – 1120 с. (с. 243–248).

⁶ Предварительные правила народного просвещения по проекту Каразина. 24 января 1803 г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 1. – СПб., 1875. – 1864 с. (с. 22–23).

⁷ Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII — первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – М.: Знак, 2009. – 648 с. (с. 373–381).

из сих последних состоящие также под непосредственным чьим-либо ведомством Цензуру, издание ведомостей и всяких периодических сочинений, народные Библиотеки, собрания крепостей, натуральные кабинеты, музеи и всякие учреждения, какие впредь для распространения науки заведены быть могут»⁸. Восьмого серпня 1802 року відповідно до імператорського указу створювалася Комісія про училища, що підпорядковувалася міністру народної освіти, до складу якої входили тайні радники князь Адам Чарторийський і граф Северин-Потоцький; генерал-майори Клінгер і Хітрову; академіки, статські радники Озерецьковський і Фус. Колезького радника В.Н. Каразіна було призначено керівником цієї комісії⁹. Комісія про училища отримувала та узагальнювала інформацію про навчальні заклади різного рівня по губерніях Російської імперії, визначала заходи, необхідні для подальшого розвитку освіти в різних регіонах. Головною метою функціонування Комісії про училища було визначення місць, де було б доцільним заснування університетів як освітніх центрів. Під час перебування на посаді керівника справ головного управління училищ Каразіним було засновано спеціальний журнал міністерства «Щомісячні твори про успіхи народної освіти». Розробки В.Н. Каразіна становили основу Попередніх правил народної освіти, що були затверджені 24 січня 1803 року¹⁰. Згідно цих правил визначалися чотири види училищ (приходські, уїзні, губернські або гімназії та університети) та визначався порядок їхнього створення й управління. В навчальних округах створювалися університети «для преподавания наук в высшей степени». Відповідно до цих правил створювався перший університет на території Наддніпрянської України – Харківський, «во уважение патриотического приношения, предложенного дворянством и гражданством сей губернии»¹¹, що було беззаперечною заслугою В.Н. Каразіна. У січні 1803 року Комісію про училища було реорганізовано в Головне правління училищ – вищий радний орган міністерства. Каразін залишався керівником цієї установи, проте він все менше часу працював у центральних органах, оскільки займався створенням університету в Харкові. Університет за проектом В.Н. Каразіна являв собою конгломерат кількох вищих професійних станових училищ, що існували на пожертви громади без залучення державних коштів. Університет складався з дев'яти відділень (загальних знань, приємних мистецтв, богословське, громадянських знань, військове, лікарське, громадянських мистецтв, наукове і художнє). Для осіб нижчих станів Каразін планував при університеті

⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 20406. – 1120 с. (с. 246).

⁹ Там само (с. 248).

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 20597. – 1120 с. (с. 437–442).

¹¹ Там само (с. 439).

відкриття училища сільського домоведення та школи ремесл і рукоділля. Управління університетом за проектом повинен був здійснювати Керуючий комітет, котрий очолював директор; університетські відділення очолювали або декани, або керівники відділень, які мали свої зібрання для розподілу лекцій¹². Проект В.Н. Каразіна, в якому він проявив свій оригінальний розум і широкі, але непрактичні плани¹³, розглядався на засіданні Головного правління училищ і не знайшов підтримки; він суперечив просвітницько-централізаторській імперській політиці, відповідав в першу чергу інтересам місцевого дворянства.

5 листопада 1804 року було затверджено Статут імператорського Харківського університету¹⁴ із затвердженням штатів для Московського, Харківського і Казанського університетів. Харківський університет, як і інші університети Російської імперії було створено за німецькою моделлю; статут університету лише за деякими статтями відрізнявся від статутів Московського і Казанського університетів. Відповідно, можна говорити про перший загальний статут російських університетів 1804 року.

Існують різні наукові підходи щодо трактування ролі В.Н. Каразіна у процесі заснування Харківського університету. Ми не будимо зупинятися на аналізі протилежних точок зору, автори яких рішення про створення університету виключно пов'язують з іменем В.Н. Каразіна¹⁵ або, фальсифікуючи історію, заперечують його будь-який вклад у створення університету¹⁶. Проаналізуємо науково виважені аргументовані підходи сучасних харківських істориків. Професор С.І. Посохов¹⁷ відзначає, що заснування Харківського університету – це частина державного проекту створення системи освіти Російської імперії. Вибір Харкова визначається його геополітичним положенням та наявністю колегіуму, випускники якого могли ставати студентами. Проте, саме В.Н. Каразін ініціював і саму ідею відкриття університету у даному місті (Харків не згадувався у жодному попередньому університетському проекті), і збір коштів громади на реалізацію цієї ідеї, і, фактично, керував усіма роботами зі створення університету¹⁸. Таким чином,

¹² Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. – Изд. Харьк. ун-та, 1910 (с. 523–534).

¹³ Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета по неизданным материалам. – Харьков, 1893–1898. – Т. 1 (с. 61).

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVIII. № 21499. – 1326 с. (с. 589–607).

¹⁵ Лавровський Н.А. Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета // Журнал Министерства народного просвещения. – 1872. – № 1 – С. 57–106; № 2. – С. 197–247.

¹⁶ И-в. В.Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета, или Повесть о том, как историк может сделать из мухи слона. – Х.: Т-во «Печ. С.П. Яковлева», 1905. – 45 с.

¹⁷ Посохов С.И. «Непонятный» vs «непонятый» В.Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. – М., 2015. – Вып. 51. – С. 64–93.

¹⁸ Там само (с. 79–82).

С.І. Посохов розглядає як рівнозначні складові: імперську політику – ініціативу В.Н. Каразіна – місцеву громаду і вважає, що саме їхнє рівнозначне поєднання забезпечило відомий результат.

Професор В.В. Кравченко відходить від аналізу об'єктивних передумов заснування Харківського університету й аналізує мотиви головних учасників цих подій: російського уряду, В.Н. Каразіна, слобідських станів, польського дворянства тощо¹⁹. В.В. Кравченко зазначає, що думка заснувати університет у Харкові виникла в урядових колах, які опікувалися освітньою реформою Російської імперії і до яких тоді належав В.Н. Каразін, котрий першим і озвучив цю ідею. Аргументами В.Н. Каразіна на користь Харкова були: унікальне геополітичне становище Слобожанщини в Російській імперії (розташована на шляхах, що пов'язували центральну Росію з Новоросією і Кавказом) та урахування зовнішньополітичних планів уряду стосовно Греції і Балкан. Мотивація В.Н. Каразіна, на думку В.В. Кравченка, ґрунтувалася на реалізації власної моделі університету, на протигагу гетингенської університетської системи, що стимулювало його давати дворянству обіцянки приватного чи громадського характеру, підтверджуючи особистий вплив на імператора. У свою чергу, слобідське дворянство та міщанство у відповідь на свою добровільну пожертву на користь університету (до 400 тис. рублів) очікувало на окремі права та привілеї. Сума 400 тис. рублів підтверджується документально²⁰, проте у формулярному списку, поданому в Сенат, В.Н. Каразін наводить суму пожертвувань 618 тис. рублів²¹. Польські магнати А. Чарторийський та С. Потоцький підтримали ідею відкриття університету у Харкові, оскільки спільно відстоювали ідею університету у Вільні у піку Києву. Задум Харківського університету не загинув з опалою В.Н. Каразіна, оскільки мав підтримку впливової «польської» партії, а також у суспільстві набуло розголосу рішення харківської громади про добровільну пожертву на користь університету. На питання: «Чому ж усе-таки перемиг Харків, який поступався Києву за всіма параметрами?», В.В. Кравченко дає відповідь: «Ні Київ, ні Полтава, ні Чернігів не знайшли свого Каразіна». Незважаючи, на зазначений автором мотиваційний підхід, його реалізація ґрунтується на значній кількості фактологічного матеріалу, листах самого Каразіна, наукових розвідках інших дослідників, що робить його логічним і науково обґрунтованим. У зв'язку з тим, що особисті щоденники В.Н. Каразіна майже

¹⁹ Кравченко В.В. Університет для України / Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К.: «Часопис «Критика», 2011. – 546 с. (с. 87–132).

²⁰ О взносе дворянством Слободско-Украинской губернии для Харьковского университета 400,000 рублей от 25 мая 1803 г. // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.1. – СПб., 1875 (с. 68).

²¹ Канцелярия харьковского губернского прокурора. Держархів Харківської обл., ф. 7, оп 2. Спр. 1029, арк. 1, 1 зв.

не збереглися, ми не можемо чітко визначити його особисті мотиви вище перелічених вчинків і вони залишаються, ймовірно, різномотивованими. А при дослідженні різноманітних історичних явищ і процесів потрібно враховувати як об'єктивні, так суб'єктивні чинники.

Створений Харківський університет ставав центром навчального округу, що охоплював Слобідсько-Українську, Орловську, Воронежську, Курську, Чернігівську Полтавську, Миколаївську, Таврійську, та Катеринославську губернії; попечителем університету було призначено таємного радника графа Потоцького²². Урочисте відкриття Харківського університету відбулося 17 січня 1805 року. На цей захід В.Н. Каразіна не було запрошено, оскільки його було відправлено у відставку у серпні 1804 року. Протоієрей В. Фотієв – настоятель Вознесенської церкви у м. Харкові (у приватному листі до нього В.Н. Каразін вперше висловив ідею про університет у Харкові) – 17 січня 1805 року після урочистого відкриття Харківського університету, писав Каразіну: «Исполнилось наше желание и ревностнейшее попечение о благе общем. Великое собрание дворян и гражданства из других губерний было поражено удовольствием и радостью; самые зоицы в восторге духа искали Вас, спрашивали и признавались, что счастьем сим, сверх всякого чаяния. Украина Вам единственно обязана, те, кои Вам преданы, коим сердечные чувства и намерения Ваши известнее прочих, с восхищением благословляли ваше имя. Итак, если упрямая судьба воспрепятствовала Вам насладиться торжественным открытием предприятий Ваших, то, конечно, незазорная совесть утешает вас не только в последующее время, но и ныне исполнением такового намерения, которое делает славу и честь отдаленному потомству»²³. 28 березня 1805 року попечитель Московського університету М.М. Муравйов у листі до В.Н. Каразіна повідомляв про присудження йому звання почесного члена Московського університету й відзначав його відданість освітній справі й розвитку освітньої системи²⁴. 1811 року В.Н. Каразіна обрано почесним членом Харківського університету відповідно до рішення вченої ради університету: «Совет подвигнут был к выборам этого мужа, помимо выдающихся познаний, которыми он отличается, еще также чувством благодарности; ибо единственно его старанию и труду нужно приписать учреждение в Харькове университета»²⁵. У процесі підготовки до 70-річчя заснування університету уродженець Слободсько-Української губернії

²² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 20598. – 1120 с. (с. 442).

²³ Багалея Д.И. Опыт истории Харьковского университета по неизданным материалам. – Харьков, 1893–1898. –Т. 1 (с. 202).

²⁴ Письмо Муравьева М.Н. Каразину В.Н. от 28 марта 1805 года // Русская старина, 1900. – № 4. – С. 186.

²⁵ Лавровский Н. А. Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета // Журнал Министерства народного просвещения. – 1872. – № 1 –С. 57–106 (с. 101).

літератор Г.П. Данилевський висунув ідею спорудження пам'ятника В.Н. Каразіну як відомому українському суспільному діячеві²⁶. Обговорення питання про спорудження йому пам'ятника біля Харківського університету та анонімна стаття²⁷, де розвінчувалися суспільні заслуги В.Н. Каразіна, стали каталізаторами гострої дискусії щодо оцінки поглядів В.Н. Каразіна на різноманітні соціально-економічні та політико-правові процеси, а також на результати його діяльності. Професором Харківського університету Д.І. Багалієм було випущено серію праць, присвячених висвітленню ролі В.Н. Каразіна у заснуванні Харківського університету, а також укладання зібрання творів і листів В.Н. Каразіна, що було приурочено до відкриття його пам'ятника²⁸. Д.І. Багалій зазначав, що вирішив взятися за цю роботу «...дабы не только ученый мир, но и широкие круги общества могли иметь материал для воссоздания собственной оценки его личности и сочинений и проверки подчас разноречивых отзывов о нем современных исследователей»²⁹.

1875 року було засновано стипендію імені В.Н. Каразіна³⁰, 1879 року узгоджено процедуру її призначення³¹. 1892 року у м. Харкові відбулося вшанування пам'яті В.Н. Каразіна у зв'язку з 50-річчям від дня його смерті. Серед низки запланованих заходів було проведення урочистостей щодо

²⁶ Держархів Харківської обл., ф. 45, оп 18, спр. 76, арк. 1-2 зв.

²⁷ И-в. В.Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета, или Повесть о том, как историк может сделать из мухи слона – Х.: Т-во «Печ. С.П. Яковлева», 1905. – 45 с.

²⁸ Багалей Д.И. Заметки и материалы по истории Харьковского университета. Новые данные для биографии В. Н. Каразина / Д. И. Багалей. — Х.: [б. и.], 1905. — 84 с.; Багалей Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.): в 2 т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. — Х.: [б. и.], 2004. — Т. 2. — 982 с.; Багалей Д.И. К биографии В.Н. Каразина / Д.И. Багалей // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — 1891. — Т. 3. — С. 307–311; Багалей Д.И. Как готовится Харьковский университет к своему столетнему юбилею / Д.И. Багалей // Очерки из русской истории. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 441–446; Багалей Д.И. Каразин Василий Назарович / Д.И. Багалей // Энциклопедический словарь / под ред. К.К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. — СПб., 1895. — Т. 14. — С. 424–425; Багалей Д.И. Назарий Александрович Каразин и его колокол / Д.И. Багалей // Киевская старина. — 1892. — № 11. — С. 163–175; Багалей Д.И. Научная критика, памфлет или пасквиль? (По поводу брошюры г. И-ва «В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета») / Д. И. Багалей // Очерки из русской истории. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 584–599; Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): в 2 т. / Д. И. Багалей. — Х.: Паровая тип. и литогр. М. Зильберберг, 1893–1904. — Т. 1: 1802–1815 гг. — 203 с.; Багалей Д.И. Просветительная деятельность Василия Назаровича Каразина / Д.И. Багалей. — Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1893. — 31 с.; Багалей Д.И. Разбор медальных сочинений о В.Н. Каразине / Д.И. Багалей // Очерки из русской истории. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 572–583; Багалей Д.И. [Рецензия] / Д.И. Багалей // Киевская старина. — 1891. — № 4. — С. 499–503. — Рец. на кн.: Абрамов Я.В. В.Н.Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность / Я.В. Абрамов. — СПб.: Тип. Товарищ. «Общественная польза», 1891. — 96 с.; Багалей Д.И. Роль В.Н. Каразина, С.О. Потоцкого и И.Ф. Тимковского в первоначальном устройении Харьковского университета / Д.И. Багалей // Очерки из русской истории / Д.И. Багалей. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 305–314; Багалей Д.И. Чем обязан В.Н. Каразину Харьковский университет / Д.И. Багалей // Харьковские губернские ведомости. — 1889. — 27 мая; Багалей Д. И. Pro domo sua. По поводу брошюры г. И-ва «В.Н.Каразин — мнимый основатель Харьковского университета» / Д.И. Багалей // Очерки из русской истории. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 600–603.

²⁹ Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. — Изд. Харьков. ун-та, 1910. С. XVIII.

³⁰ Держархів Харківської обл., ф. 45, оп 18, спр. 76, арк. 3, 8 зв.

³¹ Держархів Харківської обл., ф. 3, оп 270, спр. 169, арк.3, 3 зв. Фонд «Канцелярія харківського губернатора.

вшанування пам'яті вченого у Харківському університеті, а також роз'яснення учням міських училищ значення цієї особи в справі народної освіти³². Пам'ятник В.Н. Каразіну було відкрито лише у червні 1907 року в університетському саду; за радянської доби його було переміщено; 1999 року Харківський університет отримав ім'я В.Н. Каразіна. на честь свого засновника, а сам В.Н. Каразін «став символом, за який університету прийшлося боротися»³³.

В.Н. Каразін як допитливий реформатор висловив значну кількість ідей щодо реформування фінансово-правового та економічного життя суспільства. Дослідники історії економічної думки розглядають В.Н. Каразіна, як особу, що зробила суттєвий внесок у забезпечення суспільного прогресу країни в період її переходу від традиційного до індустріального соціально-економічного розвитку та разом з професорами М.А. Балудянським, Т.Ф. Степановим, К.К. Гаттенбергом, І.В. Платоновим, П.І. Сокальським, Д.П. Журавським, І.В. Вернадським та ін. персоніфікував ідеї вітчизняного лібералізму³⁴. В.Н. Каразіна також розглядають як одного із засновників класичної традиції в українській фінансовій науці, який одним з перших вказав на колоніальне становище країни в складі Російської імперії, обґрунтовуючи поступову втрату нею фінансово-економічної самодостатності. Він пропонував порядок (із встановленням справедливих законів), який істотно обмежуватиме державну власність з метою забезпечення системи ефективнішого управління державними фінансами³⁵. У зв'язку з тим, що В.Н. Каразін виклав у своїх творах пропозиції щодо фінансово-економічного розвитку державного господарства, де суттєву роль відігравали аграрно-селянські проблеми, то в окремих дослідженнях його розглядають як представника української паралелі фізіократизму³⁶. В.В. Небрат розглядає В.Н. Каразіна як прихильника ліберального курсу розвитку фінансово-економічної сфери на теоретичній основі класичної політичної економії³⁷. Таким чином, у фінансово-економічних дослідженнях В.Н. Каразіна розглядають як прихильника концепції економічного лібералізму, у той же час в історичних дослідженнях постать В.Н. Каразіна досить часто подається в рамках консервативного напрямку. Ми підтримуємо підхід, що консерватизм не є єдиною ідейною

³² Держархів Харківської обл., ф. 45, оп 1, спр. 1770, арк.3, 3 зв. Фонд «Харківська міська управа».

³³ Посохов С. И. «Непонятный» vs «непонятый» В.Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории, 2015. – Вып. 51. – С. 64–93 (с. 89).

³⁴ Історія економічних учень: підручник. У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В.Д. Базилевича. – 2-ге вид. – К.: Знання, 2005. – 567 с. (с. 14).

³⁵ Опарін В.М., Федосов В.М., Юхименко П.І. Українська класична школа публічних фінансів // Фінанси України. – 2015. – № 10. – С. 7–34 (с. 15).

³⁶ Злупко С.М. История экономической теории. – К.: Знание. 2005. – 719 с. (с. 183–193).

³⁷ Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні. Монографія. – К.: НАН України, Ін-т екон. та прогноз., 2013. – 584 с. (с. 117–126).

позицією та проявляється в різних формах³⁸. Теза про консерватизм В.Н. Каразіна ґрунтується на підтримці ним самодержавства, але це не заперечує його ідеї щодо державного реформування фінансово-економічної сфери на принципах ліберального раціоналізму. При аналізі ідей В.Н. Каразіна щодо фінансово-правової проблематики, будемо спиратися на його твори, на основі аналізу яких зробимо висновок – до якого економічного напрямку вони тяжіють.

З позицій дослідження розвитку фінансово-правової науки в Російській імперії в першій половині XIX ст. інтерес становить знаменитий лист імператору Олександру I, написаний В.Н. Каразіним у березні 1801 року, де автор пропонує певні політико-правові та соціально-економічні перетворення. Необхідною умовою цих змін Каразін вважає довіру до правосуддя, яке «задає правильний рух головним колесам державного потягу»³⁹, в свою чергу правосуддя ґрунтується на розробках законодавчої науки, що має значну кількість нових ідей, реалізація яких сприятиме добробуту підданих⁴⁰. Окрім правосуддя, рушійними силами суспільного розвитку В.Н. Каразін вважає свободу, відповідальність, громадську активність, що досягаються освітою та вихованням. Положення про взаємозв'язок права, механізмів реалізації законів та моральних основ суспільства відображають інституціональні засади поглядів В.Н. Каразіна. Також у листі В.Н. Каразіна цареві піднімаються питання співмірності повинностей підданих; скорочення державних видатків, через застосування принципу економії до державного господарства та ведення обліку за використанням державного майна. Державне господарство розглядає як основу народного добробуту. В іншому творі того ж періоду В.Н. Каразін відзначає необхідність ефективної системи державних установ, що виконують управлінські функції, та наявність ефективної законодавчої бази; процитуємо автора: «Счастлив тот народ, где правительство первейшим долгом почитает мудрыми учреждениями водворить в сердце уверенность в безопасности...где ясность законов, из единого общего источника происшедших, не только прекращает тяжбы в самом их начале, но и делает их редкими, дав каждому чувствовать свои права и отношение их к правам ближнего»⁴¹.

³⁸ Посохов С. И. «Непонятный» vs «непонятый» В.Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории, 2015. – Вып. 51. – С. 64–93 (с. 75).

³⁹ Письмо В.Н. Каразина, посланное императору Александру в марте 1801 года // Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д.И. Багалеем. – Изд. Харьков. ун-та, 1910. – С. 1–16.

⁴⁰ Там само (с. 5).

⁴¹ Мысли относительно до присутственных мест (15-го мая 1801 года) // Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д.И. Багалеем. – Изд. Харьков. ун-та, 1910. – 929 с. (с. 17).

В.Н. Каразін великого значення надавав економічній науці та значну кількість праць присвятив «домоводству», як національному господарству та «порядку управления всякой собственностью, доставляющей способы к жизни»⁴². У концепції «домоводства» В.Н. Каразін виступає не лише як прихильних економічних знань, але і як дослідник демографічних процесів Слобідської України⁴³, а також як аналітик статистичної інформації Слобідсько-Української губернії⁴⁴. У багатьох працях В.Н. Каразіна фінансово-економічного змісту простежуються його ідеї щодо необхідності державного втручання у законодавчу сферу та створення дієвої системи управління державними фінансами. В.Н. Каразін як землевласник проголошував власність поміщиків на землю недоторканою, прагнув зберегти поміщицьке землеволодіння, але розуміючи неефективність використання застарілих форм господарювання в поміщицькому господарстві, розробляв проекти регламентації повинностей, зменшення залежності закріпачених селян від поміщиків та поступового переходу до товарно-грошових відносин на селі. В.Н. Каразін як винахідник розумів необхідність удосконалення сільськогосподарської техніки, застосування нових способів обробки сільськогосподарських земель, сортового посівного матеріалу тощо. Він наголошував, що управління державними селянами є неефективним, не мотивує до підвищення продуктивності їхньої праці та, відповідно, не сприяє розвитку державного господарства в цілому. Таким чином, В.Н. Каразін розглядав землю як основний виробничий ресурс, а власність поміщиків як капітал, який має забезпечувати певний зиск.

Василь Назарович пропонував реструктурувати власність казни, продавши частину державної власності приватним власникам для підвищення ефективності її використання, зростання доходів державного бюджету та засіб зростання курсу національної валюти. Незважаючи на те, що провідну роль у спадщині В.Н. Каразіна відігравали аграрно-селянські проблеми, промисловості й торгівлі дослідник відводив значущу роль у господарському розвитку. Каразін як прихильник розвитку вітчизняної промисловості (особливо легкої і харчової), котра за його ідеями могла б розвиватися на основі власних капіталовкладень та вітчизняних фахівців, відзначає втрату

⁴² Каразин В. Речь о прользе просвещения в домоводстве // Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. – Изд. Харьков. ун-та, 1910. – 929 с. (с. 217).

⁴³ Каразин В. Объяснительная записка В.Н. Каразина министру внутренних дел графу Виктору Павловичу Кочубею (13 мая 1820 г) // Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. – Изд. Харьков. ун-та, 1910. – 929 с. (с. 123–154).

⁴⁴ Объяснение подробной таблицы обстоятельств народонаселения в Слободско-Украинской губернии // Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. – Изд. Харьков. ун-та, 1910. – 929 с. (с. 382–394).

економічної самодостатності України в складі Російської імперії⁴⁵. Щодо торгівлі, то В.Н. Каразін вважав, що втручання держави у внутрішню торгівлю порушує процес її розвитку, а щодо зовнішньої торгівлі, то вона «оживляет все части политического тела»⁴⁶, відіграє активну роль у розвитку промисловості й потребує захисту від зовнішньої конкуренції. В.Н. Каразін усвідомлював регулюючий вплив податків на розвиток промисловості та торгівлі. В.Н. Каразін розробляє власну концепцію оподаткування, що містить об'єкт оподаткування, класифікацію податків, механізм стягування і перекладання податків; свої висновки автор підкріплює статистичною інформацією щодо власного поміщицького маєтку⁴⁷. За В.Н. Каразіним податки призначені для: 1) утримання уряду, що опікується цілісністю та добробутом суспільства, а також для утримання храмів та їхніх служителів; 2) зовнішнього захисту (тобто утримання війська та департаменту зовнішніх відносин); 3) особистого захисту кожного громадянина (тобто утримання поліції та карних судів); 4) охорони та забезпечення права власності (тобто утримання цивільних та комерційних судів). Перші три призначення передбачають стягнення особистих податків, а четверте – стягнення з майна⁴⁸. Каразін виступав за введення двох видів податків (особистий податок і податок з майна) та станову рівність в оподаткуванні: «Личная подать, или просто подать должна быть всеобщая, не терпящая никакого исключения, но умеренная и для всех относительно равная, поскольку все, от первейшего богача до последнего работника в рубищах без собственности и приюта скитающегося, имеют одинаковую нужду в показанных трех предметах»⁴⁹. Збір для захисту права власності (4-те призначення), за авторською концепцією, повинен бути пропорційним власності. В.Н. Каразін пропонує стягувати податки з осіб віком від 20 до 60 років, причому з 20 до 40 років особи повинні компенсувати податкову недоїмку, яка накопичилась з їхнього народження до 20 років; пільги в оподаткуванні мають батьки з багатодітних сімей. Таким чином, новітніми авторськими ідеями В.Н. Каразіна щодо податкової системи було: скасування становості в оподаткуванні, прогресивні вимоги щодо зниження податків та визначення їхнього оптимального розміру та диференціація податків за статками, віком та чисельністю дітей у родині.

⁴⁵ Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні. Монографія. – К.: НАН України, Ін-т екон. та прогноз., 2013. – 584 с. (с. 119–120).

⁴⁶ Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. – Изд. Харьков. ун-та, 1910. – 929 с. (с. 23).

⁴⁷ Каразин В. Практическое защищение против иностранцев существующей ныне в России подчиненности поселян их помещикам // Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. – Изд. Харьков. ун-та, 1910. – 929 с. (с. 62–99).

⁴⁸ Там само (с. 90).

⁴⁹ Там само (с. 91).

Стабільність фінансової системи держави В.Н. Каразін обґрунтовано пов'язував з курсом національної грошової одиниці. Проаналізувавши за значний проміжок часу коливання курсу російського рубля, В.Н. Каразін узагальнив такі причини цього процесу: «уменьшение внутреннего достоинства монеты, умножение надобности в чужестранных товарах, количество россиян, путешествующих в чужие края, несравненно превышающее число иностранцев, которые у нас задерживают свои деньги, перевод российских ... денег через иностранные конторы, наконец накопление разного рода государственных векселей, без выплаты остающихся»⁵⁰. В.Н. Каразін в дусі товарної концепції грошей класичної політичної економії пов'язує стабільність національної валюти з розвитком державного господарства, тобто практично на 100 років раніше за трансакційний варіант І. Фішера, (який у праці «Купівельна спроможність грошей», 1911 р., формалізував висновки Д. Хьюма щодо взаємозв'язку зростання грошової маси і виробництва⁵¹) показує, що надійним засобом зміцнення купівельної спроможності грошей є розвиток господарства. При цьому, В.Н. Каразін акцентував увагу на негативних наслідках для фінансово-грошової системи країни іноземного кредитування, яке окрім демонстрації боргового фінансування бюджетного дефіциту, слабкості зовнішньої торгівлі, також посилює політико-економічну залежність держави від іноземців. В.Н. Каразін не лише проаналізував механізм динаміки валютного курсу, але й запропонував заходи стабілізації фінансово-кредитної системи держави шляхом підвищення ефективності функціонування державної власності, скорочення бюджетних витрат, приросту випущеної продукції та регулюванням обігу асигнацій.

На основі вище охарактеризованих ідей В.Н. Каразіна щодо реформування фінансово-правової та економічної сфер життєдіяльності держави, можна зробити такі висновки. По-перше, основою дієвої системи управління державним господарством є законодавча база, що ґрунтується на наукових розробках і потребує кваліфікованих фахівців. По-друге, основними напрямками підвищення ефективності функціонування державного господарства є економічна свобода, забезпечення прав власності, вдосконалення системи оподаткування, збалансованість доходів і витрат державної казни, стабільність грошово-кредитної сфери. По-третє, головну роль у фінансово-економічному розвитку державного господарства відіграє

⁵⁰ О причинах постепенного упадка курса в России и о средствах поднять оный // Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. – Изд. Харьков. ун-та, 1910. – 929 с. (с. 23–35, 24).

⁵¹ Опарін В.М., Федосов В.М., Юхименко П.І. Українська класична школа публічних фінансів // Фінанси України. – 2015. – № 10. – С. 7–34.

аграрна сфера й аграрно-селянські проблеми потребують державних перетворень. По-четверте, розвиток промисловості й торгівлі сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності національного державного господарства, а активна протекціоністська політика держави сприятиме захисту від іноземної конкуренції.

Особистість В.Н. Каразіна продовжує викликати дослідницький інтерес, багато аспектів його життя, поглядів і результатів діяльності залишаються дискусійними і потребують подальшого вивчення і узагальнення. Аналіз фінансово-економічних ідей В.Н. Каразіна дозволяє відповісти на питання щодо їхньої належності до певної економічної школи. Якщо виділити найважливіші ідеї вчення фізіократів: а) критика меркантилізму й дослідження не сфери обігу, а сфери виробництва, до якої належить сільське господарство – основа багатства держави; б) теорія «природного порядку», що пов'язана з визнанням об'єктивного та закономірного розвитку ринкових відносин, що мають природний характер, божественне походження та ґрунтується на економічній свободі та недоторканості приватної власності; в) концепція «чистого продукту», що створюється у землеробстві завдяки природній родючості землі та виступає у формі ренти; г) класовий поділ суспільства на основі економічного критерію – участі у створенні та розподілі суспільного багатства⁵², то можна констатувати дотичність ідей В.Н. Каразіна до економічної школи фізіократів, в працях вчених якої знайшли відображення теоретико-методологічні особливості еволюції класичної політичної економії у Франції в другій половині XVIII ст. Аналіз фінансово-економічних проєктів В.Н. Каразіна, котрі стосувалися державного фінансового управління, системи грошового обігу й аграрно-селянських проблем, дозволяє зробити висновок, що В.Н. Каразін, як особа з державницьким мисленням, виступав за ліберальний курс розвитку фінансово-економічної сфери на засадах законності, технічної модернізації, що були нерозривно пов'язані зі зростанням рівня освіченості населення. Беззаперечним є вклад В.Н. Каразіна у становлення освітньої системи Російської імперії початку XIX ст. і заснування Харківського університету.

3.2. Фінансово-правова, освітня та просвітницька діяльність Д.М. Княжевича

Княжевич Дмитро Максимович (1788–1844) – дворянин сербського походження, старший брат міністра фінансів О.М. Княжевича, народився у

⁵² Злупко С.М. История экономической теории. – К.: Знание, 2005. – 719 с. (с. 160–162).

Санкт-Петербурзі, освіту здобув у новоствореній у той час Казанській гімназії. З 1802 року був прикріплений до міністерства фінансів (експедиції з державних доходів), де розпочав службу 1805 року і продовжував її по цьому міністерству до 1837 року. Одночасно з чиновницькою службою вивчав іноземні мови, поглиблював свій освітній рівень, спілкувався з найосвіченішими людьми того часу. Протягом 1813–1820 рр., був бухгалтером ліквідаційної комісії російської армії і жив у Празі, а потім у Відні. У той час генерал-інтендантом російської армії був Є.Ф. Канкрін, під керівництвом якого працював Д.М. Княжевич і заслужив його довіру. З 1821 року експедиція з державних доходів була реорганізована в Департамент державного казначейства міністерства фінансів і Д.М. Княжевича призначено керівником розпорядчого відділення цього департаменту. 1823 року Є.Ф. Канкрін став міністром фінансів Російської імперії і змінилися пріоритети фінансової політики, що стала спрямовуватися на бездефіцитні бюджети, скорочення державних витрат, зростання доходів державного бюджету, й, відповідно, на боротьбу із зловживаннями та казнокрадством. Реалізація протекціоністського тарифу 1822 року призвела до зростання контрабанди і Є.Ф. Канкрін призначає Д.М. Княжевича віце-губернатором Санкт-Петербургу (1824–1827 рр.) для припинення зловживань на митниці⁵³. В результаті активного особистого втручання Д.М. Княжевича казна додатково отримала близько 9 млн. руб. доходу, а особистий вклад віце-губернатора Санкт-Петербургу був високо оцінений (виплачена премія у розмірі 10 тис. рублів, грошова допомога 4 тис. рублів та присвоєно чин статського радника)⁵⁴. З 1827 року реорганізацію митниці було завершено і в січні 1827 року Д.М. Княжевич став віце-директором департаменту державних маєтностей і почав займатися винними відкупамі. Цю діяльність довірили Д.М. Княжевичу не лише тому, що він користувався довірою Є.Ф. Канкріна, а й тому, що міністр фінансів знав, що він обізнаний з цією справою на практиці (брати Княжевичі неофіційно займалися відкупними питейними операціями та надавали анонімно гроші під заставу для перекупки питейних домів петербурзькому відкупнику Фейгіну, що приносило їм значні прибутки). Відкупні операції були формою фінансового підприємництва в умовах кріпосництва в Російській імперії першої половини XIX ст.⁵⁵ З 1830 року, отримавши чин дійсного статського радника, Д.М. Княжевич посів місце директора канцелярії міністра фінансів, а з наступного року при збереженні посади директора канцелярії став керівником департаменту державного казначейства, а потім –

⁵³ Хромов П.А. Очерки экономики докапиталистической России. – М.: Наука, 1988. – 312 с. (с. 230).

⁵⁴ Кисловский Ю.Г. Контрабанда: история и современность. – М.: ИПО «Автор», 1996. – 430 с. (с. 52).

⁵⁵ Разманова Н.А. «...Способен и достоин»: Д.М. Княжевич в министерстве финансов (1805–1837 гг.) // Гуманитарные науки. – 2012. – № 5. – С. 97–106 (с. 102).

директором цього департаменту. 1837 року Д.М. Княжевича було обрано членом Російської академії, оскільки з 1824 року він брав постійну участь в роботі вченого комітету з гірничої та соляної частин, а потім і лісової; займався літературної діяльністю, написав ряд науково-популярних статей, а також разом з братами – Олександром і Владиславом видавали літературні твори⁵⁶.

Отримавши у липні 1837 року посаду попечителя Одеського навчального округу – представника міністерства народної освіти, котрий призначається імператором для керівництва освітньою системою на певній території – Д.М. Княжевич починає займатися активною адміністративною, суспільною та просвітницькою діяльністю. М.І. Греч – письменник, видавець, редактор декількох літературних періодичних видань, чиновник міністерства фінансів (1836-1843) та член наукового комітету при міністерстві народної освіти – так описує перехід Д.М. Княжевича в освітню сферу: «По приближению к пятидесятилетию своей жизни, чувствуя утомление от беспрерывных тяжелых трудов по счетной части, Дмитрий Максимович возымел желание, оставить холодный, негостеприимный север, подышать воздухом юга, которым дышали его предки, посвятить труды и познания свои не мертвым цифрам, а живому движению человечества; и как ни трудно было ему расстаться с начальником, к которому привязан он был взаимными узами уважения и доверенности, Княжевич исполнил свое намерение: поступил в должность попечителя одесского учебного округа»⁵⁷. Але більш ймовірною причиною такої різкої зміни на пряму державної діяльності було розірвання відносин з Д.М. Княжевичем тодішнього міністра фінансів Російської імперії, його багаторічного покровителя графа Є.Ф. Канкріна через постійні прохання Д.М. Княжевича збільшити фінансування й розширити штат Департаменту державного казначейства⁵⁸. Достовірно причина конфлікту Є.Ф. Канкріна з Д.М. Княжевичем залишається невідомою, але визнано, що його кар'єрне зростання в фінансово-правовій сфері, якій він присвятив більше тридцяти років своєї життєдіяльності, визначалося високою професійністю та працездатністю.

В жодному випадку дане призначення не можна вважати опалою для Д.М. Княжевича, оскільки посада попечителя навчального округу була почесною, престижною та відповідальною. Попечителями призначали високоосвічених осіб, що мали чин дійсного статського або таємного радника, котрі мали V або IV клас табелю про ранги та мали досвід служби чиновником

⁵⁶ Федорченко В. Императорский дом. Выдающиеся сановники. Энциклопедия биографий. Т. 1. – М.: Бонус, 2000. – 669 с. (с. 549).

⁵⁷ Греч Н.И. Воспоминания о Д.М.Княжевиче. – СПб., 1860. – 16 с. (с. 8).

⁵⁸ Голубев П.И. Записки петербургского чиновника старого времени П.И. Голубева // Русский архив. – 1896. – № 5 (с. 71).

не менше 20-30 років. Відповідно Зводу статутів про цивільну службу при визначенні на посаду враховувалися: стан особи або її походження; вік; знання та навички, а також враховувалися особистісні якості претендента та послужний список⁵⁹.

Одеський навчальний округ було створено за наказом від 30 липня 1830 року⁶⁰, згідно якого всі навчальні заклади м. Одеси, що знаходилися у віданні Харківського університету, підпорядковувалися Рішельєвському ліцею під керівництвом попечителя; 8 листопада 1830 року до складу округу увійшла Бессарабська область, 9 грудня 1832 року – Херсонська і Таврійська губернії, а з 30 травня 1833 року – Катеринославська губернія. Основні напрями діяльності попечителів Одеського навчального округу першої половини XIX ст. (Н.Ф. Покровського, Д.М. Княжевича та М.М. Бугайського), особистий внесок кожного у розвиток освіти у регіоні проаналізовано професором І.С. Гребцовою⁶¹. Д.М. Княжевич став другим попечителем одеського навчального округу після Н.Ф. Покровського, на час «попечительства» якого припало розширення території округу на весь Новоросійський край і Бессарабську область, розповсюдження парафіяльних і повітових училищ, реформування Рішельєвського ліцею, створення місцевого цензурного комітету. Права й обов'язки Д.М. Княжевича, як попечителя округу визначалися новим «Положенням про Навчальні округи» міністерства народної освіти від 25 червня 1835 року⁶². Середні навчальні заклади були виведені з підпорядкування університетів і управління ними цілком зосередилося в руках попечителів та їхніх рад. Повноваження попечителя були істотно розширені; він здійснював загальне керівництво управлінням і канцелярією навчального округу та діяльністю цензурного комітету, займався організацією процесу навчання у ввірених йому навчальних закладах, контролював хід навчально-виховної та морально-етичної роботи викладачів освітніх закладів, особисто контролював навчальні заклади округу, здійснюючи службові поїздки та фіксуючи всі зауваження в ревізійних книгах.

На час приїзду до Одеси Д.М. Княжевича в Одеському навчальному окрузі не було університету – роль головного навчального закладу належала Рішельєвському ліцею. Тому Д.М. Княжевич взяв активну участь у реорганізації цього навчального закладу за новим Статутом. Статут Рішельєвського ліцею від 29 травня 1837 року (що вступав у дію з 1 січня 1838

⁵⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. – Т IX, Ч. I. № 7224. – С. 656.

⁶⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. – Т V (1830). Ч. I. № 3826. – 822 с. (с. 656).

⁶¹ Гребцова І.С. Головні пріоритети діяльності попечителів одеського навчального округу першої половини XIX ст. в контексті персональної історії // Вісник ОНУ. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2017. Т. 22, вип. 2. – С. 117–125.

⁶² Положение об Учебных округах МНП // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – М., 1875. – Т. 2.

року)⁶³ наблизив ліцей до вищого начального закладу (за структурою, навчальними планами та програмами навчальних дисциплін). За Статутом ліцей складався з двох відділень – юридичного та фізико-математичного, при ліцеї функціонувала гімназія та училище східних мов під керівництвом директора ліцею. Органами управління ставали Рада ліцею (до її складу входив директор ліцею, інспектор та всі професори) та Правління, що складалося з попечителя навчального округу, його помічника, директора та інспектора ліцею. До обов'язків Ради ліцею (відповідно § 23 Статуту) належало: 1) обрання професорів та ад'юнктів; 2) обговорення заходів, щодо удосконалення викладання наук; 3) розподіл навчальних курсів та годин на їхнє вивчення; 4) розгляд методів викладання і навчальних матеріалів, що обираються професорами та ад'юнктами; 5) вступні іспити студентів та вихованців до ліцею; 6) вивчення недоліків діяльності професорів та ад'юнктів; 7) розпорядження навчальними і допоміжними установами ліцею (бібліотекою та кабінетами); 8) аналіз творів, що рекомендуються для читання на урочистих зібраннях та друкуються за кошти ліцею; 9) обговорення пропозицій Попечителю навчального округу про справи ліцею, що потребують розгляду та удосконалення. Предмети й обов'язки Правління регламентувалися четвертою главою Статуту й охоплювали господарські та юридичні справи. Професори й ад'юнкти Рішельєвського ліцею повинні були мати ступінь доктора, або у крайньому випадку, магістра того факультету, до якого належала кафедра; вони обиралися Радою ліцею, несли відповідальність за науковість, актуальність, благонадійність змісту предмета, що викладали й виконували навантаження в обсязі не менше восьми годин на тиждень. Студенти зараховувалися до ліцею за результатами вступних випробувань (§ 73); навчання в ліцеї тривало 3 роки; особи, котрі після закінчення ліцею мали схвальні атестати, отримували дванадцятий клас при занятті цивільною службою, а при визначені на військову службу мали однакові права із випускниками університетів. Статутом визначався склад фізико-математичного й юридичного відділення та предмети, що викладалися. Студенти фізико-математичного відділення вивчали такі предмети, як чиста і прикладна математика, фізика та фізична географія, природнича історія, хімія, технологія та комерція. Студентам юридичного відділення викладалися: латина, енциклопедія та історія правознавства, російське законодавство, римське законодавство та практичне судочинство. Загальними для студентів двох вищеназваних відділень були такі предмети, як філософія, російська словесність, загальна і російська історія та статистика. Таким чином, за

⁶³ Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Т. 2. Отд. 1-е: 1825–1839. 2-е изд. – СПб, 1875 (с. 640–649).

структурою управління, навчальною системою та змістом освіти Рішельєвський ліцей наближався до університетів Російської імперії, і саме під керівництвом Д.М. Княжевича активно проходило реформування ліцею відповідно до нового Статуту і закладалися основи для функціонування ліцею як вищого навчального закладу.

Д.М. Княжевич реформував навчальну частину Рішельєвського ліцею відповідно до правил викладання предметів, котрими регламентувався порядок викладання, форма та зміст навчальних курсів («Правила, которыми должны руководствоваться преподаватели лицея в способе преподавания предметов каждого»⁶⁴). Д.М. Княжевич подбав про розширення кафедр ліцею (1838 року було створено кафедру сільського господарства і лісоводства та розпочато викладання судової медицини, політичної арифметики, геодезії, порівняльної географії, російських стародавностей⁶⁵). Викладачі ліцею розробляли програми викладання навчальних предметів із зазначенням змістовних розділів курсу та різноманітних посібників, що покладені в основу викладання, котрі представлялися попечителю для розгляду⁶⁶.

1840 року Д.М. Княжевич підготував «План перетворень навчальної частини ліцею»⁶⁷, де оприлюднив пропозицію щодо заснування третього відділення Рішельєвського ліцею – камерального – для викладання природознавчих, господарських та юридичних дисципліни (реалізовано цю ідею було з 1842-1843 навчального року). У листопаді 1841 року було прийнято рішення про перерозподіл навчальних предметів у Рішельєвському ліцеї у зв'язку з відкриттям камерального відділення⁶⁸, де у вступі зазначалося, що це рішення прийнято на основі клопотання попечителя Одеського навчального округу, яке ґрунтувалося на чотирьохрічних спостереженнях за навчальним процесом ліцею. З позицій дослідження становлення фінансово-правової освіти необхідно зазначити, що на камеральному відділенні починається вивчення предмету «державне господарство і торгівля», на юридичному відділенні – предмету «державне господарство», що змістовно на той час являло собою політичну економію з розділом, присвяченому фінансам. Також на всіх трьох відділеннях ліцею викладалася всесвітня історія із статистикою та російська історія із статистикою, що також підтверджувало широке використання статистичної інформації в історичних дослідженнях. Для підвищення рівня фінансово-правової підготовки студентів юридичного

⁶⁴ Держархів Одеської області, ф. 44, оп. 1 (1839). Спр. 98, арк. 3–10.

⁶⁵ Дмитрий Максимович Княжевич. Некролог. 1844 // Чрезвычайное прибавление к Запискам Одесского Общества Истории и Древностей». 1844. Т. 1. XXIV с. (с. IV).

⁶⁶ Держархів Одеської області, ф. 44, оп. 2 (1840). Спр. 66, арк. 1–15 зв.

⁶⁷ Держархів Одеської області, ф. 44, оп. 2 (1840). Спр. 105, арк. 1–40 зв.

⁶⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. – Т XVI (1841). Ч. 2. № 15010. – 156 с. (с. 37–38).

та камерального відділення для студентської бібліотеки було виписано Звід законів Російської імперії з алфавітним вказівником⁶⁹. А перше камеральне відділення з'явилося в Казанському університеті (1845 р.) за ініціативи міністерства фінансів для підготовки чиновників для управління фінансовою частиною державного господарства, тобто для підготовки фахівців фінансово-правового профілю.

У рамках реалізації концепції «офіційної народності» (три начала формування російської національної ідеї – «православ'я, самодержавство, народність»), висунутою тогочасним міністром народної освіти Російської імперії С.С. Уваровим (1833–1849 рр.). Д.М. Княжевич розробив рекомендації «Про дотримання правил установлених щодо викладання наук у Рішельєвському ліцеї»⁷⁰. У цих рекомендаціях на конкретних прикладах Дмитро Максимович пропонує розвивати національне самопізнання студентів при вивченні російської мови, російської історії і статистики, російського правознавства і закону божого. Наприклад, щодо викладання статистики дає такі пропозиції: «Статистика других государств непременно должна быть сравнительной с российской, т.е. всякий факт их настоящего состояния должен быть поставлен в параллель с отечественным ему фактом русского государственного быта»⁷¹. Також, Д.М. Княжевич як попечитель одеського навчального округу розробив «Програми для викладання усіх предметів в гімназіях і училищах уїзних та приходських», що являли собою педагогічну книгу, в якій нижче та середнє виховання з постійною увагою до віку та потреб вихованців ведеться послідовно, системно з гармонічним викладанням усіх предметів⁷². М.І. Греч відзначає цю розробку Д.М. Княжевича як пам'ятник, що увічніть його ім'я, оскільки він урахував наступність освіти, послідовність викладання навчальних дисциплін, особливості кожної дисципліни («в мельчайших подробностях идет параллельно с другими в неперенной симметрии и гармонии»), вікові та станові особливості учнів, загальні та місцеві потреби вихованців⁷³. У цей період у Рішельєвському ліцеї сформувалося коло високопрофесійних викладачів, завдяки яким навчальний заклад пережив період розквіту в першій половині 1840-х років (юристи В.А. Линовський і М.О. Соловйов, математики Г.К. Брун і В.В. Петровський,

⁶⁹ Держархів Одеської області, ф. 44, оп. 2 (1842). Спр. 39, арк. 1–2 зв; Держархів Одеської області, ф. 44, оп. 2 (1843). Спр. 69, арк. 3. 40 арк.

⁷⁰ Держархів Одеської області, ф. 44, оп. 2 (1840). Спр. 111, арк. 1–31 зв.

⁷¹ Там само (арк. 5).

⁷² Дмитрий Максимович Княжевич. Некролог. 1844 // Чрезвычайное прибавление к Запискам Одесского Общества Истории и Древностей». 1844. Т. 1. XXIV с. (с. V).

⁷³ Греч Н.И. Воспоминания о Д.М. Княжевиче. –СПб, 1860. – 16 с. (с. 9).

історики П.К. Брун і М.Н. Мурзакевич та ін.)⁷⁴. За часи Д.М. Княжевича у Рішельєвському ліцеї відбулося багато позитивних змін: збільшився контингент студентів (протягом семи років чисельність зросла з 20 до 130 студентів); поліпшилась матеріальна база; розширилася кількість і обсяг навчальних предметів; покращилася репутація і збільшився вплив викладачів; почали друкуватися праці викладачів і видаватися «Новоросійський календар», який став енциклопедією про Новоросійський край, його історичні, статистичні, географічні надбання. Відомий історик, археолог, професор М.Н. Мурзакевич у своїх мемуарах так згадує цей період: «Ця установа, як добре заведена машина; дисципліни викладалися скільки можливо сучасно, відповідно вимог тогочасної науки. Професори добросовісно й охоче виконували свою справу; збільшувалася чисельність слухачів та з дня на день зростала довіра і добре ставлення публіки до ліцею. Честь всього цього належала Дмитру Максимовичу»⁷⁵. Очевидно, що саме в цей період функціонування Рішельєвського ліцею формувалися основи для його майбутнього перетворення в Новоросійський університет.

Як попечитель навчального округу Д.М. Княжевич керував діяльністю Одеського цензурного комітету. Завдяки ініціативності та рішучості попечителя було спрощено процедуру цензури, збільшено фінансування, покращена матеріальна база та розширені повноваження цензурного комітету⁷⁶.

В Одесі, окрім вищеназваних напрямів діяльності, Д.М. Княжевич продовжив свою просвітницьку роботу. Він став одним із засновників і першим президентом Одеського товариства історії та старожитностей (почесним президентом товариства був Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор М.С. Воронцов; окрім Д.М. Княжевича засновниками були історик-аматор, суспільний діяч М.М. Кир'яков, професор Рішельєвського ліцею М.Н. Мурзакевич, автор праць з релігійної та політичної проблематики О.С. Стурдза, керівник канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора А.Я. Фабр). Діяльність товариства регламентувалася статутом 1839 року, де визначалася мета його діяльності («для розповсюдження історичних та археологічних відомостей про Південну Росію, переважно про Новоросійський край і Бессарабію») та основні завдання (збирати, описувати і зберігати всі залишки давнини; відшуковувати, вивчати

⁷⁴ Кризь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників / Автор-упорядник О.О. Синявська. – Одеса: Бондаренко М.О., 2017. – 300 с. (с. 23–24).

⁷⁵ Мурзакевич Н.Н. Автобіографія – СПб., 1886. – 233 с. (с. 149.)

⁷⁶ Гребцова І.С. Головні пріоритети діяльності попечителів одеського навчального округу першої половини ХІХ ст. в контексті персональної історії // Вісник ОНУ. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2017. Т. 22, вип. 2. – С. 117–125 (с. 121).

документи і акти, що мають відношення до історії цього краю; критично досліджувати свідчення давніх письменників про цей край; збирати достовірні відомості про теперішній стан географії і статистики; публікувати результати своїх досліджень)⁷⁷. Відповідно § 62 статуту товариство видавало «Записки Одесского общества истории древностей» (перший випуск 1844 року). Праці, представлені для друкуванні у першому випуску цього видання, Д.М. Княжевич особисто редагував протягом майже двох років, «уже расстроенный в своём здоровье, посреди многотрудных забот своих прямой официальной службы, он в эти два года не давал себе покоя, чтобы привести к концу затягивавшееся беспрерывно дело»⁷⁸.

Також, Д.М. Княжевич активно займався видавничою діяльністю. Виконуючи функції письменника, редактора, видавця і коректора він видавав «Листки общества сельского хозяйства южной России». Протягом 1839 і 1840 рр. видав два історико-літературні збірники «Одесского альманаха». Завдяки енергії та зв'язкам Д.М. Княжевича було отримано дозвіл на постійне видання «Новороссийского календаря», попередні видання якого у 1821–1822 рр., 1832 р., 1834–1837 рр.⁷⁹. призупинялися Петербурзькою Академією наук, котра мала привілеї на видання календарів в Російській імперії. Д.М. Княжевич усвідомлював значення довідкового історико-статистичного щорічника для розвитку регіону й перетворив довідник на місцеве історико-краєзнавче видання. Також як попечитель навчального округу Д.М. Княжевич передав видання календаря Рішельєвському ліцею, де він видавався з 1838 по 1864 рр. на користь незаможних учнів ліцею та округу. В цей період кожен випуск містив матеріали з хронологічними описами значущих подій Новоросійського краю та Бессарабії та історико-краєзнавчий літературний розділ. Зростанню наукового рівня календаря сприяв Д.М. Княжевич, який залучав до підготовки видання провідних професорів Рішельєвського ліцею⁸⁰ та краєзнавців Новоросійського краю, Бессарабії та Криму, а сам календар сприяв зростанню рівня освіченості населення регіону і високо оцінювався, через «драгоценные статьи, преимущественно по истории и статистике края»⁸¹.

Не все заплановане встиг реалізувати Д.М. Княжевич, він помер 1844 року у Полтавській губернії, прямуючи до Петербургу у справах навчального

⁷⁷ Устав Одесского общества истории и древностей. – Одесса: В городской типографии, 1839. – 20 с. (с. 1–2).

⁷⁸ Дмитрий Максимович Княжевич. Некролог. 1844 // Чрезвычайное прибавление к Запискам Одесского Общества Истории и Древностей». 1844. Т. 1. XXIV с. (с. XXII).

⁷⁹ Інформацію про ці видання див.: Печать в Новороссийском крае. (исторический очерк) // Юг. – Одесса, 1882. – Январь (с. 66); Календарь Новороссийский на 1832 год. / Под ред. А.С. Бориневича. – Одесса, 1832. – 46 с.; Календарь Новороссийский на 1834 год / Под ред. А.С. Бориневича. – Одесса, 1833. – 14, 101, LVI с.; Новороссийский календарь, издаваемый П.Морозовым. 1835. – Одесса, 1834. – 178, LXXXIV с.; Новороссийский календарь, издаваемый П. Морозовым. 1837 год. – Одесса, 1836. – 172, CXII с.

⁸⁰ Булгарин Ф. Воспоминания о Дмитрие Максимовиче Княжевиче // Северная пчела. – 1844. – 8 декабря.

⁸¹ Греч Н.И. Воспоминания о Д.М. Княжевиче. –СПб, 1860. – 16 с. (с. 1).

округу. У його некролозі, розміщеному у записках товариства історії та стародавностей (у першому номері цих записок, до видання яких Княжевич приклав значні зусилля), зазначалося: «Дмитрий Максимович принадлежал к особой эпохе и к особому поколению, когда труженичество служебное считалось совместным с занятиями учёными и литературными, когда канцелярская работа не подавляла святого огня любви к истинному и прекрасному, наука, искусство, поэзия не мешали суровым заботам и важным подвигам на поприще государственной деятельности»⁸².

Таким чином, Д.М. Княжевич був державним діячем, котрий практичними діями сприяв розвитку фінансово-правової системи Російської імперії першої половини ХІХ ст., а також надав довгостроковий імпульс розвитку науки й освіти (у тому числі й фінансово-правової) в Одеському навчальному окрузі. Ефективне керівництво навчальним округом виявилось в розробці комплексної програми викладання навчальних предметів в гімназіях та училищах; успішній реорганізації Рішельєвського ліцею та закладанні основ його поступового перетворення на університет; активній участі у створенні регіонального наукового товариства історії та стародавностей, а також в успішній просвітницькій діяльності.

3.3. Історико-статистичні дослідження А.О. Скальковського та його внесок у розвиток освіти і науки півдня України

Аполлон Олександрович Скальковський (1808–1898) народився у м. Житомирі (Волинська губернія Російської імперії) у родині дрібного поміщика. Навчався у Житомирському повітовому училищі (1819-1823 рр.), на фізичному та морально-політичному відділеннях Віленського університету (1823–1825 рр.), а потім на відділенні морально (етико)-політичних наук (пізніше воно було перетворене на юридичний факультет) Московського університету, після закінчення якого (1827 р.) зі ступенем кандидата правознавства приїхав до Одеси (1828 р.), де посів посаду чиновника канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора графа М.С. Воронцова⁸³. Перебуваючи на цій посаді А.О. Скальковський виконував різноманітні доручення, основним серед яких було вивчення архівів присутніх місць. У процесі виконання цього завдання, Аполлон Олександрович знайшов

⁸² Дмитрий Максимович Княжевич. Некролог. 1844 // Чрезвычайное прибавление к Запискам Одесского Общества Истории и Древностей». 1844. Т. 1. XXIV с. (с. VII).

⁸³ Скальковский А. Одесса за 40 лет назад // Труды одесского статистического комитета (ТОСК). – Одесса, 1870. – Вып. 4. – С. 48; ВР ІРЛІ (ПД) РАН, ф. 281, спр. 7816, арк. 1.

і опрацював надзвичайно цінні економіко-статистичні матеріали з історії Новоросійського краю, міста Одеси, а також архівні джерела з історії запорізького козацтва, гайдамаччини, що в майбутньому його прославили, дозволили величати Нестором Новоросійського краю, Плутархом Одеси, новоросійським Геродотом, а також принесли нагороди Академії наук та обрання членом-кореспондентом Петербурзької академії наук (історико-філологічне відділення, по розряду історико-політичних наук, 1856 р).

А.О. Скальковський став відомим не лише своїм дослідженням з історії⁸⁴, археології та етнографії⁸⁵, економіки⁸⁶, статистики⁸⁷, він був автором художніх творів з історії Новоросійського краю («Кагальничанка», «Хрустальная балка»⁸⁸; «Братья Искупители»⁸⁹; «Мамай»⁹⁰), а також зробив значний вклад у розвиток науки, культури, промисловості й торгівлі міста Одеси. Загальна кількість публікацій А.О. Скальковського, присвячених півдню України, складає майже 270 праць⁹¹.

Аполлон Олександрович активно сприяв створенню в Одесі міської публічної бібліотеки у 1829 р. (це була друга в Російській імперії після імператорської у Санкт-Петербурзі та перша в Наддніпрянській Україні

⁸⁴ Скальковский А.А. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823. – Одесса: В Город. тип., 1837. – 296 с.; Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730–1823: В 2 чч. – Одесса: Город. тип., 1836–1838. Ч. 1. – 1836. – 289 с.; Ч. 2. – 1838. – 350 с.; Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива. – Одесса: В Гор. тип., 1841. – 437 с.; Скальковский А.А. Участие Одессы в подвигах на поприще наук, отечественной истории и словесности // Сын отечества. – 1842. – Ч. 3, № 6. – С. 19–68; Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива: В 3 чч. – Изд. 2-е, исправленное и значительно умноженное. – Одесса: Гор. тип., 1846. Ч. 1. – 367 с.; Ч. 2. – 367 с.; Ч. 3. – 294 с.; Скальковский А.А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII в.: 1733 – 1768. – Одесса: В гор. тип., 1845. – 230 с.; Скальковский А.А. Столетие Новороссийского генерал-губернаторства, 1774–1874 // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1881 г. – Одесса, 1880. – С. 18–24; Скальковский А.А. Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея, 1764–1797. – Одесса: Изд. городское, 1889. – 38 с.; Скальковский А.А. Из портфеля первого историка г. Одессы // Из прошлого Одессы. Сб. статей, сост. Л.М. Дерибас. – Одесса, 1894. – С.190–261.

⁸⁵ Скальковский А.А. Географическая и этнографическая терминология Новороссийского края. – СПб., – 32 с.

⁸⁶ Скальковский А.А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г. – СПб.: В тип. В. Безобразова и комп., 1865. – 181с.

⁸⁷ Скальковский А.А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. – Одесса: В Гор. тип., 1839. – 88 с.; Скальковский А.А. Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области // Журнал Министерства внутренних дел. – 1846. – Ч. 13. – С. 167–198, 407–444; Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк. – Одесса: Тип. Т. Неймана и комп., 1848. – 156 с.; Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850–1853. Ч. 1. География, этнография и народосчисление Новороссийского края. – 1850. – 366 с.; Ч. 2. Хозяйственная статистика Новороссийского края. – 1853. – 552 с.

⁸⁸ Скальковский А.А. Порубежники. Канва для романов. Вып. 1. 1. Кагальничанка. Повесть 1769–1770. 2. Хрустальная балка. Повесть 1790 годов. – Одесса: В тип. Л. Нитче, 1849. – VIII, 1–124; 125–195 с.

⁸⁹ Скальковский А.А. Порубежники. Канва для романов. Вып. 2. Братья искупители. Повесть 1768 г. – Одесса: В тип. Л. Нитче, 1849. – XIV, 201 с.

⁹⁰ Скальковский А.А. Порубежники. Канва для романов. Вып. 3. Мамай. Повесть 1758–1760 годов. Ч. 1. Мамай. – Одесса: В тип. Л. Нитче, 1850. – 203 с.

⁹¹ Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упоряд. Ігор Лиман. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2016. – Том 2. – 496 с. (с. 353).

публічна бібліотека), до якої пізніше передав багато свої праць; був завідувачем місцевого архіву міністерства внутрішніх справ; організував Одеський Статистичний комітет у 1835 р. (який 1843 р. реорганізований у Головний статистичний комітет Новоросійського краю), став його першим секретарем і редактором праць; від торгового стану обирався секретарем Одеського відділення комерційної ради; був одним із засновників і першим секретарем Товариства історії та старожитностей; брав участь у підготовці відкриття Новоросійського університету та комерційного училища. На початку 1860-х рр. здійснив спробу зайняти пост губернатора Новоросійського краю, що зазнала невдачі. Його активна наукова та суспільна діяльність була визнаною на регіональному, національному, міжнародному рівнях та відмічена нагородами (орден Святої Анни II ступеню (1851 р.), орден Святого Володимира III ступеню (1861 р.) та чисельними грошовими нагородами за наукову діяльність). Напрацювання А.О. Скальковського не втратили цінності й до теперішнього часу, оскільки охоплюють широке проблемне поле досліджень регіональної історії та історичного краєзнавства, розглядають специфіку історії півдня України у декількох вимірах (історія заселення, історія урбанізації, історія промисловості, торгівлі, фінансової сфери тощо), а також містять тексти частково втрачених документів. Любов до міста або краю, де живеш, А.О. Скальковський вважав основою любові до вітчизни⁹².

Наукові розвідки А.О. Скальковського з економіко-статистичної проблематики привернули увагу вже його сучасників і здобули схвальної оцінки⁹³. Відомий історик, суспільний і політичний діяч М.С. Грушевський характеризує А.О. Скальковського як одного із найстаріших українських істориків⁹⁴, а професор Новоросійського університету О.І. Маркевич робить одну з перших спроб узагальнити наукову спадщину А.О. Скальковського й позиціонує останнього як першовідкривача історії Новоросійського краю в цілому та м. Одеси зокрема⁹⁵.

⁹² Скальковский А.А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. – Одесса: В Гор. тип., 1839. – 88 с. (с. 9).

⁹³ Оксман Е. А.О. Скальковский (1808-1898). Спроба бібліографії творів // Відділ рукописів і стародруків Одеської національної наукової бібліотеки. – Справа № 958; Кеппен П. Разбор сочинения г. редактора (Одесского) Главного статистического комитета статского советника Аполлона Александровича Скальковского, под заглавием “Опыт статистического обозрения Новороссийского края”, (рукопись и карта). – Б.м., [1849]. – 19 с.; Бухтеев М. Опыт статистического описания Новороссийского края А. Скальковского // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1853. – Т. III. – С. 466–507.

⁹⁴ Грушевський М. Посмертні згадки: (А. Скальковський, Е. Кунік, В. Ястребов) // Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – 1899. – Т. 27, вип. 1, рік VIII. – С. 16.

⁹⁵ Маркевич А.И. Аполлон Александрович Скальковский // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1900. – Т. XXII. – С. 23–42; Маркевич Ал. К биографии А.А. Скальковского // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1901. – Т. XXIII. – С. 27–33; Маркевич Ал. Дневник Григория Ивановича Соколова /предисл. Ал. Маркевича // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1906. – Т. XXVI. – С. 75–90 (с. 78, 81).

За часи панування марксистсько-ленінської методології аналізувалися історичні погляди вченого, пов'язані з історією козацтва, гайдамацького руху та колонізації півдня України, в основному в історіографічних дослідженнях⁹⁶. З праць цього періоду, дотичних до тематики нашого дослідження, необхідно виділити роботи одеського історика і економіста С.Я. Борового, присвячених аналізу економічних поглядів А.О. Скальковського⁹⁷. Висвітлюючи питання економічного розвитку у науковій спадщині Аполлона Олександровича, С.Я. Боровой відзначає, що в цих працях детально висвітлювалися різні сфери господарського життя Новоросійського краю, а також обґрунтовувалася і виправдовувалася фінансово-господарська діяльність вищих властей Новоросії та висловлювалися побажання щодо економічної політики⁹⁸.

В останні десятиліття з'явилася низка історичних досліджень, присвячена творчому доробку А.О. Скальковського як історика, історіографа та статистика, вибудовані на нових методологічних засадах та з залученням нових архівних матеріалів⁹⁹. Монографія В.М. Хмарського¹⁰⁰ містить стислий нарис життя А.О. Скальковського та аналіз археографічної діяльності, як однієї з форм наукової активності Аполлона Олександровича. Це наукове дослідження ґрунтується на архівних матеріалах – при його написанні опрацьовано понад дві тисячі одиниць зберігання¹⁰¹. Відомий український дослідник з економічної історії Т.Г. Гончарук, вивчаючи розвиток системи

⁹⁶ Біднов В. Аполлон Скальковський, як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник українського університету у Празі, присвячений панові президентові Чесько-Словенської республіки проф. доктору Т.Г. Масарикові для вшанування 75-літньої річниці його народження. – Прага, 1925. – Ч. 1. – С. 291–356; Марченко М.І. Одеське товариство історії і древностей. А.О. Скальковський // Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХХ ст.). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – С. 175–182.

⁹⁷ Боровой С.Я. А.А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т. 1. – С. 175–186; Боровой С.Я. Про економічні погляди А.О. Скальковського // З історії економічної думки на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 56–75.

⁹⁸ Боровой С.Я. Про економічні погляди А.О. Скальковського // З історії економічної думки на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 56–75 (с. 72–74).

⁹⁹ Кравченко В.В. А.О. Скальковский як історик України // Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – сер. XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 260–287; Котова Н.О. Аполлон Скальковский і його “Опыт статистического описания Новороссийского края” // Записки історичного факультету / Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 126–132; Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с. (с. 195–200); Новікова Л.В. Персональний фонд Аполлона Скальковського в Державному архіві Одеської області: втрачені і знахідки // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Збірка наукових статей та матеріалів / Праці Державного архіву Одеської області; Державного Комітету архівів України. – Одеса: Друк, 2001. – С. 281–284; Котова Н.О. Діяльність статистичних комітетів на Одещині у XIX – на початку ХХ ст.: дис. ... кандидата іст. наук.: 07.00.01. – Одеса, 2002; Новікова Л.В. «Летопись о ходе народонаселения и градостроительства»: до питання про визначення та інтерпретацію домінант історичного процесу у Південній Україні в працях А.О. Скальковського // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2004. – С. 449–465; Новікова Л.В. “Історіограф” Аполлон Скальковский: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності: Монографія. – Одеса: Одеський національний університет, 2012. – 463 с.

¹⁰⁰ Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковский // Записки історичного факультету (Одеса). – Одеса, 1998. – Вип. 6. – 319 с.

¹⁰¹ Там само (с. 10).

транзиту товарів Наддніпрянщини кінця XVIII – першої половини XIX ст.¹⁰² й визначаючи вплив зазначеної гілки товарообміну на загальний розвиток тогочасної української економіки, аналізує ідеї А.О. Скальковського щодо прав транзитної торгівлі Одеси першої половини XIX ст. та відзначає, що його ґрунтовні праці носили не лише історичний, а і статистичний та економічний характер¹⁰³. Проте, у багатогранній діяльності А.О. Скальковського історичні праці, де порушуються різноманітні фінансово-економічні питання, залишаються маловивченими. З позицій дослідження становлення та розвитку фінансово-правової науки і освіти на території Наддніпрянської України значний інтерес становлять підходи А.О. Скальковського щодо вивчення історії розвитку фінансового господарства цього регіону, вплив на цей процес різних галузей народного господарства, і в першу чергу фінансово-економічної сфери, розвиток освіти і науки, а також його вклад у становлення і розвиток регіональної статистики як сфери, що узагальнювала і систематизувала офіційні результати розвитку фінансового господарства на регіональному та загальнодержавному рівнях.

Перші наукові праці А.О. Скальковського були історичними, присвяченими історії Південної України, запорізьких козаків; вони містили значну кількість знайдених в результаті трьох археографічних подорожей (А.О. Скальковський їх здійснив протягом 1835–1843 рр.), історичних документів і матеріалів. Ці історичні праці (близько двадцяти творів) принесли успіх і популярність їхньому авторові; більшість з них була схвально оцінена рецензентами. Заслуги А.О. Скальковського високо оцінює Н.Д. Полонська-Василенко, називаючи його першим істориком Південної України й відзначаючи велику значущість його праць, проте вважає, що праці Скальковського «овіяні романтичними ілюзіями» та відображають позиції тогочасних буржуазних істориків¹⁰⁴. Сучасні дослідники основні підходи А.О. Скальковського до історії півдня України окреслюють як провінційну,

¹⁰² Гончарук Т.Г. З історії вивчення Української економіки першої половини XIX ст. (Історіографічні нариси). – Одеса: Астропринт, 1999. – 152 с.; Гончарук Т.Г. Історія Хаджибея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах. – Одеса: Астропринт, 2000. – 372 с.; Гончарук Т.Г. Одеське порто-франко: Історія. 1819–1859 рр. – Одеса: Астропринт, 2005. – 312 с.; Гончарук Т.Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. / за ред. чл.-кор. НАН України О.П. Рента. – Одеса: Астропринт, 2008. – 280 с.; Гончарук Т.Г. А.О. Скальковський як дослідник та оборонець прав транзитної торгівлі Одеси першої половини XIX ст. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 11. Серія: історія. – Одеса, 2008. – С. 9–15; Гончарук Т.Г. Праці А.О. Скальковського на сторінках журналу “Экономический указатель” кінця 1850-х рр. // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2010. – № 1 (102). – С. 180–191.

¹⁰³ Гончарук Т.Г. Транзитна торгівля в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. Автореф. дис. докт. іст. наук 07.00.01 – історія України. – Київ: Інституту історії України НАН України, 2010. – 34 с. (с. 8).

¹⁰⁴ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 кн. – Кн. 1: 1936–1947 / Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій – К.: Інститут історії України, 2011. – 630 с. (№ 113, с. 229–249, с. 230).

регіоноцентричну та постдержавну концепції¹⁰⁵, що відповідали тогочасному рівню історичної науки та були еклектичними за своїм характером, оскільки ґрунтувалися на засадах державознавства, як основи рецепції позитивізму, а також охоплювали методологічні категорії різного походження (офіційної ідеології, історичні та суспільні феномени тощо¹⁰⁶). Історія Південної України та м. Одеси кінця XVIII – початку XIX ст. розглядається як частина історії Російської імперії, при цьому, на думку А.О. Скальковського, саме імперський вплив відіграв особливу роль у заселенні, соціально-економічному та культурному розвитку цього регіону. Зміст нової історії Новоросійського краю вчений визначає як історію заселення, колонізації та урбанізації, а з точки зору духовного розвитку – як історію освіти і цивілізації¹⁰⁷. Тобто, як регіональний історіограф за службовим статусом, А.О. Скальковський відображає у своїх працях офіційну позицію щодо приєднаних регіонів; проте, приділяючи значну увагу системі управління регіональним господарством, відображає взаємозв'язок між урядовою політикою та господарськими традиціями різних етносів даної території. Дослідник комплексно використовує різноманітні джерела, але перевагу надає офіційним документам; історію регіону висвітлює як багатофакторний процес. Наприклад, причини зростання Одеси поділяє на політичні, що притаманні багатьом європейським містам, і приватні, що властиві Російській імперії. До загальних або політичних причин відносить: вихід до моря і сусідство з багатими західно-російськими губерніями, що зумовило заснування порту; пошук іноземцями нових стабільних ринків після політичних переворотів у Європі з 1789 по 1814 рр. привели до Одеси торговців, котрі шукали сховища, праці й прибутку. Серед причин зовнішніх для міста, але внутрішніх для Російської імперії, вважає надання населенню м. Одеси різноманітних пільг та призначення мудрих сановників (Рішельє та Воронцова). До приватних причин, що властиві були саме Одесі, на думку А.О. Скальковського, належить внутрішнє багатство міста – земля, виробництво й торгівля¹⁰⁸.

Сучасний український дослідник В.М. Хмарський констатує, що у першій половині 40-х рр. XIX ст. А.О. Скальковський майже вичерпав свій творчий потенціал історика і саме цим пояснює його поступовий перехід до

¹⁰⁵ Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упоряд. Ігор Лиман. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2016. – Том 2. – 496 с. (с. 352).

¹⁰⁶ Новікова Л.В. «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності: Монографія. – Одеса: Одеський національний університет, 2012. – 463 с. (с. 8–12).

¹⁰⁷ Новікова Л.В. Внесок А.О. Скальковського (1808-1898) у дослідження історії Південної України. Автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.01. – історія України. – Одеса, 2004. – 20 с. (с. 13).

¹⁰⁸ Скальковский А.А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. – Одесса: В Гор. тип., 1839. – 88 с. (с. 11–15).

статистичних досліджень¹⁰⁹. Але вважаємо за необхідне відзначити, що особливість статистичних досліджень того часу полягала у включенні економіко-географічного опису з елементами історичного вивчення¹¹⁰. Тому точніше буде визначити, що А.О. Скальковський змінив предмет історичних досліджень і саме в своїх наукових розвідках з історико-статичного напрямку вступив у полеміку з загальноімперськими підходами, відстоюючи фінансово-економічні інтереси Наддніпрянщини.

До 1834 року (створення губернських статистичних комітетів) регіональною (відомчою) статистикою Російської імперії займалося міністерство внутрішніх справ, де було сформовано спеціальну групу чиновників, що опрацьовували статистичні дані. Губернські статистичні комітети очолювали губернатори, їхньою основною функцією було збирання та обробка кількісної інформації для губернаторських звітів. 1835 року було створено в Одесі статистичний комітет, але існування єдиного для Півдня України управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора призвело до заснування 1843 року Головного статистичного комітету Новоросійського краю¹¹¹, який координував роботу інших комітетів. Формування цього комітету відбулося під впливом об'єктивних (стрімкий економічний розвиток цього регіону та розвиток регіональної статистики) і суб'єктивних умов (серед яких в першу чергу можна виділити адміністративну підтримку генерал-губернатора М. Воронцова). Діяльність статистичного комітету, а потім Головного статистичного комітету Новоросійського краю до 1863 р. (до його відставки), була пов'язана з іменем А.О. Скальковського (з 1843 року був редактором Головного статистичного комітету, а з 1845 року – директором цієї установи). На той період штат Головного статистичного комітету Новоросійського краю включав посаду директора (без платні), редактора, двох писарів та сторожа¹¹². За Статутом Головного статистичного комітету він створювався в Одесі для збирання статистичної інформації по Херсонській, Таврійській, Катеринославській губерніях та Бессарабській області. До його функцій входило: а) розробка програми статистичних досліджень у Новоросійському краю, котра після розгляду генерал-губернатором, затверджувалася міністром внутрішніх справ; б) складання правил, таблиць, форм, за якими збиралася статистична інформація; в) із зібраних та перевічених статистичних матеріалів складання опису

¹⁰⁹ Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету (Одеса). – Одеса, 1998. – Вип. 6. – 319 с. (с. 30).

¹¹⁰ Боровой С.Я. Про економічні погляди А.О. Скальковського // З історії економічної думки на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961 (с. 56–75, 57).

¹¹¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. – Т. XVIII. – Ч. 1. – № 17302. – С. 743.

¹¹² Держархів Одеської області, ф. 3. Оп.1. спр. 1, арк. 1–1 зв.

Новоросійського краю, що включав характеристику його природних, господарських, промислових та адміністративних складових, з історичним описом кожної частини; г) щорічна перевірка опису, виправлення й доповнення статистичних фактів з урахуванням змін, що відбулися; д) розгляд творів російських та іноземних дослідників, що стосуються Новоросійського краю, доповнення описів корисними відомостями, що там містяться, а також оприлюднення помилок, котрі там є¹¹³. На території сучасної Одещини у той час, окрім Головного статистичного комітету Новоросійського краю, діяли Херсонський губернський, Бессарабський обласний, Ізмаїльський та Одеський статистичні комітети. Функції, що виконували статистичні комітети, призвели до об'єднання навколо них місцевих дослідників та урізноманітнення кола інтересів самих працівників комітетів, оскільки розширювалися напрямки їх діяльності: складання щорічних статистичних звітів, створення музеїв, бібліотек, архівів; археологічні експедиції, етнографічні, краєзнавчі дослідження. Необхідність накопичення різноманітної за змістом інформації, призводили до об'єднання навколо статистичних комітетів місцевих дослідників та трансформації цих об'єднань у осередки краєзнавчих, етнографічних, статистичних, археологічних, історичних досліджень¹¹⁴. Продуктивна діяльність Головного статистичного комітету Новоросійського краю стала реальною тільки завдяки особі А. Скальковського, який на основі зібраних у перші роки діяльності цієї установи даних надрукував майже два десятки наукових досліджень¹¹⁵. Це були не просто сухі статистичні таблиці, а справжні історико-статистичні праці¹¹⁶. Опубліковані твори А.О. Скальковський досить часто розсилав по університетах, ліцеях, гімназіях і публічних бібліотеках. Наприклад, 1838 року бібліотека Рішельєвського ліцею отримала в дар від А.О. Скальковського двотомник «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края» «Первое тридцатилетие истории города Одессы» і «1812 год в Новороссийском крае»¹¹⁷; 1846 року надійшла до

¹¹³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. – Т. XVIII. – Ч. 1. – № 17302. – С. 744–746.

¹¹⁴ Котова Н.О. Діяльність статистичних комітетів на Одещині у XIX – на початку XX століття. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 07.00.01–історія України. – Одеса. 2002. – 20 с. (с. 2).

¹¹⁵ Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823. – Одесса: В Город. тип., 1837. – 296 с.; Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730–1823: В 2 чч. – Одесса: Город. тип., 1836–1838. Ч. 1. – 1836. – 289 с.; Ч. 2. – 1838. – 350 с.; Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. – Одесса: В Гор. тип., 1839. – 88 с.; Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк. – Одесса: Тип. Т. Неймана и комп., 1848. – 156 с.; 1812 год в Новороссийском крае // Одесский вестник. – 1837. – 3, 6, 10, 13, 17, 20, 24 марта; Участие Одессы в подвигах на поприще наук, отечественной истории и словесности // Сын отечества. – 1842. – Ч. 3, № 6. – С. 19–68. – (Отд. 5, Науки и искусства); Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области // Журнал Министерства внутренних дел. – 1846. – Ч. 13. – С. 167–198, 407–444.

¹¹⁶ Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету (Одеса). – Одеса, 1998. – Вип. 6. – 319 с. (с. 33).

¹¹⁷ Держархів Одеської області, ф. 44. Оп.1. (1838), спр. 9, арк. 12.

ліцейної бібліотеки 3-томна праця «История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского»¹¹⁸; 1848 року – два екземпляри «Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк»¹¹⁹.

Нагромаджуючи статистичну інформацію, А.О. Скальковський планував видати ґрунтовний багатотомний твір під назвою «Досвід статистичного опису Новоросійського краю», присвячений проблемам історії, географії, демографії, етнографії та господарській діяльності цього регіону. Перша частина цієї праці, де аналізувалися питання географії, етнографії та народонаселення Новоросійського краю, була підготовлена 1849 року (видана 1850 року), отримала схвальні відгуки й здобула Демидівську премію Петербурзької академії наук¹²⁰. При врученні премії П.І. Кеппен – випускник Харківського університету, академік по кафедрі статистики Академії наук Російської імперії – зазначив, що вищеназвана праця є таким твором, який бажано було б мати про всі частини держави¹²¹. Другий том, присвячений аналізу результатів господарювання у сільськогосподарській сфері, було видано 1853 року¹²² і в «Записках Одесского общества истории и древностей» було опубліковано критичну рецензію на дві частини статистичного опису А.О. Скальковського¹²³. Автор відгуку М. Бухтеев, відзначав, що є виконавцем доручення Одеського товариства історії та критикує вищеназвані видання за такими напрямками: невірне визначення кордонів Новоросійського краю; поділ Новоросійського краю на три полоси без урахування особливостей клімату, ґрунту та рослинності; розподіл краю за громадянським укладанням, законодавчо якого не існує; наведення неповної, а інколи неточної інформації з водної системи та лісових ресурсів регіону, а також відсутність розгляду устоїв і звичаїв народів, що заселяють Новоросійський край при описі етнографії. О.І. Маркевич пояснював появу цієї рецензії відходом А.О. Скальковського від діяльності у Товаристві історії та старожитностей внаслідок погіршення стосунків з секретарем товариства М.Н. Мурзакевичем¹²⁴. А.О. Скальковський планував видати ще дві частини цього дослідження, присвятивши третій том промисловості й торгівлі, а четвертий – «моральній статистиці» (освіта, культура та ін.); окремі фрагменти

¹¹⁸ Держархів Одеської області, ф. 44. Оп.2. (1846), спр. 2, арк. 62.

¹¹⁹ Держархів Одеської області, ф. 44. Оп.2. (1848), спр. 17, арк. 208.

¹²⁰ Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850–1853. Ч. 1. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. – 1850. – 366 с.

¹²¹ Восемнадцатое присуждение учрежденных П.Н. Демидовым наград 17 апреля 1849 г. – СПб, 1849 (с. 197).

¹²² Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850–1853. Ч. 2. Хозяйственная статистика Новороссийского края. – 1853. – 552 с.

¹²³ Бухтеев М. Опыт статистического описания Новороссийского края А. Скальковского // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1853. – Т. 3. – 606 с. (с. 466–507).

¹²⁴ Маркевич А. Аполлон Александрович Скальковский // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – 1900. – Т. 22. – 554 с. (с. 23–42, 34–35).

з цих напрацювань були надруковані¹²⁵, але як комплексні дослідження видані не були й зберігаються у Державному архіві Одеської області в особистому фонді А.О. Скальковського¹²⁶ та потребують додаткового вивчення.

Після виходу у відставку з 1863 року А.О. Скальковський працював секретарем утвореного в Одесі статистичного комітету (був також членом Херсонського, Таврійського та Катеринославського статистичних комітетів) і продовжував займатися статистичними дослідженнями, точніше історико-статистичними, оскільки всі його статистичні напрацювання мали ґрунтовні історичні вступи й пояснення, базувалися на архівних джерелах та офіційних документах. У цей період А.О. Скальковський збирав статистичні відомості про місцевості Новоросійського краю, де мали бути побудовані залізниці (1864); оглядав і описував ліси херсонської губернії (1865); збирав інформацію про судноплавство на Сіверському Донці та кам'яновугільну промисловість на Донбасі (1869); збирав статистичні відомості про торгівлю та промисловість Бессарабії (1871) та ін.¹²⁷ Окрім різноманітних статистичних розвідок А.О. Скальковський, перебуваючи у чині дійсного статського радника (1856), таємного радника (1876¹²⁸), перебував у штаті генерал-губернатора, працював у різноманітних комітетах і комісіях та продовжував публікуватися¹²⁹.

О.І. Маркевич у некролозі А.О. Скальковського наводить важливу й маловідому заслугу Аполлона Олександровича, пов'язану з рішенням щодо відкриття Новоросійського університету в Одесі. Коли рішення щодо заснування Новоросійського університету схилялося на користь м. Миколаєва, тодішній Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор граф О.Г. Строганов доручив правителю його канцелярії Ф.К. Гірсу підготувати записку з аргументами щодо відкриття університету саме в Одесі. Ф.К. Гірс поклав цю функцію на А.О. Скальковського (записка наведена О.І. Маркевичем у історичній записці до двадцятип'ятиріччя Новоросійського університету¹³⁰), який виконав покладене на нього доручення, оскільки досліджував становлення освіти в Одесі¹³¹ та мав інформацію щодо організації навчання безпосередньо в Рішельєвському ліцеї, оскільки там навчалися його

¹²⁵ Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г. – СПб.: В тип. В. Безобразова и комп., 1865. – 181с.; Географическая и этнографическая терминология Новороссийского края. – СПб., 1868. – 32 с.

¹²⁶ Держархів Одеської області, ф. 147. Оп.1. Спр. 11–13.

¹²⁷ Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету (Одеса). – Одеса, 1998. – Вип. 6. – 319 с. (с. 39).

¹²⁸ Держархів Одеської області, ф. 247, оп. 1. Спр. 1, арк. 1–5 зв.

¹²⁹ Столетие Новороссийского генерал-губернаторства, 1774–1874 // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1881 г. – Одесса, 1880. – С. 18–24; Скальковский А.А. Из портфеля первого историка г. Одессы // Из прошлого Одессы. Сб. статей, сост. Л.М. Дерибас. – Одесса, 1894. – С.190–261.

¹³⁰ Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка. Академические списки. – Одесса: Экономическая типография (б. Одесского вестника), 1890. – 422 с.

¹³¹ Скальковский А.А. Материалы для истории общественного образования в Одессе / Аполлон Александрович Скальковский. – Одесса: в типографии П. Францова, 1867. – 34 с.

сини Олександр та Костянтин¹³². О.І. Маркевич відзначає, що, вивчаючи справу про відкриття університету, яка знаходилася в архіві міністерства народної освіти, він впевнився, що саме ця записка мала вирішальний вплив на рішення щодо відкриття університету саме в Одесі¹³³.

З позицій дослідження історії становлення і розвитку фінансово-правової освіти і науки на території Наддніпрянської України значний інтерес становлять підходи А.О. Скальковського щодо історії розвитку фінансового господарства Новоросійського краю в цілому та м. Одеси зокрема, вплив на цей процес різних галузей народного господарства, і в першу чергу фінансово-економічної сфери. Базові фінансово-економічні та правові знання А.О. Скальковський здобув навчаючись у Віленському та Московському університетах. Протягом другого півріччя другого року навчання у Вільно А.О. Скальковський вивчав статистику, політичну економію та крайове, римське і цивільне право¹³⁴. У Московському університеті він продовжив вивчення політичної економії та дипломатії (викладав професор Л.О. Цветаєв), статистики (викладав випускник Харківського колегіуму, майбутній ректор Московського університету М.Т. Каченовський), а також правознавчі дисципліни: право найвідоміших давніх і нових народів (також викладав професор Л.О. Цветаєв), цивільне і кримінальне судочинство (читав М.М. Сандунов)¹³⁵. Необхідно зазначити, що в той період політична економія в Московському університеті викладалася на класичних засадах, основи яких заклали професори С.Є. Десницький та І.А. Третьяков після стажування у А. Сміта в університеті Глазго ще наприкінці XVIII ст.¹³⁶ Аполлон Олександрович поглиблював і розширював знання з цих напрямів, займаючись економіко-статистичними дослідженнями. А.О. Скальковський в більшості своїх досліджень аналізує регіональне підприємницьке ринкове господарство періоду індустріальної економіки й аналізує історію розвитку та статистичні результати діяльності виробничої сфери, до якої відносить різні галузі міської промисловості. Наприклад, досліджуючи торговельні та промислові сили Одеси, виділяє такі частини міської промисловості: 1) землеробна промисловість, що отримує доходи від землі (землеробство, садівництво, виноробство, шовківництво, вівчарство, розведення худоби та

¹³² Скальковский К. Первая одесская гимназия // Воспоминания молодости (по морю житейскому), 1843–1869. – СПб.: Типография А. Суворина, 1906. – С. 38–50.

¹³³ Маркевич А. Аполлон Александрович Скальковский // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – 1900. – Т. 22. – 554 с. (с. 23–42, 36–37).

¹³⁴ Боровой С.Я. А.А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1960. – Т. 1 (34). – 381 с. (с. 176).

¹³⁵ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Московского университета. Ч.1. – М., 1855. – С. 3884 Ч. 2. – М., 1855. – С. 539–541.

¹³⁶ Пороховский А.А. Цивилизационное значение политической экономии // Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. – 2014. – № 4. – с. 43–55 (с. 43).

домашніх птахів); 2) рукодільна – праця служниць, носіїв вантажів, прикажчиків, биндюжників, водовозів, постачальників пшениці тощо; 3) реміснича й мануфактурна; 4) мінова промисловість – банкіри, маклери, ресторатори та ін.; 5) розумова промисловість – вчителі, лікарі, чиновники, літографи, працівники типографій тощо¹³⁷. З цього переліку, можна зробити висновок, що А.О. Скальковський працю у виробничих й у невиробничих сферах вважає продуктивною та економічно виважено визнає вклад «невиробничників» у розвиток народного господарства; однією з основних причин зростання продуктивності виділяє поділ праці. Значну увагу в дослідженнях А.О. Скальковський приділяє визначенню кількості населення, що зайняте у різних частинах міської промисловості, результативності їхньої діяльності, розвитку обміну й торгівлі, й, відповідно, зростанню доходу і капіталу населення даної території¹³⁸. У контексті розвитку зовнішньої та внутрішньої торгівлі, А.О. Скальковський аналізував окремі елементи ринкової інфраструктури, такі як шляхи сполучення та ярмарки¹³⁹. Розвиток ярмаркової торгівлі пов'язує з розвитком виробництва, внутрішньої і зовнішньої торгівлі та розвитком шляхів сполучень. Характеризуючи ярмарки, наводить історичні аспекти їхнього формування на даній території, асортимент продукції та наводить цікаву статистичну інформацію щодо кількості торгів та суми оборотних коштів. Наприклад, на одеському Крестовоздвиженському ярмарку щорічна сума оборотних коштів становила 450 000 руб., а в Херсонській губернії та Одеському градоначальстві в 129 місцях проходило щорічно 328 ярмарок і оберталося приблизно 10 282 510 руб.¹⁴⁰, що засвідчує інтенсивність розвитку ринкових відносин та ринкової інфраструктури даного регіону. Питання розвитку торгівлі краю та її регулювання нерідко змушували А.О. Скальковського вступати в полеміку з імперськими урядовцями, відстоюючи фінансово-економічні інтереси Наддніпрянської України. Участь А.О. Скальковського у дискусії щодо одеського порто-франко, яка мала місце у 1820-х – 1840-х рр., де він виступав як захисник «вільної торгівлі», як оборонець прав одеської торгівлі, детально проаналізував Т.Г. Гончарук¹⁴¹, аргументовано заперечуючи поширену в

¹³⁷ Скальковский А.А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. – Одесса: В Гор. тип., 1839. – 88 с. (с. 15–16).

¹³⁸ Скальковский А. Торговля, заводская, фабричная и ремесленная промышленность в Одессе // Труды Одесского статистического комитета. – Одесса, 1865. – Вып. 1. – 313 с. (с. 241, 248, 249).

¹³⁹ Скальковский А. Ярмарки или сухопутные пути Новороссийского края // Отд. оттиск из журнала Министерства Внутренних Дел – СПб., 1855. – Ч. 11, кн. 4. – 78 с.

¹⁴⁰ Там само (с. 21).

¹⁴¹ Гончарук Т.Г. А.О. Скальковський як дослідник та оборонець прав транзитної торгівлі Одеси першої половини ХІХ ст. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 11. Серія: історія. – Одеса, 2008. – С. 9–15; Гончарук Т.Г. Праці А.О. Скальковського на сторінках журналу “Экономический указатель” кінця 1850-х рр. // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська

історіографії точку зору щодо реакційності поглядів А.О. Скальковського й позиціонування його як імперського дослідника, висновуючи, що А.О. Скальковський цілком відверто висловлював своє незадоволення певними заходами загальнодержавної економічної політики, виступаючи як переконаний фрітрейдер та оборонець «місцевого економічного інтересу»¹⁴². Як прихильник «вільної торгівлі» А.О. Скальковський не міг не приділити уваги транзитній торгівлі Одеси часів «Континентальної блокади» (1804–1810 рр.) та одеському транзиту 1818–1859 рр.; обґрунтовував взаємовигоду транзиту як для іноземців, так і для місцевого господарства. При аналізі одесько-кавказького транзиту використовував інформацію, подану у праці відомого фінансиста та економіста Ю.А. Гагемейстера – прихильника розвитку вільної торгівлі Російської імперії¹⁴³, а при аргументації прибутковості транзитної торгівлі для місцевого господарства наводив також доводи Шарля Сікара – французького комерсанта, який переселився з Марселя до Одеси¹⁴⁴. Наведені приклади підтверджують, що А.О. Скальковський, висловлював критичні зауваження щодо окремих заходів імперської політики, публічно виступаючи з запереченнями, не будучи фінансово зацікавленим в існуванні «вільного порту» та транзитної торгівлі.

Отже, творча активність А.О. Скальковського була багатогранною й включала історичні твори, статистичні наукові розвідки та ін., що містили ґрунтовні історичні вступи, велику кількість архівних документів і тому залишаються науково актуальними і значущими. Фінансово-економічні погляди А.О. Скальковського були регіоноцентричними, ґрунтувалися на теоретико-методологічних підходах класичної політичної економії, оскільки: а) були присвячені аналізу індустріальної економіки; б) стосувалися дослідження сфери виробництва; в) передбачали використання казуального аналізу та системного підходу до економічних явищ і процесів; г) враховували визнання пріоритетності сфери виробництва у створенні господарського добробуту; д) базувалися на доведенні ефективності економічної політики вільної торгівлі. Як прихильник ідей класичної школи політичної економії А.О. Скальковський широко використовував економіко-статистичні методи пізнання та прикладав значні зусилля щодо організації та ефективного

асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2010. – № 1 (102). – С. 180–191.

¹⁴² Гончарук Т.Г. А.О. Скальковський як дослідник та оборонець прав транзитної торгівлі Одеси першої половини XIX ст. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 11. Серія: історія. – Одеса, 2008. – С. 9–15 (с. 14).

¹⁴³ Hagemester J. Memoire sur le commerce des posts de la Nouvelle Russia, de la Moldavia et de la Wallachie. – Odessa, Simferopol, 1835. – P. 27–34.

¹⁴⁴ Sicard-ainé, Charles (1773–1830). Lettres sur Odessa / Par Sicard ainé. – St.-Petersbourg: de l'imprimerie de Pluchart et Comp., 1812.

функціонування регіональних статистичних служб та готував ґрунтовні історико-статистичні праці. Діяльність А.О. Скальковського як чиновника та його наукові розвідки суттєво вплинули на становлення та розвиток регіональної історичної науки, статистики як прикладної складової фінансової науки та на розвиток освіти і науки півдня України.

РОЗДІЛ IV. РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ І ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НАУКИ І ОСВІТИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ (З ПОЧАТКУ ХІХ СТ. ДО 1863 Р.)

4.1. Еволюція фінансової і фінансово-правової освіти в Харківському університеті

Харківський університет належить до навчальних закладів, створених завдяки ініціативі місцевої громади та її яскравого представника, державного та громадського діяча, дослідника – В.Н. Каразіна. Статут імператорського Харківського університету було затверджено 5 листопада 1804 року¹, як «высшего ученого сословия, для преподавания наук учрежденного. В нем приуготовляется юношество для вступления в различные звания Государственной службы»², тобто, це учене об'єднання мало дві рівнозначні мети: викладання і наукову роботу. До структури Харківського університету входило чотири факультети, котрі спочатку називалися відділеннями: відділення моральних та політичних наук, котре тоді ще називали етико-політичних наук (з прийняттям нового університетського Статуту 1835 р. воно було перейменоване на юридичний факультет); фізичних та математичних наук; лікувальних або медичних наук; словесних наук. Кожне відділення складалося з кафедр, які представляли основні наукові напрямки того часу. Їх мало бути 28 – за кількістю професорів (кожний професор представляв собою кафедру, науковий напрямок). Спрямування навчання на відділенні моральних та політичних наук відображалося, перш за все, у складі його кафедр і дисциплін, які вивчалися – це: 1) богослов'я догматичне та повчальне; 2) святе письмо та церковна історія; 3) умовидна та практична філософія; 4) право: звичаєве, політичне, народне; 5) право цивільне та карне судочинство в Російській імперії; 6) право стародавніх та нинішніх народів; 7) дипломатика та політична економія³. По кафедрі дипломатики та політичної економії Харківського університету викладалися вступ до політико-камеральних наук, державне загальне право, політична економія, наука про фінанси та природне право, політична арифметика, дипломатика⁴. Викладання двох нових

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVIII. № 21499. – 1326 с. (с. 589–607).

² Там само (с. 589).

³ Там само (с. 591).

⁴ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. – 1864. – Т. 1. – Стб. 264–301; 971. стб. 268.

напрямків суспільствознавчої науки – камералістики і політичної економії, вивчення яких лише запроваджувалося в університетах Російської імперії, у західноєвропейських університетах вже набуло форми цілісної системи знань. Тому попечитель Харківського навчального округу С.Й. Потоцький звернувся до одного з міністрів Веймару – відомого поета Й.В. Гете – з проханням допомогти з формуванням професорсько-викладацького складу. Протягом першого десятиліття функціонування Харківського університету професорів іноземного походження було 29, з них німців 18, французів 4 і слов'ян 7⁵. Для викладання політичної економії запрошувався відомий німецький історик, професор Геттингенського університету Г.Ф. Сарторіус, який з невідомих причин відмовився. У числі запрошених до Харківського університету був відомий німецький вчений у сфері економіки, права та фінансів Людвіг Генріх Конрад фон Якоб (у російському варіанті – Людвіг Кіндратович Якоб) (1759–1827) та невідомий у наукових колах Йозеф Ланг (1775 (або 1776)–1820).

В цілому, становлення на теренах Наддніпрянської України науки про фінанси та фінансового права відбувалось у тісній взаємодії з провідними тенденціями розвитку тогочасної європейської науки. Значну роль у розвитку фінансової та фінансово-правової науки як самостійної сфери наукових досліджень на початку XIX ст. відіграли представники так званої російсько-німецької школи (назву використав основоположник німецького історизму В. Рошер)⁶ – іноземні, переважно німецькі, наукові діячі, запрошені до викладання в Харківському університеті. За словами професора В.О. Лебедева, автора одного з найкращих в Російській імперії підручника з фінансового права, на початку XIX ст. відбулося переміщення німецької науки на російських ґрунт⁷. Результатом їхньої наукової творчості був симбіоз теоретичних знань, набутих у Західній Європі, та російської суспільної практики⁸.

Аналіз становлення фінансової та фінансово-правової науки і освіти в Харківському університеті розпочнемо з освітньої діяльності й для цього наведемо схему вивчення (навчальний план) дисциплін, що викладалися на юридичному факультеті Харківського університету з 1806 року до прийняття статуту 1835 року. На засіданні Ради 6 червня 1806 року було вирішено всі дисципліни, що викладаються в університеті, поділити на два класи: а) науки підготовчі та допоміжні; б) науки факультетські. На юридичному факультеті

⁵ Энциклопедический словарь. Издатели: Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрона. Т. XXXVII. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1904. – 448 с. (с. 103).

⁶ Історія економічних вчень: навчальний посібник, за ред. В.В. Кириленка. – Тернопіль, 2007, с. 107.

⁷ Лебедев В.А. Финансовое право. – Москва, 2000. – Т. 2 (с. 102).

⁸ Хошуляк В.В. Російсько-німецька школа фінансів та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права. – Київ: Фінансове право, 2012 (с. 19).

дисципліни підготовчі та допоміжні викладалися на перших двох курсах таким чином: 1) перший рік – логіка і математика; чиста математика; російська література; римська література; література однієї з іноземних мов; історія, загальна історія з географією; 2) другий рік – практична філософія, римська література з естетикою; фізика; література однієї з іноземних мов; загальна історія з географією. Викладання «повного курсу державних наук» – саме так називалися фахові предмети юридичного факультету, розподілялося на три роки. Протягом першого року студенти слухали: 1) енциклопедію і методологію; 2) римське право; 3) історію трьох останніх століть; 4) статистику; 5) лісове і сільське господарство; 6) технологію. Другого року навчання вивчали: 1) звичаєве й народне право; 2) російське право; 3) історичний розвиток державного права; 4) систему римського права; 5) герменевтику; 6) національну економіку і політику; 7) технологію. Протягом третього року навчання слухачі вивчали: 1) російське судочинство; 2) внутрішню історію стародавнього російського права; 3) історичний розвиток громадянського права; 4) карне право; 5) торговельне право; 6) науку про фінанси; 7) поліцейське право; 8) державну медицину; 9) дипломатію. Також протягом всіх трьох років навчання студенти вивчали богослов'я, класичні і нові мови⁹. Для укладання огляду предметів викладання і розподілу наук кожен викладач щорічно подавав рапорт про план читання свого навчального предмету на наступний навчальний рік із зазначенням власного твору, або твору відомого дослідника, за яким буде викладатися дисципліна. Крім того, всі професори були зобов'язані представити в міністерство народної освіти детальні конспекти з дисциплін, котрі вони викладали; після схвалення міністром конспекти поверталися і за ними здійснювалося викладання, причому кожен професор свої конспекти повинен був щорічно переглядати і доповнювати. Професори-іноземці всю цю документацію оформлювали латиною.

На основі переліку й послідовності викладання дисциплін і вимог щодо навчальної документації, можна зробити такі висновки: 1) на юридичному факультеті вивчали так звані державні науки, що надавали цій освіті камерального характеру (у цьому також простежується вплив німецької наукової школи); 2) по кафедрі політичної економії та дипломатії викладалася національна економія і політика, наука про фінанси, дипломатія, статистика, політична арифметика (це сучасна економічна статистика), причому в різні роки ці предмети могли мати різну назву, що також свідчить про процес

⁹ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьковский университет; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. – VIII, 311с. (с. 13).

їхнього становлення як самостійних наукових сфер; 3) зміст підготовки майбутніх державних службовців контролювався міністерством освіти.

Характеризуючи діяльність університету з 1835 по 1863 рр. професор Д.І. Багалій відзначає зміни, що відбулися в діяльності органів університетського самоврядування, розширення курсу викладання, введення нового положення про наукові ступені, інститут доцентів, зміну заходів щодо підготовки університетських викладачів. За Статутом 1835 р. університети перетворювалися тільки у вищі навчальні заклади, які вже не являли вченої корпорації. Під впливом європейських політичних подій 1848 року щоб «оградить русские университеты от бурь волнующих окрестные государства»¹⁰ були вжиті заходи, спрямовані на посилення дисципліни, вимог до екзаменів, скорочення програм політичних і юридичних наук, відмінені наукові закордонні відрядження. 1849 року міністр отримав право призначати ректора на невизначений термін, без виборів призначати деканів факультетів. 1850 року для посилення нагляду за університетським викладанням були введені особливі інструкції ректору і деканам. Протягом 1849–1850 рр. було виключено з навчальних програм державне право і філософія, викладання логіки та психології доручили викладачам богослов'я. З 1856 року поступово відновлювався попередній порядок університетської життєдіяльності¹¹.

Протягом 1805–1863 року більшість викладачів юридичного факультету викладали по декілька дисциплін через вакантність кафедр; назви дисциплін в різні роки подавалися по-різному, але йшлося про одну й ту ж саму дисципліну. Наприклад, при описі навчальних дисциплін, що будуть викладатися протягом 1842–1843 навчального року подається назва дисципліни «закони про державні повинності і фінанси»¹², при цьому зазначається, що вона викладається по кафедрі законів про фінанси (а за статутом 1835 року, кафедра з такою назвою не виділялася) і при визначенні кількості годин на вивчення цієї дисципліни подається назва «закони про фінанси»¹³. Таку невідповідність можна пояснити побутовим спрощенням назви кафедри, застосуванням більш короткої назви для зручності складання розкладу, і, основне, періодом становлення фінансів і фінансового права як

¹⁰ Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Харьков: Изд. Харьковского университета, 1906. – 360 с. (с. 119).

¹¹ Там само (с. 119–120).

¹² Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1842–1843 учебный год / Харьковский Императорский университет. – Харьков: В Университетской типографии, 1842. – 32 с. (с. 16).

¹³ Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1842–1843 учебный год / Харьковский Императорский университет. – Харьков: В Университетской типографии, 1842. – 32 с. (с. 16, 17).

самостійних наукових сфер, поки що з нечітко визначеним предметом і проблематикою.

У 40-их роках XIX ст. у Петербурзькому та Казанському університетах при юридичних факультетах були відкриті камеральні відділення, відкриття аналогічного відділення планувалося і в Харківському університеті. Відділення камеральних наук повинні були здійснювати підготовку державних службовців для різних сфер управління, цим пояснювався широкий набір дисциплін, що вивчався. Основні предмети цього розряду можна розділити на три складові. 1. Економічний блок дисциплін був представлений політичною економією і статистикою, викладався на історико-філологічному факультеті з додатковим вивченням законів про фінанси і державні повинності. 2. Адміністративний блок містив такі дисципліни, як: державне право європейських держав, державні установи Російської Імперії і закони державного благоустрою та благочинності. Поняття «закони державного благоустрою» означає «законодавство про заходи, що забезпечують добробут», а «закони благочинності» – це поліцейські закони щодо забезпечення безпеки¹⁴. При складанні Зводу законів Російської імперії (1833 р.) всі поліцейські закони були об'єднані у дві групи: закони державного благоустрою (XI і XII тт.) і закони державної благочинності (XIII і XIV тт.). Як зазначалося вище, за університетським Статутом 1835 р. на юридичних факультетах мала бути кафедра благоустрою і благочинності. Після запровадження статуту 1884 р. вона була перейменована в кафедру поліцейського права

Останній (3-ій) блок складали предмети, що вивчалися на фізико-математичному факультеті, до яких належали: природна історія, технологія, агрономія та архітектура. У вигляді додаткових предметів студенти камерального відділення повинні були слухати: російські цивільні та кримінальні закони, загальну і вітчизняну історію, і одну з новітніх мов¹⁵. Важливо відзначити, що в рамках юридичного факультету такі дисципліни камерального розряду як державне право європейських держав, закони про фінанси і державні повинності, закони про благоустрій та благочинність були обов'язкові для вивчення¹⁶.

¹⁴ Багалеї Д. І. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д.И. Багалеї, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул. – Х.: Тип. ун-та, 1906. – 329 с. (с. 57–58).

¹⁵ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905): 1. История факультета. 2. Очерки отдельных кафедр. 3. Биографический словарь профессоров и преподавателей / Под ред. И.П. Осипова и Д.И. Багалея. – Х.: Изд. ун-та, 1908. – 309 с. (с. 119–121).

¹⁶ Гинзбург Ю.В., Ильина Т.Н. Образование и государственная служба: попытки введения специализации на юридических факультетах в России. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.lexed.ru/pravo/theory/ezegod52/?gin.html>.

Наприкінці 40-х рр. ХІХ ст. питання про відкриття камерального розряду обговорювалося на засіданнях юридичного факультету Харківського університету. Юридичний факультет склав такий навчальний план викладання на 1848 р. з розподілом предметів на 4 роки навчання для розряду юридичних наук, це було зроблено з урахуванням того, що цей план буде покладено в основу викладання і на камеральному відділенні. За цим планом здійснювалося викладання тривалий період. На І курсі викладалися: богослов'я і церковна історія (5 год. на тиждень); енциклопедія законодавства і державні установи (4 год. на тиждень); російська історія (3 год. на тиждень); німецька мова або інша з новітніх (3 год. на тиждень); сільське господарство (для бажаючих – 3 год. на тиждень). На ІІ курсі викладалися: енциклопедія і державні установи (2 год. на тиждень); історія і система римського права (6 год. на тиждень); політична економія (3 год. на тиждень); французька мова або інша з новітніх мов (3 год. на тиждень); сільське господарство (для бажаючих – 3 год. на тиждень). На ІІІ курсі викладалися такі навчальні предмети: закони про цивільне судочинство (6 год. на тиждень); закони карні та поліцейські й судочинство (6 год. на тиждень); закони державного благоустрою і благочиння (6 год. на тиждень); одна з новітніх мов (3 год. на тиждень); сільське господарство (для бажаючих – 3 год. на тиждень). І на останньому, четвертому курсі, слухачі вивчали: церковне законодавство (1 год. на тиждень); закони про державні повинності і фінанси (6 год. на тиждень); загальнонародне право і дипломатія (6 год. на тиждень)¹⁷. За цим навчальним планом прослідковується логічна побудова вивчення фінансової та фінансово-правової проблематики – від загального до конкретного, тобто, опанувавши загальнотеоретичні основи фінансової проблематики при вивченні політичної економії, на наступному курсі відбувалася конкретизація при вивченні законів державного благоустрою і благочиння, крім того, вивчення позитивного фінансового законодавства відбувалося при засвоєнні курсу «закони про державні повинності і фінанси.

Відкриття камерального відділення продовжувало плануватися і в 50-х рр., навіть був розроблений навчальний план для камерального розряду¹⁸. Але камеральне відділення у Харківському університеті так відкрите і не було.

Окрім викладання дисциплін значна увага в університеті приділялася науковій діяльності викладачів, яка охоплювала їхні наукові праці, керування дослідженнями слухачів, а також таку форму наукової діяльності як актові промови, які читалися професорами університету в урочисті для даного

¹⁷ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьковский университет; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. – VIII, 311 с. (с. 57).

¹⁸ Там само.

навчального закладу дні – 17 січня (річниця відкриття університету) і 30 серпня (день тезоіменитства Олександра І, який вважався засновником університету). Відомий дослідник історії Харківського університету Д.І. Багалій відзначав, що автори урочистих промов надавали їм важливого значення, оскільки це була форма спілкування з суспільством, засіб подання власних ідей та спосіб впливу на оточуюче середовище¹⁹. Такі виступи перед публічним представленням аналізувалися як наукові розробки на засіданнях вчених рад факультетів, причому, за умови схвального оцінювання колегами вони проголошувалися на урочистому науковому зібранні в актовій залі університету в присутності губернських чинів²⁰, дворянства, почесного духовенства і купецтва²¹ і після опублікування (на початку XIX ст. тираж складав 330-450 примірників)²² ставали доступними для детального ознайомлення освіченою частиною суспільства.

Сучасний український науковець, професор Харківського університету С.І. Посохов, який ґрунтовно проаналізував актові промови професорів-іноземців Харківського університету першої чверті XIX ст.²³, наголошує, що урочисті промови іноземних викладачів (Л. Якоба, Х. Роммеля, І. Шада, А. Стойковича, Я. Беллена-де-Баллю, Л. Умляуфа, Й. Ланга) були способом трансформування західноєвропейської університетської ідеї²⁴. Під впливом їхньої науково-викладацької діяльності, публічних виступів, через які науковці привносили суспільству неогуманістичне трактування сутності університету, відбувалося залучення до європейських цінностей та класичних університетських традицій²⁵. Актові промови були характерним явищем для університетської науки початку XIX ст., елементом суспільно-просвітницької діяльності викладачів²⁶, котрі сприяли збільшенню кількості освічених людей у країні, значному підвищенню загально-культурного рівня населення, а також відображали позиції науковців з проблем навчання і виховання студентів і мали окрім наукового значний виховний потенціал. Тому, характеризуючи наукову спадщину викладачів фінансових та фінансово-правових курсів,

¹⁹ Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1. (1802–815 год.) // Багалій Д.І. Вибрані твори: у 6 т. – Харків, 2004. – Т.3 (с. 619–620).

²⁰ Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – СПб., 1809. – № 22 (с. 213).

²¹ Там само (с. 162–164).

²² Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1. (1802–1815 год.) // Багалій Д.І. Вибрані твори: у 6 т. – Харків, 2004. – Т. 3 (с. 410).

²³ Посохов С.И. Актовые речи профессоров-иностранцев Харьковского университета первой четверти XIX в.: трансфер университетской идеи / С.И. Посохов // Вопросы образования: ежеквартальный научно-образовательный журнал. – 2008. – № 3. – С. 264–275.

²⁴ Там само (с. 264).

²⁵ Там само (с. 273).

²⁶ Друганова О.М. Суспільно-просвітницька діяльність викладачів вищих навчальних закладів України (XIX – початок XX століття) / О.М. Друганова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – Харків: ХДАДМ, 2006. – № 1. – С. 39–43.

будемо зупинятися і на змісті їхніх актових промов як на результатах наукових досліджень.

У становленні та розвитку фінансової і фінансово-правової науки і освіти у Харківському університеті значну роль відіграли представники цих наук – професори Л.К. Якоб, Й. Ланг, Т.Ф. Степанов, М.П. Клобуцький, які своєю діяльністю і науковими пошуками суттєво вплинули на «біографію наукових дисциплін».

Незважаючи на те, що першим викладацьку діяльність по кафедрі політичної економії та дипломатики розпочав Йозеф Ланг, характеристику діяльності почнемо з Л.К. Якоба як більш відомого на той час науковця. Л.К. Якоб, який на той час уже був сформованим відомим вченим, мав значний авторитет у наукових колах як дослідник проблем політичної економії, камералістики, філософії та релігії. Л.К. Якоб народився в Пруссії, закінчив Галльський університет, склавши кандидатський іспит і захистивши дисертацію «*De allegoria homerica*» («Метафори Гомера»), отримав звання доктора філософії того ж університету. У зв'язку із закриттям Галльського університету 1806 року (за декретом Наполеона І) прийняв запрошення перейти до Харківського університету і в лютому 1807 року був затверджений професором кафедри політичної економії та дипломатики. У Харківському університеті Л. Якоб викладав систему політичних наук, загальний вступ до політико-камеральних наук (до змісту яких входили зачатки фінансових знань), загальну внутрішню політику, державне та народне право, політичну економію (перелік дисциплін складено за щорічним оглядом публічних викладань²⁷). Людвіг Кіндратович випустив 35 наукових праць, у тому числі декілька підручників, за якими викладали в німецьких університетах²⁸, два з яких були перекладені російською та широко поширені в університетах Російської імперії²⁹. Науку народного господарства Якоб викладав за власним підручником «*Grundsätze der National Öconomie*»³⁰.

Тематика урочистої промови професора Л. Якоба – «О влиянии университетов на образование и благосостояние народа» (1808 р.)³¹ – була

²⁷ Обозрение публичных преподаваний в Императорском Харьковском университете за 1806–1825 гг. – Х., (ежегодное издание).

²⁸ Багалея Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Харьков: Типография Адольфа Дарре, Московская, № 19, 1906. – 329 с. (с. 49).

²⁹ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьковский университет; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. – VIII, 311 с. (с. 275).

³⁰ Багалея Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Харьков: Типография Адольфа Дарре, Московская, № 19, 1906. – 329 с. (с. 63).

³¹ Якоб Л. О влиянии университетов на образование и благосостояние народа // Речи, говоренные в торжественном собрании императорского Харьковского университета. – Харьков, 1808.

надзвичайно актуальною, оскільки ідея необхідності вищої освіти ще не отримала загального поширення серед дворянства – більшість з них задовольнялася середньою і початковою школою, пансіонами іноземців і домашніми наставниками. Університетський диплом не був обов'язковим ні для цивільної служби, ні для військової, яка вважалася дворянською *par excellence* (з французької – «остаточно»)³².

Професор Якоб у своїй промові показав себе гуманістом при трактуванні функцій і задач університету та висуванні тези, що освіта і наука повинні бути доступні всім станам суспільства; високоосвіченим філософом – при критичному розгляді ідей науковців, яких він називає «мрачные умы», котрі «непорочность нравов приписывали диким народам»³³; висококваліфікованим фахівцем з моральної філософії (політичної економії) – при фіксації взаємозв'язку між суспільним поділом праці та спеціалізацією наук, порівнянні університетів з мануфактурними фабриками, де спеціалізовані виробники поєднуються під одним дахом (університети, на думку автора, – мануфактури вченості та наук, де реалізується принцип єдності наук)³⁴. Науковець обґрунтовує значення освіти й університетів як осередків освіти і науки, що функціонують для підвищення добробуту держави в цілому та вигод життєдіяльності і зростання приватного багатства кожного громадянина. В урочистій промові «О влиянии университетов на образование и благосостояние народа» (1808 р.) професор Л. Якоб аргументує, що найважливіші посади в державі повинні займати підготовлені особи, які здобули знання з таких наук як законодавство, державне господарство, управління благочинням і доходів³⁵. Відомий дослідник історії Харківського університету Д.І. Багалій (1857–1932 рр.) характеризує промову Л.Якоба як надзвичайно цікаву і талановито складену³⁶, а професор С.І. Посохов вважає, що працю Якоба можна поставити в один ряд з працями В. Гумбольдта, який обґрунтував модернізацію сучасних йому німецьких університетів³⁷.

У своїх фінансово-економічних поглядах професор Л.К. Якоб був виразником економічних ідей класичної школи політичної економії, послідовником і популяризатором ідей А. Сміта та Ж.Б. Сея. Науковець

³² Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1. (1802–1815 год.) // Багалій Д.І. Вибрані твори: у 6 т. – Харків, 2004. – Т. 3 (с. 687).

³³ Якоб Л. О влиянии университетов на образование и благосостояние народа // Речи, говоренные в торжественном собрании императорского Харьковского университета. – Харьков, 1808 (с. 69).

³⁴ Там само (с. 73–75).

³⁵ Там само (с. 71).

³⁶ Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1. (1802–1815 год.) // Багалій Д.І. Вибрані твори: у 6 т. – Харків, 2004. – Т.3 (с. 689).

³⁷ Посохов С.И. Актовые речи профессоров-иностранцев Харьковского университета первой четверти XIX в.: трансфер университетской идеи / С.И. Посохов // Вопросы образования: ежеквартальный научно-образовательный журнал. – 2008. – № 3. – С. 264–275 (с. 269).

вважав економічними науками політичну економію (науку про народне господарство), науки про державне господарство (по відношенню до яких він застосовує назву фінансове право) і поліцейське право (вивчає економічне законодавство), але розрізняв їхній зміст³⁸. Тому, науковці відзначають, що саме Л.К. Якоб першим в історії вітчизняної науки визначив та обґрунтував фінансове право як сформульовану сукупність знань, що знаходиться за межами політичної економії і має власний предмет дослідження³⁹ та виокремив юридичну складову в економічних дисциплінах (предметом науки про державне господарство науковець вважав фінансове право, а поліцейського права – економічне законодавство⁴⁰). Пошлемося на характеристику наукових праць Л.К. Якоба, подану відомим викладачем фінансового права В.О. Лебедевим у його підручнику фінансового права⁴¹. Працю Якоба «Staatsfinanzwissenschaft», 1821 («Державні фінанси») оцінює позитивно, проте зазначає, що вона страждає багатослівністю; до кращих фінансово-економічних творів Якоба відносить «Die Grundsätze der Nationalökonomie», 1805 і 1825 («Принципи національної економіки»), «Die Grundsätze der Polizeigesetzgebung und Polizeianstalten», 1809 («Принципи поліцейського законодавства та поліцейських департаментів»); новаторськими ідеями Якоба по відношенню до державного господарства Російської імперії були такі: чеканка монет приватними особами, віддання в оренду пошти, доручення казенного лісового господарства приватним особам і ліквідація гірничої регалії⁴².

За свої прогресивні погляди та судження (критика кріпосного права, ідеї про передачу в приватну власність казенного лісового господарства, ідея чеканки монет приватними особами тощо) Л.К. Якоб зазнавав гострої критики від представників економічної та фінансово-правової науки⁴³. Проте, теоретичне і практичне визнання отримала його концепція ослаблення грошових криз, що пов'язані з функціонуванням паперових грошей, яку він представив Олександрю I 1809 року. Після цього Л. Якоба перевели до Петербургу і призначили членом фінансової частини у Комісії про закони, де

³⁸ Коропецький І.С. Українські економісти XIX століття та Західна наука / І.С. Коропецький. – К.: Либідь, 1993. – 192 с. (с. 24).

³⁹ Хохуляк В.В. Камералістика та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права XIX століття / В.В. Хохуляк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2013. – № 6-1. – Том 1. – С 218–221 (с. 219).

⁴⁰ Левитский В. Якоб Людвиг Кондратьевич // Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. М.П. Чубинського, Д.И. Багалея. – Харьков, 1908. – С. 275–277 (с. 276).

⁴¹ Лебедев В.А. Финансовое право: [учебник] / В.А. Лебедев. – М.: Статут, 2000. – Т. 2. – 461 с.

⁴² Там само (с. 83).

⁴³ Левитский В. Якоб Людвиг Кондратьевич // Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. М.П. Чубинського, Д.И. Багалея. – Харьков, 1908. – С. 275–277.

він також розробив проект карного укладання. Після закінчення державної служби 1816 року Л. Якоб повернувся до Німеччини викладати політичні науки в Галльському університеті. Внесок Людвіга Якоба в становлення фінансово-економічної думки і фінансової практики Російської імперії високо оцінили фінансисти вже в 2-й половині XIX ст. Професор В.О. Лебедев відносив Л.К. Якоба до найвидатніших економістів початку XIX ст.⁴⁴

Інформація щодо запрошення ще одного представника німецької наукової школи – випускника юридичного факультету Фрайбургського університету Йозефа Ланга (1775 (або 1776)–1820) до Харківського університету міститься у Збірнику розпоряджень народної освіти⁴⁵. Йозеф Ланг після закінчення гімназії у Фрайбурзі навчався в одному з найстаріших вищих навчальних закладів Німеччини – Фрайбургському університеті, який з моменту заснування (1457 р.) мав репутацію потужної академічної школи. Майбутній науковець закінчив університет за спеціальністю філософія і правознавство. Терміни навчання Й. Ланга в університеті визначені нечітко – в деяких джерелах зазначено, що університетське навчання тривало протягом 1793–1798 рр.⁴⁶; сучасні дослідники Г. Юбе, М. Покидченко у своїх роботах зазначають, що університетське навчання тривало рік або півтора⁴⁷, причому після закінчення курсу Й. Ланг перебував на службі в тому ж університеті репетитором філософії і математики, а в 1795 році заміняв штатного професора математики Ріндерле (Rinderle) з нагоди його хвороби. Протягом 1796–1798 рр. служив актуаріусом у містечку Вальдкірх поблизу Фрайбурга⁴⁸, потім адвокатом у Фрайбурзі⁴⁹, нарешті, 11 квітня 1803 року прибув до Харківського університету через Петербург із Фрайбурга.

На початку своєї наукової кар'єри в університеті Й. Ланг отримує посаду ад'юнкта відділення філософії і математики, потім переходить на відділення політичної економії, де працює на посаді екстраординарного (з 1810 р.), а з 1812 року – ординарного професора кафедри дипломатики та політичної економії. За період перебування у Харкові (1803–1820 рр.) Й. Ланг викладає значну кількість навчальних дисциплін, а саме: народну економію та політичну арифметику; науку про суспільні прибутки; науку про фінанси; природне право; загальне цивілізаційне та народне право; поліцію та науку про

⁴⁴ Лебедев В.А. Финансовое право: [учебник] / В.А. Лебедев. – М.: Статут, 2000. – Т. 2. – 461 с. (с. 83).

⁴⁵ Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения, Т. 1-2. – СПб., 1866 (с. 151).

⁴⁶ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905), Т. 1. – Харьков, 1908 (с. 271).

⁴⁷ Покидченко М.Г. Йозеф Ланг – новое имя в истории российской науки // Вестник Российской академии наук. – 1994. – Том 64. – № 3 (с. 266).

⁴⁸ Юбе Г., Кратц Г. Ланг Йосиф Матвеевич. Немцы в России. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://rusdeutsch-panorama.ru/jencik_statja.php?mode=view&site_id=34&own_menu_id=3978.

⁴⁹ Воспоминания о Харьковском университете профессора Людвиг Якоба // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2014. – Вип. 13 (с. 242).

державні прибутки; політичну економію; логіку та метафізику; державне господарство; дипломатику (перелік дисциплін складено за щорічним оглядом публічних викладань)⁵⁰. Це був корисний досвід для викладача, оскільки створював можливості для використання міждисциплінарного підходу, котрий вимагає використання відповідного науково-методичного інструментарію⁵¹.

За вибором Ради університету протягом 1803–1812 рр. Й. Ланг виконує функції секретаря морально-політичного відділення, з 1807 року – суббібліотекаря університету; 1813 року він обирається секретарем університетської ради і членом училищного комітету. Бере участь в організації Інституту цивільних чиновників при університеті, з 1813 року виконує функції секретаря відділення Словесних наук Харківського наукового товариства⁵².

Перед аналізом наукових досліджень Йозефа Ланга вважаємо за доцільне стисло охарактеризувати ситуацію, яка склалася в економічній науці Німеччини у період навчання майбутнього науковця в університеті Фрайбурга. У той період відбувалися суттєві зміни у сфері суспільних наук, що знайшло відображення у відходженні від теорії державного регулювання економіки як феодального, так і меркантилістського типу і поширенні ідеї саморегулювання економіки, провідниками якої були фізіократи і представники класичної школи політичної економії⁵³. Проте необхідно зазначити, що незважаючи на те, що теорія фізіократів була в Німеччині достатньо відомою, під час навчання Й. Ланга в університеті серед його викладачів не було прихильників цього напрямку, також не були поширеними і популярними у той період і ідеї А. Сміта (перші рецензенти його твору вважали, що це розвиток ідей фізіократів)⁵⁴. У той час у Німеччині панувала державно-економічна школа камералістики (Camaralia), до якої відносилося вчення про різні галузі промисловості, котрі виступали джерелами задоволення державних потреб: агрономія, гірнича справа, лісівництво, торгівля; частково приєднувалася політична економія та деякі основи державного благоустрою і вчення про способи задоволення державних потреб⁵⁵. У своїх наукових працях Й. Ланг не посилається на розробки

⁵⁰ Обозрение публичных преподаваний в Императорском Харьковском университете за 1806–1825 гг. – Харьков, (ежегодное издание).

⁵¹ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – Кіровоград, Імекс-ЛТД, 2007 (с. 5).

⁵² Юбе Г., Кратц Г. Ланг Йосиф Матвеевич. Немцы в России. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://rusdeutsch-panorama.ru/jencik_statja.php?mode=view&site_id=34&own_menu_id=3978.

⁵³ Winbel H. Die deutsche Nationalökonomie im 19. Jahr-hundert. – Darmstadt, 1977 (с. 1–10).

⁵⁴ Покидченко М.Г. Йозеф Ланг – новое имя в истории российской науки // Вестник Российской академии наук. – 1994. – том 64. – № 3 (с. 266).

⁵⁵ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – Москва, 2002 (с. 44).

фізіократів, проте високо оцінює праці швейцарського економіста Герреншванд (Herrenschwand) – представника класичної школи політичної економії. Також зазначає, що на його наукові економічні погляди суттєво вплинули ідеї німецького фінансиста Георга Буша (1728–1800), який займався вивченням торгівлі, грошового обігу, кредиту і страхової справи та Артура Юнга (1741–1820) – письменника, історика економічного життя Англії і Франції.

Наукові дослідження Й. Ланга (оформлені німецькою мовою) та дисертація (оформлена латиною) відображають основні напрями творчого пошуку автора: «Про вищий принцип політичної економії» («Ober den obersten Grundsatz der politischen Öconomie», 1807 р.), «Основні напрями політичної арифметики» («Grundlinien der politischen Arithmetik», 1810 р.), «Принципи економіки» («Grundsatz Öconomie», 1813 р.).

На прикладі першої праці Й. Ланга⁵⁶ продемонструємо авторську трьохсекторну модель суспільного відтворення. У науковій літературі поширена ідея, що Ланг розвивав ідеї Ф. Кене, який здійснив геніальну спробу проаналізувати процес відтворення та обігу всього суспільного продукту з метою виявлення головних народногосподарських пропорцій економічного розвитку⁵⁷, проте форма представлення цього загальноекономічного фінансового розрахунку набагато випередила свій час і, використовуючи сучасну термінологію, можна констатувати, що Й. Ланг подає у своїй праці першу в історії економічної науки статичну модель економічної рівноваги. Так, Й. Ланг виділяє в економіці 3 сектори (таблиця 7): сільськогосподарський, промисловий і грошовий, використовуючи довільні додатні константи: a, A, b, B, c, C (на сучасному етапі використовуються індекси потоків).

Таблиця 7. Позначення секторів національної економіки (за Й. Лангом)

(1) Сільськогосподарський		(2) Промисловий		(3) Грошовий	
0	0	B	a	C	A
a	B	0	0	c	b
A	C	b	c	0	0
$a+A$	$C+B$	$b+B$	$a+c$	$C+c$	$A+b$

Взаємозв'язок між секторами вчений представляє у вигляді звичайних потоків (рис. 8).

⁵⁶ Lang J. Adjunkt der moralisch-politischen Sektion an der kaiserl. Universität zu Charkow, Riga 1807 bey Carl Johann Gottfried Hartmann: «Über den obersten Grundsatz der politische Ökonomie». Mit Bewilligung der kaiserl. Cenzur-Committee zu Dorpat. Gedruckt bey Johann Fridrich Steffenhagen und Sohn.

⁵⁷ Історія економічних вчень / ред. В.Д. Базилевич. – Київ, 2005 (с. 166).

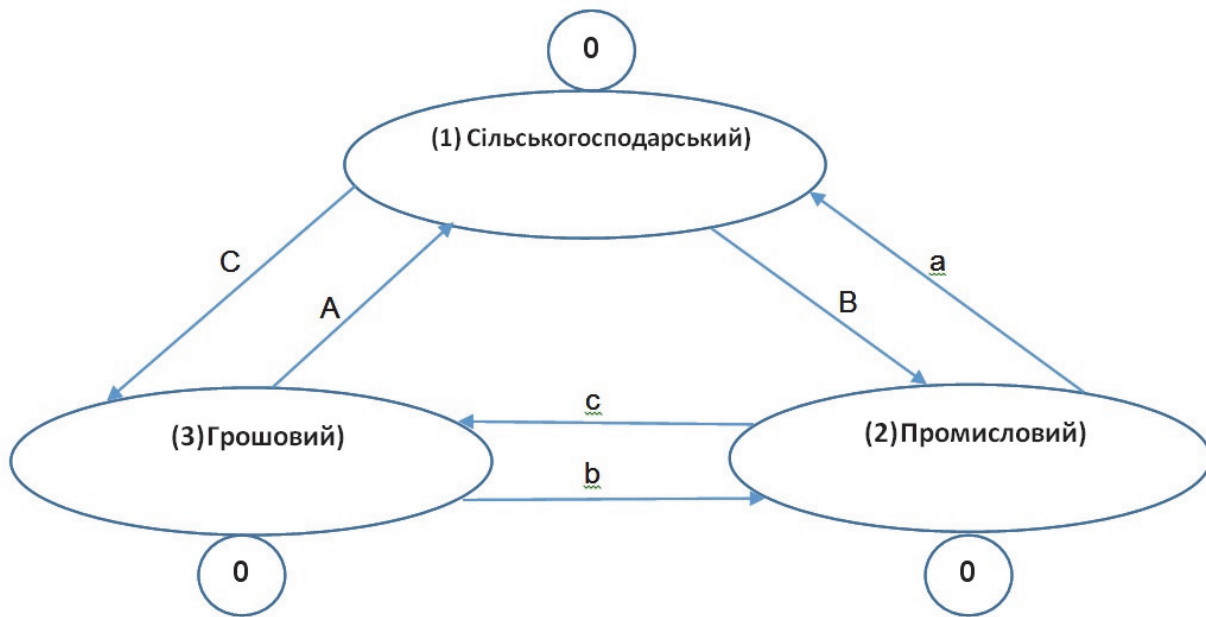

Рисунок 8. Модель господарського кругообігу Й. Ланга

Господарський кругообіг Й. Ланг аналізує з використанням простих лінійних рівнянь, створюючи три національні баланси:

$$\begin{cases} 0 + B + C = x_1 = 0 + a + A \\ a + 0 + c = x_2 = B + 0 + b \\ A + b + 0 = x_3 = C + c + 0 \end{cases}$$

У праці «Основні напрями політичної арифметики»⁵⁸. Й. Ланг доопрацьовує розроблену у попередній праці модель господарського кругообігу та на основі цієї моделі здійснює спробу порівняти економіку тогочасної Російської імперії з економікою європейських країн⁵⁹.

За період своєї науково-викладацької діяльності в Харківському університеті Й. Ланг двічі виступає з актовими промовами: 1810 року «Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften» («Про вивчення юридичних та політичних наук», 1810 р.) і «Was ist das Geld?» («Що є гроші?» 1815 р.). Актуальність промови про вивчення юридичних і політичних наук⁶⁰ була зумовлена наказом 1809 року про створення при університеті інституту цивільних чиновників. Й. Ланг визначає значення науки і університетської освіти для добробуту суспільства й обумовлює залежність суспільного

⁵⁸ Lang J. «Grundlinien der politischen Arithmetik», Mit Bewilligung Charkowschen Cenzur-Commitat. Gedruckt in der Universitäts-Buchdruckerey. Kurak, im Verlage bey Carl Langner Buchhändler der kaiserl. naturforschende Gesellschaft zu Moskwa 1811.

⁵⁹ Покидченко М.Г. Йозеф Ланг – новое имя в истории российской науки // Вестник Российской академии наук. – 1994. – Том 64. – № 3 (с. 268).

⁶⁰ Lang Joseph. Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften. Об изучении юридических и политических наук [параллельно на рус. и нем. яз., в кн.: Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 30 июня 1810г. – Харьков, 1811.

добробуту від рівня підготовки державних службовців. Науковець підкреслює необхідність засвоєння майбутніми державними чиновниками юридичних і політичних наук, котрі містять загальні та важливі знання з природного права або філософічного правознавства, державного господарства, вітчизняного позитивного права; вітчизняної історії і статистики, римського права. З п'яти зазначених юридичних і політичних наук автор виділяє дві, які були новітніми для вищих навчальних закладів Російської імперії – державне господарство і статистику. При характеристиці державного господарства науковець використовує як політекономічні, так і фінансові аспекти та зазначає, що предметом даної науки є досягнення вищого ступеня суспільного розвитку. Й. Ланг показує співвідношення зростання потреб громадян відповідно результатів їхньої діяльності. Визнаючи значення статистики (вона також була новітньою сферою дослідження для Російської імперії), яка виникла з потреб об'єктивного розвитку суспільства (тому що без необхідного мінімуму знань про рух товарно-матеріальних цінностей та людських ресурсів неможлива діяльність держави), Й. Ланг зазначає, що саме статистика надає інформацію про стан держави, рівень добробуту членів суспільства, визначає⁶¹ способи обчислення доходів членів суспільства і суспільного багатства в цілому.

У праці «Що є гроші?» (1815 р.) Й. Ланг створює вже чотирьохсекторну модель макроекономічного кругообігу та показує взаємозв'язок потоків продуктів, капіталу і грошей. Оцінюючи її з позицій сьогодення, Йозеф Ланг у провінційному Харкові на початку XIX ст. першим в історії фінансової науки здійснює спробу розробити інтегровані матриці фінансових потоків, які були оформлені лише в середині XX ст.

За часи життя Й. Ланга його відкриття не отримали визнання, що можна пояснити різноманітними факторами, серед яких – віддаленість провінційного Харкова від центрів наукової економічної і фінансової думки, рання смерть науковця (1819 року за самовільну відсутність з Харкова був звільнений з університету без атестату і помер по дорозі з Харкова до Санкт-Петербурга), особистісні якості вченого (був боязким, сором'язливим, скромним)⁶², які не сприяли популяризації його ідей у наукових колах за часи життя, та широке використання математичного апарату в дослідженні економічних і фінансових процесів, що робило його винаходи незрозумілими для колег (його математичні будови були викладені сухо і формально порівняно з відомими економічними дослідженнями того часу). У той період економічна наука не була готова до сприйняття таких абстрактних ідей, а тому моделі Й. Ланга не

⁶¹ Winbel H. Die deutsche Nationalökonomie im 19. Jahr-hundert. – Darmstadt, 1977.

⁶² Воспоминания о Харьковском университете профессора Людвиг Якоба // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2014. – Вип. 13 (с. 242).

мали практичного використання. Більше того, науковець висунув ідеї, які набагато випередили свій час. На сучасному етапі наукова спадщина Й. Ланга потребує додаткового вивчення та популяризації з метою гідного її представлення в історії української економічної і фінансової думки.

Після смерті Й. Ланга з 1819 по 1824 рр. курси політичної економії та науку про фінанси тимчасово викладав професор по кафедрі права звичаєвого, політичного і народного Б.Й. Рейт (на умовах внутрішнього сумісництва), а з 1824 року ці дисципліни також тимчасово (до 1832 року) викладав професор тієї ж кафедри К.П. Павлович, при цьому наука про фінанси викладалася в обсязі 2 год. на тиждень за власними записами Павловича і за творами А. Сміта і Д. Шльоцера⁶³. Лише з 1832 року кафедру політичної економії і дипломатики займає відомий економіст, прихильник класичної школи політичної економії професор Т.Ф. Степанов⁶⁴. За даними Л.М. Загурського⁶⁵ з листопада 1834 року М.П. Клобуцькому дозволили в університеті викладати всесвітню історію і статистику під керівництвом Т.Ф. Степанова (і саме він з 1839 по 1862 рр. викладає у Харківському університеті закони про державні повинності і фінанси відповідно до університетському статуту 1835 року).

На цих двох постатях вважаємо за необхідне зупинитися у контексті становлення і розвитку фінансової та фінансово-правової освіти і науки у Харківському університеті.

Тихон Федорович Степанов (1795–1847) народився у Воронежі у родині чиновника. Після закінчення Воронежської семінарії навчався на етико-політичному відділенні Харківського університету. Працював вчителем загальної історії та географії в Харківському інституті шляхетних дівочь. 1824 року отримав ступінь магістра політичної історії та статистики за дослідження на тему «Про політичну рівновагу». 1830 року перейшов на службу в державну комісію погашення боргів, де мав можливість практично апробувати свої фінансово-економічні ідеї. З 1832 року Т.Ф. Степанова призначено екстраординарним професором кафедри політичної економії Харківського університету, де він працював до виходу у відставку 1845 року.

⁶³ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Т. 1: История факультета / под ред. М.П. Чубинского, Д.И. Багалея. – Харьков: Печатное дело, 1908. – 309 с. (с. 10).

⁶⁴ Багалея Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 2. (с 1815 по 1835 год.) / Д.И. Багалея. – Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1904. – 1136 с. (с. 578).

⁶⁵ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Т. 1: История факультета / под ред. М.П. Чубинского, Д.И. Багалея. – Харьков: Печатное дело, 1908. – 309 с. (с. 10).

1833 року Т.Ф. Степанов на урочистих зборах проголошує промову «О сущности, важности и назначении политических наук»⁶⁶. Це наукове дослідження відзначається глибоким філософським змістом, автор продемонстрував ґрунтовні знання економічної і політичної історії, розуміння історичних закономірностей розвитку суспільства, а також показав еволюцію розвитку політичної економії як науки через економічні школи (меркантилісти, фізіократи, класична школа). Видатного представника класичної школи політичної економії – Адама Сміта – професор Т.Ф. Степанов назвав «истинным Светилом», засновником політичної економії як науки, а тезу, що праця є головним джерелом багатства, «краеугольным камнем, который был положен Адамом Смитом в основание своей знаменитой системы»⁶⁷. У промові Т.Ф. Степанов, окрім історії і політичної економії, відносив до політичних наук статистику, фінанси, політику, дипломатію, характеризуючи значення кожної з них, і зазначав, «что если доступно нашему уму высокое постижение жизни человечества, то право разгадывать ее принадлежит собственно Политическим Наукам»⁶⁸.

Т.Ф. Степанов фінансові питання вважав частиною економічної науки і включав до діяльності з обслуговування державного господарства податкову систему і бюджетну⁶⁹. Ці ідеї були оприлюднені Т.Ф. Степановим у вступній лекції на початку діяльності в Харківському університеті, були розвинуті в підручнику політичної економії («Записки про політичну економію»⁷⁰), де він аналізує предмет та історію становлення політичної економії як науки; сутність і джерела багатства; продуктивні та непродуктивні класи суспільства; суспільний поділ праці; основні доходи від факторів виробництва – заробітну плату, прибуток, ренту, відсоток, а також фінансові складові – податки і бюджет. Саме «Записки..» Т.Ф. Степанова стали першим курсом політичної економії, виданим російською мовою на території Російської імперії. Як прихильник загальнотеоретичної концепції економічного лібералізму вважав, що економічна свобода забезпечується волею держави через реалізацію відповідних правових умов. Т.Ф. Степанов аналіз теоретичних ідей відомих західноєвропейських економістів пов'язував з російською дійсністю та використовував для критики кріпосницької системи.

⁶⁶ Речь о сущности, важности и назначении политических наук, произнесенная в торжественном собрании Императорского Харьковского университета профессором политической экономии и дипломатии Тихоном Степановым. 30 августа 1833 г. – Харьков: Университетская типография, 1833.

⁶⁷ Там само (с. 28).

⁶⁸ Там само (с. 59).

⁶⁹ Степанов Т. Вступительная лекция, читанная в Императорском Харьковском университете сентября 5 дня 1832 года. – Харьков: Типография ун-та, 1833. – С. 17–18.

⁷⁰ Степанов Т. Записки о политической экономии. Часть 1-я. – СПб.: Типогр. Ольхина, 1844; Часть 2-я. – Харьков: Унив. типография, 1848.

Це дослідження («Записки про політичну економію») було оцінено неоднозначно. Наприклад, І.В. Вернадський оцінив працю як самостійну, проте безсистемну і незакінчену, а також не позбавлену еkleктичності, оскільки автор усі свої положення виводив з критики існуючих точок зору, але ця критика не завжди була вірною і глибокою⁷¹.

Вчений також досліджував теоретичні основи статистичної науки, обґрунтовував значення статистичних досліджень для розробки фінансово-економічної політики держави. Цей напрямок його наукових пошуків був проаналізований та високо оцінений українськими науковцями⁷².

З 1834 року викладацьку діяльність у Харківському університеті розпочинає Михайло Петрович Клобуцький (1808 – після 1865) – випускник цього ж навчального закладу. Протягом 1834–1837 рр. М.П. Клобуцький викладає загальну історію та статистику, а з 1837 року його затверджено виконуючим обов'язки ад'юнкта по юридичному факультету Харківського університету із дорученням читати державне право під керівництвом професора Т.Ф. Степанова. 1839 року М. Клобуцький у Харківському університеті захистив магістерську дисертацію з державного права на тему «Дослідження головних положень основних законів Російської імперії в їх історичному розвитку»⁷³ та отримав ступень магістра, після чого був затверджений на посаді ад'юнкта по кафедрі законів про державні повинності та фінанси⁷⁴. М.П. Клобуцький надавав історичним дослідженням першочергового значення при вивченні науки державного права, до державного права в широкому значенні він відносив і закони про фінанси. Вважав, що юрист і всякий, хто займається правознавством, отримуючи знання фактів, повинен особливу увагу приділяти історичному контексту їхнього прийняття і дії⁷⁵. 1840 року М.П. Клобуцького призначено виконуючим обов'язки екстраординарного професора із зобов'язанням витримати у встановлені строки докторський екзамен. Цей екзамен він не здав і не зміг представити докторську дисертацію.

⁷¹ Вернадський І. Витоки: Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні: [монографія] / за ред. В.Д. Базилевича. – Київ: Знання, 2009 (с. 661–662).

⁷² Птуха М.В. Очерки по истории статистики в СССР. – Москва: Изд-во АН СССР, 1959. – Т. 2. – 476 с. (с. 35); Теплицкий В.П. Економічні погляди Т.Ф. Степанова // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К., 1956. – 180 с. (с. 142).

⁷³ Клобуцький М.П. Исследование главных положений основных законов Российской империи в историческом их развитии: Рассуждение, напис. исправляющим должность адъюнкта по Юрид. фак. Михаилом Клобуцким на степ. магистра юрид. наук. – Харьков: Унив. тип., 1839. – 140 с.

⁷⁴ Багалея Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Харьков: Типография Адольфа Дарре, Московская, № 19, 1906. – 329 с. (с. 141).

⁷⁵ Рождественский Н.Ф. Обзорение внешней истории русского законодательства, с предварительным изложением общего понятия и разделения законодательства. – СПб.: В тип. Эдуарда Праца, 1848. – VIII, 206 с. (с. 37–38).

1846 року попечитель університету князь Долгоруков висунув нову вимогу М.П. Клобуцькому щодо складання протягом року докторського екзамену, погрожуючи усуненням з посади. Клобуцький не виконав цю вимогу, у своє виправдання він послався на скрутні сімейні обставини (смерть дружини від холери) і отримав відстрочку на півроку⁷⁶. 1849 року М.П. Клобуцький отримав наступне попередження від попечителя, під тиском якого представив дисертацію та прохання про допуск до докторських іспитів. Клобуцький складав іспити, до змісту яких входили закони про фінанси, статистика, державний благоустрій та політична економіка. Докторська дисертація з юридичних наук «Про походження і користь паперових грошей взагалі та введення їх в Росії» була захищена М.П. Клобуцьким 1853 року також у Харківському університеті⁷⁷; захист відбувся без опублікування наукового дослідження (було дозволено як виключення). 1854 року він затверджується екстраординарним, а 1857 року ординарним професором. Його публікації з фінансової та фінансово-правової проблематики обмежуються лише актовою промовою на урочистому засіданні університету⁷⁸.

Крім законів про фінанси М.П. Клобуцький у Харківському університеті викладав загальну історію (1842–1847), закони державного благоустрою та благочиння (1857–1858) та протягом усієї університетської діяльності викладав історію в інституті шляхетних дівиць м. Харкова. М.П. Клобуцький перебував у напружених стосунках з колегами по університету, вважав, що його недооцінюють, писав велику кількість скарг до вищих інстанцій і, можливо, тому автобіографічна довідка про нього подана з сатирично-іронічними деталями⁷⁹. Незважаючи на те, що інколи М.П. Клобуцького оцінюють як типового романтика (оскільки публікував свої вірші частіше ніж наукові дослідження) з незначним внеском у розвиток фінансово-правової науки⁸⁰, необхідно врахувати, що він викладав науку про фінанси в Харківському університеті більше 20 років (1839–1862) і в сучасних наукових розвідках саме магістерське та докторське дослідження М.П. Клобуцького представлене для характеристики науки державного права у контексті

⁷⁶ Юридичний факультет: Історія та сучасність. – Режим доступу: <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/history.php>.

⁷⁷ Кричевский Г.Г. Диссертации университетов России 1805–1919 гг.: Библиографический указатель / Институт истории естествознания и техники АН СССР. – М.: Наука, 1984 (с. 252).

⁷⁸ Клобуцкий М.П. О происхождении и постепенном развитии гербовой регалии в России. – Харьков, 1855.

⁷⁹ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Т. 1: История факультета / под ред. М.П. Чубинского, Д.И. Багалея. – Харьков: Печатное дело, 1908. – 309 с. (с. 209–215).

⁸⁰ Лушникова М.В. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография / М.В. Лушникова, А.М. Лушников; ЯрГУ. – Ярославль, 2013. – 640 с. (с. 474, 522).

розвитку наукової юриспруденції Російської імперії другої третини XIX ст. разом із розробками М.М. Сперанського та О.Й. Дюгамеля⁸¹.

Михайло Петрович викладав в Харківському університеті закони про державні повинності і фінанси з 1839 по 1862 навчальний рік, керуючись Зведенням Законів Російської імперії та теоретичними розробками Ю. Гагемейстера і Д. Рікардо (1839–1840 н.р.), Пьоліца і Д. Рікардо (1840–1841 н.р.), Пьоліца, Шльоцера, Рікардо, Вірста, Горлова та ін. (1842–1849 н.р.). З 1850–1851 академічного року теоретична база викладання дисципліни розширюється за рахунок праці графа Толстого «История финансовых учреждений России» та інших праць вітчизняних науковців, важливих в історичному значенні⁸². Державні повинності і фінанси як навчальна дисципліна викладалися студентам 4-го курсу юридичного факультеті протягом навчального року в основному 6 годин на тиждень (у 1839–1840 навчальному році – 4 год. на тиждень, 1850–1851 – 8 год. у першому півріччі та 6 год. – у другому)⁸³.

Таким чином, на юридичному факультеті Харківського університету в період дії університетських статутів 1804 і 1835 рр., фінансова і фінансово-правова проблематика викладалася в межах політичної економії, науки про фінанси, законів державного благоустрою і благочиння, законів про державні повинності та фінанси, з поступовим виокремленням науки про фінанси і фінансового права у самостійні сфери наукового пошуку. Особливістю університетських навчальних планів були наявні в них «науки про фінанси» з самого початку функціонування юридичного факультету. Планувалося розширення фінансової та фінансово-правової складової навчальних планів при відкритті камерального розряду юридичного факультету Харківського університету, але воно так і не було відкрито.

Становлення у Харківському університеті фінансової та фінансово-правової науки і освіти відбувалось у тісній взаємодії з провідними тенденціями розвитку тогочасної європейської науки. Значний вплив на цей процес на початку XIX ст. відіграли представники так званої російсько-німецької школи — Й. Ланг і Л.К. Якоб, які викладали значну кількість дисциплін фінансово-економічної та фінансово-правової складової. Професор Л.К. Якоб вперше в історії фінансової та фінансово правової науки зазначив наявність у цих наук власних предметів дослідження, хоча і науку про фінанси, і фінансове право вважав економічними науками. Праці Й. Ланга щодо

⁸¹ Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети XIX века. – М.: Зерцало-М, 2015. – 352 с.

⁸² Обозрение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1839–1864 гг. – Х., (ежегодное издание).

⁸³ Там само.

розробки статичної моделі економічної рівноваги з інтегрованими фінансовими потоками набагато випередили свій час і не були визнаними тогочасною фінансово-економічною наукою. Т.Ф. Степановим, який також викладав науку про фінанси, було підготовлено перший підручник з політичної економії російською мовою. Й. Ланг, Л.К. Якоб і Т.Ф. Степанов були виразниками ідей класичної школи політичної економії і вважали науку про фінанси і фінансове право економічними дисциплінами. М.П. Клобуцький досліджував діюче законодавство і фінансово-правову науку відносив до державного права в його широкому значенні. Відповідно, вважаємо за неможливе ці різноманітні вектори наукових досліджень об'єднувати в один напрямок і визначати характерні особливості та закономірності становлення наукової регіональної школи фінансової та фінансово-правової науки в межах Харківського університету.

4.2. Заснування університету Св. Володимира в Києві. Викладання фінансових і фінансово-правових дисциплін в Київському університеті

Історія заснування Київського університету була тривалою і складною. Т. Нізамова розглядає освітній потенціал м. Києва ще починаючи з часів Київської Русі, передумови становлення університету – ще з братських шкіл і, як чітко окреслену ідею заснування навчального закладу, з 1805 року, коли Олександр I прихильно поставився до відкриття університету в м. Києві⁸⁴. В.О. Томсінов відзначає, що ідея заснування університету в Києві висувалася в період правління Єлизавети Петрівни; її було проголошено в Комісії про заснування училищ як прохання «малоросійських депутатів Комісії»⁸⁵. Створенню Київського університету передувала історія трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.), приєднання Правобережної України до Російської імперії та поділ на Київську, Подільську і Волинську губернії. Освітні реформи початку ХІХ створювали передумови для широкого поширення та піднесення освіти на різних рівнях. Цими можливостями вирішили скористатися виразники ліберальних польських кіл, які висунули з своїх лав ряд видатних просвітницьких діячів, ініціатива яких відчутно вплинула не лише на освіту в землях колишньої Речі Посполитої, а й в масштабах всієї Російської імперії в цілому та на розвиток системи освіти в

⁸⁴ Низамова Т. От первых киевских школ до Университета Святого Владимира // Міждисциплінарні дослідження складних систем. – 2016. – № 8 – С 49–129.

⁸⁵ Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети XIX века. 2-е изд. – М.: Зерцало-М, 2015. – 352 с. (с. 29).

Київський губернії, зокрема. В першу чергу до них належав попечитель Віленського навчального округу Адам Чарторийський (1770–1861) – російський і польський державний діяч, попечитель Віленського навчального округу (1803–1824), особа, що користувалася значним впливом на імператора Олександра I в перші роки його правління та довірою і повагою міністра освіти П.В. Завадовського⁸⁶. А. Чарторийський спромігся поєднати ідею національної незалежності Польщі з інтересами Російської імперії. Він та найпомітніша особа серед його однодумців – Т. Чацький (1765–1813) – зробили значний вклад у розбудову освітньої системи.

У процесі підготовки реформування університетської освіти на початку XIX ст. питання щодо відкриття університету в Києві активно обговорювалося і мало як своїх прихильників, наприклад – тодішній міністр народної освіти П.В. Завадовський, так і противників, як наприклад Т. Чацький, який займав посаду візитатора училищ Київської, Подільської та Волинської губерній⁸⁷. Візитатор – це посада інспектора навчального округу, кандидатура якого висувалася університетом, а затверджувалася міністром освіти. П.В. Завадовський, з одного боку, мав особисту прихильність до м. Києва та «приятельство до земляків»⁸⁸, оскільки був випускником Київської духовної академії – одного з найкращих навчальних закладів того періоду, з іншого боку він керувався державницькими інтересами – мав намір розділити територіально великий Віленський навчальний округ на два, виділивши з нього Київський із відкриттям там університету для поновлення «русской образованности»⁸⁹. Т. Чацький наводив такі контраргументи щодо недоцільності відкриття університету в Києві: по-перше, не вигідне розташування цього міста, через віддаленість від північно-західного краю; по-друге, заснування університету у Харкові, що розташований недалеко від Києва; по-третє, жителі даної території, які здійснюють грошові пожертви на освіту, ратують за викладання польською мовою, а права церковного – на основі католицизму, а цього неможливо буде досягнути у Києві, як стародавньому місті Київської Русі, де громадянське право повинно викладатися на основі російського права, а право церковне – на основі

⁸⁶ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. – СПб.: М-во нар. Просвещения, 1902 – 813 с. (с. 80).

⁸⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета св. Владимира. – Киев: в Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – 1884. – 674 с. (с. 34).

⁸⁸ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. – СПб.: М-во нар. Просвещения, 1902 – 813 с. (с. 38).

⁸⁹ Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета св. Владимира. – Киев: в Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – 1884. – 674 с. (с. 34).

православ'я⁹⁰. Т. Чацького підтримував А. Чарторийський. Інтереси впливової польської партії при дворі Олександра I перемогли, і було створено Віленський навчальний округ, а 1803 року на базі Головної віленської школи, засновувався імператорський Віленський університет⁹¹.

На систему і характер освіти на території майбутнього Київського навчального округу (створеного 1832 року) суттєво вплинули заходи польської едукативної комісії 1773–1793 рр. та діяльність А. Чарторийського та Т. Чацького протягом 1803–1813 рр.; періоди імперського російського управління (1795–1803, 1813–1831) були «бесцветными»⁹². А. Чарторийський, описуючи в своїх мемуарах події того періоду, писав: «Напрямок, який я надав освіті, нікого тоді не дивував. Тільки пізніше він викликав проти себе обурення російського суспільства... Само собою зрозуміло, що я використав щасливу прихильність імператора і головне моє зусилля скерував на народну освіту, якій я надав національного характеру...»⁹³.

Саме Т. Чацький вважається засновником Кременецького ліцею, який під різними назвами (Кременецька гімназія (1805–1819), Волинський ліцей (1819–1833) функціонував протягом 1805–1833 рр. У зв'язку з тим, що Волинський ліцей був переведений з Кременця до Києва і перетворений на університет Святого Володимира, наведемо стислу інформацію про цей навчальний заклад. Кременецький ліцей був найчисельнішим навчальним закладом Російської імперії. За архівними джерелами наведемо інформацію про кількість вихованців цього навчального закладу: 1805 р. – 280 осіб, 1806 р. – 422, 1807 р. – 434, 1808 р. – 404, 1809 р. – 413, 1810 р. – 612, 1811 р. – 612, 1822 р. – 709, 1826 р. – 759, 1827 р. – 898, 1828 р. – 893, 1829 р. – 574, 1830 р. – 574⁹⁴. Студенти ліцею вивчали університетські дисципліни, такі як політична економія, статистика, а також право. Окрім польсько-литовського, римського та російського права на першому курсі (1-ше дворіччя) опановували звичаєве, державне і міжнародне право. Викладання звичаєвого права починалося із вступу, де викладалася правознавча термінологія, а потім курс структурувався таким чином: 1) обов'язки людини перед собою; 2) обов'язки перед Богом; 3) обов'язки людини як члена суспільства. Державне право містило три частини: особисте право громадянина; торгівельне право; судочинство. Міжнародне право складалося з двох розділів: 1) війни та укладення мирних угод; 2)

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 1, Том. 27. № 20701. (с. 526).

⁹² Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. – Киев: в Тип. Императорского университета Св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – 1884. – 674 с. (с. 1–2).

⁹³ Memoires du prince Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre I-er. – Paris, 1887. – Т. 1. – S. 326.

⁹⁴ Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України) Ф. 710. Оп. 2. Спр. 58. 8 арк.; Ф. 710. Оп. 2. Спр. 62. 24 арк.

міжнародні зв'язки та угоди; посли та їх роль у міжнародному співробітництві⁹⁵. Вивчення правових курсів здійснювалося за підручником польського державного і релігійного діяча, правознавця та економіста, першого ректора Віленського університету І.Б. Стршмень-Стройновського – «*Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki politycznej i prawa narodów*» (1785), («Наука права звичаєвого, політичного, державного господарства і права народів»).

На другому курсі (2-ге дворіччя) вихованці Кременецького ліцею вивчали політичну економію і статистику. Політична економія викладалася в рамках класичної політичної економії, за підручниками А. Сміта та Ж.Б. Сея, також використовувався вищеназваний підручник І.Б. Стршмень-Стройновського. Курс містив чотири частини: 1) виробництво та розподіл товарів; 2) гроші, 3) вартість товару, 4) прибуткова організація виробництва⁹⁶. В цілому, система організації навчання і виховання в Кременецькій гімназії (ліцеї) містила ряд прогресивних ідей європейського рівня: поглиблене вивчення мов протягом перших чотирьох років навчання; парне викладання предметів за принципом спорідненості (польська і латинська мови) та асоціативності (італійська мова і музика); вивчення таких предметів як історія, географія, політична економія, право; світський характер викладання; наявність предметів і курсів, що розвивали здібності (мінералогія, бібліографія, архітектура, військове будівництво; курси верхової їзди, малювання, фехтування, плавання та ін.)⁹⁷.

Т. Чацький як фахівець неоднозначно характеризується різними авторами. Перший попечитель Київського навчального округу Э.Ф. Брадке означає Т. Чацького як високоосвічену особу до фанатизму віддану навчальній справі⁹⁸. В.Я. Шульгін в історії Київського університету пише, що Т. Чацький турбувався про освіту «неустанно и лично бескорыстно»⁹⁹, а в більш пізній праці вже характеризує його як «хитроумного полонизатора западной России»¹⁰⁰. Історично виважену характеристику надає цьому державному діячеві, дослідник історії Київського університету М.Ф. Владимирський-Буданов, який на основі аналізу архіву Чацького, відзначає, що Т. Чацький був поляк, впевнений, що західно-російський край – це територія Польщі, і саме ця ідея була поширеною в російському суспільстві в першій половині

⁹⁵ Програма по праву. ЦДІАК України. Ф.710, оп. 3, спр. 145, арк. 24.

⁹⁶ Програма викладання політичної економії. ЦДІАК України. Ф. 710, оп. 3, спр. 145, арк. 23.

⁹⁷ Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.). – Житомир: ЖДПУ, 2002. – 131 с. (с. 63–64).

⁹⁸ Брадке Е. Ф. Автобиографические записки / Е. Ф. Брадке // Русский архив. – 1875. – Вып. 3. – С. 269–307 (с. 273).

⁹⁹ Шульгин В.Я. История университета Святого Владимира Сост. В. Короткий – Репринтное издание – К.: Лібидь, 2010. – 280 с.

¹⁰⁰ Шульгин В.Я. Юго-западный край под управлением Д.Г. Бибикова (1838–1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – Том 2. – № 5. – С. 5–32.

царювання Олександра I¹⁰¹. Незважаючи на різнопланові характеристики Т. Чацького доцільно підтримати точку зору, що з того дня, як він посів посаду візитатора, «його життя міцно з'єдналося з історією і освітою краю»¹⁰². А полонізація південно-західної території Російської імперії стала проявом тогочасної політики російського уряду та адміністративних заходів, що стимулювали поляків до організації національних навчальних закладів, і ці реалії вони ефективно використали.

Але історичні реалії поступово змінювалися. В другій половині царювання Олександра I князь Чарторийський втрачає свій вплив на імператора. Заходи міністра освіти графа О.К. Разумовського не співпадали з інтересами попечителя Віленського навчального округу та його однодумців¹⁰³, у вищих державних сферах посилюється вплив єзуїтів – противників навчальної системи Чарторийського¹⁰⁴. Створення Полоцької єзуїтської академії, що мала права та привілеї такі ж як і університети Російської імперії¹⁰⁵ і передання навчальних закладів Київської губернії 23 вересня 1818 року з відомства Віленського університету до Харківського університету, «к коєму они гораздо ближе, и потому удобнее могут быть управляемы»¹⁰⁶ були серйозними ударами по системі князя Чарторийського. Проте вже 13 березня 1820 року було видано наказ про висилання єзуїтів з Росії¹⁰⁷ через спокушання православних в католицизм. Також не вдалося Т. Чацькому створити в Києві гімназію подібну до Кременецької з викладанням польською мовою, на заснування якої з його ініціативи дворянством і магістратом Київської губернії було зібрано більше 500000 руб. Гімназія була відкрита 1812 року, але з викладанням російською мовою і частково з російськими вчителями – це був момент моральної поразки Т. Чацького¹⁰⁸.

Після придушення національно-визвольного повстання поляків проти Російської імперії за відновлення незалежності Польської держави, яке розпочалося 29 листопада 1830 року у Варшаві та охопило землі Царства Польського, Правобережної України та Білорусі, уряд Російської імперії суттєво переглянув освітню політику в західних губерніях. Віленський

¹⁰¹ Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. – Киев: в Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – 1884. – 674 с. (с. 5).

¹⁰² Osiński A. O życiu i pismach Tadeusza Czackiego. – Lwów, 1876. – S. 123.

¹⁰³ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. – СПб.: М-во нар. Просвещения, 1902 – 813 с. (с. 149).

¹⁰⁴ Там само (с. 86).

¹⁰⁵ Полное собрание законов Российской империи. Випуск 1, Том. 32. № 24952 (с. 10).

¹⁰⁶ Полное собрание законов Российской империи. Випуск 1, Том. 35. № 27542 (с. 573).

¹⁰⁷ Полное собрание законов Российской империи. Випуск 1, Том. 37. № 28198 (с. 113).

¹⁰⁸ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. – СПб.: М-во нар. Просвещения, 1902 – 813 с. (с. 88).

навчальний округ, як оплот польських повстанців було ліквідовано і замість нього створено Білоруський навчальний округ¹⁰⁹; було закрито Віленський університет¹¹⁰, благонадійні викладачі ліквідованого Віленського університету, могли бути призначені за власним бажанням в інші університети Російської імперії¹¹¹. 7 липня 1832 року державна рада прийняла рішення про ведення судочинства російською мовою в Київській, Віленській, Гродненській, Мінській, Подільській, Волинській губерніях та Білостокській області, оскільки в «государстве самодержавном чем части его составляющие, однороднее и чем законы единообразнее, тем и управление удобнее»¹¹². 25 липня 1832 року міністр освіти К.А. Лівен представив доповідь, де запропонував ліквідувати в Волинській і Подільській губерніях приходські училища, що підпорядковані римо-католицькому духовенству з викладанням польською мовою, оскільки ці навчальні заклади мають негативний вплив на населення¹¹³ і анонсував відкриття таких училищ при православних приходських церквах. Як очевидно випливає зі змісту перелічених заходів, заснування університету в Києві було не лише освітнім, але й політичним заходом, університет виступав опорою російської мови, російського права і культури в західній частині Російської імперії. 14 грудня 1832 року було створено Київський навчальний округ із досить чітко визначеними функціями – протистояти польській освітній традиції з повною заміною її російською освітньою системою, проте остаточне рішення про створення університету було прийняте майже через рік, оскільки в урядових колах обговорювалося пропозиції щодо відкриття в Києві Юридичного інституту або заснування університету в формі переміщення сюди Волинського ліцею¹¹⁴.

8 листопада 1833 року Микола I підписав іменний указ «Про заснування в Києві Університету з найменуванням Імператорським Університетом Св. Володимира»¹¹⁵, де зазначалося: «Обращая непрерывное внимание наше на успехи общего, истинно народного воспитания в Государстве, признали мы за благо по переводе Волынского лицея из Кременца в Киев, преобразовать

¹⁰⁹ О переводе, упразднении и учреждении учебных заведений в Белоруссии. 1 мая 1832 года // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Том 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отделение первое: 1825-1839. – СПб., 1864. – Стлб. 383

¹¹⁰ О закрытии Виленского университета. 1 мая 1832 года // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Том 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отделение первое: 1825–1839. – СПб., 1864. – Стлб. 384.

¹¹¹ Там само (Стлб. 385).

¹¹² О принятии мер к усилению русского языка в училищах Западных губерний. 7 июля 1832 года // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Том 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отделение первое: 1825-1839. – СПб., 1864. – Стлб. 388–389.

¹¹³ Там само (Стлб. 392).

¹¹⁴ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. – СПб.: М-во нар. Просвещения, 1902 – 813 с. (с. 214).

¹¹⁵ Указ Правительствующему сенату об учреждении Киевского университета // Журнал Министерства народного просвещения. – 1834. Ч. 1. – № 2. – С. LCVI – LCV.

оний в высшее учебное заведение, с надлежащим распространением ... для жителей Киевской, Волынской и Подольской губерний, коих наследственное усердие в пользу просвещения упросило и на будущие времена благосостояние учебных заведений того края»¹¹⁶. Заснований університет Св. Володимира став другим університетом на території Наддніпрянської України (після Харківського), третім на території сучасної України (після Львівського і Харківського) та шостим університетом Російської імперії.

Міністерству народної освіти було доручено терміново розробити проект статуту та штатний розпис університету. На загальному засіданні Комітету облаштування навчальних закладів і Головного управління училищ, в присутності Київського генерал-губернатора, 29 листопада 1833 року М.М. Сперанський запропонував вважати проект статуту університету Св. Володимира «попередніми правилами освіти», оскільки майбутній загальний університетський статут буде поширюватися і на Київський університет. Але міністр освіти С.С. Уваров запропонував зворотній шлях, як «удобнейший и кратчайший способ практически развязать сие дело» – прийняти статут Київського університету за зразок, на основі якого буде розроблено загальний статут¹¹⁷.

25 грудня 1833 р. імператор затвердив Проект статуту університету Св. Володимира, підписаний в цей день і опублікований 10 січня 1834 року, із строком дії 4 роки, рахуючи від дня відкриття закладу¹¹⁸, який діяв, як свідчать архівні джерела, до 1842 р.¹¹⁹ У зв'язку з тимчасовим характером документу, його називали «проектом» і після затвердження він вступав в дію. Детально на основі змісту і структури статутів 1833 і 1842 років провідні етапи становлення Київського університету та контент-аналіз тенденцій розвитку освітньої діяльності цього навчального закладу здійснено в монографічному дослідженні С.Г. Черняка¹²⁰. Згідно з проектом статуту, університет перебував під особливим патронатом імператора (§ 1) й одночасно підпорядковувався міністру народної освіти та попечителю навчального округу. Система управління університетом охоплювала університетську раду, ректора і

¹¹⁶ Текст всеподданнейшего доклада управляющего Министерством народного просвещения С.С. Уварова // Журнал министерства народного просвещения. – 1834. – Ч. 1. – № 2. – С. LXXXIX– XCIII.

¹¹⁷ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. – СПб.: М-во нар. Просвещения, 1902 – 813 с. (с. 242).

¹¹⁸ Именной указ, данный Сенату, от 25 декабря 1833 года // Полное собрание законов Российской империи. Випуск 2, Том 8. – № 6670 (с. 790).

¹¹⁹ Дело канцелярии попечителя Киевского учебного округа относительно распространения отдельных параграфов Общего Устава Императорских российских университетов 1835 г. на университет Св. Владимира. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 3, спр. 336, арк. 2–308; О составлении устава Лицея, переводящегося из Кременца в Киев и об учреждении вместо онаго университета Св. Владимира. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 592, арк. 1–293.

¹²⁰ Черняк С.Г. Освітня діяльність Київського університету Св. Володимира (1833–1863 рр.): монографія. – К.: Академперіодика, 2011. – 251 с.

правління. Внутрішнє управління здійснювала Рада університету на чолі з ректором за особистого нагляду попечителя; до складу Ради окрім ректора входили ординарні та екстраординарні професори (§ 10)¹²¹. Відповідно до проекту статуту, ректор обирався на два роки з числа ординарних професорів і затверджувався Імператором – цю процедуру підтверджують архівні джерела¹²².

Декани факультетів обиралися на один рік із подальшим затвердженням міністром¹²³. Особливістю цього документу було те, що він надавав право міністру народної освіти «право и по собственному своему усмотрению назначать в профессоры или адъюнкты на вакантные кафедры» (§ 18)¹²⁴. Підтвердження дії цього параграфу також знаходимо в архівних джерелах¹²⁵. Відповідно (§ 20) лектори, вчителі мистецтв та ін. затверджувалися на посаді попечителем навчального округу¹²⁶. Почесні члени та кореспонденти також мали бути схвалені попечителем (§ 19). Кожні два місяці Рада університету представляла попечителю меморію з виписками з протоколів засідань¹²⁷, а після закінчення року – детальний звіт про свою роботу та про використання грошових коштів. Всі ці папери від попечителя представлялися міністру освіти

¹²¹ Полное собрание законов Российской империи. Випуск 2, Том 8. Ч.І. – № 6670 (с. 791).

¹²² Письмо управляющего департаментом Министерства народного просвещения господину попечителю Киевского учебного округа от 18 октября 1834 года № 10210 относительно утверждения ординарного профессора университета Св. Владимира Максимовича в звании ректора на два года. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 631, арк. 2; Письмо министра народного просвещения господину попечителю Киевского учебного округа от 4 декабря 1836 года № 19387 относительно утверждения Императором ординарного профессора университета Св. Владимира Цыха в звании ректора. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 1157, арк. 10; Письмо министра народного просвещения господину попечителю Киевского учебного округа от 4 июня 1837 года № 6670 относительно утверждения Императором ординарного профессора университета Св. Владимира Неволіна в звании ректора. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 3, спр. 223, арк. 11.

¹²³ Письмо министра народного просвещения господину попечителю Киевского учебного округа от 10 ноября 1836 года № 1167 об утверждении деканом юридического факультета проф. Даниловича и деканом второго отделения философского факультета проф. Выжевского. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 1116, арк. 6 – 6 зв.2; Письмо министра народного просвещения господину попечителю Киевского учебного округа от 31 декабря 1837 года № 14960 об утверждении ординарного профессора Богородского проректором университета Св. Владимира и деканом юридического факультета на один год. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 3, спр. 464, арк. 7.

¹²⁴ Полное собрание законов Российской империи. Випуск 2, Том 8. Ч.І. – № 6670 (с. 791).

¹²⁵ Письмо министра народного просвещения господину попечителю Киевского учебного округа от 29 января 1837 года № 1144 об утверждении экстраординарного профессора университета св. Владимира Новицкого ординарным профессором по кафедре философии. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 3, спр. 44, арк. 6; Об утверждении коллежского советника Игнатия Даниловича ординарным профессором в университет св. Владимира по кафедре законов полицейских и уголовных и назначении деканом юридического факультета. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 645, арк. 1–17.

¹²⁶ Дело канцелярии попечителя Киевского учебного округа по представлению Совета университета Св. Владимира о разрешении предписать профессору Бессеру прибыть в Киев из г. Кременца. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 637, арк. 1–5; Дело канцелярии попечителя Киевского учебного округа об утверждении столоначальника сей канцелярии губернского секретаря Лазова секретарём Совета университета Св. Владимира. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 1141, арк. 1–6; Прошение Совета Императорского университета св. Владимира господину попечителю Киевского учебного округа от 22 мая 1835 года № 1077 относительно утверждения бывшего учителя Каневского уездного училища Леснобродского учителем математических наук Конотопского уездного училища. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 17, арк. 1–2

¹²⁷ О представлении попечителю Киевского учебного округа по истечении каждых двух месяцев меморий с выписками из протоколов заседаний университета св. Владимира. – ДАМК, ф. 16, оп. 276, спр. 803, арк. 1–2.

(§ 22)¹²⁸. Таким чином, Київський університет перебував під особливою увагою імператора, система управління була такою ж, як і в інших імперських університетах, але до складу ради університету не входили ад'юнкти; процедура обрання на посаду була стандартною, але із необхідністю затвердження у міністра освіти. Відмінністю Київського університету від інших університетів Російської імперії було те, що він мав лише два факультети: філософський та юридичний, виходячи з назви «юридичний» факультет, а не «відділення моральних і політичних наук» (як у статуті 1804 року), проект статуту засвідчував зміни у змісті навчальної програми юридичного факультету. Саме зміна програми викладання юридичних дисциплін суттєво відрізняла цей статут, в якому відобразився вплив «Повного зібрання» та «Зводу законів» Російської імперії. Відповідно § 34 проекту статуту на юридичному факультеті Київського університету викладалися (наводимо повні назви): 1) загальний систематичний огляд законодавства, або так звана енциклопедія права; 2) основні закони і установи Російської імперії, закони про становище громадян у державі; 3) російські цивільні закони як загальні, так і особливі, такі як: кредитні, торговельні та фабричні із включенням місцевих законів, що діють в окремих губерніях; 4) російські карні закони; 5) закони благочиння; 6) закони про державні повинності і фінанси; 7) римське законодавство з історією внутрішньою та зовнішньою¹²⁹. Також студенти юридичного факультету вивчали «догматичне та повчальне богослов'я» та церковну історію й церковне право, причому останнє викладалося окремо для студентів греко-російського віросповідання та римо-католицького. З аналізу вище визначених навчальних предметів юридичного факультету можна зробити висновок про значне зростання обсягу вивчення діючого російського законодавства; про відхід від догматичного методу викладання до історичного та про виокремлення фінансової науки від політичної економії.

Філософський факультет поділявся на два відділення: 1) історико-філологічне (з кафедрами філософії, грецької словесності та стародавностей, римської словесності та стародавностей, російської словесності, всесвітньої та російської історії, а також статистики); 2) фізико-математичне (з кафедрами чистої та прикладної математики, астрономії, фізики та фізичної географії, хімії, мінералогії та геогнозії, ботаніки, зоології, технології, сільського господарства, лісівництва та архітектури)¹³⁰. Навчальний процес в університеті ділився на піврічні курси, загальний термін навчання становив 4

¹²⁸ Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 2, Том 8. – № 6670. – С. 79.

¹²⁹ Там само (с. 793).

¹³⁰ Там само (с. 792–793).

роки, останній рік (особливо для казеннокоштных студентів) був присвячений спеціальним і практичним заняттям з обраної галузі наук.

Читання лекцій в Київському університеті розпочалося 28 серпня 1834 року лише на філософському факультеті¹³¹; викладання на юридичному факультеті розпочалося майже на рік пізніше, коли був сформований викладацький склад, основу якого складали правознавці, котрі пройшли підготовку у другому відділенні імператорської канцелярії під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського та в Берлінському університеті¹³².

Відповідно розподілу навчальних дисциплін, § 34 проекту статуту визначав, що викладання на двох факультетах мали забезпечувати 15 ординарних професорів, 4 екстраординарних і 6 ад'юнктів. Проте кількість кафедр і розподіл предметів дозволялося корегувати, відповідно місцевих умов¹³³. Можна констатувати, що таке корегування відбувалося. Аналіз архівних джерел засвідчив дещо інший кількісний розподіл професорсько-викладацького складу, наприклад: у 1834 році в Київському університеті викладали 7 ординарних професорів, 2 екстраординарний і 3 ад'юнкта; 1835 року – 12 ординарних професорів, 2 екстраординарних і 3 ад'юнкта; 1836 року – 13 ординарних професорів, 1 екстраординарний і 6 ад'юнктів; 1837 року – 11 ординарних професорів, 3 екстраординарних і 5 ад'юнктів¹³⁴. У зв'язку з кількісною нестачею викладачів, окремі кафедри залишалися вакантними і майже кожен з викладачів читав декілька великих за обсягом і різнопланових змістовно наук.

Детальну характеристику динаміки зміни кількості викладачів Київського університету наводить у своїй праці В.Я. Шульгін, виділяючи такі критерії класифікації університетських викладачів, як посада і звання, вчений ступінь, навчальний заклад, де здобули освіту, віросповідання, походження, вік та сімейний стан (таблиця 8). Ця таблиця, складена В.Я. Шульгіним на основі офіційних звітів, співпадає з нашою інформацією з архівних джерел¹³⁵.

Таблиця 8. Професорсько-викладацький склад університета Св. Володимира (1834–1839 рр.)

		1834	1835	1836	1837	1838	1839

¹³¹ Отчёт университета Св. Владимира за 1834 год. – ДАМК, ф. 16, оп. 469, спр. 2, арк. 137.

¹³² Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в первой трети XIX века. – М.: Зерцало-М, 2010. – С. 109–128.

¹³³ Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 2, Том 8. – № 6670. – С. 793.

¹³⁴ Отчёт университета Св. Владимира за 1834 год. – ДАМК, ф. 16, оп. 469, спр. 2, арк. 137; Отчёт университета Св. Владимира за 1835, 1836, 1837 год. – ДАМК, ф. 16, оп. 465, спр. 28, арк. 6–175.

¹³⁵ Отчёт университета Св. Владимира за 1834 год. – ДАМК, ф. 16, оп. 469, спр. 2, арк. 137; Отчёт университета Св. Владимира за 1835, 1836, 1837 год. – ДАМК, ф. 16, оп. 465, спр. 28, арк. 6–175; Годовой отчет университета Св. Владимира за 1838 год. – ДАМК, ф. 16, оп. 465, спр. 46, арк. 1–174; Отчёт университета Св. Владимира за 1839 год. – ДАМК, ф. 16, оп. 465, спр. 49, арк. 1–162.

Посада і звання	Професорів богослов'я по штату 2	2	2	2	2	2	2
	Ординарних по штату 15	7	12	13	11	14	10
	Екстраординарних по штату 4	2	2	1	3	1	1
	Ад'юнктів по штату 6	3	3	6	5	6	8
	Викладачів		1	1	4	3	3
	Лекторів по штату 4	3	2	2	2	3	3
	Вчителів мистецтв по штату 5	4	5	5	5	5	5
	Всього	21	27	30	32	34	32
Вчений ступінь	Докторів	2	6	5	7	9	10
	Магістрів	8	10	10	8	7	8
	Кандидатів	1	1	1	2	3	1
	Студентів дійсних з головного педагогічного інституту			3	4	4	8
	Без ступеня	6	5	6	6	6	2
	Вчителів мистецтв	4	5	5	5	5	5
За місцем освіти	В університетах	9	11	11	12	13	11
	В ліцеях	5	4	4	4	4	3
	В духовній академії	2	2	2	2	2	4
	В семінаріях (католицьких)	1	1	1	1	1	1
	При II відділенні імператорської канцелярії		3	3	3	4	4
	При головному педагогічному інституті			3	4	4	5
	В професорському інституті		1				
	В середніх навчальних закладах	1	1	2	2	2	1
	В іноземних училищах	3	4	4	4	4	3
З а в	Православного	9	7	11	12	15	20

	Римо-католицького	17	19	18	17	15	5
	Лютеранського		1	1	3	4	5
	Реформаторського						2
За походженням	Дворян	16	18	19	19	19	12
	Духовного звання	2	5	8	10	10	12
	Громадян				1	1	1
	Міщан					1	1
	Іноземців	3	4	3	2	3	6
За віком	До 35 років	6	1	12	14	16	23
	До 45 років	3	6	7	9	10	8
	До 50 років і старше	12	12	11	9	8	1
За станом	Холостих	9	16	18	19	19	19
	Одружених	12	11	12	13	15	13

На основі аналізу вищеподаної інформації¹³⁶ можна зробити декілька висновків: невідповідність чисельності реального професорсько-викладацького складу штатному розпису; поступове збільшення кількості докторів наук; швидке зростання кількості викладачів православного віросповідання; незначна частка іноземних викладачів; скорочується кількість викладачів дворянського походження (з 76,19 % у 1834 році до 37,5% – у 1839), а також відбувається «омолодження» професорсько-викладацького складу.

Наведемо конкретну інформацію щодо викладання окремих навчальних дисциплін на юридичному факультеті станом на 1838 рік, подану в річному звіті. В 1837/38 навчальному році кількість лекцій на тиждень на юридичному факультеті становила – до 16 з основних предметів, і до 18 (на I курсі) з допоміжних. Енциклопедію права викладав ординарний професор К.О. Неволін (в обсязі 6 год. на тиждень), він же викладав основні закони і установи Російської імперії (в обсязі 6 год. на тиждень); римське право з історією внутрішньою та зовнішньою читали ординарний професор О.М. Міцкевич і ординарний професор О.О. Федотов-Чеховський (в обсязі 6 год. на тиждень); російські цивільні закони викладав ординарний професор С.М. Орнатський (в обсязі 7 год. на тиждень); закони державного благоустрою та благочиння – ординарний професор С.О. Богородський (в обсязі 6 год. на тиждень); закони про державні повинності і фінанси – в.о. ад'юнкта Г.О. Цветков (в обсязі 5 год. на тиждень); місцеві закони – ординарний

¹³⁶ Джерело: Шульгин В.Я. История университета Святого Владимира Сост. В. Короткий – Репринтное издание – К.: Либидь, 2010. – 280 с. (С. 105).

професор Г.М. Данилович (в обсязі 3 год. на тиждень)¹³⁷. З переходом на початку 1838 року О.О. Федотова-Чеховського з Харківського університету до Київського, на юридичному факультеті останнього викладали четверо науковців, що здобули високий рівень підготовки в сфері наукової юриспруденції під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського та поглибили свої знання за кордоном. Жоден російський університет не мав на той час такої кількості кваліфікованих викладачів юридичних наук, як Київський університет¹³⁸.

До Київського університету вступали випускники навчальних закладів не лише Київської, Волинської та Подільської губерній, як було зазначено в імператорському указі¹³⁹, а контингент вступників охоплював крім трьох вищеназваних губерній, також випускників різних навчальних закладів Чернігівської, Мінської, Гродненської, Полтавської, Лівонської, Вітебської, Могилевської та Володимирської губерній¹⁴⁰ та інших регіонів Російської імперії за різними роками. В.Я. Шульгін наводить таку інформацію щодо слухачів університету (таблиця 9).

Таблиця 9. Чисельність слухачів університету Св. Володимира (1834–1839 рр.)

Факультети університету	1834	1835	1836	1837	1838	1839
Перше відділення філософського факультету	13	25	36	50	55	23
Друге відділення філософського факультету	14	28	52	67	67	29
Юридичний факультет	35	67	115	145	145	73

Як видно з таблиці 9¹⁴¹, найчисельнішим був юридичний факультет Київського університету, що пояснювалося, по-перше, практичною користю предметів, що викладалися на цьому факультеті; по-друге, студенти факультету також вивчали основні предмети першого відділення філософського факультету (філософію, історію, словесність), таким чином

¹³⁷ Годовой отчёт университета Св. Владимира за 1838 год. – Державний архів міста Києва (ДАМК), ф. 16, оп. 465, спр. 46, арк. 1–174.

¹³⁸ Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети XIX века. – М.: Зерцало-М, 2015. – 352 с. (с. 140).

¹³⁹ Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 2, Том 8. № 6558. – С. 648.

¹⁴⁰ Ведомость о числе принятых и желающих поступить в студенты Императорского университета св. Владимира. – ЦДІАК України, ф. 442, оп. 65, спр. 430, арк. 72.

¹⁴¹ Джерело: Шульгін В.Я. История университета Святого Владимира Сост. В.Короткий – Репринтное издание – К.: Лібидь, 2010. – 280 с. (с. 182).

розширюючи свою загальноосвітню підготовку; по-третє, молодь вабила слава професорів факультету¹⁴². Також необхідно доповнити цей перелік можливостями отримати чин та посаду.

Чисельність слухачі університету, наведена В.Я. Шульгіним¹⁴³ за 1835 і 1836 роки не повною мірою відповідає даним архівних джерел. Так, наприклад, за іменною відомістю за 1834 рік в університеті навчалося 62 особи, з яких 49 студентів та 13 слухачів¹⁴⁴, аналогічна чисельність наводиться і в праці Шульгіна. Станом на 1-е вересня 1835 р. на першому курсі навчалося 77 осіб, з яких 8 – казеннокоштні студенти, 69 – своєкоштні. На другому курсі – 47 осіб, з яких 12 – за казенний кошт, 35 – за власний¹⁴⁵. 1836 року у навчальному закладі перебувало 198 студентів, з них 35 – казеннокоштных, 163 – своєкоштных¹⁴⁶. Незначну відмінність у чисельності студентів за 1835 і 1836 рр. можна пояснити різними термінами звітності (початок навчального року, початок календарного року, кінець навчального року).

1837 року С.С. Уваров перевіряв діяльність навчальних закладів Київського навчального округу та схвально оцінив функціонування університету Св. Володимира, відзначаючи, що за три роки свого існування університет досяг важливих результатів. Основними позитивними результатами С.С. Уваров вважав: викладання усіх дисциплін (окрім римокатолицького богослов'я) російською мовою; викладання російською мовою сприймається й не є складним процесом; використання російської мови в університеті та поза його межами поширюється; російське позитивне право вивчається в значному обсязі¹⁴⁷. Але восени 1838 року поліція виявила в Київському університеті таємне студентське товариство, яке очолював студент Гордон – поляк за походженням, котре ставило за мету відтворити старі польські традиції. Ця справа була подана як доказ спротиву просвітницької системи С.С. Уварова та призвела до призупинення прийому студентів і читання лекцій в університеті терміном на один рік¹⁴⁸, але діяльність університету було відновлено 5 вересня 1839 року.

¹⁴² Там само (с. 183).

¹⁴³ Там само (с. 182).

¹⁴⁴ Именная ведомость об учащих в университете св. Владимира в 1834-м году. – ДАМК, ф. 16, оп. 276, спр. 45, арк. 70–74.

¹⁴⁵ Сведения об учащих в университете Св. Владимира по 1 сентября 1835 года. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 864, арк. 1–56, 28–34, 36–40.

¹⁴⁶ Список учащихся в Императорском университете св. Владимира по 1 сентября 1836 года. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 1064, арк. 12 зв. – 25.

¹⁴⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. – Киев: в Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – 1884. – 674 с. (с. 161–162).

¹⁴⁸ Именной указ, данный Сенату, от 9 января 1839 года, опубликованный 26 января «О приостановлении на один год приема студентов в университет Св. Владимира // Полное собрание законов Российской империи. Випуск 2. Том 14. Часть 1. № 11924. – С. 10.

8 грудня 1839 року відповідно до пропозиції ради юридичного факультету Київського університету С.С. Уваров дозволив внести такі зміни в розподіл факультетських кафедр: 1) викладання місцевих законів західних губерній віднести до кафедри цивільних та межових законів, відділивши від цієї кафедри викладання статутів кредитних установ, статутів про торгівлю та статутів про фабричну, заводську та ремісничу промисловість; 2) віднести викладання перелічених статутів до кафедри законів державного благоустрою, благочиння і фінансів, відділивши від неї закони благочиння, щоб по кафедрі викладалися закони про фінанси та закони благоустрою; 3) викладання законів благочиння віднести до кафедри законів поліцейських і карних¹⁴⁹. Протягом 1839/40 навчального року викладання по кафедрах юридичного факультету забезпечували сім викладачів; студентам викладалися такі дисципліни. На першому курсі: енциклопедія законознавства (викладав ординарний професор К.О. Неволін, по 4 год. на тиждень); римське право (викладав ординарний професор О.О. Федотов-Чеховський, по 6 год. на тиждень, а також він вів практичні заняття з порівняльного аналізу інституцій Гая та Юстиніана, по 1 год. на тиждень); основні закони, державні установи і закони про майнові стани Російської імперії (викладав в.о. ад'юнкта С.П. Романовський, по 6 год. на тиждень). На другому курсі студентам викладалися: російські цивільні та межові закони, що включали цивільне судочинство (викладав ординарний професор С.М. Орнатський, по 7 год. на тиждень); закони державного благоустрою (викладав ад'юнкт, а з 1840 року ординарний професор М.Д. Іванішев, по 6 год. на тиждень). На третьому курсі по кафедрам юридичного факультету викладалися: закони благочиння, історія карного законодавства, теорія карних законів, російські карні і поліцейські закони, карне судочинство (лекції по всім переліченим предметам читав ординарний професор С.О. Богородський, по 6 год. на тиждень); статuti казенного управління і статuti про державні повинності і фінанси (викладав в.о. ад'юнкта Г.О. Цветков, по 6 год. на тиждень). На четвертому курсі студенти опановували російську історію, історію середніх віків, історію стародавньої філософії, моральну філософію (тобто політичну економію) і статистику (лекції з усіх цих дисциплін читали викладачі 1-го відділення філософського факультету)¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Об изменении распределения кафедр юридического факультета в университете св. Владимира. 8 декабря 1839 года // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Том 2: 1835–1849. – СПб, 1866. Стлб. 442.

¹⁵⁰ Отчёт университета св. Владимира за 1839 год. – ДАМК, ф. 16, оп. 465, спр. 49, арк. 1–162; Отчёт университета св. Владимира за 1840 год. – ДАМК, ф. 16, оп. 465, спр. 51, арк. 1–181.

В ці роки юридичний факультет залишався кількісно найчисельнішим. Значно зростає кількість слухачів, котрі мають гімназійну освіту й збільшується кількість своєкоштных студентів (таблиця 10).

Таблиця 10. Загальна інформація про слухачів Київського університету

Роки	Загальна чисельність слухачів	За місцем освіти		По факультетах				Спосіб утримання	
		гімназія	домашня	I відділе	II відділе	юридичний	медичний	казено кошті	своєкошті
1840	173	167	6	31	43	140	-	33	140
1841	223	215	8	40	58	96	29	55	168

Зростання чисельності своєкоштных студентів (таблиця 10)¹⁵¹ пов'язано із введенням плати за слухання лекції, в той же час кількість своєкоштных студентів і вільних слухачів згідно рішення імператора, не повинна була перевищувати 300 осіб¹⁵². Вільними слухачами могли ставати абітурієнти, що склали вступні іспити незадовільно (відповідно до циркуляру попечителя Київського навчального округу від 4 травня 1845 року¹⁵³), а також чиновники та особи вільного стану¹⁵⁴. Плата за навчання постійно зростала, наприклад, 1843 р. вона була встановлена в розмірі 14 руб. сріблом на рік¹⁵⁵, а вже 1851 року – 40 руб. сріблом на рік¹⁵⁶, що відповідало Положенню про отримання плати за навчання у навчальних закладах, затвердженого міністром освіти 1852 року¹⁵⁷. У Санкт-Петербурзькому та Московському університетах оплата була встановлена в розмірі 50 руб. сріблом за рік, а в Харківському, Казанському та Київському університетах – 40 руб. сріблом за рік¹⁵⁸.

¹⁵¹ Джерело: Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. – Киев: в Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – 1884. – 674 с. (с. 264).

¹⁵² Письмо управления Киевского военного Подольского и Волынского генерал-губернатора по Киевскому учебному округу от 31 мая 1849 года № 3276 Совету университета Св. Владимира об определении числа студентов университета. – ДАМК, ф. 16, оп. 288, спр. 165, арк. 1–2, 1.

¹⁵³ Письмо министра народного просвещения исполняющему должность помощника попечителя Киевского учебного округа от 04 мая 1845 года № 4499 о зачислении в университет св. Владимира молодых людей в ранге слушателей. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 11, спр. 56, арк. 12 – 13 зв., 12 – 12 зв.

¹⁵⁴ О правилах допущения к слушанию университетских лекций. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 13, спр. 299, арк. 4–5.

¹⁵⁵ Об установлении платы за обучение в университете. – ДАМК, ф. 16, оп. 478, спр. 38, арк. 63.

¹⁵⁶ Письмо помощника попечителя Киевского учебного округа инспектору студентов университета Св. Владимира от 06 апреля 1851 года № 1443 относительно освобождения Петра Ангелова от платы за слушание лекций. – ДАМК, ф. 16, оп. 478, спр. 217, арк. 115.

¹⁵⁷ Положение о взимании платы за обучение в высших и средних учебных заведениях. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 18, спр. 89, арк. 41–47.

¹⁵⁸ Складено за: Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. – Киев: в Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – 1884. – 674 с. (с. 263).

15 липня 1842 року закінчувався другий чотирьохрічний термін дії проекту статуту університету Св. Володимира й тому, 9 червня 1842 року було затверджено новий «Статут імператорського Університету Св. Володимира»¹⁵⁹. У цьому статуті відтворювалися основні положення загального статуту російських університетів 1835 року. Загальні нововведення стосувалися порядку обрання ректора (ст. 61) та зміни в структурі університету через відкриття медичного факультету (рішення про перетворення Віленської медико-хірургічної академії в медичний факультет Київського університету було прийнято 29 квітня 1840 року¹⁶⁰. Щодо юридичного факультету, то статут (ст. 10) визначав функціонування восьми кафедр (за загальним університетським статутом – сім): 1) енциклопедія законодавства разом з історією законодавства; 2) римське законодавство з його історією; 3) російські державні закони; 4) закони про державні повинності та фінанси; 5) цивільні та межові закони; 6) закони благоустрою; 7) закони благочиння та карні закони; 8) загальнонародне правознавство¹⁶¹. Таким чином, наука про державні закони виокремлювалася в самостійну кафедру, кафедра енциклопедії законодавства доповнювалася історією законодавства та по кафедрі загальнонародного правознавства починало викладатися міжнародне право. Викладання фінансова та фінансово-правової науки змін не зазнало. Професор М.Ф. Владимирський-Буданов відзначав, що статут 1842 року базувався на загальному університетському статуті 1835 року, проте мав специфіку, котра зумовлена «внутренними особенностями, которые хотел придать граф Уваров университету в Киеве»¹⁶², враховуючи його особливе становище та урядовий контроль за цим навчальним закладом. Звідси й певна двоїстість статуту 1842 року: «допуская свободу, усвоенную в германских университетах в учебной части, устав во всем, что касается управления. Не дает и той доли прав университету Св. Владимира, какая была предоставлена прочим русским университетам по уставу 1835 г.»¹⁶³.

На основі матеріалів «Звіту університету Св. Володимира за 1843 рік» покажемо перший рік практичної дії нового статуту, застосовуючи назви дисциплін так як вони подані в звіті¹⁶⁴. Кафедрами юридичного факультету університету Св. Володимира протягом 1843 року викладалися такі дисципліни: енциклопедія законодавства (викладав ординарний професор

¹⁵⁹ Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 2, Том 17. – № 15730. – С. 431.

¹⁶⁰ Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 2, Том 15. – Часть 1. № 13423. – С. 311.

¹⁶¹ Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 2, Том 17. – № 15730. – С. 432.

¹⁶² Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. – Киев: в Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – 1884. – 674 с. (с. 308).

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Отчёт университета Св. Владимира за 1843 год. – ДАМК, ф. 16, оп. 465, спр. 59, арк. 1–207.

К.О. Неволін, по 4 год. на тиждень); римське законодавство (викладав ординарний професор О.О. Федотов-Чеховський, по 4; 3 год. на тиждень); історія російського законодавства (викладав в.о. ад'юнкта С.П. Романовський, по 6 год. на тиждень); фінансове законодавство (викладав в.о. ад'юнкта Г.О. Цветков, по 5; 4 год. на тиждень); російські цивільні закони (викладав ординарний професор С.М. Орнатський, по 6 год. на тиждень); закони державного благоустрою (викладав ординарний професор М.Д. Іванішев, по 6 год. на тиждень); поліцейські та карні закони (викладав ординарний професор С.О. Богородський, по 6 год. на тиждень); загальнонародне правознавство (викладав ординарний професор О.О. Федотов-Чеховський, по 2; 4 год. на тиждень)¹⁶⁵. З цього архівного джерела ми бачимо, що в звіті застосована назва «фінансове законодавство», а не «закони про державні повинності і фінанси» – це також є підтвердженням синонімічного застосування в той період понять «фінанси», «фінансове законодавство», «фінансове право».

У 40-х рр. XIX ст. значно знизився рівень викладання на юридичному факультеті Київського університету. 1843 року викладацьку діяльність в даному університеті з різних причин припинили ординарні професори К.О. Неволін і С.М. Орнатський, а також ад'юнкт С.П. Романовський¹⁶⁶. Гостро відчувалася нестача кваліфікованих викладачів. За період з 1834 р. по 1842 р. на юридичному факультеті Київського університету лише одна особа здобула магістерський ступінь (Г.О. Цветков) і одна (М.Д. Іванішев) – докторський¹⁶⁷. Закордонні стажування викладачів для підготовки до захисту дисертацій були достатньо складними через великі обсяги предметів вивчення. Наприклад, ад'юнкт по кафедрі енциклопедії права М.І. Пілянкевич перед стажуванням отримав інструкцію, згідно якої він був зобов'язаний окрім свого предмету прослухати філософію права, історію позитивного законодавства, особливо римського, німецького і канонічного права, історію та право європейських держав, загальну історію, статистику і слов'янське законодавство. У той час, поки викладачі перебували у закордонному стажуванні, викладання предмету або припинялося на деякий час, або застосовувалося подвійне викладання, або тимчасове заміщення по кафедрі, що було достатньо поширеною практикою. Для викладачів це було матеріально не вигідно, оскільки виплачувалося лише одноразова винагорода¹⁶⁸. Такі проблеми з професорсько-викладацьким складом неминуче позначалися на рівні підготовки слухачів. Декан

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. – Киев: в Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – 1884. – 674 с. (с. 251).

¹⁶⁸ Там само (с. 341–343).

С.О. Богородський писав, що успіхи вивчення юридичних наук не можуть бути значними, при такій нестачі викладачів, ці проблеми відобразили випускні іспити¹⁶⁹.

Окресливши деяку специфіку формування університету Св. Володимира в цілому та юридичного факультету, зокрема, перейдемо до становлення фінансової і фінансово-правової науки в межах цього навчального закладу та зародження київської школи фінансового права. При аналізі даної проблематики будемо використовувати портретний метод, при цьому спробуємо без «парадного прикрашання» визначити вклад конкретного вченого в розвиток фінансової та фінансово-правової науки та визначити осіб, що відіграли значну роль у становленні регіональної школи фінансового права. При викладі матеріалу не будемо обмежуватися лише викладачами кафедри законів про державні повинності і фінанси. Оскільки в попередніх розділах ми з'ясували, що фінансова та фінансово-правова проблематика періоду виокремлення цих наукових сфер викладалася в рамках декількох наук, то проаналізуємо наукову діяльність не лише викладачів кафедри законів про державні повинності і фінанси, а й дотичних до цієї проблематики кафедр.

Визначимо осіб, які викладали безпосередньо по кафедрі законів про державні повинності і фінанси у дореформений період, а також викладачів, по кафедрам яких фінансова та фінансово-правова проблематика містилася у змісті предметів (таблиця 11).

Таблиця 11. Особи, що викладали фінансові і фінансово-правові дисципліни в Київському університеті (з часу заснування університету і до прийняття статуту 1863 року)

Закони про державні повинності і фінанси		Політична економія і статистика		Закони державного благоустрою і благочиння	
Викладачі	Період викладання	Викладачі	Період викладання	Викладачі	Період викладання
Богородський С.Й.	1835–1836	Ставровский О.І.	1836–1843	Богородський С.Й.	1835–1839
Цветков Г.О.	1837–1856	Домбровський В.Ф.	1843–1844	Іванішев М.Д.	1839–1865
Незабитовский В.А.	1856–1857	Вернадський І.В.	1846–1850	Бунге М.Х.	1865–1869 (періодично), 1869–1881 постійно
Шварц Е.А.	1857–1858	Бунге М.Х.	1850–1863		
Незабитовский В.А.	1859–1861	Сидоренко Г.Д.	1856–1858		

¹⁶⁹ Там само (с. 396).

Сидоренко Г.Д.	1861–1863	Цехановецький Г.М	1859–1861		

Як видно з таблиці 11¹⁷⁰, першим викладачем кафедри законів про державні повинності і фінанси, хоча й нетривалий час, був Сава Йосипович Богородський (1806–1857). Він народився в Ярославській губернії в релігійній сім'ї. Навчався в Ярославській духовній семінарії, продовжив здобуття освіти в Санкт-Петербурзькій духовній академії, де 1828 року його в числі найкращих випускників було відібрано М.М. Сперанським для роботи у II-му відділенні імператорської канцелярії на Зводом законів. Саме тут С.Й. Богородський розпочав теоретичне і практичне вивчення законодавства. Протягом року він слухав пропедевтику цивільного права, державне право, політичну економію і фінанси, всесвітню історію, римське право, а також мови – стародавні (латину й грецьку) й нові (французьку, німецьку, англійську). Робота із складання зводу законів являла собою практичні справи з правової проблематики. 6 серпня 1829 року С.Й. Богородський був направлений до Берлінського університету для поглиблення юридичної освіти. Там він слухав лекції Ф.К. Савіньї, К. Кленце, Г. Гегеля та ін. 28 вересня 1832 року після повернення із закордонного стажування продовжив законодавчу практичну діяльність у II відділенні імператорської канцелярії. М.М. Сперанський намічав створити при II відділенні канцелярії юридичну академію для написання підручників з правової проблематики та оформити повну історію російського права. Планувалося, що члени академії будуть одночасно і професорами Санкт-Петербурзького університету, проте міністерство народної освіти визнало необхідним підготовленими молодими науковцями посилити професорсько-викладацький склад російських університетів¹⁷¹. С.Й. Богородському запропонували скласти іспит і захистити дисертацію, що він успішно виконав, 1835 року захистивши в Санкт-Петербурзькому університеті дисертацію на тему «О философии уголовных законов у древних и новых народов» (дослідження не було надруковано)¹⁷². Карне право становило предмет його наукового пошуку, проте, при визначенні на посаду в Київському університеті (1835) його було призначено ординарним професором по кафедрі законів державного благоустрою та благочиння, до якої відносилося і викладання основ фінансів і фінансового права.

¹⁷⁰ Складено за: Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834–1884). – К.: В типографии императорского университета Св. Владимира, 1884. – 818 с. С. XXX, XXXIII– XXXIV.

¹⁷¹ Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834–1884). – К.: В типографии императорского университета Св. Владимира, 1884. – 818 с. (с. 53).

¹⁷² Энциклопедический словарь. Т. IV / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб, 1891. – 472 с. (с. 181–182).

Богородський нетривалий час працював на цій кафедрі, оскільки не відчував покликання до цієї проблематики, і з 1839 року перейшов на кафедру карних законів. яку з незначною перервою (з 30 грудня 1854 року по 30 квітня 1857 року) очолював до 26 листопада 1857 року (до самої смерті).

1836 року було виокремлено у самостійну кафедру закони про державні повинності і фінанси, по якій розпочав викладацьку діяльність ад'юнкт Григорій Олексійович Цветков (1807–1856), який не залишив друкованих праць, так і залишився ад'юнктом, і в значній кількості досліджень, присвячених історії фінансово-правової науки, про нього в кращому випадку лише згадують. Вважаємо за необхідне висвітлити більш детально його діяльність в Київському університеті, оскільки він викладав фінансову і фінансово-правову науку в університеті майже 18 років. Г.О. Цветков народився в Ярославській губернії, походив з духовного звання, після закінчення Головного педагогічного інституту (1836) працював старшим вчителем гімназії при цьому інституті, а з 1837 року розпочав викладацьку діяльність в університеті Св. Володимира ад'юнктом по кафедрі законів про державні повинності і фінанси, також його було обрано секретарем юридичного факультету. За старанну службу отримав монарше благовоління, а в 1839 році його було затверджено старостою університетської церкви. Окрім лекцій по своєму предмету Г.О. Цветков протягом 1843-1846 рр. викладав енциклопедію законодавства. Закони про державні повинності і фінанси читав по 5–6 (залежно від півріччя) год. на тиждень, користуючись власними записками, «Зводом законів» і «Повним зібранням законів» Російської імперії, а в теоретичній частині – творами Л.К. Якоба, Р.Г. Лотца, К.Г. Рау, К.А. Мальхуса, Е.Т. Гофмана, Ф. Ліста та Є.Ф. Канкріна. З позицій дослідження історії становлення фінансово та фінансово-правової науки інтерес становить структура курсу. Г.О. Цветков після вступу до фінансової науки викладав вчення про державне майно, фінансові регалії, податки, акцизи та вчення про державні повинності. На початку кожної частини або розділу науки повідомляв теоретичні основи, а потім законодавчу складову; по окремим темам викладалася історична інформація. Наприкінці півріччя були іспити з дисципліни¹⁷³. На основі цього можна зробити висновок, що Г.О. Цветков предметом фінансової та фінансово-правової науки вважав державне господарство, до структури якого відносив лише державні доходи й детально аналізував джерела цих надходжень, і був прихильником історичного методу дослідження.

¹⁷³ Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834–1884). – К.: В типографии императорского университета Св. Владимира, 1884. – 818 с. (с. 721–722).

Записи з предмету, що залишилися після Г.О. Цветкова, були великими за обсягом – цілі фоліанти, але слабо систематизовані та являли собою огляд зводу статей законів щодо державних повинностей та з фінансової проблематики. Це усвідомлювали і його слухачі. Наприклад, О.В. Романович-Славатинський, майбутній професор з історії російського права, навчаючись на юридичному факультеті Київського університету в 50-х рр. XIX ст., так характеризував Г.О. Цветкова: «Под внешностью медведя скрывалось в нем нежное и благородное сердце. Это был милый и застенчивый человек, но неудовлетворительный преподаватель, очень затруднявший нас своим курсом, громадным по объему, но не представлявшим, по своему содержанию, ничего кроме статей Свода»¹⁷⁴.

Наукова кар'єра Г.О. Цветкова не склалася, хоча ще на початку 40-х рр. він склав усний іспит на ступінь магістра, але не представив дисертації, хоча за його особистими свідченнями та спогадами його колег написав декілька варіантів дисертації. Г.О. Цветковим не було надруковано жодного наукового дослідження. Його представлення в екстраординарні професори за вислугою років також не мало успіху. 1856 року Г.О. Цветкова було звільнено на пенсію внаслідок психічної хвороби.

Таким чином, незважаючи на тривалий період викладання Г.О. Цветковим фінансової і фінансово-правової науки в Київському університеті, його внесок в її становлення і розвиток був незначним.

Після відставки Г.О. Цветкова закони про державні повинності і фінанси викладав Василь Андрійович Незабитовський (1824–1883), який числився по кафедрі міжнародного права Київського університету, а фінанси і фінансове право викладав за сумісництвом – за рішенням Ради юридичного факультету в періоди, коли кафедра залишалася вакантною: 1856–1857 рр., 1863–1865 рр., 1870–1873 рр. Визначимо основні етапи його наукової діяльності та розробки з фінансової та фінанси-правової проблематики.

В.А. Незабитовський народився в м. Радомисль (Київської губернії) у родині канцеляриста. Після закінчення 2-ої Київської гімназії навчався на юридичному факультеті Київського університету. Після завершення навчання в університеті (1846) із ступенем кандидата правознавства працював помічником столоначальника цивільного суду, з 1848 – вчителем правознавства в 2-ій Київській гімназії. Після переведення М.Х. Бунге з Ніжинського юридичного ліцею на кафедру політичної економії Київського університету В.А. Незабитовський посів кафедру законів казенного

¹⁷⁴ Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. – Киев: в Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – 1884. – 674 с. (с. 137).

управління цього навчального закладу та розпочав викладання фінансової науки в ліцеї князя Безбородька. Там він ґрунтовно працював над історичними аспектами фінансової науки, дослідивши еволюцію казенних доходів Російської імперії з часів Петра I і до кончини Катерини II (оприлюднена у вигляді актової промови 21 червня 1853 року в ліцеї князя Безбородька)¹⁷⁵ та еволюцію податної системи (захищена як магістерська дисертація, 1852 року)¹⁷⁶. Ці праці стали історико-теоретичним осмисленням еволюції державних фінансів у правничому та загальнополітичному аспектах, де В.А. Незабитовський розглядав історичний процес розвитку податкової системи в тісному взаємозв'язку з еволюцією державного господарства¹⁷⁷. Також з фінансово-правової проблематики були дослідження вченого з історії рекрутської повинності та історії питного збору, котрі не було видано, а згадує про них дослідник наукової спадщини В.А. Незабитовського – О.В. Романович-Славатинський¹⁷⁸. Праці В.А. Незабитовського з історії фінансової та фінансово-правової науки відзначалися аналітичністю, стислістю викладу та простотою авторських формулювань; ці дослідження стали широко відомими лише після смерті науковця¹⁷⁹.

З переходом Незабитовського (1853) до Київського університету, він стає «недобровольным специалистом по науке международного права, к которой всегда относился скептически, как к науке зыбкой и не устоявшейся»¹⁸⁰. Спеціаліст з міжнародного права «ex officio», він завжди з особливим задоволення зупинявся на питаннях історії права¹⁸¹, в тому числі і фінансового.

Лекції В.А. Незабитовського відзначалися оригінальністю, щирістю, простотою; йому притаманні були наукові роздуми та сумніви. Він відрізнявся від багатьох викладачів «по мощному аналитическому уму, по тонкому научному чутью и вкусу, при редкой скромности и мнительности, он резко выделялся, как своеобразный тип, в русской ученой семье, нередко более претенциозной, чем талантливой»¹⁸².

¹⁷⁵ Незабитовский В.А. Собрание сочинений / Под ред. проф. А.В. Романовича-Славатинского; В.А. Незабитовский. – Киев: изд. Сов. Ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 75–101.

¹⁷⁶ Там само (с. 1–70).

¹⁷⁷ Небрат В.В. Незабитовський Василь Андрійович // Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія: у 3т / ІСЕМВ НАН України, ДННУ «Академія фінансового управління. – К., 2010. – Т. 1. – С. 362–364.

¹⁷⁸ Незабитовский В.А. Собрание сочинений / Под ред. проф. А.В. Романовича-Славатинского; В.А. Незабитовский. – Киев: изд. Сов. Ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 3.

¹⁷⁹ Лушникова М.В. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография / М.В. Лушникова, А.М. Лушников; ЯрГУ. – Ярославль, 2013. – 640 с. (с. 474).

¹⁸⁰ Незабитовский В.А. Собрание сочинений / Под ред. проф. А.В. Романовича-Славатинского; В.А. Незабитовский. – Киев: изд. Сов. Ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 3.

¹⁸¹ Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834–1884). – К.: В типографии императорского университета Св. Владимира, 1884. – 818 с. (с. 475).

¹⁸² Там само (с. 472).

Отже, В.А. Незабитовський викладав незначний період фінансову та фінансово-правову проблематику у Ніжинському юридичному ліцеї і саме там були написані його праці з цієї проблематики (котрі детально були проаналізовані лише в 90-х рр. XIX ст., коли цей матеріал частково застарів). У Київському університеті по кафедрі законів казенного управління і фінансів він працював лише у роки вакантності цієї кафедри. Втім, не зважаючи на це та віддаючи належне цьому гідному науковому діячеві, вважаємо що при деякій умовності його можна віднести до київської фінансової та фінансово-правової школи.

Досить нетривалий період закони про державні повинності і фінанси в Київському університеті викладав Едуард Адамович Шварц (1835–1876) – випускник юридичного факультету Київського університету. 1856 року його було нагороджено золотою медаллю за випускний твір «Історія, теперішня будова та економічне значення банківських установлень в Росії» та прикріплено до кафедри університету з метою наступної наукової підготовки. Протягом року молодий дослідник викладав фінансовому науку, але майбутній науковій кар'єрі завадила хвороба, через яку він 3 серпня 1858 року звільнився з університету та продовжив службу в Рішельєвському ліцеї¹⁸³.

З 1861 року викладацьку діяльність по кафедрі законів про державні повинності та фінанси розпочав ад'юнкт Георгій Дмитрович Сидоренко (1832–1899), з 1862 року – екстраординарний професор, але його наукову біографію та вклад у розвиток фінансової та фінансово-правової науки вважаємо за доцільне охарактеризувати у наступному розділі, оскільки саме на останню третину XIX ст. припадає його наукова й викладацька діяльність.

Значний вклад у розвиток фінансової та фінансово-правової науки в Київському університеті внесли викладачі кафедри політичної економії та статистики, котра була створена за статутом 1842 року у складі першого відділення філософського факультету. Перші роки (до 1846 року) ця кафедра залишалася вакантною. Оголошення ради університету конкурсу на заміщення вакансії не дало позитивного результату, курс викладався за рахунок залучення фахівців з інших кафедр¹⁸⁴. 1845 року проблема загострилася і викладання дисципліни було припинено¹⁸⁵. З 1846 року проблему було розв'язано, оскільки повернувся з трирічного закордонного стажування до європейських університетів (Німеччини, Франції, Англії, Бельгії та Голландії) Іван Васильович Вернадський (1821–1884). І.В. Вернадський – випускник філософського факультету Київського

¹⁸³ Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834–1884). – К.: В типографии императорского университета Св. Владимира, 1884. – 818 с. (с. 740).

¹⁸⁴ Отчет университета Св. Владимира за 1843 год. – ДАМК, ф. 16, оп. 465. Спр. 59, арк. 1–207.

¹⁸⁵ Отчет университета Св. Владимира за 1844/45 учебный год. – ДАМК, ф. 16, оп. 465. Спр. 62, арк. 1–139.

університету (1841), викладаючи в 2-ій Київській гімназії російську словесність, починає займатися політичною економією і саме для поглиблення знань з цієї проблематики відправляється в закордонне відрядження, де не лише відвідує лекції відомих науковців економічного та фінансово-правового напрямів, а й відвідував економічні дискусії палат французького парламенту; бував в різноманітних економічних установах Англії, вивчав фінансово-економічне законодавство, форми виробництва та торгівлі. 1847 року Вернадський склав іспит і захистив магістерську дисертацію «Про теорію потреб» на ступінь магістра політичної економії та статистики; 1849 року в Московському університеті захищає докторську дисертацію на ступінь доктора історичних наук, політичної економії та статистики на тему «Історико-критичне дослідження з італійської політико-економічної літератури до початку XIX ст.». Наукова спадщина І.В. Вернадського – вченого світового рівня – є достатньо вивченою і економістами, і істориками, і статистиками різних років¹⁸⁶, тому ми зупинимося лише на його авторському трактування фінансів як прикладної частини політичної економії, а також дослідженнях Вернадського з фінансової та історико-статистичної проблематики.

В Київському університеті І.В. Вернадський викладав політичну економію по 2 год. на тиждень, керуючись творами А.К. Шторха, Т.Мальтуса. Д.Рікардо, К.Ф. Небеніуса, А.Сміта та Л.К.Якоба; і статистику також по 2 год. на тиждень, на основі творів С. Шуберта, А. Кетле та фаховими монографіями. При викладанні політичної економії і статистики значну увагу приділяв історії науки. Державне господарство розглядав як систему економічної діяльності, що розвивається під впливом загальних економічних законів, що не залежать від суб'єктивних чинників. Прикладною частиною політичної економії. на його думку, виступає економічна практика, основою якої є система фінансів, рівень якої залежить від рівня економічного розвитку¹⁸⁷. Базовою категорією історико-теоретичного аналізу фінансово-правових відносин за І.В. Вернадським є потреби¹⁸⁸, матеріальною основою задоволення яких виступають фінанси, оскільки саме вони є засадами та важелем впливу на державне господарство. Даний підхід відрізняє І.В. Вернадського від

¹⁸⁶ Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. – Київ: Наук. думка, 1994. – 244 с.; История русской экономической мысли. / Под ред. А.И. Пашкова, Н.А. Цаголова. – Том 2. – Ч. 2.: Эпоха домонополистического капитализма – М.: Соцэкгиз, 1960. – 676 с.; Птуха М.В. Очерки по истории статистики в СССР. – Том 2. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 476 с.; Русские экономисты (XIX - начала XX вв.) / Ред.-сост. А.А. Зубченко, Л.И. Зайцева. – М.: Ин-т экономики РАН, 1998. – 275 с.; Цаголов Н.А. Очерки истории русской экономической мысли периода падения крепостного права. – М.: Госполитиздат, 1956. – 464 с.; Базилевич В.Д. Економіст Іван Васильович Вернадський / В.Д. Базилевич, В.А. Короткий. – К: Знання, 2012. – 59 с.

¹⁸⁷ Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834–1884). – К.: В типографии императорского университета Св. Владимира, 1884. – 818 с. (с. 100).

¹⁸⁸ Вернадский И.В. Очерк теории потребностей. – СПб, 1852. – С. 7.

більшості київських економістів-фінансистів дожовтневого періоду, яким був притаманний методологічний конфлікт, оскільки вони з одного боку приймали точку зору німецької історичної школи, відповідно ідей якої економічні закономірності не повинні вивчатися відокремлено від місця і часу, з іншого – відстоювали політичний лібералізм, використовуючи аргументи, що врешті-решт призводили до теорії «природного порядку»¹⁸⁹.

У науковому доробку І.В. Вернадського отримала подальшого розвитку наукова розробка організації державного господарства в контексті історії політичної економії¹⁹⁰. Використовуючи «фінансові аргументи» – тарифну політику, систему оподаткування, грошовий обіг, кредит – І.В. Вернадський обґрунтовує неефективність протекціонізму як державної політики, що гальмує економічний розвиток. Також з позицій дослідження історії розвитку фінансово-правової науки аргументованою є ідея Вернадського, що порядок стягнення податків, зрозумілість законів, оперативність і справедливність судочинства мають не менш важливе значення для досягнення народного добробуту, ніж виробництво, правильний грошовий обіг і кредит¹⁹¹. Прихильником ліберальних ідей І.В. Вернадський постає і в питаннях організації грошового обігу та кредитних відносин; був прихильником лібералізації («розкріпачення») капіталів та розвитку різноманітних форм товарно-грошових відносин, а також визначав неминучість становлення кредитного господарства¹⁹². Розвиток грошово-кредитних відносин пов'язував з розвитком великої промисловості (оскільки поміщицьке землеволодіння подавляє господарську ініціативу та стримує капіталізм) та концентрацією капіталу у виробничій сфері, оскільки не підтримував перспективності аграрного майбутнього Російської імперії. В питаннях оподаткування виступав прихильником всестанової та справедливої податкової системи¹⁹³. Навіть такий стислий огляд ідей І.В. Вернадського дозволяє підтримати висновок В.В. Небрат, що хоча І.В. Вернадський був послідовним прибічником ліберального напрямку економічної думки, його погляди виходять за межі теоретичної системи А. Сміта¹⁹⁴ і тяжіють до наукових праць

¹⁸⁹ Федосов В.М., Юхименко П.І. Українська фінансова наука: генеза, еволюція, ренесанс // Фінанси України. – 2012. – № 3. – С. 3–30 (с. 7).

¹⁹⁰ Вернадский И.В. Критико-историческое исследование об италийской политико-экономической литературе до начала XIX века: Для получения степ. д-ра. – М.: Унив. тип., 1849. – 118 с.; Вернадский И.В. Очерк истории политической экономии. – СПб.: Ред. «Экон. указателя», 1858. – 240 с.

¹⁹¹ Вернадский И.В. Критико-историческое исследование об италийской политико-экономической литературе до начала XIX века: Для получения степ. д-ра. – М.: Унив. тип., 1849. – 118 с. (с. 34).

¹⁹² Вернадский И.В. Кредит // Экономический указатель. – 1856. – № 6. – С. 129–130.

¹⁹³ Вернадский И.В. Проспект политической экономии. – Очерк истории политической экономии. — СПб.: Ред. «Экон. указателя», 1858. – 240 с. (с. 41–46); Вернадский И.В. Кредит и монеты // Экономический указатель. – 1857. – №7. – С. 156–160.

¹⁹⁴ Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів України. – К.: НАН України, Ін-т екон та прогноз., 2013. – 584 с. (с. 158).

Д. Рікардо, які І.В. Вернадський пропагував в Російській імперії. Саме І.В. Вернадський підготував рецензію на докторську дисертацію М.Х. Бунге з фінансової проблематики («Теорія кредиту», 1852¹⁹⁵).

1851 року І.В. Вернадський перейшов на кафедру політекономії та статистики Московського університету, де працював до 1856 року. З 1856 року служив у Центральному статистичному комітеті МВС, одночасно здійснюючи викладацьку (у Головному педагогічному інституті, 1857-1859 рр.; в Олександрівському ліцеї, 1861–1868 рр.) і видавничу діяльність. Вернадський видавав журнал «Экономический указатель» (1857–1861 рр.) та додаток «Экономист» (1858–1865 рр.), де вів фінансовий огляд та огляд нових політико-економічних і фінансових творів¹⁹⁶.

Грунтовні теоретичні знання фінансової та фінансово-правової проблематики дозволили І.В. Вернадському здійснювати практичну фінансову діяльність: 1868 року в чині дійсного статського радника він очолив Харківську контору Державного банку (1868–1876 рр.), а з 1870 року ще був обраний головою Харківського товариства взаємного кредиту.

У зв'язку з тим, що в той період статистика виступала ґрунтовним прикладним джерелом фінансової та фінансово-правової науки, необхідно окреслити вклад І.В. Вернадського у розвиток статистичної науки, тим паче, що визнання його заслуг в цьому напрямі також отримало міжнародне визнання: 1859 року він став членом Статистичного товариства в Лондоні і Центрального статистичного бюро в Брюсселі.

Серед наукових праць І.В. Вернадського з питань статистики слід відзначити такі дослідження, присвячені історії статистики¹⁹⁷ та основним завданням цієї науки¹⁹⁸, а також курси, прочитані студентам Петербурзького технологічного інституту¹⁹⁹. Зазначені твори вченого дають системний огляд теоретичних і деяких прикладних питань статистики; в них визначається сутність і предмет статистики, характеризується тогочасний стан статистичної практики, історія самої науки. У його працях вперше в російській статистичній

¹⁹⁵ Бунге Н.Х. Теория кредита / Соч. Н. Бунге. – Киев: в Унив. тип., 1852. – 310 с; Вернадский И.В. Теория кредита, соч. Бунге // Отечественные записки. – 1852. – № 11–12.

¹⁹⁶ Вернадский И.В. Кредит // Экономический указатель. – 1856. – № 6. – С. 129–130; Вернадский И.В. Библиографический очерк истории систематической статистики // Экономист. – 1858. – Т. I, кн. 1. – Разд. II. – С. 1–49; Вернадский И.В. О протекционизме в России (из газеты «Голос») // Экономист. – 1865. – Т. VII, кн. 1. – С. 117–170; Вернадский И.В. О дифференциальных пошлинах // Экономист. – 1865. – Т. VII, кн. 1. – С. 171–175.

¹⁹⁷ Вернадский И. Библиографический очерк истории систематической статистики // Экономист. – 1858. – Том 1. – Кн. 1. – Разд. 2. – С. 1–49; Вернадский И.В. Исторический очерк промышленной статистики. – Москва, 1855. – 92 с.

¹⁹⁸ Вернадский И. Задачи статистики // Журнал Министерства народного просвещения. – 1852. – Ч. 74. – С. 61–92.

¹⁹⁹ Вернадский И. Лекции промышленной статистики, читанные студентам Технологического института профессором Вернадским в 1866/7 году. – СПб.: Лит. И. Е. Лаппинга, 1867. – 272 с.

літературі викладено цілісне й відносно закінчене учення про статистику як науку, що вивчає суспільство. Крім того, він одним з перших вітчизняних вчених чітко висловлювався за визнання статистики точною наукою, подібною до математики²⁰⁰.

Аналіз наукової спадщини І.В. Вернадського з економічної, фінансової та статистичної проблематики та практичного досвіду його діяльності в фінансовій сфері, дозволяє визнати значний вклад І.В. Вернадського у процес становлення фінансової та фінансово-правової науки у Київському університеті.

Наступником І.В. Вернадського по кафедрі політичної економії і статистики університету Св. Володимира став Микола Християнович Бунге (1823–1895) – науковець і державний діяч, якого беззаперечно можна вважати засновником київської школи фінансово-правової науки. Його життєвий шлях унікальний, оскільки він став одночасно й одним з провідних представників академічної фінансової науки, і вищим державним чиновником²⁰¹. Наведемо основні автобіографічні дані М.Х. Бунге. Він народився в Києві в родині лікаря німецького походження. Здобувши гімназійну освіту в 1-ій Київській гімназії, навчався на юридичному факультеті Київського університету, після закінчення якого (1845) із ступенем кандидата законодавства був направлений викладати закони казенного управління в юридичний ліцей князя Безбородька (цей період його діяльності висвітлено в параграфі, присвяченому даному навчальному закладу). Склавши іспит на ступінь магістра державного права і захистивши дисертацію («Исследование начал торгового законодательства Петра Великого», 1847) займав посаду професора Ніжинського ліцею до 31 жовтня 1850 року – до переведення в університет Св. Володимира на кафедру політичної економії і статистики, по якій він викладав до 1863 року. На основі авторського викладу основ політичної економії М.Х. Бунге²⁰² визначимо структуру курсу та покажемо фінансово-правову складову в тогочасній навчальній дисципліні «політична економія». Сам автор дослідження «Основания политической экономии» (1870) позиціонує як «загальні положення», «стислий виклад» політичної економії, бо відсутні питання про кредит, гроші та ін.²⁰³ До основних джерел, викладання політичної економії відносить твори Сміта. Рікардо, Мальтуса, Мак-Куллоха, Міля, Тюрго, Сея, Рау, Ліста, Шльоцера, Рошера та ін. відомих

²⁰⁰ Дмитрієв А.Л. Іван Васильович Вернадський як статистик // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2008. – Вип. 41. – С. 255–260.

²⁰¹ Лушникова М.В. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография / М.В. Лушникова, А.М. Лушников; ЯрГУ. – Ярославль, 2013. – 640 с. (с. 475).

²⁰² Бунге Н.Х. Основания политической экономии / Николай Христианович Бунге. – К., 1870. – 136 с.

²⁰³ Там само (с. 6).

економістів і фінансистів; з творів російської мовою відзначає працю І.Я. Горлова «Початки політичної економії» («Начала политической экономии», 1859–1862 pp., 2 т.)²⁰⁴. Змістовно представлений курс М.Х. Бунге містить такі частини: про потреби та засоби їхнього задоволення; виробництво і продуктивні сили (природа, праця, капітал); про розподіл праці; про обмін, вартість і ціну; про доходи (заробітна плата, прибуток, рента); про призначення доходів (власність, споживання). Основним завдання політичної економії автор вважає вивчення суспільних аспектів господарських явищ, і законів, яким підпорядковуються ці явища²⁰⁵. При характеристиці предмету, обсягу політичної економії та її взаємозв'язків з іншими сферами людських знань, дослідник зазначає, що діяльність людини, спрямована на задоволення потреб, охоплює декілька сторін: 1) технічну, що потребує вивчення властивостей засобів і матеріалів, необхідних для виробництва та різноманітні способи їхнього поєднання; 2) юридичну, що передбачає вивчення юридичних норм, котрі зводять господарські відносини на ступінь правовідносин і ставлять їх під захист суспільної влади; 3) політичну, що потребує вивчення господарських відносин в процесі загальноісторичного розвитку. З урахуванням цих складових сторін М.Х. Бунге відзначає, що в юридичній освіті політична економія є однією з основних наук – вона розробляє зміст того, що закон визначає формальною стороною: «содержание постановлений о собственности, о договорах, о различных отраслях промышленности, о налогах, о повинностях и пр. входит в круг изучения политической экономии, – формальная сторона принадлежит праву»²⁰⁶. Науковець відмічає, що німецькі дослідники поділяють політичну економію, що розроблялася у зв'язку з позитивним правом, на загальну та особливу частини, на теоретичну і практичну, на науку народного господарства, економічну політику та фінанси; характеризує політекономічну систему К.Г. Рау, який виділяє науку народного господарства, науку державного благоустрою і науку фінансів; структура політичної економії у Франції охоплює чисту та прикладну – до прикладної відносять курс фінансів²⁰⁷. На основі аналізу цих структурних елементів політичної економії М.Х. Бунге приходить до логічного висновку, що це відображає етап становлення політичної економії і фінансів як наукових сфер.

З 1863 року, спочатку тимчасово, а з 1869 року і до 1880 року (призначення його на посаду товариша міністра фінансів) – на постійній основі

²⁰⁴ Горлов И.Я. Начала политической экономии / Соч. Ивана Горлова. Т. 1-2. – Санкт-Петербург: тип. П.А. Кулиша, 1859–1862. – 2 т.

²⁰⁵ Бунге Н.Х. Основания политической экономии / Николай Христианович Бунге. – К., 1870. – 136 с. (с. 11).

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Там само (с. 14–15).

– посідав кафедру поліцейського права Університету Св. Володимира на прохання Ради університету, оскільки основні питання поліцейського права, виходячи з внутрішнього взаємозв'язку предметів, були розроблені М.Х. Бунге при викладанні політичної економії²⁰⁸. Відповідно інформація, що «в 1850–1880 роках М.Х. Бунге викладав політичну економію і статистику»²⁰⁹ потребує уточнення. Поліцейське право того часу звичайно мало економічне спрямування, але у сучасному трактуванні більш відповідає поняттю «економічна і податкова політика». Поліцейське право, на думку М.Х. Бунге, не виступало цілісною наукою, оскільки, закони благочиння містили частину державного права, а закони благоустрою – прикладну частину політичної економії з розглядом фінансових аспектів функціонування державного господарства²¹⁰. По першій частині лекційного курсу з поліцейського права – про державний благоустрій²¹¹ наведемо авторський алгоритм побудови курсу та його структуру. М.Х. Бунге так викладав логіку структурування дисципліни: «В системе науки на первом плане следует поставить экономические учения, которые получали практический характер в прикладной части политической экономии и отсюда уже переходили в законодательство»²¹². Авторську концепцію цієї частини курсу поліцейського права й фінансово-правові проблеми, що викладалися в курсі, можна уявити навіть із змісту книги. В першій книзі «Історичний огляд економічних вчень» (глави 1–9) характеризувалися: економічні ідеї античних часів; економічна література новоевропейських народів до половини XVIII ст.; меркантильна система; фізіократи; Адам Сміт та його послідовники; противники Сміта – Сісмонді та Ліст; соціалізм і комунізм; реакція проти соціалізму та комунізму – теорія узгодження інтересів, школи позитивні – історична та статистична. У другій книзі «Утворення різних галузей господарської діяльності», котра складалася з VIII розділів і глав по кожному розділу, викладалися інформація про: галузі добувної промисловості (мисливство, рибальство, скотарство, лісівництво, гірничі промисли); особливості землеробської промисловості, земельна власність і юридичні відносини між землевласниками і землеробами; сфери обробної промисловості (ремесла та фабрична промисловість);

²⁰⁸ Витяг з протоколу засідання Ради Університету Св. Володимира (вересень 1870 р.) про переобрання професора поліцейського права М.Х. Бунге на новий п'ятирічний термін // УІ. – 1870. – № 10. – С. 54–57 (с. 56).

²⁰⁹ Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В.В. Різун, М.С. Тимошик, А.Є. Конверський та ін.; Передм. В.В. Скопенка. – К.: Наша культура і наука, 2004. – 440 с. (с. 79).

²¹⁰ Поліцейське право в Університеті Святого Володимира: у 2 кн. Кн. 1 / За ред. І. С. Гриценка – К.: Либідь, 2010. – XIX, 413 с. (с. 6).

²¹¹ Бунге, Н.Х. Полицейское право. Курс, чит. в ун-те Св. Владимира проф. Н. Бунге. Т. 1. Введение и Государственное благоустройство. – Киев: Унив. тип., 1869. – [4], IV, III, 334 с.

²¹² Поліцейське право в Університеті Святого Володимира: у 2 кн. Кн. 1 / За ред. І.С. Гриценка – К.: Либідь, 2010. – XIX, 413 с. (с. 7, 613).

торговельна промисловість (види торгівлі та права на здійснення торгівлі, торговельне законодавство, торгові договори, торговельний судоустрій та судочинство); діяльність, що полегшує обороти і відносини (загальне поняття про кредити і банки, кредитні установи Росії та розвинутих країн, шляхи сполучень, пошта, телеграф); діяльність, спрямована на забезпечення доходів, майна та задоволення потреб; місцеве суспільне господарство (обласне господарство, міське і сільське господарство, колонії)²¹³. Як видно із змісту першої частини поліцейського права, основна частина матеріалу економічного змісту з правовою регламентацією цих економічних процесів. У тому числі й фінансових.

За період до 1880 року М.Х. Бунге отримав ступінь доктора політичних наук (захистивши дисертацію на тему «Теорія кредиту», 1852); був секретарем, а потім віце-головою комісії з опису губерній Київського навчального округу; керував Київською конторою Державного банку; виконував функції ректора університету Св. Володимира (1859–1862 рр., 1871–1875 рр., 1878–1880 рр.); викладав фінансово-правову науку і політичну економію цесаревичу; залучався до діяльності з підготовки університетського статуту 1863 року²¹⁴; працював в особливій фінансовій комісії з приводу розв'язання селянського питання; працював у комісії з питання зниження проби срібної монети (1866) і написав більше 50 наукових праць, що мали важливе суспільне значення для Росії²¹⁵. З кінця XIX ст. періодично лунає думка, що М.Х. Бунге нічого не вніс до економічної та фінансової науки, що у нього немає оригінальних праць з цієї проблематики і його дослідженням притаманний еклектизм²¹⁶. Дослідники з історії економіки²¹⁷ відзначають, що вперше економічні погляди М.Х. Бунге були відображені в статті «С. Загорского, специально написанной в 1893 г. для энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона. Автор статьи полагал, что в экономических воззрениях Бунге «придерживался эклектической точки зрения»²¹⁸. Вважаємо

²¹³ Там само.

²¹⁴ Бунге Н.Х. Замечания на замечания Н.И. Пирогова ординарного профессора университета Св. Владимира Бунге Н.Х. // Замечания на проект общего устава императорских российских университетов / Николай Христианович Бунге. – СПб, 1862. – Ч. 2. – С. 131–139; Бунге Н.Х. Об устройстве учебной части в наших университетах / Николай Христианович Бунге // Русский вестник. – 1858. – Т. 7. – № 19. – Отд. 1. – С. 441–488.

²¹⁵ Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834–1884). – К.: В типографии императорского университета Св. Владимира, 1884. – 818 с. (с. 74–84).

²¹⁶ Корецький І.С. Українські економісти XIX століття та західна наука. – К.: Либідь, 1993. – 192 с. (с. 44); Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины: эволюция рыночной экономики. – Харьков: Консум, 2004. – 360 с. (с. 48); Цвайнерт Й. История экономической мысли в России. 1805–1905. Пер. с нем. Под ред. В.С.Автономова. – М.: ГУ ВШЕ, 2008. – 410 с. (с. 241); Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: судьба реформатора. – М.: РОССПЭН, 1998. – 398 с. (с. 53).

²¹⁷ Благих И.А., Громова Ж.В. Н.Х. Бунге как экономист и государственный деятель // Вестник СПбГУ. Сер. 5. – 2010. – Вып. 2. – С. 121–130.

²¹⁸ Там само (с. 121).

за необхідне виправити дві неточності, що мають місце у вище визначеній цитаті: по-перше, якщо посилатися на цей енциклопедичний словник, то діяльність та основні розробки М.Х. Бунге були у подані 1891 року, де його було охарактеризовано як «даровитого фінансиста»²¹⁹; по друге, дійсно, 1893 року в виданні Брокгауза і Ефрона було випущено біографії, де є така характеристика економічних поглядів М.Х. Бунге, але її автором є не російський економіст Семен Йосипович Загорський (1882–1903), а Костянтин Якович Загорський (1859–1934) – випускник Санкт-Петербурзького університету, російський економіст, відомий теоретик економіки залізничного транспорту. Але, необхідно зазначити, що досить часто автори таких висловлювань посилаються не на енциклопедичне видання, а на видного українського економіста М.І. Туган-Барановського, який писав про М.Х. Бунге: «...человек не только серой теории, но теории тусклой и чужой, лишенной какой бы то нибыло оригинальности. Как ученый, он не представляет собой ничего выдающегося и прошел для русской экономической науки совершенно бесследно»²²⁰. Але це висловлювання Туган-Барановського є недостатнім для висновків про наукову спадщину М.Х. Бунге. І також необхідно врахувати, що Туган-Барановський був представником легального марксизму, а ідеї цього напряму не поділяв Бунге. І щоб краще уявити собі стан фінансово-економічної науки того періоду, корисно звернутися до свідчень самого М.І. Туган-Барановського, який відзначає, що доктрина «офіційної народності» наклала свій відбиток і на економічну науку, а протистояння народного господарства Росії західноєвропейському стало основним мотивом російської економічної думки²²¹. І лише окремі науковці, серед яких І.В. Вернадський, М.Х. Бунге, Т.Ф. Степанов, Д.І. Журавський протистояли цим панівним суспільно-економічним уявленням, зберігали західноєвропейську орієнтацію на розвиток капіталістичного індустріального суспільства та вдосконалення його соціальної сфери²²². І той же М.І. Туган-Барановський відзначав, що головний здобуток М.Х. Бунге як вченого полягав у розробці саме фінансової проблематики – розробці теорії кредиту і грошового обігу²²³. М.Х. Бунге не тільки опанував досягнення фінансово-економічної теорії і практики

²¹⁹ Энциклопедический словарь. Т. IV / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб., 1891. – 952 с. (с. 928).

²²⁰ Туган-Барановский М.И. Витте и Бунге как министры финансов // Северные записки. – 1915. – № 3. – С. 146–153 (с. 146).

²²¹ Туган-Барановский М.И. Экономическая наука // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – СПб., 1890. – Т. 28. – С. 852.

²²² Горкіна Л.П. Наука управління: феномен М.Х. Бунге // М.Х. Бунге – сучасний дискурс. – К., 2005. – С. 70–81 (с. 72).

²²³ Туган-Барановский М.И. Экономическая наука // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – СПб., 1890. – Т. 28. – С.851–854 (с. 853).

передових на той час країн, і не лише дав їм у своїх працях системний виклад та критично-порівняльний аналіз складного процесу розвитку світової економічної теорії у різних її школах, але й виробив власну струнку концепцію та спромігся її практично застосувати у своїй науковій і державницькій діяльності²²⁴.

З позицій дослідження становлення і розвитку фінансової і фінансово-правової науки і освіти корисною для аналізу є інформація, що протягом 1863–1864 і 1888–1889 рр. М.Х. Бунге викладав фінансове право спадкоємцям престолу, користуючись ним же і перекладеним дослідженням німецького вченого К. Гока «Державне господарство: Податки і державні борги»²²⁵. Дослідження К. Гока ґрунтувалося на таких засадах ефективного вчення про державне господарство: співмірність податі та доходу; рівновага між державними доходами та державними витратами, котра досягається лише через збереження, а не додаткові податкові стягнення; податки не повинні гальмувати господарський успіх та ускладнювати використання природних багатств держави, діяльність ринків і вільне використання капіталів²²⁶. З урахуванням цих положень, можна зробити висновок, що М.Х. Бунге також вважав, що фінансово-правова наука вивчає державне господарство, а основними її складовими є державні доходи і державні витрати, між якими повинна бути відповідність задля підвищення ефективності функціонування цього господарства. Вчений традиційно через політичну економію переходив до фінансово-правових проблем.

Основними фінансово-правовими проблемами, що досліджував М.Х. Бунге як науковець, були проблеми оподаткування та грошово-кредитного обігу. Вчений у різноманітних працях виклав ряд важливих положень щодо реформування податкової системи²²⁷. Він був прихильником всестановості податкової політики, вважав за необхідне ліквідацію подушної податі і введення прибуткового податку для всіх категорії населення. Праці М.Х. Бунге з питань паперово-грошового обігу та фінансово-кредитної системи²²⁸ зробили його беззаперечним авторитетом у розробці цих питань.

²²⁴ Горкіна Л.П. Наука управління: феномен М.Х. Бунге // М.Х. Бунге – сучасний дискурс. – К., 2005. – С. 70–81 (с. 71).

²²⁵ Гок К. Государственное хозяйство: Налоги и государственные долги / Гок К.; Пер.: Н. Бунге, проф. – Киев: Унив. тип., 1865. – 338 с.

²²⁶ Там само (с. 1–13).

²²⁷ Бунге Н.Х. О подушной подати / Николай Христианович Бунге // Хроника деятельности Комиссий по крестьянскому делу. – СПб., 1889. – Т. 1. – С. 820–822; Бунге Н.Х. Джон Стюарт Милль как экономист / Николай Христианович Бунге // Журнал Министерства народного просвещения. – 1968. – Т. 140. – № 10. – С. 1–100; Бунге Н.Х. Загробные заметки / Николай Христианович Бунге; публикация В. Л. Степанова // Река времен. – М., 1995. – Кн. 1. – С. 198–254.

²²⁸ Бунге Н.Х. Заметка о настоящем положении нашей денежной системы и средствах к ее улучшению / Н.Х. Бунге // Сборник государственных знаний. – Т. 8. – СПб., 1880. – С. 86–127; Бунге Н.Х. О восстановлении постоянной денежной единицы в России / Н.Х. Бунге. – К., 1878. – 27 с.; Бунге Н.Х. Кредит и крепостное

Його як безперечного фахівця залучали для роботи в різноманітних комісіях щодо впорядкування не лише грошової системи, а й податкової. Визнання високого рівня фаховості зумовили також його перебування на високих державних посадах. Фінансово-правова проблематика також неодноразово ставала предметом як наукових розвідок М.Х. Бунге (в першу чергу проблеми банківського законодавства та їхня роль в фінансовій системі)²²⁹, так і його практики бюджетного регулювання на місцевому рівні – складання місцевого кошторису та на державному – державного бюджету (в період міністерської діяльності).

Визначимо основні фінансово-правові ідеї М.Х. Бунге щодо фінансової системи та грошово-кредитного обігу. Вчений був прихильником еволюційної концепції грошей. Він розглядав їхнє виникнення як тривалий процес, зумовлений розвитком товарного виробництва та обміну, в процесі якого відбувається зміна форм грошей, що законодавчо закріплюється державою. Отже, вчений трактував еволюцію грошово-кредитних відносин через інституціональні засади. Розвиток обміну в наукових підходах М.Х. Бунге призводить до появи кредитних засобів (векселів, облігацій, оборотних білетів, чеків тощо), котрі дослідник розглядає як замітники грошей, а цінність всіх грошей новаторськи пов'язує з їхньою «купівельною силою»²³⁰, відповідно відходить і від класичної трудової теорії вартості та металістичної концепції грошового обігу та пропонує власний підхід до визначення їхньої цінності. Також новизна авторського підходу виявилася у розгляді кредиту як похідного від виробництва, визначенні особливої ролі кредиту в стимулюванні підприємництва та конкуренції, через сприяння підвищенню продуктивності

право / Николай Христианович Бунге // Рус. вестн. – 1859. – Т. 19. – № 2. – Отд. 2. – С. 125–136; Бунге Н.Х. Мысли гр. Канкрин о бумажных деньгах / Николай Христианович Бунге // Рус. вестн. – 1864. – Т. 54. – № 11. – С. 361–386; Бунге Н.Х. Недостатки настоящей денежной и банковской систем в России и средства, могущие способствовать их устранению / Николай Христианович Бунге // Русский инвалид. – 1867. – 13/14 сент.; Бунге Н.Х. О восстановлении металлического обращения в России / Николай Христианович Бунге. – К., 1877. – 27 с.; Бунге Н.Х. Об открытии в Киеве новых банков / Николай Христианович Бунге // Киевлянин. – 1872. – 30 марта; Бунге Н.Х. Обзор операций кредитных учреждений в Киеве в 1879 году / Николай Христианович Бунге // Киевлянин. – 2 февраля 1880 года; Бунге Н.Х. Разбор сочинения г-на Пихно «Коммерческие операции Государственного банка» / Николай Христианович Бунге // Университетские известия. – 1876. – № 12. – Ч. 1. – С. 78–82; Бунге Н.Х. Экономический кризис 1857 года / Николай Христианович Бунге // Отечественные записки. – 1859. – Т. 122. – № 2. – Отд. 1. – С. 385–406.

²²⁹ Бунге Н.Х. Исследование начал торгового законодательства Петра Великого / Николай Христианович Бунге // Отечественные записки. – 1850. – Т. 68. – № 1. – Отд. 2. – С. 1–30; Бунге Н.Х. О восстановлении металлического обращения в России. — Киев: в универ. тип. (И. Завадского), 1877. – 27 с.; Бунге Н.Х. О восстановлении постоянной денежной единицы в России. — Киев: в универ. тип., 1878; Бунге Н.Х. Банковые законы и банковая политика / Николай Христианович Бунге // Сборник государственных знаний. – СПб., 1874. – Т. 1. – С. 67–96; Бунге Н.Х. Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии / Николай Христианович Бунге. – СПб, 1893. – 95 с.; Бунге Н.Х. Об изменении юридических отношений в России вследствие предстоящего преобразования крепостного права / Николай Христианович Бунге // Отечественные записки. – 1858. – Т. 119. – № 8. – Отд. 4. – С. 55–69.

²³⁰ Бунге Н.Х. Теория кредита. – Киев: в универ. тип., 1852. – 310 с. (с. 35–36, 171–172, 235–236, 195).

праці та капіталу²³¹. Науковець, вказавши на значення грошей і кредиту (через розвиток комерційного кредиту) в еволюції господарської системи, задовго до Дж. М. Кейнса показав взаємозв'язок між заощадженнями та інвестиціями при активній ролі банківської системи, котра забезпечує перетворення інертних і безплідних заощаджень у продуктивні й активні інвестиції²³². М.Х. Бунге аргументовано доводить, що держава не здатна конкурувати в кредитній сфері з приватними особами, оскільки приватне підприємництво функціонує на засадах вільного підприємництва, конкуренції та економічної ефективності, а банки відіграють важливу роль в узгодженні приватнокапіталістичних та народногосподарських інтересів та виступають барометром стану функціонування економіки та її суттєвої складової – фінансової системи.

З різноманітних попередньо визначених ідей М.Х. Бунге очевидним є формування його економічних і фінансових ідей під впливом класичної школи політичної економії та німецької історичної школи. При цьому погляди М.Х. Бунге еволюціонували від класичних, це прослідковується в його перших творах, де він виступає прихильником приватної власності, підприємництва, конкуренції, лібералізації політичного та економічного життя, до класично-історичних, коли науковець відходить від фрітрейдерства до помірного протекціонізму та починає підтримувати необхідність державного втручання в економічні процеси, оскільки розумів, що в умовах нерозвинутості ринкових відносин звільнитися від пережитків середньовіччя та державної монополії без допомоги самої держави неможливо й тому пропонував заходи еволюційного способу розвитку ринкової економіки²³³.

В межах даного параграфу при викладі основних моментів життєдіяльності та наукових поглядів М.Х. Бунге, ми обмежилися так званим «київським періодом» (до 1879 року – його переїзду до Санкт-Петербургу), оскільки саме теоретичні напрацювання та практика управлінської і фінансової діяльності цього періоду сприяли його подальшому кар'єрному зростанню. Свідомо вийшли за межі 1863 року, щоб не втрачати цілісність характеристики особистості М.Х. Бунге.

Таким чином, від висування ідеї про створення університету в Києві до його заснування пройшло декілька десятиліть. Це рішення мало не лише освітній, а й політико-ідеологічний характер, оскільки було прийняте після придушення національно-визвольного польського повстання проти Російської імперії та передбачало створення в західній частині Російської імперії

²³¹ Там само (с. 222).

²³² Небрат В.В. Вклад М.Х. Бунге у розвиток теорії грошей, кредиту та кредитно-грошового обігу / В.В. Небрат // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2005. – Вип. 37–38. – С. 253–264 (с. 258).

²³³ Горкіна Л.П. Наука управління: феномен М.Х. Бунге // М.Х. Бунге – сучасний дискурс. – К., 2005. – С. 70–81 (с. 79).

навчального закладу, для протистояння польській освітній традиції з повною заміною її російською освітньою системою. Після створення Київського навчального округу (1832 року) і підписання указу «Про заснування в Києві Університету з найменуванням Імператорським Університетом Св. Володимира» (8 листопада 1833), було затверджено проект статуту університету (25 грудня 1833 р.), який регламентував його діяльність і програму викладання наук на двох факультетах навчального закладу: філософському та юридичному. Визначені статутом навчальні предмети юридичного факультету засвідчували значне зростання обсягу вивчення діючого російського законодавства; відхід від догматичного методу викладання до історичного та виокремлення фінансової науки від політичної економії. Фінансова та фінансово-правова проблематика містилася в змісті предметів кафедр законів про державні повинності і фінанси, політичної економії і статистики, законів державного благоустрою і благочиння. В перші тридцять років функціонування Київського університету починає формуватися регіональна школа фінансової та фінансово-правової науки, значний вклад у становлення якої зробили випускники цього вищого навчального закладу – В.А. Незабитовський, І.В. Вернадський і М.Х. Бунге. Беззаперечним фундатором і лідером київської школи фінансової та фінансово-правової науки став М.Х. Бунге. Аналіз наукової спадщини І.В. Вернадського та М.Х. Бунге дозволяє зробити висновок, що наукові розвідки здійснювалися з актуальної фінансової та фінансово-правової проблематики і розвиток даної наукової сфери відбувався на рівні кращих європейських зразків.

4.3 Фінансова та фінансово-правова складова юридичної освіти студентів Рішельєвського ліцею та ліцею князя Безбородька

Масштабні економічні перетворення, що відбувалися в Російській імперії в XIX ст., зумовили кардинальні нововведення в державному управлінні, законодавчій базі й актуалізували необхідність якісної підготовки майбутніх чиновників. Підготовка фахівців для різноманітних сфер державного управління здійснювалася в основному через вивчення юридичних наук в університетах та ліцеях юридичного профілю. В XIX ст. питома вага студентів-юристів становила в середньому 40–49% від загальної кількості

студентської молоді²³⁴. У дореформений період на території Наддніпрянської України юридичну освіту окрім університетів (Харківського та університету Св. Володимира (м. Київ)) можна було здобути в Рішельєвському ліцеї (1817–1864 рр.) м. Одеси та в юридичному ліцеї князя Безбородька (1840–1875 рр.) м. Ніжин.

4.3.1. Організація фінансової та фінансово-правової освіти в Рішельєвському ліцеї

У результаті російсько-турецької війни (1787–1791 рр.), що завершилася укладанням Ясського мирного договору, до Російської імперії відійшло Північне Причорномор'я і в тому числі «Очаківська земля», на території якої незабаром з'явилося місто Одеса. Адміністративно територія Очаківської області за іменним наказом Катерини II Сенату від 26 січня 1792 року була віднесена до Катеринославського намісництва²³⁵. Закладка майбутньої Одеси – військової й купецької гавані й міста, яка будувалася як одна з п'яти фортець військового укріплення так званої «дністровської лінії», відбулася 22 серпня (2 вересня) 1794 року. Керівництво будівництвом фортеці й гавані здійснював віце-адмірал Осип Михайлович Дерибас і підполковник інженерної служби Франц Павлович Деволан²³⁶. Історично зростанню стратегічного значення Хаджибею сприяв другий поділ Речі Посполитої, що поєднав Лівобережну і Правобережну Україну і внаслідок цього Хаджибей ставав центром для України та Дунайських князівств і центром політичного життя півдня Російської імперії. Вихід Російської імперії до Чорного моря й залучення родючих районів України до економічного життя Європи суттєво вплинуло на тогочасне європейське співробітництво й товарообіг. Ці фактори сприяли тому, що за декілька років до свого заснування Одеса мала евентуальний потенціал, достатній для того, щоб стати розвинутим європейським містом²³⁷. Під будівництво Одеси (назву запропонувала академія наук, на основі назви давньогрецького селища «Ордессос» або «Одиссос»²³⁸) було відведено більше

²³⁴ Захаров В.В. Юридическое образование в России во второй половине XIX – начала XX в. // «Изучать юриспруденцию как прав искусство». Очерки истории юридического образования в России (конец XIX–XX вв.). – Курск, 2008. – 160 с. (с. 67).

²³⁵ Материалы для статистики Российской империи, издаваемые с высочайшего соизволения при статистическом отделении Совета министерства внутренних дел. 1839-1887 гг. – 676 с. (с. 174).

²³⁶ Третьяк А.И. Рождение города. Очерки ранней истории Одессы / Изд. 2-е, исправленное и дополненное / Александр Третьяк. – Одесса: Изд-во «Optimum», 2012. – 195 с. (с. 28).

²³⁷ Там само (с. 24).

²³⁸ Прошлое и настоящее Одессы. Составлено проф. Новороссийского университета А.И. Кирпичниковым и А.И. Маркевичем к дню столетнего юбилея г.Одессы (1794–1894). – Одесса, 1894 – 48 с.

30 тис. десятин землі; на облаштування порту, адміралтейства, казарм і т.п. було асигновано близько 2 млн. рублів²³⁹.

Д.І. Багалій у своєму дослідженні²⁴⁰ наводить дані, що 1796 року в Одесі налічувалося 2349 осіб. Записи Одеського товариства історії та стародавностей (IV розділ – «Порівняльний погляд на Очаківську область у 1790 і 1840 рр.») містять офіційну інформацію щодо чисельності населення міста Одеси наприкінці XVIII ст. (1797–1800 рр.) – це 7 тис. осіб в порту та до 2 тис. чорноморських козаків²⁴¹. 1802 року в місті функціонувало 39 фабрик, заводів і млинів, 171 лавка, було 43 льохів, 1092 житлових будинків та 257 землянок²⁴².

1803 року градоначальником Одеси, а з 1805 року генерал-губернатором Новоросійського краю став французький аристократ Арманд-Емманюель Рішельє. Значні зусилля герцог Рішельє приклав до соціально-економічного розвитку Одеси. Через його клопотання уряд дозволив залишати частину різноманітних зборів (митного, ластового, винного, відкупу вагів та мір, оціночного збору з дворянських домів тощо) для розвитку соціально-економічної інфраструктури міста. Стимулюючими заходами щодо розвитку торгівлі, в першу чергу закордонної, були: створення комерційного суду, контори, що обмінювала асигнації на срібло (рос. – «променная»), зменшення мита на 25 %, транзит через Одесу іноземних товарів, безмитні склади для іноземних товарів. Розвиток благоустрою території міста, закладка театру сприяло тому, що заможні купці та поміщики проводили тут вільний час, укладали контракти й, відповідно, поповнювалась місцева казна.

Ліберальне управління, економічна свобода, релігійна терпимість сприяли збільшенню чисельності населення. Також з урахуванням того, що ця територія мала значне економічне, військово-стратегічне та господарське значення з позицій активізації політики Російської імперії на Балканах, збільшення чисельності населення було пов'язано як зі стихійним, так і з організованим процесом переселення. Переселенцями були військові, іноземні колоністи, козаки, євреї, розкольники, селяни різних категорій, емігранти з Оттоманської імперії, Кавказу, Центральної Європи (як наслідок французької окупації), втікачі та ін. Заселення краю відбувалося в сприятливих умовах для переселенців (свобода віросповідання, звільнення на деякій термін від податей, грошові суди переселенцям, виділення земель під сади і дачі тощо).

²³⁹ Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. – Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 120 с. (с.54).

²⁴⁰ Там само (с. 55).

²⁴¹ Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 1. – Одесса: В городской типографии, 1844. – 706 с. (с. 265).

²⁴² Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. – Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 120 с. (с. 55).

За часів Рішельє Одеса стала центром торгівельних зв'язків Новоросійського краю та європейських приморських міст; торговельні обороти 1814 року становили майже 20 млн карбованців. Стрімкий економічний розвиток сприяв постійному збільшенню чисельності населення і в 1837–1840 рр. кількість мешканців міста вже становила майже 60 тис. осіб²⁴³.

Інтенсивний розвиток торгівлі та обслуговування флоту актуалізував проблему підготовки фахівців. Протягом 1800–1803 рр. в Одесі функціонувало приватне училище колезького асесора Вретто, яке припинило існування внаслідок від'їзду засновника до Константинополя²⁴⁴. З 1802 року діє приходське училище при католицькій церкві, засноване емігрантами єзуїтами. Міністр народної освіти П.В. Завадовський відзначав, що Одеса – портове місто, за чисельністю та важливістю торгівлі потребувало різноманітних засобів освіти юнацтва²⁴⁵. Це чудово усвідомлював і Рішельє, котрий як освічена особа та далекоглядний політик розумів, що майбутні перспективи міста пов'язані з освіченими людьми, тому значну увагу спрямовував на підвищення рівня освіти населення Одеси шляхом відкриття різноманітних навчальних закладів. З 1804 року в Одесі, окрім вищезазначеного приходського училища, функціонує приватний пансіон та благородний пансіон для дівиць. Два останні заклади Рішельє взяв під своє покровительство, перетворивши їх 1805 року на Дворянський інститут і комерційну гімназію. Рішельє стимулював викладання у двох останніх класах цих навчальних закладів філософію, законодавство, комерційні і військові науки, тобто рівень навчальної підготовки значно перевищував звичайну тогочасну гімназійну освіту²⁴⁶. Потреба в освіті була настільки гострою, що одеські греки самі за власний кошт створили училище; 1811 року воно мало 78 учнів. Рішельє був першим, у кого виникла ідея створити в Одесі університет, але ця ідея не знайшла підтримки в Петербурзі²⁴⁷.

Дослідник історії України А.О. Скальковський у своїй статті, присвяченій історії освіти в Одесі в першій половині XIX ст., посилається на рапорти представника попечителя Харківського навчального округу – Дегурова – Раді Харківського університету й наводить перелік навчальних закладів з кількістю учнів м. Одеси станом на 1812 р.: благородний інститут і комерційна гімназія

²⁴³ Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 1. – Одесса: В городской типографии, 1844. – 706 с. (с. 266).

²⁴⁴ Ленц Н.И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей. 1804–1817. – Одесса, 1903 (с. 28).

²⁴⁵ Скальковский А.А. Материалы для истории образования в Одессе / А.А. Скальковский. – Одесса: [б.и.]. – 1859. – 23 с. (с. 3).

²⁴⁶ Там само (с. 3–4).

²⁴⁷ Третьяк А.И. Рождение города. Очерки ранней истории Одессы / Изд. 2-е, исправленное и дополненное / Александр Третьяк. – Одесса: Изд-во «Optimum», 2012. – 195 с. (с. 66).

(разом 113 учнів чоловічої статі), уїзне училище (27 осіб чоловічої статі), приходське училище (69 учнів чоловічої статі), грецьке училище (78 учнів чоловічої статі), дівочий інститут (67 учениць), а також учні католицької церкви, у розкольників та євреїв, чисельність яких точно подати неможливо²⁴⁸. Юридично навчальні заклади м. Одеси підпорядковувалися Харківському університету, котрий за освітньою реформою початку XIX ст. став центром одного з шести новостворених освітніх округів (Одеський навчальний округ було створено лише 1832 року). 2 травня 1817 року було затверджено Статут нового навчального закладу, що створювався на базі Одеської комерційної гімназії та Одеського благородного інституту і отримував назву «Рішельєвський», як вшанування заслуг герцога Рішельє в розвитку структури, інфраструктури й освіти м. Одеси²⁴⁹. Урочисте відкриття Рішельєвського ліцею відбулося 7 січня 1818 року. До 1823 р. ліцей підпорядковувався попечителю Харківського навчального округу, з 15 квітня 1823 р. – Одеському генерал-губернатору²⁵⁰, а з 1830 р., зі створенням Одеського навчального округу – його попечителю.

В Рішельєвському ліцеї, на відміну від Царкосельського, де навчалися лише діти родових дворян, навчалися представники різних соціальних станів. Так, наприклад, в 1817 р. при об'єднанні комерційної гімназії з благородним інститутом учнями ліцею стали: з гімназії – дітей купців та міщан – 43,7 %, дітей дворян, штаб- і обер-офіцерів – 38 %, дітей різночинців – 10 % (інші – невідомі)²⁵¹; з благородного інституту – дворян, штаб- і обер-офіцерів – 79 %, купців – 16,9%, різночинців – 4,1%²⁵².

Рішельєвський ліцей за часом створення став другим ліцеєм (після Царкосельського в Царському селі) і третім елітарним навчальним закладом «особливого типу» в Російській імперії (після Демидівського училища вищих наук в Ярославлі та Царкосельського ліцею). Унікальність тогочасних ліцеїв, гімназій вищих наук, вищих училищ пояснюється тим, що ці навчальні заклади займали проміжний щабель між університетами та гімназіями; об'єднували два ступеня системи освіти: гімназійну й університетську (за структурою управління, складом персоналу та викладачів і вивченням окремих університетських навчальних дисциплін) і сприяли формуванню освічених чиновників. Міністр народної освіти князь О.М. Голіцин в поданні

²⁴⁸ Скальковский А.А. Материалы для истории образования в Одессе / А.А. Скальковский. – Одесса: [б.и.]. – 1859. – 23 с. (с. 9).

²⁴⁹ Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 1. Т. 34. № 26827. – С. 239.

²⁵⁰ Готалов-Готлиб А.Г. Ришельевский лицей – предшественник Новороссийского (Одесского) университета: историографическое исследование. Ч. 1. (1818–1837 гг.). – Б.м., б.г. – 82 с. (с. 59).

²⁵¹ Ленц Н.И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей. 1804–1817. – Одесса: «Экономическая» тип. и литография, 1903. (с. 306).

²⁵² Там само (с. 307).

імператору Олександру I щодо створення Рішельєвського ліцею відзначав фактори, що зумовили актуальність відкриття такого навчального закладу саме в Одесі «по важному в отношении к коммерции положению сего города, по большому населению одного, и по дальнему расстоянию от университета и высших училищ...»²⁵³, а Одеса «получит с оным новый блеск в своем существовании»²⁵⁴.

Протягом першого періоду своєї історії (1817–1837) за структурою і навчальною підготовкою ліцей більш тяжів до гімназії, ніж до університету²⁵⁵. Рішельєвський ліцей включав початкове підготовче училище, п'ятикласний ліцей і для викладання фахових дисциплін при ліцеї були створені додаткові училища – комерційних наук та училище правознавства і політичної економії, де ліцеїсти здобували юридичну або комерційну спеціалізацію. В училищі правознавства і політичної економії студенти протягом першого року навчання вивчали правознавство, протягом восьми місяців другого року навчання – політичну економію, а останні чотири місяці присвячені вивченню початкового курсу суспільного права (§135 статуту). В комерційному училищі протягом першого року навчання студенти опановували арифметику і алгебру, пристосовані до комерції, комерційну географію та історію комерції, а протягом другого року вивчали комерційне й морехідне право та ведення комерційних книг²⁵⁶. Також студенти двох училищ вивчали німецьку мову.

Для викладання в училищах Рішельєвського ліцею запроваджувалися посади професорів правознавства та політичної економії, комерції та німецької мови. Оскільки Рішельєвський ліцей вважався вищим навчальним закладом, то професорсько-викладацький склад комплектувався відповідно до університетських вимог, тобто викладачі обиралися Правлінням (потім Радою), з подальшим затвердженням міністром освіти. Протягом першого періоду функціонування Рішельєвського ліцею посаду професора по кафедрі правознавства і політичної економії посідали: П.Н. Протопопов, І.Ф. Гриневич, П.В. Архангельський. Порфирій Никифорович Протопопов – магістр Московського університету, при написанні прохання на службу приклав атестати (перший виданий генералом від кавалерії Тормасовим 10 червня 1819 року за № 2148, другий – з імператорського Московського виховного будинку від 13 лютого 1822 року за № 188, а також атестат імператорського Московського університету від 18 червня 1822 року) і з 1822

²⁵³ Образование и Устав Ришельевского лицея в Одессе. – СПб: В типографии департамента народного просвещения, 1818. – 90 с. (с. 2).

²⁵⁴ Там само (с. 12).

²⁵⁵ Міхневич Л.В. Рішельєвський ліцей – витоки вищої юридичної освіти в Одесі /Л.В. Міхневич// Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2013. – Вип. 182. – Ч.3. – С. 18–26 (с. 22).

²⁵⁶ Полное собрание законов Российской империи. Выпуск 1. Т. 34. № 26827. – С. 256.

року посів посаду професора кафедри політичної економії та правознавства²⁵⁷. Також П.Н. Протопопов був членом правління ліцею та комісії з ревізування розрахункових справ ліцею; наукових публікацій не мав²⁵⁸.

Після смерті П.Н. Протопопова (1825) з 14 квітня по 1 вересня 1825 року виконував обов'язки професора правознавства та політичної економії Ілля Федорович Гриневич. І.Ф. Гриневич – магістр Харківського університету, затверджений з 24 січня 1821 року професором латинської та російської словесності²⁵⁹; був бібліотекарем ліцею і членом правління Рішельєвського ліцею по навчальній частині; його публікації не пов'язані з правознавством і політичною економією (переклад російською декількох промов Цицерона та «Життя римлян, як керівництво при вивченні римських стародавностей»)²⁶⁰. З 13 червня 1825 року посаду професора кафедри правознавства посів Павло Васильович Архангельський – кандидат правознавства Московського університету²⁶¹; член господарської частини правління ліцею²⁶²; з жовтня 1831 року – професор російського законодавства²⁶³. З 11 березня 1836 року суміщав посаду інспектора казенних училищ і члена правління Одеським навчальним округом з читанням лекцій в ліцей. З 24 лютого 1838 року Архангельського звільнено з посади інспектора та затверджено професором правознавства, енциклопедії та історії правознавства, того ж року він звільнився з ліцею, відповідно термін його діяльності в Рішельєвському ліцеї складав 13 років, а різноманітні посадові зміни ми показали, щоб відобразити тенденції змін правознавчої складової. Вже тоді ліцей виконував унікальні функції, не притаманні іншим ліцеям Російської імперії, а більш властиві університетам. Наприклад, протягом 1833–1836 рр. всі училища Херсонської, Таврійської та Єкатеринославської губерній за навчальною частиною підпорядковувалися правлінню Рішельєвського ліцею²⁶⁴.

²⁵⁷ Об утверждении на должность профессора политэкономии и правоведения в лицее (Протопопов П.Н.) (1822). Державний архів Одеської області, фонд 44, опис 1, справа 4, арк. 128–129.

²⁵⁸ Формулярный список профессора политической экономии и правоведения Ришельевского лицея (Протопопов Порфирий Никифорович). Державний архів Одеської області, фонд 44, опис 1, справа 106, арк. 20, 48, 55–56.

²⁵⁹ Об утверждении на должность профессора российской и латинской словесности в лицее (Гриневич Илья Федорович) (1820). Державний архів Одеської області, фонд 44, опис 1, справа 1, арк. 105.

²⁶⁰ Краткие биографические данные и список сочинений Гриневича И.Ф. (1826). Державний архів Одеської області, фонд 44, опис 1, справа 23, арк. 110.

²⁶¹ О предоставлении должности профессора правоведения и политической экономии в дополнительном училище при Ришельевском лицее (Архангельский П.В.) (1825). Державний архів Одеської області, фонд 44, опис 1, справа 95, арк. 168.

²⁶² Послужной список (Архангельский П.В.) (1831). Державний архів Одеської області, фонд 44, опис 1, справа 41, арк. 72–74, 155–157.

²⁶³ Об утверждении профессором российского законодательства в Ришельевском лицее Архангельского П.В. (1831). Державний архів Одеської області, фонд 44, опис 1, справа 1, арк. 66.

²⁶⁴ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 2. Отделение 1. 1825–1839. 2-е изд. – СПб, 1875. – С. 363 (4084).

В перший період функціонування ліцею відбулася перша спроба його модернізації, пов'язана з іменем Івана Семеновича Орлая (1770–1829), призначеного на посаду директора Рішельєвського ліцею 12 серпня 1826 року²⁶⁵. І.С. Орлай уродженець Закарпаття, був представником русинів (як і М.А. Балудянський), представляв своєрідну закарпатську діаспору, яка склалася в Російській імперії на рубежі XVIII–XIX ст.²⁶⁶. За часи його керівництва відбулися зміни в системі управління ліцеєм, в організації і змісті навчально-виховного процесу, а також в укомплектуванні професорсько-викладацького складу. Училище правознавства і політичної економії було реорганізовано в юридико-політичне відділення, розроблені навчальні програми склалися на основі наступності та частково впроваджувалися в навчальний процес з грудня 1827 року²⁶⁷.

Новий період історії Рішельєвського ліцею розпочався з 1838 року з початком дії нового статуту, затвердженого 29 травня 1837 року²⁶⁸, що за структурою, навчальними планами та програмами, системою викладання наблизив ліцей до університету. В ліцеї з'являється фізико-математичне і юридичне (а з 1842 р. – ще й камеральне) відділення. Метою вивчення камералістики була підготовка фахівців для господарської або адміністративної служби, а сфера камеральних наук охоплювала управління державним майном, а для ефективності цього процесу передбачала вивчення господарських, практично-технічних дисциплін (сільське господарство, лісівництво, гірнича справа та ін.), а також вчення про державне управління, що включало, з одного боку, науку про поліцію, що вивчала засоби зростання загального добробуту, з іншого – камералістику і фінанси²⁶⁹.

Студентам юридичного відділення Рішельєвського ліцею протягом трьох років навчання викладалися загальні і фахові предмети; до загальних відносилося: догматичне богослов'я, психологія, логіка, моральна філософія (з якої в наступному виділилася політична економія), стародавня історія, курс словесних наук, історія російської літератури та література слов'янських народів²⁷⁰. Викладання фахових предметів подамо разом з обсягом їхнього викладання за курсами у вигляді таблиці 12.

²⁶⁵ Державний архів Одеської області, фонд 44, опис 1, справа 13, арк. 3–3 зв.

²⁶⁶ Кризь призму пам'яті та часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників / автор-упорядник О.О. Синявська. – Одеса: Бондаренко М.О., 2017. – 300 с. (с. 16).

²⁶⁷ Державний архів Одеської області, фонд 44, опис 1 (1828), справа 24, арк. 11–17.

²⁶⁸ Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Т. 2. Отделение 1. 1825-1839. 2-е изд. – СПб, 1875. – С. 640–649.

²⁶⁹ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т. XIV. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1895. – 480 с. (с. 177).

²⁷⁰ Обзорение преподавания наук в Ришельевском лицее, в первую половину 1838 года. – Одесса: В Городской типографии, 1838. – 6 с. (с. 2–3).

Таблиця 12. Розподіл викладання дисциплін юридичного факультету

Рішельєвського ліцею²⁷¹

Назва навчальної дисциплін	Кількість уроків на тиждень		
	Перший рік навчання	Другий рік навчання	Третій рік навчання
Богослов'я	2	2	1
Філософія	2	3	-
Російська словесність	2	2	2
Загальна історія і статистика	4	4	2
Російська історія і статистика	-	-	4
Енциклопедія та історія правознавства	6	-	-
Римське законодавство	-	4	2
Практичне судочинство	-	-	6
Римська словесність	4	2	-

Як видно з таблиці, на юридичному факультеті Рішельєвського ліцею в перший рік діяльності за новим статутом предмети фінансової та фінансово-правової проблематики як самостійні курси не викладалися, але змістовно ця проблематика містилася в таких курсах, як моральна філософія, російське законодавство і статистика. Ситуація кардинально змінюється після відкриття камерального відділення. На основі огляду викладання наук в Рішельєвському ліцеї відтворимо тодішні навчальні плани викладання дисциплін. Загальними предметами для всіх відділень були догматичне богослов'я, історія церкви, моральне богослов'я, психологія, моральна філософія, історія філософії, загальна історія, порівняльна географія, статистика, російська історія, російські стародавності, російська статистика, історія російської літератури, загальне мовознавство в прикладанні до російської мови²⁷². На камеральному відділенні викладалися: вступ до камеральної науки (викладав професор Симонович за власними записками студентам I курсу, по 1 год. на тиждень); політична економія і фінансова наука (викладав професор Симонович за власними записками, а також за творами Ліста і Рау, студентам II курсу, по 3 год. на тиждень); комерція (викладав професор Симонович за власними записками та творами Мак-Куллоха, студентам III курсу, по 2 год. на тиждень);

²⁷¹ Складено за: Обзорение преподавания наук в Ришельевском лицее, в первую половину 1838 года. – Одесса: В Городской типографии, 1838. – 6 с. (с. 6).

²⁷² Обзорение преподавания наук в Ришельевском лицее, в течение 1842–1843 года. – Одесса: В городской типографии, 1842. – 20 с. (с. 8–11).

сільське господарство, лісове господарство, хімічна технологія, політична арифметика, фізика, фізична географія, метрологія, порівняльна анатомія і фізіологія, зоологія, огляд російських законів. Студенти юридичного відділення вивчали: 1) енциклопедію та історію правознавства; 2) російське законодавство, що охоплювало основні закони та установи, статuti про цивільну службу та закони про стани, фінансові закони (викладалися протягом двох півріч, студентам II курсу, по 2 год. на тиждень), закони благоустрою (викладалися в першому півріччі, студентам III курсу, по 2 год. на тиждень), закони благочиння (викладалися в другому півріччі, студентам III курсу, по 2 год. на тиждень); 3) карне право; 4) практичне судочинство; 5) римське право; 6) канонічне право; 7) судову медицину; 8) латинську мову; 9) римські стародавності; 10) політичну економію та фінансову науку²⁷³.

Із загального переліку навчальних предметів та їхнього змістовного наповнення прослідковується вплив ідеології офіційної народності тодішнього міністра освіти С.С. Уварова. У Державному архіві Одеської області зберігаються пропозиції попечителя Одеського навчального округу Д.М. Княжевича, щодо викладання в Ришельєвському ліцеї на основі ідей міністра²⁷⁴, з метою російського спрямування навчання. Для досягнення цієї мети попечитель пропонує: 1) посилити викладання предметів, котрі безпосередньо або опосередковано відносяться до національного самопізнання; 2) при вивченні всіх наук поширювати інформацію про Росію, розширювати «отечественное самопознание, питать благородную патриотическую гордость»²⁷⁵. До предметів, з яких Д.М. Княжевич надає поради, окрім закону божого і російської мови та словесності також належить російська історія та статистика і російське законодавство, по котрим пропонується відображати позитивні російські особливості й переваги російського побуту²⁷⁶. Одним з найвідоміших викладачів політичної економії і фінансової науки був професор Платон Олексійович Симонович (1795–1866) – доктор вільних наук і філософії Пештського університету (Угорщина), який працював у Ришельєвському ліцеї ще з 1 липня 1822 року і викладав комерційні науки²⁷⁷.

На основі аналізу щорічних оглядів викладання наук у Ришельєвському ліцеї за період з 1838 по 1845 рр. можемо відзначити, що при викладанні теоретичних основ фінансово-правової науки використовували підручник

²⁷³ Там само (с. 14–19).

²⁷⁴ Державний архів Одеської області, фонд 44, опис 1, справа 4, 522 арк. арк. 27–35, фонд 44, опис 1, справа 111, 5 арк.

²⁷⁵ Там само (арк. 1).

²⁷⁶ Там само (арк. 4–5).

²⁷⁷ О чиновниках Одесского Ришельевского лицея (1822). Державний архів Одеської області, фонд 44, опис 1, справа 4, 522 арк. (арк. 27–35).

політичної економії німецького економіста і статистика К.Г. Рау, виданий 1832 р., що складався з трьох томів (перший том «Основи вчення про народне господарство», другий – «Основи економічної політики», третій – «Основні начала фінансової науки») і був широко відомим в Російській імперії навіть до його перекладу російською мовою 1867 р. Саме третій том, що містив загальні засади фінансової науки і розділи, присвячені державним витратам, державним доходам (від державного майна, регалій, лісів, промислових підприємств, капіталів, мит, податків), державним кредитам, бюджету й організації фінансового управління, став базовою книгою фінансових теоретиків і практиків. А фінансові закони та закони державного благоустрою, благочиння і казенного управління подавалися догматично за Зводом законів Російської імперії (томи IV-VIII), де матеріал викладено таким чином: статuti про повинності (том IV); статuti про податі й мита (томи V– VIII).

В огляді предметів, що викладалися протягом 1843/44 навчального року відбувається спрощення: не виділяються окремо фінансові закони, а фінансова і фінансово-правова проблематика викладається в межах дисципліни «закони державного благоустрою і благочиння»²⁷⁸. З 1844/45 навчального року починає викладатися дисципліна «закони про повинності та фінанси»²⁷⁹. 1846/47 навчального року для уніфікації викладання на камеральному відділенні Рішельєвського ліцею і відповідних відділеннях Санкт-Петербурзького і Казанського університетів були введені предмети: а) закони благоустрою і благочиння; б) закони про повинності та фінанси. Ці два предмети в аналогічному обсязі викладалися студентам юридичного відділення ліцею; а вихованці інституту східних мов, що входив до складу Рішельєвського ліцею, вивчали закони державного благоустрою, благочиння і фінанси²⁸⁰. Така схема викладання фінансової та фінансово-правової проблематики без суттєвих змін зберігалася майже до перетворення Рішельєвського ліцею в Новоросійський університет.

Таким чином, соціально-економічні реалії першої половини XIX ст. зумовили необхідність підготовки фахівців для різних сфер адміністративно-господарської діяльності, котрі мали певний рівень загальноосвітньої та фінансово-правової підготовки. В перші десятиліття функціонування Рішельєвського ліцею, в силу тогочасної слабкої диференціації фінансово-правових знань, наука про фінанси викладалася ліцеїстам в рамках спеціалізації з політичної економії та комерційного права. У процесі

²⁷⁸ Обзорение преподавания наук в Рижском лицее, в течение 1843-44 учебного года. – Одесса: В Городской типографии, 1843. – 16 с. (с. 13).

²⁷⁹ Там само (с. 15).

²⁸⁰ Михневич И.Г. Исторический обзор сорокалетия Рижского лицея с 1817 г. по 1857 год. – Одесса, 1857. – 200 с. (с. 54–56).

приростання фінансово-правових знань блок фінансів і фінансового права виокремлювався в таких дисциплінах як політична економія і фінансова наука; закони державного благоустрою, благочиння і казенного управління; закони про повинності та фінанси, фінансові закони. Тогочасна фінансово-правова наука містила елементи політичної економії, камералістики та фінансового законодавства й викладалася в Рішельєвському ліцеї на юридичному та камеральному відділеннях.

У 50-60-х рр.. XIX ст. в інтелектуальному середовищі м. Одеси актуалізується ідея перетворення Рішельєвського ліцею на університет, яка практично реалізовувалася більше десяти років. «Проект» перетворення Рішельєвського ліцею на університет підтримували і розвивали попечителі Одеського навчального округу – Д.М. Княжевич, П.Г. Демидов, М.І. Пирогов, М.Р. Ребіндер, генерал-губернатор О.Г. Строганов, тогочасні директори і викладачі ліцею. Вирішення питання щодо створення університету в Одесі затягувалося через нестачу коштів для формування матеріальної бази майбутнього університету, конкуренцію міст Таганрогу і Миколаєва, що також претендували на влаштування там університетів. Але аргументи на користь Одеси перемогли і 10 червня 1862 року Олександр II видав указ про заснування Імператорського Новоросійського університету в Одесі, котрий було урочисто відкрито 1 (13) травня 1865 року з трьома факультетами: юридичним, історико-філологічним та фізико-математичним на загальних підставах Університетського статуту 1863 року. На рішення на користь Одеси вплинули різноманітні чинники, серед яких можна виділити: стрімкий соціально-економічний розвиток міста, значну чисельність населення, активну позицію одеської громадськості, підтримку ідеї створення університету з боку адміністрації краю, наявну наукову базу і приміщення. Також уряд Російської імперії таким чином протистояв культурному наступу Австрії (уряд якої мав намір відкрити Слов'янський університет у Загребі) серед південних слов'ян²⁸¹. Новоросійський університет став третім університетом на території Наддніпрянської України.

4.3.2. Організація фінансової та фінансово-правової освіти в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька

Історія Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька – навчального закладу, що відіграв помітну роль і в вітчизняній історії та освіті в цілому, і в історії юридичної освіти зокрема – розпочинається 24 квітня 1840 року.

²⁸¹ Кризь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників / автор-укладач О.О. Синявська. – Одеса: Бондаренко М.О., 2017. – 300 с. (с. 32).

Юридичний ліцей виник внаслідок другої реорганізації елітарного навчального закладу, заснованого за ініціативи та на кошти братів Безбородьків у Ніжині (1820–1832 рр. функціонувала гімназія вищих наук князя Безбородька, 1832–1840 рр. – фізико-математичний ліцей князя Безбородька). Перетворення фізико-математичного ліцею на юридичний, оприлюднене в Іменному Височайшому наказі, було «в видах улучшения нынешнего состояния Лицея Князя Безбородко и доставления оному больших средств к успешному образованию юношества, приготовляющегося в гражданскую службу»²⁸². Статут Ніжинського юридичного ліцею визначав базові правові основи його діяльності, структуру управління, структуру і принципи організації навчального процесу²⁸³. Основною метою ліцею, згідно §6 Статуту, було «распространение основательных сведений по части отечественного законодательства»²⁸⁴.

Період функціонування ліцею до кінця 60-х рр. ХІХ ст., користуючись інформацією, поданою у різноманітних архівних звітах ліцею²⁸⁵ можна оцінювати як достатньо вдалий, оскільки було налагоджено навчальний процес; покращувалася матеріальна база ліцею, поповнювалася літературою студентська й учнівська бібліотеки; простежувалися атрибути університетської діяльності у вигляді актових промов викладачів з актуальної наукової проблематики, наукових публікацій окремих професорів ліцею, підготовки і захисту викладачами наукових праць, велася студентська наукова робота (дослідження для здобуття медалей). Фінансування юридичного ліцею (в обсязі 12,5 тисяч рублів на рік) дозволяло сформувати штат високопрофесійних викладачів, навчальну матеріальну базу й утримувати ліцейний пансіон. За штатним розписом 1840 року професори ліцею

²⁸² Журнал Министерства народного просвещения. Часть XXVI. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1840 (с. 150).

²⁸³ Там само (с. 151–171).

²⁸⁴ Там само (с. 151).

²⁸⁵ Краткая историческая записка о состоянии и деятельности лицея и гимназии. 1841/1842 гг. // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 61. – 50 арк.; Годовой отчет о состоянии и деятельности лицея за 1840/1841 гг. // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 331. – 28 арк.; Сведения о преподавателях и преподаваемых предметах 1841/1842 гг. // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 326. – 8 арк.; Отчет о состоянии и деятельности лицея за 1847/1848 гг. (22 июля 1848 г.) // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 87. – 18 арк.; Доклад о состоянии и деятельности лицея за 1848/1849 гг. (1849). // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 93. – 25 арк.; Годовой отчет лицея за 1850 год. (1850) // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 100. – 52 арк.; Историческая записка о состоянии лицея и гимназии на 1850/1851 гг. (22 апреля 1851 г.) // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 419. – 57 арк.; Отчеты о преподавателях о преподаваемых предметах в 1850/1851 уч. году // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 431. – 16 арк.; Отчеты о преподавателях и пройденных предметах в 1850/1851 уч. году // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 432. – 89 арк.; Сведения о распределении занятий по предметам за 1854/1855 учебный год. (1854–1855) // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 470. – 10 арк.

отримували платню 750 рублів, тоді як ад'юнкт університету – 800 рублів, університетський ординарний професор – 1200 рублів, але з урахуванням дешевизни життя в провінційному Ніжині – це було вигідно не лише для молодих випускників університетів, а й для сімейних викладачів.

Організація навчального процесу в юридичному ліцеї регламентувалася Статутом Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька, котрий був затверджений імператором Миколою I 24 квітня 1840 р.²⁸⁶ Параграф шостий Статуту містить перелік навчальних предметів, що викладалися, з деякою деталізацією сутності кожного та посиланням на конкретні томи Зводу Законів Російської імперії по навчальним дисциплінам. Наведемо цей перелік.

- ✓ Догматичне й моральне богослов'я, історія православної російської церкви й церковне законодавство.
- ✓ Енциклопедія законодавства і державні закони (закони основні, установи державні та губернські разом зі статутами про службу громадянську і закони про майно). Звід Законів Т. I, II, III і XI.
- ✓ Закони казенного управління (статути про повинності й статути казенного управління). Звід Законів Т. IV, V, VI, VII, VIII.
- ✓ Закони цивільні (загальні і місцеві, межові і закони державного благоустрою). Звід Законів Т. X, XI, XII.
- ✓ Закони поліцейські та карні з судочинством. Звід Законів Т. XIII, XIV, XV.
- ✓ Загальна й російська статистика і російська історія.
- ✓ Російська мова.
- ✓ Французька мова.
- ✓ Німецька мова²⁸⁷.

Розподіл кафедр за Статутом визначав виключно практично-спеціальний характер ліцею. На основі цього переліку навчальних предметів можна констатувати, що студенти ґрунтовно вивчали законодавство, на засадах Зводу Законів Російської імперії (ніякі теоретичні та історико-правові елементи при викладанні юридичних наук не допускалися, оскільки окрім енциклопедії законодавства, в ліцеї не вивчалася жодного науково-теоретичного предмету: ні римського права, ні політичної економії, ні міжнародного права) та здобували загальноосвітню підготовку, необхідну для їхньої майбутньої діяльності як юристів-практиків в конкретних сферах юридичної діяльності. Зрозуміло, що орієнтація юридичної підготовки студентів не на вивчення абстрактних правових принципів і доктрин, а на діюче законодавство, з одного

²⁸⁶ Журнал Министерства народного просвещения. Часть XXVI. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1840 (с. 151–171).

²⁸⁷ Там само (с. 152–153).

боку, посилювало їхню практичну підготовку, але, в той же час, обмежувалися перспективи юриспруденції щодо порівняння, реформування та вдосконалення. Окрім практичної підготовки майбутніх чиновників значну увагу приділяли їхній благонадійності. У правилах ліцею 1873 р. зазначено, якщо за період навчання в ліцеї студенти не були помічені в жодних неправомірних діях та неухильно виконувати всі існуючі правила, то після закінчення даного навчального закладу, окрім атестату, видавалося ще посвідчення про благонадійність²⁸⁸.

За Статутом при юридичному ліцеї функціонувала гімназія з шестирічним терміном навчання як підготовчий заклад для вступу в ліцей. Діяльність гімназії регламентувалася Загальним Статутом гімназій 1828 року. Фінансування гімназії з державної казни було в розмірі 5828 рублів на рік. В юридичному ліцеї повний курс навчання був трирічним і поділявся на 6 семестрів. Вихованці, котрі закінчили навчання з високими результатами, отримували право на чин XII класу при вступі на громадянську службу, а випускники, які мали задовільні результати – право на чин XIV класу. Випускники юридичного ліцею князя Безбородька прирівнювалися до студентів університетів щодо присвоєння офіцерського чину й тривалий період функціонування ліцею приймалися без вступних випробувань на 1-ий курс університетів²⁸⁹.

Фінансово-правові знання студенти Ніжинського юридичного ліцею здобували при вивченні законів казенного управління. Для порівняння зазначимо, що у цей період наука про фінанси вже вводиться до навчальних програм юридичних факультетів Московського, Санкт-Петербурзького й Казанського університетів²⁹⁰. Відповідно до Загального Статуту Імператорських Російських університетів (1835 р.) в університетах Російської імперії створювалася кафедра законів про державні повинності й фінанси; а самостійна кафедра фінансового права на юридичних факультетах університетів сформувалась за Статутом 1863 року. Виокремлення фінансів і фінансового права в самостійні сфери наукового дослідження призвели до зміни навчальних планів і в юридичному ліцеї князя Безбородька, наприклад, в огляді викладання наук за 1862/1863 навчальний рік студенти вже вивчали дисципліну «закони про фінанси»²⁹¹.

²⁸⁸ Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 238. – 13 арк. (арк. 5).

²⁸⁹ Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. / Сост. Н.В. Гербель. – СПб., 1881 – 474 с. (с. 118).

²⁹⁰ Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 238. – 13 арк.

²⁹¹ Обозрение преподавания наук в лицее князя Безбородко в течение 1862–1863 уч. г. // Торжественный акт в лицее князя Безбородка и Нежинской гимназии (4 сентября 1862 г.) – К.: Тип. ун-та, 1862. – 40 с.

За часи функціонування Ніжинського юридичного ліцею науку про фінанси у цьому навчальному закладі викладали: у 1842–1844 рр. Глушановський Антон Андрійович, у 1845–1850 рр. Бунге Микола Християнович, у другому півріччі 1850–1851 навчального року – Даневський Пій Никодимович, у 1851–1853 рр. Незабитовський Василь Андрійович, 1853–1860 рр. Янишевський Олександр Феліксович, 1861–1873 рр. Жданович Лев Іванович (з 1862 по 1866 перебував у закордонному відрядженні), 1861–1866 рр. Патлаєвський Інокентій Іустинович, 1873–1876 рр. Яснопольський Микола Петрович. Інформацію подаємо з 1842 року, тому що наука про фінанси викладалася на третьому курсі юридичного ліцею, а включення 1876 року пояснюється тим, що це рік останнього випуску з ліцею. У межах даного параграфу ми проаналізуємо лише окремі автобіографічні факти й «ніжинський період» науково-педагогічної діяльності вищезазваних науковців.

А.А. Глушановський (1816–1902 рр.) – потомок давнього козачого роду, навчався в гімназії вищих наук князя Безбородька і Чернігівській гімназії, вищу освіту здобув на юридичному факультеті Київського університету (перший випуск 1838 р.). Педагогічну діяльність розпочав, викладаючи історію і статистику спочатку в Кам'янець-Подільській, а потім в Новгород-Сіверській гімназіях. 1842 року йому була представлена кафедра фінансового права в Ніжинському ліцеї²⁹². Викладав фінанси протягом двох річних курсів. В статті, присвяченій А.А. Глушановському, її автор М.В. Гербель описує атмосферу, що панувала в той період в ліцеї – «дружеские отношения между профессорами, товарищами по университетскому образованию, их молодость, не отдалявшая их от юных их слушателей, условили те близкие отношения между профессорами и студентами, которые не могут не приносить существенной пользы и науке и юным её адептам»²⁹³.

1845 року в ліцеї князя Безбородька розпочав свою науково-педагогічну діяльність видатний український вчений М.Х. Бунге (1823–1895 рр.). Після закінчення університетського курсу юридичного факультету Київського університету, зі ступенем кандидата законодавства 31 жовтня 1845 р. Миколу Християновича було призначено викладачем законів казенного управління²⁹⁴, а після успішного складання іспиту на ступінь магістра державного права і захисту дисертації на тему «Дослідження засад торговельного законодавства Петра Великого»²⁹⁵, з 19 грудня 1847 р. – професором ліцею князя

²⁹² Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. / Сост. Н.В. Гербель. – СПб, 1881 – 474 с. (с. 253).

²⁹³ Там само.

²⁹⁴ Там само (с. 233).

²⁹⁵ Бунге Н.Х. Исследование начал торгового законодательства Петра Великого // Отечественные записки, 1850 г., Т. LXVIII, № 1.

Безбородька²⁹⁶. На цій посаді він перебував до 31 жовтня 1850 р. М.Х. Бунге значно розширив теоретичну частину законів казенного управління політичною економією та зумів зробити цей предмет одним із самих цікавих для студентів²⁹⁷.

Саме в ніжинський період діяльності М.Х. Бунге розпочав свої наукові дослідження з фінансової проблематики. Для урочистого акту 1849 року ним була підготовлена промова про кредит, котра являла собою загальне дослідження цієї важливої галузі фінансової науки²⁹⁸. Через півтора року у передмові до праці «Теорія кредиту»²⁹⁹ М.Х. Бунге самокритично оцінив цю промову й публікацію, відзначаючи, що це було лише загальне, «незріле» (на його думку) дослідження, проте ця праця отримала значну кількість схвальних відгуків. Тому ми можемо відзначити, що вже на початку наукової діяльності Миколі Християновичу були притаманні значна працездатність, вимогливість до себе, здатність до постійного саморозвитку.

В енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона подається інформація щодо ніжинського періоду діяльності Миколи Християновича як особистості й викладача. У Ніжині Бунге приєднався до невеликого гуртка передових людей, котрі мали значний вплив не тільки на учнівську молодь, а й на місцеву громадськість в цілому. Високоосвічений, у цьому повітовому містечку він сприймався як місіонер європейської науки і громадянськості. Саме він привніс у навчальний процес просвітницькі ідеї, інтерес до явищ західноєвропейського життя і науки. Серед визначних рис науково-педагогічної діяльності Бунге сучасники відзначали небайдужість до студентської молоді, уміння розгледіти їхні особистісні здібності й таланти і, як наслідок, наявність значної кількості студентів, які цікавилися фінансовою наукою, яку викладав Микола Християнович та її економічними й правовими аспектами³⁰⁰. Він перший почав проводити практичні заняття зі студентами; щотижнево проводив консультації (у річному звіті ліцею за 1850 рік використано поняття «репетиції»³⁰¹); додатково займався вдома зі своїми учнями німецькою і французькою мовами, щоб вони самостійно могли опрацьовувати наукові праці іноземних науковців. Цю унікальну рису –

²⁹⁶ Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 93. – 25 арк. (арк. 6).

²⁹⁷ Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834–1884). – К.: В типографии императорского университета Св. Владимира, 1884. – 818 с. (с. 75).

²⁹⁸ Годовой отчет лицея за 1850 год. (1850) // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 100. – 52 арк. (арк. 28).

²⁹⁹ Бунге Н.Х. Теория кредита. – Киев, 1852. – 312 с.

³⁰⁰ Энциклопедический словарь. Т. IV / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб, 1891. – 952 с. (с. 927).

³⁰¹ Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 100. – 52 арк. (арк. 6).

відчувати в молодому поколінні винятковість, обдарованість – М.Х. Бунге зберіг і ставши професором Київського університету.

Згідно звіту про викладання законів казенного управління у другому півріччі 1850/51 навчального року Радою ліцею викладання законів казенного управління (до призначення викладача по кафедрі) було доручено професору законів громадянських і законів державного благоустрою Пію Никодимовичу Даневському³⁰², який працював у Ніжинському ліцеї протягом 1843–1853 рр. П.Н. Даневський опублікував декілька наукових праць юридичного змісту, що були високо оцінені фахівцями, проте вони не стосувалися фінансової проблематики і, відповідно, виходять за межі нашого дослідження.

Викладання по кафедрі законів казенного управління продовжив випускник юридичного факультету Київського університету Василь Андрійович Незабитовський (1824–1883 рр.). Цей період його наукової діяльності охарактеризував відомий історик права О.В. Романович-Славатинський у передмові до посмертного видання зібрання творів В.А. Незабитовського³⁰³, де зазначено, що Незабитовський у Ніжині багато працював над наукою про фінанси, приділяючи особливу увагу історії російського фінансового законодавства³⁰⁴. Саме в цей період були написані авторські наукові праці з фінансового права: актова промова «Нарис казенних доходів в Росії з часів імператора Петра Великого до смерті імператриці Катерини II»³⁰⁵ і магістерська дисертація «Про податну систему в Московській державі, з часів встановлення єдиновладдя до введення подушної податі Петром Великим»³⁰⁶. Після захисту магістерської дисертації, В.А. Незабитовського затверджено професором кафедри в ліцеї князя Безбородька, де він перебував до 5 серпня 1853 р. (переведення до Київського університету).

Вакантну кафедру законів казенного управління посів кандидат права, випускник юридичного факультету Київського університету Олександр Феліксович Янишевський (1833–1860 рр.), котрий протягом шести років викладав науку про фінанси в юридичному ліцеї м. Ніжина й завідував ліцейною бібліотекою. 1860 р. О.Ф. Янишевський помер від віспи³⁰⁷. Наукової спадщини він не залишив. Саме в період його викладацької діяльності в документації Ніжинського ліцею по кафедрі законів казенного управління

³⁰² Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 432. – 89 арк. (арк. 37).

³⁰³ Незабитовский В.А. Собрание сочинений / Под ред. проф. А.В. Романовича-Славатинского; В.А. Незабитовский. – Киев : изд. Сов. Ун-та Св. Владимира, 1884.

³⁰⁴ Там само (с. 2–3).

³⁰⁵ Там само (с. 75–101).

³⁰⁶ Там само (с. 1–70).

³⁰⁷ Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. / Сост. Н.В. Гербель. – СПб., 1881 – 474 с. (с. 21).

починає використовуватися назва дисципліни «закони про фінанси». Наприклад, в інформації про розподіл занять за предметами на 1854/1855 навчальний рік відображено, що студентам III курсу викладалися закони про фінанси в обсязі 6 лекцій на тиждень³⁰⁸. Таким чином, протягом цього періоду майбутніх чиновників в ліцеї князя Безбородька готували за програмою, що вказана у таблиці 13³⁰⁹.

Таблиця 13. Розподіл занять в Ніжинському ліцеї на 1854/1855 навчальний рік

Навчальна дисципліна	Обсяг в якому викладається (лекцій на тиждень)
I курс	
Богослов'я	2
Енциклопедія законодавства (1-ий семестр); Державні закони (2-ий семестр)	4
Російська історія	3
Російська словесність	2
Французька мова	2
Німецька мова	2
Практика російської словесності	2
Малювання	2
Всього	19 лекцій на тиждень
II курс	
Богослов'я	2
Енциклопедія законодавства	1
Цивільні закони (1-ий семестр) Закони благоустрою (2-ий семестр)	6
Статистика	3
Російська словесність	2
Французька мова	2
Німецька мова	2
Практикум з російської словесності	2
Малювання	2
Всього	22 лекції на тиждень
III курс	
Богослов'я	1
Карні закони та поліція	6
Закони про фінанси	6
Енциклопедія законодавства	1
Французька мова і словесність	3
Німецька мова і словесність	3
Практикум з російської словесності	2
Малювання	2

³⁰⁸ Сведения о распределении занятий по предметам и времени в лицее на 1854/1855 учебный год // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 470. – 10 арк. (арк. 1).

³⁰⁹ Джерело: Сведения о распределении занятий по предметам и времени в лицее на 1854/1855 учебный год // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 470. – 10 арк. (арк. 1).

У лютому 1861 року виконуючим обов'язки професора кафедри законів казенного управління було призначено Льва Івановича Ждановича (1834-1901 рр.), котрий здобув первісну освіту у Ніжинській гімназії, мав досвід канцелярської служби, під час якої витримав при Київському університеті іспити й отримав ступінь кандидата законодавства³¹⁰. У листопаді 1862 р. Л.І. Жданович відряджається на два роки за кордон для підготовки до професорського звання з фінансового права й державного благоустрою. Термін наукового відрядження було продовжено до 1 січня 1866 р. За період наукового стажування Жданович слухав лекції відомих представників тогочасної німецької фінансової і економічної науки – Рау, Рошера та ін. Звіти Л. Ждановича про його діяльність під час закордонного наукового відрядження, як і інших науковців, друкувалися в журналі Міністерства народної освіти. Наприклад у звіті за перше півріччя 1863 р. Л. Жданович детально описує своє враження від лекцій професора Рошера, інтерпретує використання Рошером історико-фізіологічного методу при розробці теорії і політики народного господарства³¹¹. Після повернення Л. Жданович (1866 р.) викладав фінансову науку в Ніжинському юридичному ліцеї протягом семи років³¹². Науковим прагненням Л.І. Ждановича не судилося здійснитися. Після закінчення викладацької діяльності в Ніжинському юридичному ліцеї (1873 р. за станом здоров'я вийшов у відставку) працював директором Чернігівської земської учительської семінарії, директором учительської семінарії у Дерпті, директором народних училищ Чернігівської губернії.

У період закордонного відрядження Л.І. Ждановича науку про фінанси в Ніжинському ліцеї викладав Інокентій Іустинович Патлаєвський (1839–1883 рр.). Свою викладацьку діяльність науковець розпочав 7 серпня 1863 року виконувачем обов'язків професора кафедри законів казенного управління, де викладав до 1866 року³¹³. І.І. Патлаєвський працював у славетному ліцеї у не найкращі для даного навчального закладу часи. Після видання нових штатів в 1863 і 1864 рр. служба в ліцеях втратила привабливість, навіть матеріальне становище вчителів гімназії було привабливішим порівняно з викладанням в ліцеях. Зміна матеріального забезпечення вплинула і на кількісний, і на якісний склад викладачів юридичного ліцею. Викладачі іноді заради додаткового заробітку бралися за приватні уроки або займалися підсобним

³¹⁰ Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. / Сост. Н.В. Гербель. – СПб., 1881 – 474 с. (с. 257).

³¹¹ Журнал Министерства народного просвещения. Июль 1863. Часть СХІХ. – СПб.: В Типографии И. Огрызко, 1863.

³¹² Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. / Сост. Н.В. Гербель. – СПб., 1881 – 474 с. (с. 257–258).

³¹³ Там само (с. 297).

господарством, окремі – здавали в найм кімнати пансіонерам. Проте викладачі ліцею продовжували здійснювати науково-дослідну діяльність. Коли 1863 року міністр народної освіти Головін висунув вимогу, щоб всі викладачі подали інформацію про надруковані або підготовлені до видання наукові та літературні праці, то всі викладачі ліцею оформили відповідні списки; той факт, що не всі їхні напрацювання були надрукованими, викладачі пояснили нестачею особистих або ліцейних грошових засобів³¹⁴. Проте необхідно зазначити, що ніхто не перевіряв ці розробки, тому ступінь їхньої наукової і практичної значущості залишається невизначеною.

Непривабливі матеріальні умови, незначна престижність даної праці призвела до частоті зміни значної кількості викладачів ліцею; кафедри посідали кандидати на короткий час, бажаючи скористатися необтяжливими обов'язками і наявним вільним часом, який вони використовували для підготовки для здобуття вищих наукових ступенів. Ці можливості використав і І.І. Патлаєвський для підготовки до іспиту на звання магістра фінансового права, який він склав 1865 року у Київському університеті, та підготовки дисертації «Грошовий ринок в Росії від 1700 до 1762 р.»³¹⁵, котру захистив 1868 р. у Новоросійському університеті. Також до наукового доробку І.І. Патлаєвського за часи його науково-педагогічної діяльності у Ніжинському ліцеї можна віднести актову промову «Реформи в фінансовому законодавстві теперішнього царювання»³¹⁶.

У період викладацької діяльності у Ніжинському ліцеї Патлаєвський зблизився з найкращими професорами ліцею – істориком І.В. Лашнюковим (викладав також і статистику), який не був «краснобаєм», але пробуджував думки навіть у «опустившихся и ленивых умов»³¹⁷, і професором російської словесності Ф.Я. Вороним³¹⁸ – носіями прогресивних поглядів відміни кріпосництва, аналітичності дослідження різноманітних суспільних явищ. 1866 року юридичний факультет Новоросійського університету за пропозицією професора історії російського права даного навчального закладу Ф.І. Леонтовича (майбутній ректор Новоросійського університету, який був знайомий з І.І. Патлаєвським ще з часів навчання у Київському університеті) запросив молодого науковця викладати фінансове право.

Протягом 1873–1876 рр. – останніх років функціонування юридичного ліцею в Ніжині – посаду професора по кафедрі законів казенного управління

³¹⁴ Там само (с. 123–125).

³¹⁵ Патлаевский И.И. Денежный рынок в России от 1700 до 1762 года/ И.И. Патлаевский // Зап. Имп. Новорос. ун-та. – 1868. – Т. 2.

³¹⁶ Годичный торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4 сентября 1865 г. – К.: В Университетской типографии, 1865. – 32 с.

³¹⁷ Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. / Сост. Н.В. Гербель. – СПб., 1881 – 474 с. (с. 411).

³¹⁸ Там само (с. 124).

посідав Микола Петрович Яснопольський (1846 р. – після 1917 р.), який на той час закінчив юридичний факультет Київського університету, був стипендіатом для підготовки до професорського звання з фінансового права та мав нетривалий досвід викладання політичної економії в Новоалександрійському сільськогосподарському інституті. Саме в першій рік викладання фінансового права в юридичному ліцеї М.П. Яснопольський починає досліджувати проблематику, що в майбутньому перетворюється на тему його дисертаційного дослідження «Про географічний розподіл державних доходів і витрат в Росії»³¹⁹. Через деякий період, у передмові до цього дослідження автор описав початок наукових розвідок з теми, що був пов'язаний з підготовкою актової промови 4 вересня 1873 р. Ще тоді Микола Петрович хотів ознайомити слухачів з актуальною фінансовою проблемою, що стосується життєвих інтересів провінційного суспільства, тобто з'ясувати справедливість розподілу тягаря імперських витрат між центром і національними окраїнами. При підготовці промови М.П. Яснопольський зібрав та систематизував дані бюджету, на основі звітів державного контролю й казначейства, що почали друкуватися в додатках до бюджету з 1868 р. Автор зазначав, що через нестачу джерел йому не вдалося зробити порівняння між країнами з даної теми, тому що в навчальних посібниках тогочасних авторитетів фінансової науки (посилається на підручники Рошера і Вагнера) містилися лише стислі зауваження щодо регіонального розподілу бюджетних засобів³²⁰. Після перетворення юридичного ліцею князя Безбородька в історико-філологічний інститут М.П. Яснопольський вийшов у відставку та продовжив працю над своєю магістерською дисертацією.

За Статутом (§ 45) обов'язком професорів було повне, правильне та благочинне викладання свого предмету, з урахуванням останніх наукових досягнень. Читання лекцій професорами здійснювалося згідно програм, що щорічно подавалися на початок навчального року до Ради ліцею. Закони казенного управління (закони про фінанси) викладалися на третьому (випускному) курсі ліцею протягом двох семестрів. У філії Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині (фонд 1359, опис № 1 за 1832-1874 рр.) зберігаються програми по кафедрі законів казенного управління за 1849/50 н. р., 1850/51 н. р., 1852/53 н. р.³²¹, на основі аналізу яких можна

³¹⁹ Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. Т.1. / Н.П. Яснопольский. – Киев, 1890. – 256 с.

³²⁰ Там само (с. 1).

³²¹ Доклад о состоянии и деятельности лицея за 1848/1849 гг. (1849) // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 93. – 25 арк.; Годовой отчет лицея за 1850 год (1850) // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр.100. – 52 арк.; Программы по предметам на 1850/1851 гг. (16 января 1851 года) // Відділ державного архіву Чернігівської області в м.

відтворити тогочасну змістовну складову фінансової та фінансово-правової науки.

У річному звіті ліцею за 1850 р. зазначено, що закони казенного управління викладалися студентам третього курсу протягом двох семестрів в обсязі 7,5 години на тиждень; викладав дисципліну протягом 1849/50 навчального року магістр М. Бунге, керуючись IV-VIII томами Зводу законів Російської імперії і творами Рау, Горлова, Канкріна та ін.; в способах викладання змін не було; щотижнево надавалися консультації студентам по курсу³²². Згідно програми по кафедрі законів казенного управління, автором якої був М.Х. Бунге, у курсі викладалися: 1) загальнотеоретичні поняття; 2) стисла історія фінансових постанов Росії; 3) діюче законодавство. М.Х. Бунге відзначає, що при підготовці курсу використовував твори Мальхуса, Рау, графа Канкріна, професора Горлова³²³. Змістовно курс закони казенного управління М.Х. Бунге поділяв на п'ять частин: 1) вступ; 2) про державні потреби; 3) про державні доходи; 4) про фінансове управління; 5) про державний кредит. При викладанні кожної частини значну увагу приділяв загальнотеоретичній характеристиці фінансових явищ і процесів, історії їхнього розвитку та впливу на народне багатство в цілому. Наприклад, виклад третьої частини курсу починався із загальної характеристики податей, їхніх видів, аналізувалися особливості прямих і непрямих податків, наводилися загальнотеоретичні принципи оподаткування; описувалася історія розвитку податей в Російській імперії (в хронологічній послідовності за імператорами) і визначалась залежність розвитку народного господарства від податної системи³²⁴. При вивченні четвертої частини курсу «Про фінансове управління» (М.Х. Бунге ще використовує назву «Про фінансовий устрій») передбачалося вивчення доходів і витрат держави за окремими статтями та рахункові статuti. При огляді податкового управління за основу викладання окрім вітчизняного законодавства автор курсу брав твори Канкріна і Мальхуса³²⁵. Викладання п'ятої частини курсу «Про державний кредит», магістр М.Х. Бунге також починав з загальної характеристики кредиту та його економічної сутності.

Для більш повного змістовного уявлення про курс законів казенного управління в той період наведемо повний перелік екзаменаційних питань з предмету науки законів казенного управління за 1849/50 н. р., розроблених

Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 412. – 169 арк.; Программы по предметам на 1852/1853 гг. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 439. – 91 арк.

³²² Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 100. – 52 арк. (арк. 6).

³²³ Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 412. – 169 арк. (арк. 5).

³²⁴ Там само (арк. 5–7).

³²⁵ Там само (арк. 8).

професором М.Х. Бунге. 1. Загальне поняття про фінансову науку. Література. 2. Про державні потреби і засоби для їхнього задоволення. 3. Про державне майно й загальне поняття про державне майнове землеволодіння. 4. Закони про державне майнове землеволодіння. 5. Загальне поняття про доходи з лісової промисловості та про ліси казенні. 6. Про золоті копальні. 7. Про гірську промисловість та уральські гірські промисли. 8. Про гірничі промисли алтайські, нерчинські, про золотопромисловість Сибіру та золоті піски Росії. 9. Про сольові доходи та сольовий статут. 10. Про монети та монетний статут. 11. Про податі взагалі. 12. Історичне обговорення податей в Росії. 13. Статути про податі. Прямі податі. 14. Загальне поняття про непрямі податі та статути про мита. 15. Про податі від споживання. 16. Постановлення про види, продаж напоїв та нагляд за «питейной частью». 17. Про акцизи з тютюну й цукробурякового виробництва. 18. Загальне поняття про мито; історичне обговорення мита в Росії. 19. Митний статут. 20 Статут про повинності. 21. Про фінансове управління та державний кредит³²⁶. Таким чином, змістовно фінансова наука не виходила за рамки державних фінансів, тобто проблеми розглядалися лише в межах бюджетної системи, закони казенного управління охоплювали як загальнотеоретичні фінансово-економічні поняття, явища і процеси, так і законодавчу регламентацію цих процесів в Російській імперії. За роки викладання цього курсу М.Х. Бунге матеріал подавався без жорсткої прив'язки до Зводу Законів Російської імперії, викладання мало не лише прикладну юридичну спрямованість, а й загальнотеоретичну; окрім юридичної складової студенти опановували економічний зміст податково-бюджетних явищ і процесів. Навчальна програма та екзаменаційні питання, автором яких був М.Х. Бунге, дозволяє констатувати, що на той час фінанси фактично являли собою комплексну навчальну дисципліну, що містила елементи камералістики, політичної економії, науки про фінанси, економічної політики. В цілому у першій половині XIX ст. фінансова наука переживала процес становлення і являла собою частину теоретичного дискурсу в межах економічної та правничої наук. У цей період економічний фундамент фінансової науки становила класична політична економія, яка була започаткована у кінці XVII – на початку XVIII ст. В. Петті в Англії та П. Буагільбером у Франції, проіснувала до другої половини XIX ст. і отримала своє логічне завершення у працях Дж.С. Мілля (Англія). Ідеї представників класичної школи політичної економії кардинально вплинули на господарське та фінансове життя європейських держав. Фінансові концепції класичної політекономії були тією домінантою, на яку спиралося розв'язання основних

³²⁶ Программы по предметам на 1850/1851 гг. (16 января 1851 г.) // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 412. – 169 арк. (арк. 19).

проблем первісного нагромадження капіталу, а потім і конкурентної ринкової економіки. На підставі класичної фінансової концепції розроблялися основні принципи фінансової політики того історичного періоду. Класична політекономія обґрунтувала основні постулати, необхідні для розвитку ринкової економіки та здійснила переворот в основних концепціях економічної і фінансової науки³²⁷.

У другому півріччі 1850/1851 навчального року закони казенного управління викладав П.Н. Даневський; за його інформацією, поданою в січні 1851 року, він організував процес викладання відповідно до плану, розробленому на початку навчального року професором М.Х. Бунге³²⁸.

Поступово закони казенного управління відходять від економічної домінанти і посилюється юридична складова. Ці реалії чітко відображені вже у програмах наступника М.Х. Бунге по кафедрі законів казенного управління – В.А. Незабитовського. У програмі по кафедрі на друге півріччя 1851/52 навчального року Василь Андрійович систему законів казенного управління розбиває на три частини: 1) закони про суди, що належать державному казначейству; 2) закони про повинності; 3) рахункові статuti³²⁹. В.А. Незабитовський зазначає, що викладання законів казенного управління буде спрямоване на ознайомлення слухачів з основами діючих постанов, відповідно його виклад матеріалу з предмету матиме в основному догматичний характер³³⁰. В основу викладання курсу В.А. Незабитовським було покладено Звід законів Російської імперії (томи IV-VIII), де матеріал викладено таким чином: статuti про повинності (том IV); статuti про податі й мита (томи V– VIII). Проте науковий стиль викладання вимагав, як зазначав Василь Андрійович, аналізу теоретичних понять задля належного засвоєння діючого фінансового законодавства; тому окрім законодавчої складової, задля теоретичних узагальнень він використовував ідеї, обґрунтовані у працях барона Мальхуса, Рау, графа Канкріна та Якоба³³¹. У програмі по кафедрі законів казенного управління, підготовленій В.А. Незабитовським на друге півріччя 1852/53 навчального року, простежується збільшення кількості теоретичних джерел, особливо з історії фінансів – твори Гагемейстера, Толстого, Канкріна, а також авторські дослідження самого

³²⁷ Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom-/Puschhk/index.php.

³²⁸ Программы по предметам на 1850/1851 гг. (16 января 1851 года) // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 412. – 169 арк. (арк. 54).

³²⁹ Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1.– Спр. 439. – 91 арк. (арк. 113–118).

³³⁰ Там само (арк. 49–53).

³³¹ Там само (арк. 53).

В.А. Незабитовського³³². Твір Юлія Андрійовича Гагемейстера «Розвідки про фінанси стародавньої Росії»³³³ був одним з перших досліджень з історії розвитку фінансів в Російській імперії. Історія російських фінансів у даній науковій розвідці охоплювала три періоди: 1) до 988 р.; 2) до 1236 р.; 3) до 1462 р. і була написана на основі аналізу стародавніх культурних пам'яток (літописів, трактатів, грамот, договорів). Праця Дмитра Андрійовича Толстого «Історія фінансових установ Росії з часів заснування держави до смерті імператриці Катерини II»³³⁴, як очевидно з назви, охоплювала історичний період до кінця XVIII ст. й включала аналіз джерел, що були віднайдені вже після виходу твору Ю.А. Гагемейстера (твори Г.К. Котошихіна, І.Т. Посошкова, Ю. Крижаніча та ін.). Вищеназвані праці Гагемейстера і Толстого об'єднує використання історичного методу в фінансових дослідженнях. «Нарис політичної економії і фінансії» Є.Ф. Канкріна³³⁵ являв собою теоретичне дослідження фінансів (розгляду фінансів присвячена третя частина твору) і містив значну кількість прикладів з історії фінансів зарубіжних країн. Напрацювання В.А. Незабитовського з історії фінансової науки стосувалися податної системи в Московській державі³³⁶ та еволюції казенних доходів Росії протягом XVIII ст.³³⁷. Змістовно за семестрами матеріал структуровано було таким чином. У першому півріччі студентам III курсу викладалося: 1) вступ до науки законів казенного управління; 2) вчення про державне майно; 3) вчення про казенні промисли, або так звані фінансові регалії³³⁸. У другому півріччі студенти III курсу вивчали: 1) казенні податки; 2) про повинності; 3) рахункові статuti. При вивченні розділу про казенні податки викладач ознайомлював слухачів із поняттям податків, визначав загальнотеоретичні засади оподаткування – обґрунтування їхнього визначення, необхідні умови системи оподаткування (загальність, зрівняльність), джерела оподаткування; види податків (прямі та непрямі), а також вивчалися детально податки на споживання. При вивченні повинностей також викладалися теоретичні основи, а при розгляді рахункових статутів – розрахункові операції, що використовуються при веденні рахунків, звітності

³³² Там само (арк. 58).

³³³ Гагемейстер Ю.А. Разыскания о финансах древней России. – СПб.: при Имп. Акад. наук, 1833. – 276 с.

³³⁴ Толстой Д.А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. – СПб.: Тип. К. Жернакова, 1848.

³³⁵ Очерки политической экономии и финансии: В 3-х частях / Канкрин Е.Ф., гр. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1894. – 322 с.

³³⁶ Незабитовский В.А. Собрание сочинений / Под ред. проф. А.В. Романовича-Славятинского; В.А. Незабитовский. – Киев : изд. Сов. Ун-та Св. Владимира, 1884 (с. 1–70).

³³⁷ Там само (с. 75–101).

³³⁸ Отчеты преподавателей о пройденных предметах в 1851/1852 уч. год. // Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 432. – 89 арк. (арк. 27–28).

та контролі³³⁹. Всі вище визначені загальнотеоретичні аспекти доповнювалися В.А. Незабитовським детальним оглядом діючою законодавчої бази з цієї проблематики.

Таким чином, за часи функціонування юридичного ліцею князя Безбородька весь професорсько-викладацький склад кафедри законів казенного управління складався з випускників юридичного факультету Київського університету. На початок викладання фінансової науки по кафедрі професорське звання мав лише П.Н. Даневський, котрому було доручено викладання на вакантній кафедрі на один семестр, проте всі викладачі кафедри мали науковий ступінь кандидатів законознавства. Науку про фінанси за цей період викладали 8 осіб, тобто спостерігалася висока плинність кадрів (середня тривалість їхньої діяльності на кафедрі складала 4 роки і 3 місяці). За соціальним походженням викладацький склад кафедри відносився до різних верств населення: шість викладачів кафедри (75%) належали до дворянського стану, з родини чиновника – В.А. Незабитовський, І.І. Патлаєвський – з купецтва. Четверо з викладачів кафедри – М.Х. Бунге, В.А. Незабитовський, О.Ф. Янишевський та І.І. Патлаєвський – саме в цьому навчальному закладі здобули перший досвід викладацької діяльності. У майбутньому всі професори кафедри, окрім О.Ф. Янишевського, зробили кар'єру на перспективних службових поприщах. За період функціонування юридичного ліцею фінанси як навчальна дисципліна виокремилася із законів казенного управління в самостійну науку про фінанси. За навчальними програмами та екзаменаційними питаннями з цієї навчальної дисципліни прослідковуються зміни у змісті курсу, поглиблюється фінансово-правова складова.

³³⁹ Там само (арк. 69–71).

РОЗДІЛ V. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ОСВІТИ І НАУКИ (60- ті рр. XIX ст. – початок XX ст.)

Доба «великих реформ» 60-80-х рр. XIX ст. охопила відміну кріпосництва, університетську, земську, судову, міську реформи, перетворення в армії і фінансову модернізацію суспільного та державного ладу Російської імперії. Ця система реформ не поклала початок економічному розвитку суспільства на ринкових засадах, як часто визначають у наукових дослідженнях, вона співпала з прискоренням цього процесу. Процес підготовки цих реформ являв собою значну науково-дослідну діяльність в різноманітних галузях і в першу чергу – в фінансово-правовій. Успішності цього процесу передусім сприяла наявність кваліфікованих кадрів, здатних узагальнити історичний досвід реформування в різних країнах світу та розробити програму перетворень з урахуванням особливостей Російської імперії, осмислити та розробити законодавче забезпечення цих процесів, продумати поетапний механізм реформування, обчислити та акумулювати фінансові ресурси, необхідні для вивчення, організації та реалізації цієї системи реформ. Для підготовки, обговорення і проведення реформ залучалися науковці – викладачі університетів – та чиновники – випускники вищих навчальних закладів, у тому числі з Наддніпрянської України. У контексті розвитку фінансової та фінансово-правової науки і освіти беззаперечний інтерес становлять освітня, судова та фінансові реформи, оскільки університетська реформа внесла серйозні зміни в програму навчання на юридичних факультетах університетів, судова – змінила характер юридичної діяльності та значення наукової юриспруденції, а фінансова – значно підвищила інтерес до наук, пов'язаних з фінансово-економічною проблематикою та державознавством. У межах нашого дослідження ми застосували поняття «великі реформи», але процес реформування соціально-економічних відносин та розвиток фінансової та фінансово-правової освіти і науки не будимо хронологічно обмежувати 80-ми рр. XIX ст., оскільки реформи фінансової сфери М.Х. Бунге продовжили «великі реформи» та уможливили реформи С.Ю. Вітте, а перехід від традиційного до індустріального суспільства призвів до змін в грошово-кредитній та податково-бюджетних сферах – як з економічної, так і з юридичної точок зору – й зумовив розвиток фінансової та фінансово-правової освіти і науки.

5.1. Університетська фінансово-правова наука і освіта та соціально-економічні перетворення другої половини XIX ст.

5.1.1. Розвиток університетської фінансово-правової науки та освіти в другій половині XIX ст.

Університетський статут 1835 року, котрим визначалася діяльність університетів, протягом 1840-50-х рр. неодноразово доповнювався циркулярами міністра освіти. Ці розпорядження відображали тогочасну урядову політику, зумовлену революційними подіями 1848 року в Західній Європі. Її основними заходами були: обмежити вступ до університетів представників непривілейованих верств населення, оскільки вища освіта може бути для них «політично шкідливою»¹, не звільняти їх від плати за навчання² і поступово підвищувати цю плату³, надавати перевагу «молодим людям, які мали право вступу на громадську службу», тобто в першу чергу дворянам⁴. Урядова регламентація університетського життя також стосувалася й професорсько-викладацького складу університетів. Відповідно «Інструкції ректорам університетів та деканам факультетів», що вводилася в дію з 1 січня 1850 року⁵, не допускалося жодних відхилень від програм курсів, які затверджувалися на зборах факультетів та ректором; програми викладання «всіх історичних наук», до яких також включалося викладання державного права, політичної економії та фінансів, підлягали затвердженню міністерством освіти⁶. Для обмеження контактів університетських центрів з Західною Європою були заборонені наукові відрядження та поширилася практика призначати попечителями навчальних закладів генерал-губернаторів.

Але на межі 1850-60-х рр. XIX ст. в останні роки царювання Миколи I розпочинається перше широке публічне обговорення так званого «університетського питання», оскільки університетська освіта була в кризовому стані. Тодішній міністр освіти А.С. Норов, який перебував на цій посаді з 1853 по 1858 рр., звернувся з проханням до Миколи I дозволити

¹ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. – СПб.: М-во нар. Просвещения, 1902 – 813 с. (с. 255).

² Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: Т. 3: Царствование императора Александра II, 1855–1864. – СПб., 1865. – 1434 стб. (стб. 101).

³ Журнал Министерства народного просвещения. – 1849. – Ч. 61 (с. 97–98).

⁴ Сборник постановлений по министерству народного просвещения: Т. 2 : Царствование императора Николая I. 1825–1855. – 2-е изд. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875–1876. – 1576 стб. (стб 879–881).

⁵ Там само (стб. 1041–1047).

⁶ Русская старина. – 1872. – №10. – С. 488–450.

необмежений вступ до університетів, аргументуючи це потребою в кадрах, і це питання було розв'язане вже у січні 1855 року.

З другої половини 1850-х рр. починається новий період урядової університетської політики, який можна розглядати як перший етап підготовки університетської реформи, котрий хронологічно припадає на період з 1856 до 1861 року та охоплює різноманітні зміни: в системі управління освітою, у зміні кадрового складу керівників, вивченні європейського досвіду діяльності університетів, напрацюванні пропозицій щодо перегляду загальних засад освітньої системи та чергової хвилі обговорення університетського питання⁷. Зміни в системі управління освітою були структурні та кадрові. Структурно Головне правління училищ, що багато років функціонувало лише формально, перетворювалося у дорадчий, колегіальний орган при міністерстві освіти, де обговорювалися важливі освітні нововведення. Також було відроджено Вчений комітет міністерства освіти, котрий було ліквідовано на початку 30-х рр.⁸ Кадрові зміни стосувалися попечителів навчальних округів – імператор дав згоду вилучити управління навчальними округами з підпорядкування генерал-губернаторів⁹, що позитивно позначилося на Київському та Одеському навчальних округах, де 1856 року попечителями стали особи освічені та авторитетні – М.Р. Ребіндер (1813–1865) (Київський навчальний округ) і М.І. Пирогов (1810–1881) (Одеський навчальний округ). Але Харківський навчальний округ залишився під владою бойового генерала П.В. Зинов'єва.

З 1856 року відбуваються позитивні зміни в організації навчального процесу університетів (відновлені кафедри державного права європейських держав (1857) та кафедра філософії (1860), відновлені вибори ректорів та деканів); у становищі професорсько-викладацького складу (ліквідована заборона на публічний захист дисертацій, поновлене закордонне стажування); у навчально-методичному забезпеченні університетів (відновлене право університетів і Академії наук виписувати з-за кордону книги та періодичні видання без розгляду їх цензурним комітетом). Після зняття обмежень щодо кількості студентів стрімко зростає їхня чисельність на початку 60-х рр. Самим багаточисельним залишається Московський університет, де 1853 року навчалось 975 студентів, а 1858 року – 1760 осіб; другим за чисельністю був Київський університет, де кількість студентів з 1853 по 1858 роки збільшилася

⁷ Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в эпоху «великих реформ» (60-е–начало 80-х гг. XIX в.). – М.: Зерцало-М, 2013. – 300 с. (с. 11–20); Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы: монография – М.: «Языки славянских культур», 2009. – 640 с. (с. 592–615).

⁸ Никитенко А.В. Дневники: в 3-х т. – М., 1955. – Т. 1. 1826–1857. – 590 с. (с. 380).

⁹ Там само (с. 410, 415).

на 50 %¹⁰. У цей період найчисельнішими стають юридичні факультети університетів, що пояснюється потребою в фахівцях для державного управління, а також необхідністю реорганізації в процесі проведення земської та судової реформ. Також у цей період оновлюється професорсько-викладацький склад, наукова діяльність виходить за межі аудиторій, викладачі читають публічні лекції, дискутують в аудиторіях з актуальних проблем політичної економії, фінансів, юриспруденції, висвітлюють свою точку зору з різноманітних питань на сторінках преси¹¹. Наприклад, М.Х. Бунге висловлював власне бачення освітньої системи та дискутував з цієї проблеми з М.І. Пироговим, який протягом 1858–1861 рр. був попечителем Київського навчального округу¹².

З 1857 року міністерство освіти розпочинає діяльність щодо перегляду загальних засад усієї системи народної освіти. У витягу зі звіту міністра освіти за 1856 р. визначається таке основне завдання: «..підтримати загальне прагнення до освіти...та пристосувати діючі статuti навчальних закладів до дійсних потреб держави та часу, а також до сучасного стану науки»¹³. 1858 року міністр освіти Є.П. Ковалевський звернувся до попечителів навчальних округів висловити пропозиції щодо змін в університетському статуті¹⁴. В цей же час попечителю Петербурзького навчального округу Г.О. Щербатову разом з університетською радою було доручено розробити проект нового статуту. Того ж року проект статуту надійшов на розгляд до Московського університету; у відповідь представники університету надали ряд пропозицій щодо організації внутрішньо університетського управління, відносно статусу викладачів та змісту навчальних програм¹⁵. 1860 року проект статуту надійшов до Київського університету, де його розглянули й внесли певні зауваження та побажання. Ректор Київського університету М.Х. Бунге запропонував надати університетам статус юридичних осіб з правом володіти й розпоряджатися університетським майном, укладати угоди та відстоювати власні майнові

¹⁰ Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. – М.: Наука, 1985. – 350 с. (с. 240).

¹¹ Никитенко А.В. Дневник: в 3-х т. – М.: Художественная литература, 1955. – Т. 2. 1858–1865. – 653 с. (с. 145).

¹² Бунге Н.Х. Замечания на замечания Н.И. Пирогова ординарного профессора университета Св. Владимира Бунге Н.Х. // Замечания на проект общего устава императорских российских университетов / Николай Христианович Бунге. – СПб., 1862. – Ч. 2. – С. 131–139; Бунге Н.Х. Письма к читателю о народном образовании / Николай Христианович Бунге // Отечественные записки. – 1859. – Т. 124. – № 5. – Отд. 1. – С. 75–110.

¹³ Журнал министерства народного просвещения. Часть ХСV – 1857. – С. 135.

¹⁴ Эймонтова Р.Г. Революционная ситуация и подготовка университетской реформы в России // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. / Под ред. М.В. Нечкиной – М., 1974. – С. 60–80 (с. 62).

¹⁵ Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в эпоху «великих реформ» (60-е – начало 80-х гг. XIX в.). – М.: Зерцало-М, 2013. – 300 с. (с. 12).

інтереси в суді¹⁶. Таку повільність в обговоренні можна пояснити різноманітними факторами: і першочерговістю селянської реформи, і коливаннями в позиції уряду щодо університетського питання під впливом внутрішніх дискусій та студентських виступів і політизації студентів, а також змінами міністрів народної освіти (на цій посаді перебували А.С. Норов (1853–1858), Є.П. Ковалевський (1858–1861), Є.В. Путятін (28 червня 1861–25 грудня 1861), О.В. Головнін (1861–1866)) та їхнім баченням освітньої реформи та університетських порядків. Наприклад, циркуляри та інструкції міністра Є.В. Путятіна 1861 року¹⁷ щодо оплати навчання, обов'язкового відвідування лекцій, заборони схвалення або засудження викладача під час лекції зумовили напруження у студентському середовищі і Київського, і Харківського університетів.

Безпосередні учасники освітніх процесів вважали, що основними причинами недоліків університетської системи та кризовості університетської освіти були: усунення університетів від обговорення та вирішення питань, що стосувалися життєдіяльності університетів; «оскудение» професорського складу, внаслідок чого значна кількість кафедр була вакантними; обов'язковість вивчення студентами різноманітних предметів¹⁸. У «Щоденнику» чиновника міністерства освіти, професора Санкт-Петербурзького університету О.В. Никитенка, відтворено панораму протиріч початку 1860-х рр.: «Университеты наши, очевидно клонятся к упадку. Юношество в них деморализовано; профессора лишены всякого значения... Многие кафедры пусты, другие скоро будут пусты. И нечем их заместить. Потому что молодые даровитые люди службе университета предпочитают другие карьеры, – одним словом, полное оскудение. Право, никогда еще, кажется, даже при Николае I в 1848 году, университеты наши не были в таком критическом положении, как теперь»¹⁹.

Такі складні умови активізували університетську реформу й стимулювали перехід до другого етапу (1861–1863) – етапу активних дій. 4 грудня 1861 року було створено особливу Комісію при міністерстві народної освіти під керівництвом Є.Ф. Брадке, до складу якої окрім попечителів освітніх округів входили університетські професори. Від Харківського університету до складу

¹⁶ Университетские известия / Императорский Университет Св. Владимира. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1862. – № 2.

¹⁷ Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Том 3. Царствование Императора Александра II, 1855–1864 гг. – СПб, 1876. – 907 с. (стб. 635, стб. 734).

¹⁸ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьковский университет ; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. – VIII, 311 с. (с. 64).

¹⁹ Никитенко А.В. Дневник: в 3-х т. – М.: Художественная литература, 1955. – Т. 2. 1858–1865. – 653 с. (с. 249).

комісії ввійшли помічник попечителя, бувший ректор Харківського університету К.К. Фойгт та професор поліцейського права С.В.Пахман; Київський університет був представлений попечителем О.П. Ніколаї та ректором професором М.Х. Бунге. Перед комісією було поставлено завдання – переглянути нині діючі університетські статuti й всі положення, що регламентують діяльність університетів, та внести до них зміни відповідно сучасному стану науки та вимог освіти²⁰. Результатом роботи комісії (провели сімнадцять засідань протягом 1861 року²¹) став розроблений проект нового статуту російських університетів, який був розісланий для відгуків широкому колу освітніх, громадських, релігійних діячів, а також іноземним вченим, відгуки яких також були надруковані²².

У цей період також здійснювалася активна діяльність щодо узагальнення європейського досвіду організації університетської освіти. Значна кількість науковців і державних діячів, знайомих з системами вищої освіти Європи, виступали за реалізацію ідеї «класичного університету» за прикладом Німеччини²³. Наприклад, М.І. Пирогов, перебуваючи в Німеччині 1862 року (в той період за дорученням міністра освіти він керував навчанням університетських стипендіатів), порівнював університети Російської імперії з англійськими, французькими та німецькими й визначив принципові відмінності: «Наш университет отличается совершенно от средневекового английского тем, что он несколько не церковный, не корпоративный, не общественный, не воспитательный. Наш университет похож только тем на французский, что в него внесен – и еще сильнее и оригинальнее – бюрократический элемент, ... наш университет еще менее похож на германский, который ему служил образцом, потому что в нем нет самого характерного: полной *Lehrund Lernfreiheit* («свободи навчання» – пер. авт.) и стремления научного начала преобладать над прикладным и утилитарным²⁴.

²⁰ Объяснительная записка к проекту Устава российских университетов // Проект Общего устава императорских российских университетов. – СПб, 1862 (с. 33).

²¹ Журналы заседаний Ученого комитета Главного правления училищ по рассмотрению общего устава императорских российских университетов. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1862.– 480 с.

²² Замечания иностранных педагогов на проекты уставов учебных заведений Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской академии наук, 1863. – 417 с.; Замечания на проект устава общеобразовательных учебных заведений и на проект общего плана устройства народных училищ. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. – Ч. 1. – 643 с. ; Ч. 2. – 635 с. ; Ч. 3. – 574 с. ; Ч. 4. – 606 с. ; Ч. 5. – 627 с. ; Ч. 6. – 654 с.; Пирогов Н.И. Дополнения к замечаниям на проект общего устава российских императорских Университетов. – СПб., 1863; Свод печатных рецензий на проект Устава средних и низших учебных заведений, состоящих в Министерстве народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – 1861. – январь – март. – Ч. 109. – С. 149–151.

²³ Эймонтова Р.Г. Русские университеты на путях реформы. Шестидесятые годы XIX века. – М.: Наука, 1993. – 272 с. (с. 81); Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. Монография – М.: «Языки славянских культур», 2009. – 640 с. (с. 602–605).

²⁴ Пирогов Н.И. Университетский вопрос // Избранные педагогические сочинения. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1953. – С. 324–393 (с. 328).

Професор політичної економії Московського університету І.К. Бабст зауважував, що потрібно визначити базовий принцип університету: або вони сформовані як школи та готують до державної служби, де за гарне навчання та добродійну поведінку надають чини, або це вищий навчальний заклад відкритий для всіх із свободою викладання, без якої неможливо уявити розвиток науки, та з повною свободою навчання і вибору предметів, без чого не можна уявити заняття наукою²⁵. Не зупиняючись детально на різноманітних авторських підходах, можна визначити, що домінуючою була точка зору, що саме університети Німеччини ґрунтуються на принципах, що позитивно впливають на освіту, а їхня універсальність дозволяє успішно реалізовувати політику навчання в різних країнах.

Подальша робота над статутом здійснювалась у Вченому комітеті Головного управління училищ, де дискутувалися питання про сутність університету²⁶; щодо внутрішньої організації управління та функціонування університету; про зміст університетської освіти в цілому та юридичної, зокрема²⁷. Результат цієї роботи був представлений імператору, який створив додаткову комісію для розгляду проекту статуту. Після розгляду й обговорення проекту на засіданні Держаної ради, 18 червня 1863 року новий статут був підписаний Олександром II – це був початок університетської реформи – другої реформи після селянської «епохи великих реформ».

Університетський статут неоднозначно оцінювався як сучасниками його прийняття, так і теперішніми вченими. Відомий дослідник історії освіти імперського періоду А.Ю. Андреев, вважає, що статут 1863 року був компромісний, і, незважаючи на певні ліберальні віяння, котрі в ньому містилися, механізмів реального оновлення університетського життя не мав та консервував застарілі порядки²⁸. Професор В.О. Томсінов – автор серії досліджень з історії розвитку юридичної освіти XVII – початку XX ст. – визначає такі прогресивні реалії статуту 1863 року: 1) надав університетам більше самостійності в справах їхнього внутрішнього управління та більше можливостей для розвитку з урахуванням місцевих умов в навчальному процесі та змісті навчальних програм; 2) створив в університетах більш сприятливі умови для наукової та навчальної діяльності; 3) зробив

²⁵ Бабст И.К. От Москвы до Лейпцига. – М.: В Тип. В. Грачева и Комп., 1859. – 144 с. (с. 63).

²⁶ Андреевский И.Е. О значении университетов в государственном, ученом и учебном отношениях // Приложения к Журналам заседаний Ученого комитета Главного правления училищ по проекту общего устава имп. Российских университетов. – СПб., 1862. – № 1.

²⁷ Замечание на проект общего устава Императорских российских университетов. – Ч. I. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. – 479 с.; Замечание на проект общего устава Императорских российских университетов. – Ч. II. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. – 533 с.

²⁸ Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы: монография – М.: «Языки славянских культур», 2009. – 640 с. (с. 610).

викладацьку діяльність більш привабливою для здібних молодих осіб, простимулювавши появу в майбутньому на університетських кафедрах достатньої кількості кваліфікованих викладачів; 4) передбачив ряд спеціальних заходів для стимулювання студентів до наукових пошуків²⁹. Ці підходи не є взаємовиключними, оскільки новий історичний період приніс нові соціально-економічні реалії та суспільні й освітні ідеї. Це був крок певної модернізації університетів Російської імперії з посиленням ролі держави в розбудові системи вищої освіти й наступності законодавчого процесу. Тому університетський статут 1863 року недоцільно оцінювати однозначно, але з позицій розвитку фінансової та фінансово-правової науки він документально засвідчив виокремлення фінансового права і, як наслідок, підтвердив початок інституціоналізації цієї наукової сфери. Освітні зміни були зумовлені інтенсивним розвитком фінансового господарства в ринкових умовах господарювання, а також формуванням системи управління державними фінансами, що потребувало опрацювання нормативно оформленого фінансового законодавства як самостійної галузі права.

Для аналізу процесу становлення і розвитку фінансової та фінансово-правової науки і освіти в якості основних законодавчих актів нами використані університетські статuti, оскільки за ними чітко прослідковується зміна навчальних програм. Однак на практичне становище справ також впливали інші законодавчі акти, які існували в значній кількості³⁰ й інколи не узгоджувалися з статутом. Аналіз архівних джерел свідчить про наявність проміжного етапу в діловодстві при переході до дії статуту 1863 року. Наприклад, запит Департаменту народної освіти від 23 жовтня 1865 року (№ 8412) вимагає подати інформацію про вакансії по професорах і по кафедрах відповідно до двох статутів – і 1835 року, і 1863 року³¹.

Проаналізуємо більш детально процес інституціоналізації фінансового права відповідно статуту 1863 року. Саме відповідно до цього документу з'являється в навчальних програмах університетів Російської імперії кафедра фінансового права й відповідна навчальна дисципліна. На відміну від статуту 1835 року, де передбачалося функціонування семи кафедр і викладання фінансової та фінансово-правової науки здійснювалося при вивченні законів про державні повинності і фінанси, а фінансово-правова проблематика викладалася при вивченні політичної економії та законів державного

²⁹ Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в эпоху «великих реформ» (60-е–начало 80-х гг. XIX в.). – М.: Зерцало-М, 2013. – 300 с. (с. 48).

³⁰ Днепров Э.Д. Законодательная деятельность в сфере образования в дореволюционной России // Вопросы образования. – 2015. – № 2. – С. 244–278.

³¹ О преподавании наук в Университете (1865). Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 11, справа 4, 57 арк. (арк. 42).

благоустрою і благочиння, новий університетський статут у складі юридичного факультету передбачав функціонування тринадцяти кафедр при 13-ти професорах і 6-ти доцентах. Кафедри визначалися такі: 1) енциклопедія права: а) енциклопедія юридичних і політичних наук; б) історія філософії права; 2) історія найважливіших іноземних законодавств стародавніх і нових; 3) історія російського права; 4) історія слов'янських законодавств; 5) римське право: а) історія римського права; б) догматика римського цивільного права; в) візантійське право; 6) державне право: а) теорія державного права; б) державне право найважливіших іноземних держав; 7) цивільне право і цивільний судоустрій і судочинство; 8) карне право і карний судоустрій і судочинство; 9) поліцейське право: а) вчення про безпеку (закони благочиння); б) вчення про добробут (закони благоустрою); 10) фінансове право: а) теорія фінансів; б) російське фінансове право; 11) міжнародне право; 12) політична економія і статистика; 13) церковне законодавство³². Оскільки, для російської системи вищої освіти було характерним, що назва кафедри співпадала з назвою дисципліни, що викладалася по цій кафедрі, то за цим переліком можна уявити навчальну програму юридичних факультетів університетів. Порівняно з університетським статутом 1835 року чітко прослідковується декілька принципових змін у навчальних програмах: 1) суттєво збільшилася кількість фундаментальних правових наук; 2) виділено самостійну кафедру викладання фінансового права; 3) кафедра загальнонародного правознавства отримала назву, яка збереглася до теперішнього часу – міжнародного права; 4) в самостійну кафедру виокремлено дисципліну державного права; 5) поліцейські та карні закони розведені за різними кафедрами. В цілому, принципова відмінність нового статуту полягала в тому, що програма юридичних факультетів університетів вже не будувалася на Зводі законів Російської імперії. Термін «закон» у назві кафедр у статуті 1835 року замінило у новому статуті поняття «право», що представляло нову класифікацію галузей права відповідно до тогочасного рівня розвитку наукової юриспруденції. Якщо орієнтація в 30-х рр. XIX ст. на Звід законів, що сприяла переорієнтації від вивчення абстрактних правових принципів і доктрин на дослідження діючого законодавства, сприятливо вплинула на еволюцію фінансово-правової науки і освіти, то вже в 40-х рр. XIX ст. ця тенденція загальмувала подальший розвиток і фінансово-правової науки, і наукової юриспруденції, оскільки не виконувалися функції прогностичності та компаративності. Для розвитку фінансової та фінансово-правової науки та відповідного освітнього напрямку потрібен був вихід за межі діючого

³² Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Том XXXVIII. Отд.1. №. 39752. – С. 623.

законодавства та фінансово-економічних умов господарювання, притаманних лише Російській імперії. Піднесення цих наукових напрямів потребувало вивчення та критичного аналізу світових досягнень фінансово-правової думки, розгляду досвіду розвитку фінансово-економічних відносин та фінансово-правового регулювання в країнах, де це здійснюється ефективно. Статут 1863 року фіксував відхід від догматичного вивчення Зводу законів до теоретичного підходу в пізнанні фінансових і фінансово-правових явищ і процесів. Хоча вважаємо за необхідне зазначити, що, незважаючи на нову назву «фінансове право», по суті це була оновлена кафедра законів про державні повинності та фінанси, а її виокремлення в самостійну кафедру було зумовлено суттєвим розширенням обсягів інформації та відповідно навчального матеріалу з фінансово-правової проблематики. Фінансове законодавство, розвиток якого стимулювалося піднесенням фінансово-економічної сфери, суттєво випереджало розвиток фінансового права як галузі права й університетської навчальної дисципліни. Проте, фінансове право, котре за статутом, поділялося на теорію фінансів і російське фінансове право, в теоретичній частині, де висвітлювалися теоретичні проблеми розвитку фінансової науки, викладалося на рівні досягнень світової фінансової думки, оскільки містило аналіз наукових розвідок відомих закордонних фінансистів. Як приклад, наведемо закордонну фінансово-правову літературу, проаналізовану в підручнику фінансового права професора Новоросійського університету С.І. Іловайського³³, на основі якої можна зробити висновок про тогочасний ступінь розробленості фінансової проблематики та ознайомлення з нею науковців Наддніпрянської України – викладачів фінансового права. Професор Іловайський розглядав в ретроспективі (з XV ст.) значний масив виданої в різних країнах Європи фінансової і фінансово-правової літератури. Виділимо лише період XIX ст. Науковець обґрунтовано відзначав суттєвий вплив німецьких вчених на становлення і розвиток фінансової науки і характеризував монографії німецьких авторів з окремих фінансових питань (Nock «Öffentliche Abgaben und Schulden»; Schaffle «Grundsätze der Steuerpolitik», «Die Steuern» та ін.); виділяє систематизовані фінансові трактати і підручники (Malchus «Handbuch der Finanzwissenschaft und Finanzverwaltung»; Jacob «Staatsfinanzwissenschaft»; Rau «Grundsätze der Finanzwissenschaft»; Umplenk's «Lehrbuch der Finanzwissenschaft»); фінансові курси (Lorenz von Stein «Lehrbuch der Finanzwissenschaft»; Adolph Wagner «Finanzwissenschaft»; Wilhelm Roscher «Finanzwissenschaft»; G. Cohn «System der Finanzwissenschaft»; W. Vocke «Grundzüge der

³³ Іловайский С.И. Учебник финансового права (издание 4-е) / С.И. Иловайский. – Одесса: Типо-хромолитография А.Ф. Соколовского, 1904.

Finanzwissenschaft»). Іловайський відмітив внесок німецьких науковців, запрошених викладати в університети Російської імперії (Шлецера, Шторха, Якоба та ін.), у становлення і розвиток вітчизняної фінансової науки. Вчений також охарактеризував новітню наукову літературу з фінансової проблематики: італійську – Luigi Cossa «*Primi elementi della scienza delle finanze*»; Francesco Marzano «*Compendio de l'ascienza delle finanze*»; Ricca Salerno «*Scienza delle finanze*»); англійську – підручник O.C.F. Baslabie's «*Public Finance*» і періодичний фінансовий збірник, який видавався з 1884 року за редакцією Георга Шанца «*Finanz-Archiv*», котрий містив статті з теорії фінансів та інформацію щодо фінансової практики різних держав; французьку – щомісячний журнал, який видавався Міністерством фінансів «*Bulitin de statistique el de legislation comparoe*», де містилася систематизована інформація про фінанси різних країн, також французьке видання «*Dictionnarre des finances*» (видавалося протягом 1883–1894 pp.) під редакцією Leon Say, Lonis Foyot і A Hanjalley, яке являло собою довідкове видання щодо французької фінансової історії і практики та включало статті про іноземні фінансові відносини. З цього огляду можна зробити висновок, що при викладанні теорії фінансів широко використовувалися закордонні видання з фінансової і фінансово-правової проблематики, серед яких були документальні джерела, монографічні дослідження, навчальна та довідкова література, періодика.

Поява самостійної кафедри фінансового права стало важливим етапом розвитку фінансово-правової науки, а викладання цієї дисципліни вимагало кадрового та науково-методичного забезпечення цього курсу. Процеси формування на юридичних факультетах нових кафедр та оновлення існуючих на якийсь час загострили кадрові питання. Надзвичайно гостро це питання стояло у новоствореному Новоросійському університеті. Ректор Новоросійського університету в листі до Департаменту народної освіти повідомив, що на 5 листопада 1865 року вакантними були дев'ять кафедр юридичного факультету (з 13-ти) за статутом 1863 року, а саме: 1) історії найважливіших іноземних законодавств стародавніх і нових; 2) історії слов'янських законодавств; 3) римського права; 4) державного права; 5) цивільного права і цивільного судоустрою і судочинства; 6) поліцейського права; 7) фінансового права; 8) міжнародного права; 9) церковного законодавства³⁴. Ця проблема була актуальною майже для всіх університетів. Так у звіті міністра освіти за 1871 р. зазначено, що окремі кафедри юридичного факультету залишаються вакантними по декілька років, а в Петербурзькому

³⁴ О преподавании наук в Университете (1865). Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 11, справа 4, 57 арк. (арк. 44–45).

університеті тривалий час не заміщена кафедра фінансового права³⁵. Як в період до 40-х рр. XIX ст. кафедри часто залишалися вакантними через закордонні наукові відрядження професорсько-викладацького складу, але наукові зв'язки з європейськими науковцями стимулювали наукові розвідки з фінансово-правової проблематики, дозволяли опановувати практичні надбання з цього напрямку та сприяли формуванню висококваліфікованих кадрів викладачів фінансів і фінансового права. В останній третині XIX – на початку XX ст. викладачам фінансового права та політичної економії (часто ці кафедри займала одна й та ж особа) доводилося викладати в рамках своїх курсів статистику, банківську справу, державну політику та галузеві економічні дисципліни³⁶.

За статутом 1863 року дозволявся поділ факультетів на відділення. Наприклад, на юридичному факультеті Петербурзького університету з 1863 по 1883 рр. функціонувало адміністративне та юридичне відділення³⁷; в Казанському університеті – з 1865 по 1979 рр. відділення державних наук і юридичних³⁸; на юридичних факультетах університетів Наддніпрянської України відділення не виділялися, хоча в Харківському та Київському університетах були розроблені проекти розподілу.

Статут 1863 року значно розширив повноваження рад університетів та зборів факультетів щодо прийняття рішень з наукових та навчальних справ (закордонні стажування, затвердження вчених звань, видання наукових праць, затвердження навчальних програм та ін.), що позитивно позначилося на урізноманітненні форм організації навчального процесу та на якості підготовки професорсько-викладацького складу.

Основними формами викладання фінансового права були лекції та практичні заняття³⁹. Лекції читалися по конспекту; лектор, складаючи навчальну програму, зазначав, які джерела він використовував при розробці тексту лекцій. Наприклад, по Новоросійському університету професор С.І. Іловайський в навчальній програмі з фінансового права подав інформацію про зміст дисципліни, посібники, які він буде використовувати та розклад лекцій і практичних занять⁴⁰. Лектор був зобов'язаний повідомити слухачів,

³⁵ Отчет министра народного просвещения за 1871 год // Журнал министерства народного просвещения. – 1873. – Март-Апрель. – С. 55.

³⁶ Озеров И.Х. Очерки экономической и финансовой политики России и Запада. Сборник статей. Вып 2. – М.: Типо-литография «И.Н. Кушнерев и К°», 1904. – 471 с. (с. 402).

³⁷ Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – № 11. – С. 149.

³⁸ О разделении юридического факультета Казанского университета на 2 разряда // Сборник распоряжений по министерству народного просвещения: в 16 т. – СПб, 1874. – Т. 4. – Стб. 15.

³⁹ Карасевич П. Л. О форме университетского преподавания науки права. лекція, читання студентам 1-го курса Московского университета 1 сентября 1876 г. //Юридический вестник. –1876. – № 8 – С. 81–91.

⁴⁰ Обозрение преподавания и распределения лекций на осеннее полугодие 1888 года (1888). Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 11, справа 2, 147 арк. (арк. 25–26).

які праці покладені в основу курсу. Окрім лекцій університетське викладання передбачало проведення так званих репетицій, котрі передбачали повторення прочинаних частин курсу. Повторення могло здійснюватися у трьох формах: 1) акроаматичній – сам викладач повторював прочитаний розділ; 2) катехізичній – у вигляді запитань і відповідей щодо матеріалу (зазвичай такі репетиції проводилися перед іспитами); 3) конверсаторій – діалогічна взаємодія між студентами і професором з питань, що відносяться до попередньо вивченого матеріалу⁴¹. Репетиції чергувалися з лекціями і проводилися після вивчення кожного розділу дисципліни⁴². Таким чином, згадані в тексті нами репетиції змістовно були наближені до сучасних консультацій. І з другої половини ХІХ ст. набула поширення така форма занять як «практичні вправи» (практичні заняття), які проходили в формі семінарій, заслуховування підготовлених рефератів, трактування джерел права, читання та обговорення текстів, філософських творів тощо⁴³ (після прийняття статуту 1884 року практичні вправи і семінарії трактуються як синонімічні поняття)⁴⁴. Викладач фінансового права Київського університету М.П. Яснопольський практикував обговорення студентських рефератів, підготовлених студентами за власним бажанням⁴⁵.

Науково-освітня діяльність викладацького складу університетських центрів Наддніпрянської України не обмежувалася лише аудиторною роботою. При університетах починають створюватися юридичні товариства для «совершенствования и развития юридических наук, при совместном труде членов факультета и общества»⁴⁶, із залученням до діяльності професорів юридичних факультетів та державних чиновників –представників різних галузей права. З 1876 року функціонує юридичне товариство при Київському університеті⁴⁷. На початку діяльності на засіданнях заслуховували доповіді з визначеної проблематики, але вже з 1877 року були створені особливі комісії

⁴¹ Карасевич П.Л. О форме университетского преподавания науки права. Лекция, читанная студентам 1-го курса Московского университета 1 сентября 1876 г. // Юридический вестник. –1876. – № 8 – С. 89.

⁴² Обзорение преподавания в университете Св. Владимира на 1902/1903 учебный год с приложением расписания лекций по юридическому факультету. – К.: Универ. тип, 1902. – С. 15.

⁴³ Карасевич П. Л. О форме университетского преподавания науки права. Лекция, читанная студентам 1-го курса Московского университета 1 сентября 1876 г. //Юридический вестник. –1876. – № 8 – С. 90.

⁴⁴ О введении в университет Св. Владимира практических упражнений для студентов юридического факультета по делам административным и уголовным (1861). ДАМК, ф. 16, оп. 300, спр. 211, 11 арк.

⁴⁵ Обзорение преподавания в университете Св. Владимира на 1902/1903 учебный год с приложением расписания лекций по юридическому факультету. – К.: Универ. тип, 1902. – С. 15.

⁴⁶ Об учреждении при университете юридического общества (1879). Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 11, справа 5. 57 арк. (арк. 25).

⁴⁷ Устав Киевского юридического общества, состоящего при университете Св. Владимира // Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира и прочим русским университетам с 1878 по 1891 год включительно. – Киев, 1893. – С. 95–98.

для формування пропозицій з тематики досліджень, які передавалися вищим адміністративними особам⁴⁸.

З другої половини 70-х рр. XIX ст. розпочалася діяльність з розробки проекту нового статуту. Приводом до перегляду університетського статуту 1863 року виступили студентські виступи та складна суперечлива ситуація пореформеного періоду, а цілі нового статуту бачилися в посиленні державного впливу на процес підготовки кадрів чиновників в системі університетської освіти⁴⁹. У процесі тривалого періоду (майже 10 років) його підготовки було озвучено багато ідей щодо поглиблення викладання фінансово-економічних дисциплін, з урахуванням практичного застосування та прикладної значущості фінансово-правових знань. Цінність фінансово-економічних і фінансово-правових дисциплін була зумовлена зміною акцентів при вивченні юридичних дисциплін – не просто знати закони, а розуміти яким інтересам вони служать: «Главные вопросы политической экономии рассматриваются... в связи с их юридическим основанием, и в этом заключается залог правильного развития экономических наук, ибо большая часть увлечений экономистов произошла из-за неостаточного их знакомства с природой главнейших правовых институтов, каковы право собственности и государство»⁵⁰. Університетський статут від 23 серпня 1884 року⁵¹ із значною кількістю правок діяв до 1917 року. В тогочасній університетській спільноті часто висловлювалося його несприйняття; для характеристики статуту використовувалися такі характеристики, як «чорна смуга в історії університетів», «крах університетів», «хрестовий похід проти освіти» і подібне⁵². Не зупиняючись на нюансах трактувань цього документу, вважаємо, що статут 1884 року відображав наступність розвитку університетського законодавства Російської імперії протягом XIX ст., загальні положення статуту закріпили принципи ієрархічності в системі управління університетами, змістовно відповідаючи ситуації, що склалася в імперії. Університетський статут 1884 року в межах юридичного факультету визначив функціонування 12-ти кафедр: 1) римського права; 2) цивільного права і цивільного судочинства; 3) торговельного права і торговельного судочинства;

⁴⁸ Пилипчук О.О. Історія становлення та функціонування Київського юридичного товариства (1876–1919 рр.) // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2017. – № 1 (231). – С. 81–86. (с. 84).

⁴⁹ Аблязов К.А. Устав университетов 1884 г.: история подготовки и характеристика его основных положений // Вестник. – 2006. – № 12. – С. 100–108 (с. 102).

⁵⁰ Материалы, собранные отделом высочайше учрежденной комиссии для пересмотра общего устава российских университетов при посещении их в сентябре, октябре и ноябре 1875 г. – СПб, 1876. – С. 322.

⁵¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. – Т. IV. – № 2404. – С. 456.

⁵² Зипунникова Н.Н. Правовое регулирование испытаний в университетских комиссиях (из истории Российской образовательной политики конца XIX – начала XX в.) // Вестник Удмуртского университета. Серия: Экономика и право. – 2012. – Вып. 1. – С. 98–104 (с. 98).

4) карного права і карного судочинства; 5) історії Російського права; 6) державного права; 7) міжнародного права; 8) поліцейського права; 9) фінансового права; 10) церковного права; 11) політичної економії та статистики; 12) енциклопедії права та історії філософії права⁵³. Таким чином, новий статут зберіг кафедру фінансового права; розвиток товарного-грошових відносин зумовив виникнення кафедри торговельного права і судочинства; статут не визначав структурні елементи навчальних дисциплін. Статут вніс кардинальні зміни в систему викладання навчальних дисциплін, посиливши утилітарність підготовки кваліфікованих чиновників. Основне нововведення щодо організації навчального процесу полягало в появі інституту атестації (системи екзаменів) студентів, через який держава могла контролювати зміст університетської освіти⁵⁴. На екзамені з фінансового права необхідно було продемонструвати знання теорії та історії фінансів і фінансового права. Поняття про діюче фінансове законодавство Російської імперії, а також знання основних історичних фактів⁵⁵. Відповідно до міністерських вимог, до програми з фінансового права включалися:

- предмети державних потреб та способи їхнього задоволення;
- фінансова влада держави та її органи: фінансові установи центральні та місцеві; організація кас; контроль над фінансовим господарством і контролюючі установи;
- бюджет і державний розпис: складання та виконання;
- джерела державного доходу: загальна система та система, прийнята в російському законодавстві;
- окремі види державних доходів: доходи від державного майна; державні землі; державні ліси; гірничі промисли казенні та ставлення казни до приватної гірничої промисловості;
- доходи від державних промислів (регалій); монетна справа; поштова і телеграфна; інші види казенних промислових підприємств;
- доходи від зборів: гербовий, судовий; найважливіші види інших зборів;
- доходи від податків: сутність цього джерела; загальні риси історичного розвитку податків; сутнісні риси їхньої теорії та загальна система;
- прямі податки: загальне поняття та об'єкти оподаткування; їхній устрій та стягнення; види: особистий, поземельний; промисловий; податок на прибуток;

⁵³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. – Т. IV. – № 2404. – С. 464.

⁵⁴ Куперник Л. Новые экзаменные требования по юридическому факультету // Юридический вестник. – 1885. – Том XX. – Книга четвертая. – С. 452–463.

⁵⁵ Журнал министерства народного просвещения. – 1891. – № 2. – С. 25–27.

- непрямі податки: загальне поняття, найважливіші об'єкти, способи стягнення; види: податки на предмети першої необхідності, мито;
- повинності, їхня сутність і найважливіші предмети;
- місцеве (земське) господарство: головні види місцевих потреб і основні форми місцевого обкладання;
- державний кредит; його місце в сучасному фінансовому господарстві, його види; форми державних займів, способи їх здійснення і погашення⁵⁶.

З цього переліку питань, можна зробити висновок, що наприкінці XIX–на початку XX ст. структура фінансового права як навчальної дисципліни містила питання, пов'язані з державними доходами і витратами, розписом державних доходів і витрат, організацією фінансового управління та державного контролю і державним кредитом. Питання охоплюють як теоретичні аспекти фінансової науки, їхнє наукове осмислення та аналіз, так і прикладні, пов'язані з фінансово-правовими аспектами функціонування фінансового господарства та управління Російської імперії, тобто фінансове право зберігає тісний зв'язок з фінансами, як економічною дисципліною, тобто виступає економіко-правовою дисципліною. Але навіть простий перелік програмних екзаменаційних питань відображає значний розвиток фінансової та фінансово-правової університетської освіти та науки, порівняно з попереднім періодом.

Стрімкий розвиток фінансової та фінансово-правової науки і освіти засвідчили зростання кількості видань підручників викладачів фінансового права, де відображалися авторські підходи щодо змісту предмету фінансового права та його структури. Якщо до 80-х рр. XIX ст. підручники з фінансової та фінансово-правової проблематики, підготовлені викладачами університетів Російської імперії, були представлені лише працями І.Я. Горлова⁵⁷, Ф.Б. Мильгаузен⁵⁸, В.П. Безобразова⁵⁹ та М.М. Капустіна⁶⁰, то з 80-х рр. XIX ст. фінансова і фінансово-правова проблематика вже була представлена в підручниках В.О. Лебедева⁶¹, І.Т. Тарасова⁶², І.І. Патлаєвського⁶³,

⁵⁶ Правила, требования и программы испытаний в комиссии юридической, утверждены министерством народного просвещения 12 мая 1898 года. – СПб., 1905. – С. 36–38.

⁵⁷ Горлов И.Я. Теория финансов. – Казань, 1841.

⁵⁸ Мильгаузен Ф.Б. Финансовое право. Конспект лекций. – М., 1866.

⁵⁹ Безобразов В.П. Финансовое право. Курс государственных финансов. – СПб., 1878.

⁶⁰ Капустин М.Н. Чтения о политической экономии и финансах. – Ярославль: Тип. Губ. правл., 1879. – 382 с.

⁶¹ Лебедев В.А. Финансовое право: лекции. – СПб. 1882.

⁶² Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права. – Ярославль: Типография Губ. Правления, 1883. – 710 с.

⁶³ Патлаевский И.И. Курс финансового права. – Одесса: Типография «Одесского вестника», 1885 – 423 с.

Г.Д. Сидоренка⁶⁴, Д.М. Львова⁶⁵, М.М. Алексеєнка⁶⁶, Л.В. Ходського⁶⁷, І.І. Янжула⁶⁸, С.І. Іловайського⁶⁹, І.Х. Озерова⁷⁰, Е.М. Берендтса⁷¹ та ін. З вищеназваних авторів – І.І. Патлаєвський, Г.Д. Сидоренко, М.М. Алексеєнко, С.І. Іловайський – викладачі фінансового права університетів Наддніпрянської України, а І.Т. Тарасов – випускник Київського університету, учень М.Х. Бунге.

Підручники з фінансово-правової проблематики можна поділити на дві групи: посібники (або вказівники для студентів) та конспекти лекцій⁷². Посібникам був притаманний детальний виклад матеріалу в великому обсязі з висвітленням кожного питання курсу. Наприклад, підручник В.О. Лебедева, який містив елементи і посібника, і хрестоматії, і довідника, що дозволяло викладачеві на лекціях не зупинятися на питаннях, детально висвітлених в підручнику. Крім того, була можливість використовувати цей підручник студентами для самостійних занять і ознайомлення з літературою за відповідною навчальною дисципліною⁷³. Конспекти лекцій являли собою огляд наукових положень без деталізації з лаконічною формою викладу (наприклад конспекти лекцій Г.Д. Сидоренка, М.М. Алексеєнка та ін.). Окрім конспектів лекцій, підготовлених самими авторами, ще існували «традиційні» конспекти лекцій і літографовані⁷⁴. Традиційні лекції записувалися студентами під час лекційних занять, а літографовані – складалися після лекцій на основі лекційних записів (часто складалися декількома студентами), а потім переглядалися викладачем і могли в майбутньому стати основою для видання підручника. Курс фінансового права І.І. Патлаєвського було надруковано після його смерті за рішенням вченої колегії навчального закладу як спадщина, що, на їхню думку, варта зберігання для нащадків; матеріали курсу було впорядковано магістром політичної економії – Л.В. Федоровичем за літографованими записами лекцій, які читав І.І. Патлаєвський 1879/80 академічного року. Лекції Г.Д. Сидоренка з фінансового права були

⁶⁴ Сидоренко Г.Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву. – Киев, 1880.

⁶⁵ Львов Д.М. Курс финансового права. – Казань: Тип. импер. ун-та, 1887. – XVI, 520 с.

⁶⁶ Алексеенко М.М. Конспект финансового права. – Х.: Литография А.И. Степанова, 1894. – 311 с.

⁶⁷ Ходский Л.В. Основы государственного хозяйства. Пособие по финансовой науке. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1901. – 568 с.

⁶⁸ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М., 1904.

⁶⁹ Иловайский С.И. Учебник финансового права. 4-е издание. – Одесса: Типо-хромолитография А.Ф.Соколовского, 1904.

⁷⁰ Озеров И.Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. – Москва: Типография Т-ва Сытина, 1909. – 543 с.

⁷¹ Берендтс Э.Н. Русское финансовое право. Лекции, читанные в императорском училище правоведения. – СПб.: Типо-Литография С.-Петербургской одиночной тюрьмы, 1914. – 454 с.

⁷² Гинзбург Ю.В. Как учили финансовому праву в России в XIX – начале XX в. // Историко-правовые проблемы: новый ракурс. – 2015. – Выпуск 14. – С. 23–33 (с. 23).

⁷³ Львов Д.М. Курс финансового права. – Казань: Тип. импер. ун-та, 1887. – XVI, 520 с. (с. III).

⁷⁴ Гинзбург Ю.В. Как учили финансовому праву в России в XIX – начале XX в. // Историко-правовые проблемы: новый ракурс. – 2015. – Выпуск 14. – С. 23–33 (с. 24–25).

літографовані студентами 1868 і 1886 року та пізніше перевидавалися. Конспект лекцій з фінансового права М.М. Алексеєнка також був літографованим виданням із такими зазначенням: «Литографирование конспекта финансового права разрешено г-ном профессором М.М. Алексеенко, г. Харьков, 19 октября 1898 года, № 2008...Издание 1894 года студента 8-го семестра юридического факультета С.Д. Ильина»⁷⁵. Конспекти лекцій з фінансового права професора С.І. Іловайського теж в основному являли собою літографовані видання⁷⁶. П'яте видання підручника було здійснено 1912 року – після смерті науковця (до публікації його підготував учень Іловайського Г.І. Тіткін)⁷⁷.

На початку ХХ ст. поширюються студентські видання для підготовки до екзамену⁷⁸. Ю.В. Гінзбург зазначає, що такі розробки студентів (традиційні, літографовані конспекти та «шпаргалки» до екзаменів) були викликані різними чинниками, основними з яких були: недостатня кількість літератури з фінансового права та матеріальне становище студентів, вимушених пропускати лекції, через необхідність шукати засоби до існування⁷⁹.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. фінансове право, виокремившись як самостійна навчальна дисципліна та самостійна галузь права, стрімко розвивалось та проходило процес розмежування з суміжними адміністративно-правовими та економічними науками. У фінансовому праві як навчальній дисципліні зберігався значний обсяг інформації економічного змісту, не існувало чіткого розмежування між фінансовим правом і наукою про фінанси, що засвідчує існування протягом значного періоду ототожнення цих понять і проходження тривалої дискусії щодо предмету фінансового права та структури науки (протягом 60-х–70-х рр. це були поодинокі висловлювання науковців, з 80-х рр. ХІХ ст. – широка дискусія з приводу предмету і системи науки). Фінансове право узагальнювало діюче фінансове законодавство, котре випереджало розвиток фінансового права як наукової сфери і навчальної дисципліни. Таким чином, з одного боку, ми не поділяємо точки зору, що

⁷⁵ Алексеенко М.М. Конспект финансового права. – Х.: Литография А.И. Степанова, 1894. – 311 с.

⁷⁶ Иловайский С.И. Конспект лекций по финансовому праву, читанных в 1888–89 академическом году в Императорском Новороссийском университете / С.И. Иловайский. – Одесса: Типография Е. И. Фесенко, 1889. – 251 с.; Иловайский С.И. Краткий учебник финансового права / С.И. Иловайский. – Одесса: Тип. Шт. войск Одес. воен. окр., 1893. – 297 с.; Иловайский С.И. Учебник финансового права (издание 4-е) / С.И. Иловайский. – Одесса, Типо-хромолитография А.Ф. Соколовского, 1904 г.

⁷⁷ Учебник финансового права / Иловайский С.И., проф.; Под ред.: Н.П. Яснопольский, проф. Ун-та Св. Владимира; Доп.: Г.И. Тиктин. – 5-е (посмерт.) изд., перераб. и доп. – Одесса: Е.С. Иловайская, 1912. – 616 с.

⁷⁸ Краткое пособие по финансовому праву в вопросах и ответах. Доходы и расходы указаны по розписи 1908 и 1909 гг. / Сост. По Озерову, Иловайскому, Никитскому и др. Применено к экзаменационной программе. – К., 1909; Повторительный курс финансового права. Составлен применительно к программе университета Св. Владимира по курсам финансового права: Иловайского, Озерова и др. – К., 1914.

⁷⁹ Гинзбург Ю.В. Как учили финансовому праву в России в ХІХ – начале ХХ в. // Историко-правовые проблемы: новый ракурс. – 2015. – Выпуск 14. – С. 23–33 (с. 24).

фінансове право того періоду являло собою розвинуту галузь права⁸⁰. Аргументи щодо розвинутості цієї наукової сфери, які ґрунтуються на визначенні таких понять як «податки», «принципи оподаткування», «суб'єкт оподаткування». «бюджет», не вважаємо виваженими, оскільки вищевизначені терміни набули наукової сталості на той час в рамках фінансово-економічної науки. Але з іншого боку, ми маємо всі підстави стверджувати, що на початок XX століття були закладені фундаментальні основи фінансової науки та науки фінансового права. І саме наукова та навчальна діяльність професури Наддніпрянської України (М.Х.Бунге, І.І. Патлаєвського, Г.Д. Сидоренка, М.М. Алексеєнка, С.І. Іловайського та багатьох інших) стала в останні десятиліття XIX – на початку XX століття вагомим вкладом у розвиток фінансової науки та науки фінансового права як самостійних наукових сфер.

5.1.2. Діяльність державних діячів Російської імперії у сфері фінансового управління та вплив на цей процес представників університетських центрів Наддніпрянської України

Однією з перших і назрілих фундаментальних реформ в 60-ті роки XIX століття була глобальна перебудова фінансового управління, розвиток якого перебував у прямій залежності від бюджетних процесів.

Кримська війна 1853–1856 років наочно продемонструвала фінансову, економічну та військово-технічну відсталість Російської імперії від Західної Європи. Олександр II, який зійшов на престол імперії 1855 року, отримав досить складний та майже безнадійний спадок: державний борг становив майже 2 млрд. руб., а сплата відсотків по ньому в окремі періоди становила від 10 до 20% державного бюджету; бюджетний дефіцит становив близько 800 млн. руб. сріблом; експорт хліба скоротився в 13 разів, льону – в 8 разів, пеньки – в 6 разів, сала – в 4 рази; імпорт машин зменшився в 10 разів, бавовни – в 2,5 рази, барвників – в 1,5 рази; ситуацію ускладнювало відсутність вітчизняних капіталів та значне скорочення іноземних інвестицій⁸¹. Для Олександра II та його оточення було зрозуміло, що без достатньої фінансової бази, розвинутої промисловості та сучасної транспортної інфраструктури імперія не може зберігати статус впливової держави. Модернізація вимагала колосальних коштів, що передбачало перетворення і вдосконалення фінансової системи.

⁸⁰ Гаджиев Р.М. Эволюция научной мысли и концептуальных подходов к пониманию финансово-правовых отношений в России с XVII по начало XX вв.: историко-правовой аспект: диссертация ... кандидата юридических наук: 12.00.01 / Гаджиев Рамазан Магомедович; – СПб.: С.-Петербург. гос. инженер.-эконом. ун-т, 2008. – 185 с.

⁸¹ Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – Москва: Высшая школа, 1993. – 447 с.

Для цього потрібен був кваліфікований міністр фінансів, який був би здатний очолити і реформувати цю галузь державного управління. 1958 року Олександр II відправив у відставку П.Ф. Брока (як невідповідного посаді) та призначив на посаду міністра фінансів О.М. Княжевича, який працював у системі фінансів ще за часів керування міністерством Є.Ф. Канкріна (призначення вважалося тимчасовим, робилася ставка на досвід та здатність О.М. Княжевича сформувати сильну реформаторську команду). Саме при ньому були зроблені принципово важливі кроки – утворена податкова комісія для підготовки перебудови податкової системи та комісія для складання правил про порядок рахівництва, звітності та ревізії (1859 р.), заснований Державний банк (1860 р.), введена гласність бюджету (1861 р.), скасовані винні відкупи (1861 р.), скасована казенна соляна монополія (1861 р.). Але й О.М. Княжевичу не вдалося змінити ситуацію на краще. Саме В.О. Татаринову та М.Х. Рейтерну довелося планувати, організовувати та впроваджувати глобальні зміни у фінансовому господарстві Російської імперії у тогочасних складних умовах постійних війн та конфліктів, небувалого розвитку чиновництва та казнокрадства, колосальних державних фінансових проблем.

Життєво назрілі після 1861 року ліберальні реформи фінансової сфери Російської імперії мали передбачати колосальні перетворення управління фінансами, в тому числі реформування бюджетної політики імперії, докорінне покращення платіжного балансу, встановлення міцного курсу грошової одиниці, оптимізацію системи оподаткування. Всі ці фінансові заходи мали дати поштовх розвитку економіки Російської імперії.

До початку 1860-х рр. відбулися істотні зміни в апараті фінансового управління. Одним з творців фінансової реформи, проведеної в 1862–1866 рр., був державний контролер (з 1863 року), «один з найчесніших і здібних працівників Олександра II» – Валеріан Олександрович Татаринов⁸². Після закордонного відрядження (1856–1858 рр.) він представив імператорові записку щодо порівняльного аналізу державної звітності в Російській імперії та країнах Заходу з відповідними висновками⁸³. В результаті запропоновані В.О. Татариновим основи державної звітності виглядали так: а) для всіх управлінь єдине та раціональне складання та виконання кошторисів; б) єдинство каси; в) контроль; г) ревізія державних обігів в незалежному закладі за оригінальними документами; д) поєднання в цьому закладі перевірки

⁸² Там само (с. 250).

⁸³ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 293).

виконавців та розпорядників⁸⁴. Таким чином, своє основне завдання реформатор бачив у тому, щоб припинити розкрадання казенних коштів і покласти край господарському і фінансовому свавіллю, які панували в різних міністерствах і відомствах⁸⁵. 1859 року при державному контролерові була утворена постійно діюча комісія, яка займалася складанням правил про порядок рахівництва, звітності та ревізії. У результаті розроблені комісією «Правила про складання, затвердження та виконання державних розписів та фінансових кошторисів міністерств та головних управлінь» були затверджені 22 травня 1862 року⁸⁶. Згідно викладок комісії відповідальним розпорядником всіх державних коштів було не кожне міністерство окремо, а лише міністр фінансів. Всі казенні кошти проводилися через касу міністерства фінансів, звідки йшли асигнування на потреби відомств в суворій відповідності з державною розписом. Точність у використанні коштів перевірялася державним контролером. Система державного контролю також перетворювалася – організовувався контроль не лише виконання державних розписів доходів і витрат, а й всієї рахункової системи в центрі та на місцях, де створювалися спеціальні контрольні палати⁸⁷.

Початок 1860-х рр. в Російській імперії було відзначено посиленням падіння кредитного рубля⁸⁸. У цих умовах міністром фінансів був призначений Михайло Христофорович Рейтерн (1820–1890). Після закінчення 1839 року зі срібною медаллю Царськосельського ліцею він отримав чималий практичний досвід в якості службовця в кредитній канцелярії міністерства фінансів, а потім за рекомендацією його товариша по ліцею А.В. Головніна (був секретарем керуючого цим відомством генерал-адмірала російського флоту, князя Костянтина Миколайовича) в Морському міністерстві (Рейтерн став консультантом князя з економічних питань). З 1855 по 1858 рр. М.Х. Рейтерн в числі кількох високопоставлених чиновників, за сприяння знову ж таки князя Костянтина Миколайовича, був відряджений вивчати бюджетну справу в Північно-Американські Сполучені Штати (далі в тексті – ПАСШ) та європейські країни – Пруссію, Францію, Великобританію. Після повернення з-за кордону М.Х. Рейтерн займав посади керуючого справами Комітету залізниць і справами Комітету фінансів, члена Ради міністра фінансів і

⁸⁴ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 100).

⁸⁵ Там само (с. 70).

⁸⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 38309.

⁸⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 41604; Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 42861.

⁸⁸ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 69–70); Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 290–291).

Вченого комітету Міністерства фінансів, входив до складу комісій, які займалися підготовкою проектів скасування кріпосного права, перетворення оподаткування і кредиту, статуту земських іпотечних банків, скасування винних відкупів та ін. Це дозволило йому на практиці ознайомитися як із загальними напрямками економічної політики, так і з поточними справами фінансового відомства⁸⁹. В цей же час він виступив у пресі з рядом спеціальних статей щодо подолання фінансової кризи⁹⁰. Отримані досвід та знання привели його в січні 1862 року на посаду товариша міністра, а в грудні того ж року – міністра фінансів (знову ж таки, за рекомендацією князя Костянтина Миколайовича)⁹¹.

М.Х. Рейтерн був представником ліберально-економічної концепції класичної школи політичної економії, яка тоді була дуже популярна в російському суспільстві. Тому він зробив ставку на розвиток підприємництва в Російській імперії, що й повинно було забезпечити Росії економічне процвітання. У своїх працях⁹² М.Х. Рейтерн виступав за обмеження бюджетних витрат на утримання державного апарату, скорочення асигнувань армії і флоту, ревізію бюджетної системи, введення дієвого фінансового контролю, відчуження в приватні руки державного майна, перетворення податкової системи на прибуткових принципах, розвиток приватного кредиту, впорядкування грошового обігу. Ставка на приватний капітал вважалася М.Х. Рейтерном найважливішою умовою модернізації фінансового обігу. Але при цьому він прагнув використовувати розвиток підприємництва у першу чергу в інтересах держави. Тобто, програма його фінансових перетворень ґрунтувалася на економічних реформах і передбачала партнерство державної скарбниці та приватного капіталу в розвитку народного господарства⁹³.

М.Х. Рейтерн визначив ключові завдання майбутньої політики свого відомства чотирма основними складовими. По-перше, він планував припинити відтік капіталів за кордон, зміцнивши довіру до уряду за

⁸⁹ Куломзин А.Н., Рейтерн-Нолькен В.Г. М.Х. Рейтерн: биографический очерк. С приложениями из посмертных записок М.Х. Рейтерна. – СПб., 1910. – 191 с. (с. 9).

⁹⁰ Рейтерн М.Х. Денежное счетоводство французского морского ведомства // Морской сборник. – 1859. – № 1. – С. 1–49; Рейтерн М.Х. Счетоводство прусского морского ведомства // Морской сборник. – 1859. – № 3. – С. 149–162; Рейтерн М.Х. Влияние экономического характера народа на образование капиталов // Морской сборник. – 1860. – № 5. – С. 55–72; Рейтерн М.Х. Докладные записки о финансовом положении России, представленные великому князю Константину Николаевичу // Река времен. – М., 1996. – Кн. 5. – С. 174–198.

⁹¹ Рейтерн, Михаил Христофорович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Т. 26 а. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 511–512.

⁹² Рейтерн М.Х. Денежное счетоводство французского морского ведомства // Морской сборник. – 1859. – № 1. – С. 1–49; Рейтерн М.Х. Счетоводство прусского морского ведомства // Морской сборник. – 1859. – № 3. – С. 149–162; Рейтерн М.Х. Влияние экономического характера народа на образование капиталов // Морской сборник. – 1860. – № 5. – С. 55–72; Рейтерн М.Х. Докладные записки о финансовом положении России, представленные великому князю Константину Николаевичу // Река времен. – М., 1996. – Кн. 5. – С. 174–198.

⁹³ Куломзин А.Н., Рейтерн-Нолькен В.Г. М.Х. Рейтерн: биографический очерк. С приложениями из посмертных записок М.Х. Рейтерна. – СПб., 1910. – 191 с. (с. 56).

допомогою дієвих реформ і невтручання в конфлікти між іншими державами. По-друге, він висловив прагнення ліквідувати дефіцит державного бюджету, строго дотримуватися режиму економії державних коштів, укласти позики виключно на продуктивні витрати, надавати субсидії лише прибутковим галузям економіки. По-третє, М.Х. Рейтерн вважав необхідним підвищити існуючі прямі та непрямі податки. По-четверте, він планував покращити стан платіжного балансу країни, скоротивши закордонні платежі, збільшивши експорт товарів та продуктів, залучивши іноземні капітали та створивши вигідні умови для спорудження залізничних ліній силами приватних компаній⁹⁴. Пізніше цей план був прийнятий комітетом фінансів та радою міністрів як довгострокова урядова програма розвитку економіки та фінансів імперії⁹⁵.

М.Х. Рейтерн, будучи членом комісії з підготовки проектів скасування кріпосного права, займався і питаннями запровадження відкупних позик. Звільнення селян від кріпосної залежності відбувалося шляхом купівлі ними у власність поміщицьких земель, якими оброчні селяни до цього користувалися⁹⁶. 1862 року ці правила були поширені й на удільні маєтки⁹⁷. Сприяння уряду імперії полягало у видачі відкупних позик у розмірі близько 80% оцінки вартості земель, що викупалися. Ці позики селянами мали бути повернуті протягом 49 років викупними платежами в розмірі 6% з викупних позик. Поміщикам вартість землі компенсувалася відсотковими паперами на всю суму (з відрахуванням їх боргів) займами з кредитних установ⁹⁸. Станом на 1878 рік (рік закінчення перебування М.Х. Рейтерна на посаді міністра фінансів) стало зрозумілим, що платежі селян не лише повністю покривали відкупні операції, а й значно їх перевищували⁹⁹.

Міністр М.Х. Рейтерн спробував оздоровити грошовий обіг за рахунок обміну кредитних грошей на дзвінку монету, а в перспективі планував перехід до постійної металевої валюти. Для здійснення свого плану він зробив 5-відсоткову зовнішню позику на 15 млн. фунтів стерлінгів, або 150 млн.

⁹⁴ Судьбы России: доклады и записки государственных деятелей императорам о проблемах экономического развития страны (вторая половина XIX в.) / Подг. Л.Е. Шепелев. – Санкт-Петербург, 1999 – 344 с. (с. 107–159).

⁹⁵ Чернуха В.Г. Программная записка министра финансов М.Х. Рейтерна (сентябрь 1866 г.) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1978. – Т. X. – С. 269–284.

⁹⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 36659.

⁹⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 38407.

⁹⁸ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 75–77); Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prlib.ru/item/442534> (с. 244–246).

⁹⁹ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prlib.ru/item/442534> (с. 429–430).

металевих руб. з метою підкріплення обмінного фонду і відкриття потім вільного розміну кредитних білетів на метал¹⁰⁰. Позика була надана Англією і Францією за посередництва впливових представників західних фінансових кіл – лондонських і паризьких банкірів братів Ротшильдів. Але перша фінансова операція М.Х. Рейтерна виявилася помилковою через те, що було заздалегідь оголошено про терміни відкриття вільного обміну кредитного рубля за поступово зростаючим курсом з метою доведення його до номінального¹⁰¹. Ситуацією скористалися спекулянти, які скупили кредитні білети за низьким курсом і пред'явили їх до обміну на метал, коли курс підвищився. Надзвичайна спекуляція навколо цієї фінансової операції привела до ще більшого падіння курсу паперового рубля. Число кредитних білетів зменшилося з 780 до 700 млн. руб., а металевий фонд скоротився з 119 до 55 млн руб., що було в 2 рази менше необхідного¹⁰².

Отже, спроба оздоровлення грошового обігу зазнала повної невдачі і мало не коштувала М.Х. Рейтерна посади. Втім, невдачу списали на Польське повстання, що почалося 1863 року й збільшило витрати по військовому відомству, а також на європейську фінансову кризу 1866 року та бавовняну кризу в зв'язку з громадянською війною в ПАСШ¹⁰³. Невдало проведена фінансова операція стала сумним підсумком першого етапу фінансової діяльності М.Х. Рейтерна (1862–1866): грошовий обіг стабілізувати не вдалося, зберігся хронічний дефіцит державного бюджету, зростало пасивне сальдо зовнішньоторговельного балансу, тривав відтік капіталів за кордон. Реформа провалилася не лише через економічну слабкість імперії, а й через фінансову некомпетентність чиновників. Втім, стало зрозумілим, що для успішного здійснення реформ потрібен значний металевий запас, зміцнення державного бюджету і поліпшення платіжного балансу країни.

Значне місце в діяльності М.Х. Рейтерна відводилося бюджетній політиці. Він замислив перетворити бюджет в доступний для ознайомлення документ. Так, М.Х. Рейтерн, державний контролер В.А. Татаринов і глава департаменту гірничої справи К.В. Чевкін розробили правила складання і затвердження бюджету, які діяли до 1918 р. З 1862 р. публікувалися щорічні звіти державних витрат і доходів. Розроблялися правила складання фінансових кошторисів та

¹⁰⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 38170; Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 38207.

¹⁰¹ Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – Москва: Высшая школа, 1993 – 447 с. (с. 283).

¹⁰² Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 95–96); Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 297–303).

¹⁰³ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 96, 98).

ведення обліку державних фінансових ресурсів. 1864 року було реорганізовано державний контроль, а з 1868 р. почалася регулярна публікація звіту державного контролера про виконання бюджету¹⁰⁴. Також доступнішою стала інформація про державний борг, у тому числі зовнішній. Фінансове відомство прагнуло формувати державні кошториси до початку нового року, а потім строго дотримуватися бюджетних показників.

Головним завданням М.Х. Рейтерна в області державного господарства було досягнення балансу витратно-прибуткових статей і боротьба з дефіцитністю бюджету Росії. У першій половині 1870-х років бюджет (його звичайна частина) зводився з профіцитом. Але таке благополуччя досягалося штучним способом. Особливістю фінансової системи царського уряду, що допомагала управлінню державним боргом, була наявність двох бюджетів: звичайного і надзвичайного, за рахунок коштів якого покривалися відсутні суми. Доходна частина надзвичайного бюджету складалася в основному з коштів, отриманих від зовнішніх і внутрішніх позик, сум, які переносилися з фондів Казначейства, погашених державних позик, надходжень від продажу державної власності і великих одноразових надходжень від спеціальних капіталів, вкладів Державного банку. Частка надзвичайних ресурсів в загальних доходах російського бюджету в другій половині XIX – на початку XX ст. постійно зростала і коливалася від 4 до 75%¹⁰⁵. Була потрібна жорстка політика щодо скорочення витрат, так як лівова частка державних витрат (майже 30%) виділялася військовому міністерству¹⁰⁶. Крім того, досягати збалансованості державного бюджету планувалося за рахунок кредитних операцій¹⁰⁷.

Для наповнення доходної частини бюджету 1867 року уряд продав Аляску за 7,2 млн. доларів, що відповідало 11 млн руб., і скасував Російсько-американську кампанію. Міністр фінансів вважав, що подібний крок позбавить Росію від володінь, які вона в ході війни з однією з морських держав не зможе захистити. В іншому випадку можуть відбутися зіткнення Російсько-Американської компанії з американськими торговцями і моряками через відкриті на початку 1860-х рр. на Алясці поклади золоту, що могло завдати шкоди дружнім на той час відносинам Росії з ПАСШ¹⁰⁸. Втім, при цьому І.С. Бліохом досить яскраво було прокоментоване «чудове» перетворення за

¹⁰⁴ Там само (с. 79).

¹⁰⁵ Исторический бюджет России [Общие государственные росписи доходов и расходов на 1867–1917 гг.] [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://istmat.info/node/47078>.

¹⁰⁶ Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – Москва: Высшая школа, 1993. – 447 с. (с. 196).

¹⁰⁷ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.prlib.ru/item/442534> (с. 455).

¹⁰⁸ Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – Москва: Высшая школа, 1993. – 447 с. (с. 155).

14 років бувшої імперської колонії – «прогрес та цивілізація можуть розвиватися лише на основі громадської самодіяльності, яка повністю сумісна з монархічним укладом держави»¹⁰⁹.

Важливою складовою доходної частини державного бюджету виступали податки. У червні 1859 року при Міністерстві фінансів була створена спеціальна комісія з упорядкування податей і зборів. Комісія проіснувала 22 роки і видала 27 томів своїх праць. Працювала вона вкрай повільно та неефективно¹¹⁰. Діяльність комісії обмежувало скорочення державних доходів і збереження станової структури суспільства. Найбільшим пережитком кріпацтва була і залишалася подушна подать. Втім, 1862 року міністерству фінансів був представлений проект скасування подушного податку і заміни його загальним поземельним податком. Одночасно представлено проект введення прибуткового податку, який повинен був стягуватися з рухомого і нерухомого майна вартістю понад 1 тис. руб. Зрозуміло, що такі проекти, хоча і зберігали станове оподаткування, визнавалися чиновниками не тільки радикальними, але і несвоєчасними і були відкинуті. Перші перетворення системи прямих податків відбулися 1863 року (вже коли М.Х. Рейтерн був міністром фінансів). По-перше, скасували подушну подать, що вносилися міщанами. Зрозуміло, що цей крок мав слабкий фіскальний характер, так як міщан не можна було пов'язати круговою порукою, а подушна подать, що ними вносилася, була настільки мала (4 млн. руб.), що її скасування не завдавало відчутного збитку казні¹¹¹. Тепер міщани платили податок на міське нерухоме майно (будинки і споруди) та за порожні землі, сади, городи, оранжереї. Городяни, які займалися промислами, платили патентний збір¹¹². По-друге, провели гільдійську реформу на основі нового «Положення про мита на право торгівлі та промислів»¹¹³, замінивши гільдійський збір промисловим податком. Цим нововведенням не вводився прибутковий принцип, а зберігалася патентна система з внесенням змін головним чином у правову сферу торгово-промислової діяльності. Податок сплачувався на основі купленого гільдійського свідоцтва, розряд якого визначався родом торгівлі (оптова, роздрібна або дріб'язкова) й географічним коефіцієнтом. Свідоцтва при цьому були трьох типів: 1-ї, 2-ї гільдій і на дріб'язковий торг.

¹⁰⁹ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 160).

¹¹⁰ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 104); Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 307).

¹¹¹ Куломзин А.Н., Рейтерн-Нолькен В.Г. М.Х. Рейтерн: биографический очерк. С приложениями из посмертных записок М.Х. Рейтерна. – СПб., 1910. –191 с. (с. 44).

¹¹² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 39119.

¹¹³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 39118.

Недоліком системи була нерівномірність оподаткування, яка суперечила інтересам приватних осіб і скарбниці¹¹⁴.

Сплата ж подушного податку залишалася селянською справою. 1861 року її розмір становив 1 руб., 1863 р. її збільшили на 25%¹¹⁵, а в кінці 1860-х рр. підняли до 1 руб. 75 коп.¹¹⁶. Спроби уряду 1867 року замінити подушну подать селян подвірним податком не були доведені до кінця і звелися до встановлення шкали окладів з урахуванням місцевих умов. Зростання селянських недоїмок спричинили полегшення прямих зборів з селищ, що налічували менше 40 ревізьких душ, і скасування общинних виплат за інвалідів, людей похилого віку, які померли і які пішли на військову службу. Одночасно з цим уряд з 1862 по 1867 роки включно тричі підвищував душові оклади, що давало казні додаткові мільйони рублів. Погіршення економічного становища селян було пов'язано з виплатою викупних платежів, які виникли в результаті проведення аграрної реформи. Викупні платежі перетворилися в головну статтю витрат селянства і становили 75%, а в деяких губерніях вони доходили і до 90% від усіх зборів, які стягувалися з сільського населення. Найбільшою проблемою цих виплат залишалися накопичені недоїмки, які уряд час від часу списував¹¹⁷. Крім подушних зборів і викупних платежів, корті чітко підтримували клановість суспільства і структурували населення на привілейовані і непривілейованих верстви, селяни змушені були виконувати натуральні повинності, а також вносити мирські і земські збори.

Останні зміни в сфері прямого податку в період міністерства М.Х. Рейтерна відбулися 1875 року з введенням державного поземельного податку. Цей аналог посешного оподаткування відродили 1853 року як різновид державного земського збору, але 1875 року, перейменувавши податок, стали направляти доходи від нього не в місцевий, а в державний бюджет. З селян зазначений податок стягувався за душовим принципом і становив 50 коп. з душі, а державній скарбниці цей податок приносив близько 13 млн руб.¹¹⁸

Оскільки зміна системи прямих податків не давала бажаних результатів, то уряд зосередився на розвитку системи непрямих податків. Кожне десятиліття непрямі податки змінювалися в бік збільшення. 1863 року була

¹¹⁴ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 159).

¹¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 39086.

¹¹⁶ Петухова Н.Е. История налогообложения в России IX–XX вв.: учеб. пособие. – Москва, Вузовский учебник, 2008. – 416 с. (с. 102).

¹¹⁷ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 430).

¹¹⁸ Петухова Н.Е. История налогообложения в России IX–XX вв.: учеб. пособие. – Москва: Вузовский учебник, 2008. – 416 с. (с. 178).

скасована система винних відкупів, а замість неї був уведений вільний продаж алкоголю всім бажаючим на основі введення акцизу¹¹⁹. Кожна «посудина з горілкою» обкладалася особливим акцизом, а питний будинок або склад – особливим питним збором. Акциз становив 4 руб. за кожне відро чистого спирту, що відповідало 1,6 руб. за відро (12,3 л) стандартної 40%-ої горілки¹²⁰. 1869 року В.О. Татаринов запропонував міністру фінансів ввести фактичний контроль на винокурних заводах і в оптових складах алкогольних напоїв, що було виконано вже після смерті головного державного контролера¹²¹. Запровадження акцизів не викликало проявів народного невдоволення, а доходи скарбниці вже 1863 року збільшилися на 12 млн руб. порівняно з відкупам¹²². Надалі акцизна система також сприяла збільшенню надходження питних доходів до державної скарбниці. Разом з тим посилювалося пияцтво і торгівля низькоякісним алкоголем. У 1862–1865 рр. був скасований відкуп на сіль¹²³, цукор, тютюн, нафту і була введена акцизна система. Ціни на бандеролі тютюну збільшилися на 30–33%, акциз на сіль склав 30 коп. з пуда, а акциз на цукор зріс (на 10 коп. з пуда 1866 року, на 20 коп. з пуда в 1867 року і на 10 коп. з пуда в 1870 і 1875 рр.)¹²⁴. Питома вага непрямих податків помітно зростала. У 1870-х рр. відбулося збільшення гербового збору¹²⁵, зборів зі страхування, з пасажирських квитків і багажу, з провезення «товарів на великій швидкості». Прямі та непрямі податки в другій половині ХІХ ст. давали близько 75% всіх доходів державного бюджету.

Важливим інструментом державної діяльності і джерелом грошових надходжень залишалася митна політика. 1850 року намітився перехід від заборонної митної системи до помірно протекціоністської. Ще більш ліберальним був митний тариф 1857 року, згідно якого дозволявся ввіз ряду заборонених товарів і знижувалося мито на чавун і залізо. М.Х. Рейтерн, будучи прихильником фритредерської концепції, 1863 року ввів ще більш ліберальний тариф, прагнучи підняти митний дохід¹²⁶. Цей захід добре проявив себе на хвилі економічного зростання та приливу іноземних інвестицій. Але з середини 1870-х рр. під впливом міжнародних подій і невдоволення європейських кредиторів посиленням позицій Росії на Балканах

¹¹⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 37197.

¹²⁰ Петухова Н.Е. История налогообложения в России IX–XX вв.: учеб. пособие. – Москва: Вузовский учебник, 2008. – 416 с. (с. 107).

¹²¹ Татаринов, Валериан Алексеевич // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Т. 32 а. – Санкт-Петербург, 1899 – С. 668–669.

¹²² Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – Москва: Высшая школа, 1993. – 447 с. (с. 180).

¹²³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 38280.

¹²⁴ Петухова Н.Е. История налогообложения в России IX–XX вв.: учеб. пособие. – Москва: Вузовский учебник, 2008. – 416 с. (с. 108).

¹²⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 53379.

¹²⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 39851.

М.Х. Рейтерну довелося повернутися знову до зростання протекціоністських засад у митній політиці¹²⁷. 1877 року було введено стягування мит у золотій валюті, а також було скасоване безмитне ввезення паровозів і рухомого складу, що стимулювало залізничні товариства використовувати продукцію вітчизняного машинобудування¹²⁸.

Однією з ланок буржуазних перетворень фінансово-кредитної системи стало створення в червні 1860 року царським указом Державного банку, покликаного фінансувати торгово-промислові підприємства¹²⁹. Дореформені кредитні установи були ліквідовані, всі їхні вклади передані до Державного банку, а борги тільки частково погашені державою. До Державного банку була приєднана й «експедиція кредитних білетів», що свідчило про його емісійне призначення. В основу статуту Державного банку Російської імперії був покладений статут банків Франції з урахуванням казенної організації створюваної у країні кредитної установи. Основний капітал банку склав 15 млн. руб. із залишком резервного капіталу колишнього комерційного банку майже в 9 млн. руб.¹³⁰ Спочатку підпорядкування банку було подвійним – він перебував під наглядом ради державних кредитних установ і під протекцією міністерства фінансів. До складу управління Держбанком входили керуючий зі своїм товаришем, що затверджувалися імператором, шість директорів, які призначалися міністром фінансів, три депутати від ради державних кредитних установ.

Основні завдання Держбанку на першому етапі діяльності (1860–1881 рр.) полягали в подоланні банківської кризи і впорядкуванні грошового обігу, розбалансованого Кримською війною, та в проведенні викупної операції з аграрної реформи¹³¹ та у вирішенні проблем державної скарбниці. Аграрна реформа 1861 року викликала також становлення іпотечного кредиту, потребу в якому гостро відчували поміщицькі господарства. З метою збільшення вкладів ощадних кас ініційований М.Х. Рейтерном указ Олександра II від 1864 року наказував відкривати ощадні каси при Держбанку, а не при державних позичкових скарбницях, як було раніше. Такий захід сприяв поживленню ощадної справи в Росії¹³².

¹²⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 46079.

¹²⁸ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 241).

¹²⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 35287.

¹³⁰ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 212–214).

¹³¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 37665.

¹³² Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 313–314).

Казна, не маючи вільних коштів для проведення модернізації країни, стала заохочувати розвиток приватного підприємництва, зменшуючи державне регулювання економіки країни. М.Х. Рейтерн бачив рішення багатьох російських проблем в інтенсивному будівництві залізниць. У цьому питанні він віддавав перевагу приватному капіталу. Однак приватні власники долучалися до цієї діяльності тільки за умови надання пільг та «високих гарантованих прибутків» приватним товариствам. Приватні компанії за погодженням з міністром фінансів почали виходити на міжнародні фінансові ринки. Міністерство контролювало підписання угод про розміщення облігацій іноземними банками. Гарантом цінних паперів приватних компаній виступала держава¹³³. Однак вона також піклувалася про захист своїх інтересів у разі непередбачених обставин на ринку і неможливості виконання компанією своїх зобов'язань за позиками. У разі виникнення форс-мажору уряд залишав за собою частину або всі облігації компанії за ціною, встановленою банком, який видав позику. У разі сприятливих обставин державні гарантії також оплачувалися відрахуваннями половини або 2/3 від прибутку компанії¹³⁴. З 1866 року державні доходи і витрати стали перевірятися контрольними палатами щомісяця за справжніми документами; тоді ж за ініціативи голови Державного контролю В.О. Татаринова був введений фактичний контроль експлуатаційних дій Миколаївської залізниці, а в наступні роки він був застосований і до інших казенних залізниць¹³⁵. Але, як справедливо відзначає професор фінансового права Харківського університету П.П. Мигулін, для всіх конфесій, які видавалися протягом 1860–1868 років характерними були висока вартість укладання однієї версти, повна технічна самостійність товариств, дозвіл на безмитне ввезення матеріалів та обладнання, пасивність урядових агентів¹³⁶. Саме тому західноєвропейські кредитні установи, знаючи фінансовий стан Російської імперії щодо наявності солідного дефіциту державного бюджету, досить часто відмовляли у наданні кредитів на будівництво залізниць, мотивуючи свою відмову сумнівами у спроможності держави підтримувати існуючу систему залізничного будівництва¹³⁷. В результаті міністр фінансів з метою знаходження джерел фінансування для продовження будівництва залізниць в імперії запропонував Олександрю II

¹³³ Там само (с. 321–324).

¹³⁴ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург, Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 155–157, 163–164, 197–199).

¹³⁵ Татаринов, Валериан Алексеевич // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Т. 32 а. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 668–669.

¹³⁶ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 336).

¹³⁷ Там само (с. 339).

продавати вже побудовані залізниці у приватні руки, що і було започатковано фактом продажу шляху Москва – Санкт Петербург Головному товариству російських залізниць¹³⁸.

Урядові дотації стимулювали концесійну залізничну «гарячку» і прилив іноземного капіталу¹³⁹. Протягом керування міністерством фінансів М.Х. Рейтерном було випущено 5 консолідованих залізничних займів (див. указ від 9 січня 1870 р. про випуск міністерством фінансів облігацій на суму 12 млн. фунтів стерлінгів¹⁴⁰, від 17 лютого 1871 р. про другий випуск облігацій на таку ж суму¹⁴¹, 1872 року – третій¹⁴², 1873 року – четвертий¹⁴³, 1874 року – п'ятий¹⁴⁴). Залізничне будівництво викликало бурхливе акціонування в сфері промисловості, торгівлі і кредиту. У 1870-і рр. грюндерство, тобто масове створення акціонерних товариств, банків, страхових компаній і випуск цінних паперів, захопило Росію¹⁴⁵. За 10 років, з 1863 по 1872 рр., в Росії було засновано більше 300 акціонерних товариств¹⁴⁶. Займи, що здійснила держава для будівництва залізниць, не покривалися за рахунок доходів самих залізниць, а оплачувалися в основному загальнобюджетними ресурсами. Причому, колосальні затрати, які понесла держава на будівництво залізниць, ніяким чином не сприяли розвитку залізничної промисловості, так як лєвова частка усіх необхідних матеріалів для будівництва залізниць закуповувалася за кордоном¹⁴⁷. Тим не менше, за 16 років перебування М.Х. Рейтерна на посаді міністра фінансів було побудовано 18,5 тис. верст залізниць, що позитивно вплинуло на подальший соціально-економічний розвиток Російської імперії¹⁴⁸.

Внутрішні проблеми, неврожай та загострення зовнішньополітичної ситуації привели 1875 року до першого краху кредитної установи в Росії та спаду в будівництві залізниць¹⁴⁹. Подія мала значний резонанс в суспільстві й

¹³⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 45949.

¹³⁹ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 391).

¹⁴⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 47893.

¹⁴¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 49261.

¹⁴² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 50652.

¹⁴³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 52775.

¹⁴⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 54542.

¹⁴⁵ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 233–234).

¹⁴⁶ Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – Москва: Высшая школа, 1993. – 447 с. (с. 197).

¹⁴⁷ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 422).

¹⁴⁸ Там само (с. 409–410).

¹⁴⁹ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 207).

надовго знизила ділову активність кредитно-банківської сфери. Приватна ініціатива і свобода підприємництва, активним прихильником яких був М.Х. Рейтерн, не принесли очікуваних результатів. Банки не вкладали гроші у виробництво, а займалися спекуляціями на ринку цінних паперів, акціонерні компанії цікавилися переважно засновницькими прибутками, зменшення митних зборів збільшило ввезення предметів розкоші. На ці події накладалися інші фактори: необхідність виконання гарантій уряду щодо будівництва залізниць, відсутність покращення вексельного курсу грошової одиниці, перевищення імпорту товарів над експортом, загроза війни між Німеччиною та Францією і, як наслідок, припинення притоку капіталів з-за кордону, зменшення попиту за кордоном на продукти¹⁵⁰. У поглядах М.Х. Рейтерна відбулася помітна еволюція. Він почав виступати за жорсткий державний контроль над приватними підприємцями і протекціоністську митну політику.

Отже, 1860–1870-і рр. стали переломними не тільки в політиці й житті суспільства, а й в економіці. Міністр фінансів М.Х. Рейтерн скрупульозно й послідовно втілював у життя свою програму. Але йому це вдавалося лише до середини 1870-х років. Йому вдалося досягти бездефіцитного державного бюджету і створення сприятливих умов для переходу до металевого обігу. Але неврожай 1875 року, обміління внутрішніх водних шляхів у зв'язку з посухою, скорочення експорту хліба за кордон і початок сербської кризи помітно погіршили фінансово-економічну ситуацію в Російській імперії, викликали відтік іноземних капіталів і поставили на межу знищення все досягнуте невтомною працею міністра фінансів¹⁵¹. М.Х. Рейтерн висловився категорично проти російсько-турецької війни, що назрівала. Він розумів, які незліченні лиха і розорення принесе вона державному господарству і грошовій системі держави¹⁵². Становище обтяжувала економічна криза, котра характеризувалася скороченням залізничного будівництва, зниженням випуску продукції легкої промисловості, уповільненням темпів розвитку важкої індустрії, нестійкістю хлібного експорту, погіршенням торговельного балансу. Криза супроводжувалася біржовою панікою, величезними збитками і банкрутством багатьох приватних підприємств і банків. Це викликало відповідну реакцію на Заході, підривало міжнародний кредит імперії,

¹⁵⁰ Там само (с. 207–217).

¹⁵¹ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prlib.ru/item/442534> (с. 457–458).

¹⁵² Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 225–227).

викликало відлив іноземних капіталів за кордон, падіння курсу рубля і російських цінних паперів на європейському грошовому ринку¹⁵³.

Коли війна все-таки почалася, М.Х. Рейтерн подав прохання про відставку, в якій йому було відмовлено. Керуючись почуттям обов'язку і патріотизму, він залишався на своїй посаді до кінця війни і забезпечував фінансування військової кампанії¹⁵⁴. Довелося допустити запозичення Державного банку, випуск незабезпечених кредитних білетів, збільшення митних зборів і оформлення позик на не вигідних умовах¹⁵⁵. Війна обійшлася Росії в 1 133 млн. руб. при доходній частині бюджету в 600 млн. руб. Курс рубля знизився з 86 коп. золотом 1875 р. до 63 коп. у 1878–1880 рр.¹⁵⁶ (лише надзвичайні військові потреби на війну за оцінками І.С. Бліоха становили 888,5 млн. руб.¹⁵⁷; П.П. Мигулін оцінює обсяги всіх військових потреб на війну в 1 113,5 млн. руб.¹⁵⁸). М.Х. Рейтерн покинув пост міністра фінансів після закінчення війни 1878 року в умовах фінансової кризи. Але державну службу він не залишив, в 1881–1886 рр. він займав пост голови комітету міністрів. М.Х. Рейтерн перший в Росії почав вибудовувати й формувати «економічну політику», чітко усвідомлюючи, що для успішного вирішення фінансово-економічних проблем потрібен час, терпіння і політична стійкість. Він раніше за інших зрозумів, що для проведення модернізації Росії слід не тільки зміцнювати фінанси, а й реформувати все господарське життя, використовувати приватну ініціативу, давати простір вітчизняному капіталу, залучати іноземні інвестиції. Економічна політика М.Х. Рейтерна поклала початок трансформації Росії з аграрної в індустріально-аграрну країну. Вжиті ним реальні кроки і проекти стали фундаментом всієї подальшої економічної політики російського уряду.

Наведемо динаміку базових показників виконання бюджетів Російської імперії протягом 1862–1878 років (рис. 9).

¹⁵³ Куломзин А.Н., Рейтерн-Нолькен В.Г. М.Х. Рейтерн: биографический очерк. С приложениями из посмертных записок М.Х. Рейтерна. – СПб., 1910. – 191 с. (с. 170–180).

¹⁵⁴ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 460).

¹⁵⁵ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 237–238).

¹⁵⁶ Петухова Н.Е. История налогообложения в России IX–XX вв.: учеб. пособие. – Москва, Вузовский учебник, 2008. – 416 с. (с. 111).

¹⁵⁷ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 233).

¹⁵⁸ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prilib.ru/item/442534> (с. 466).

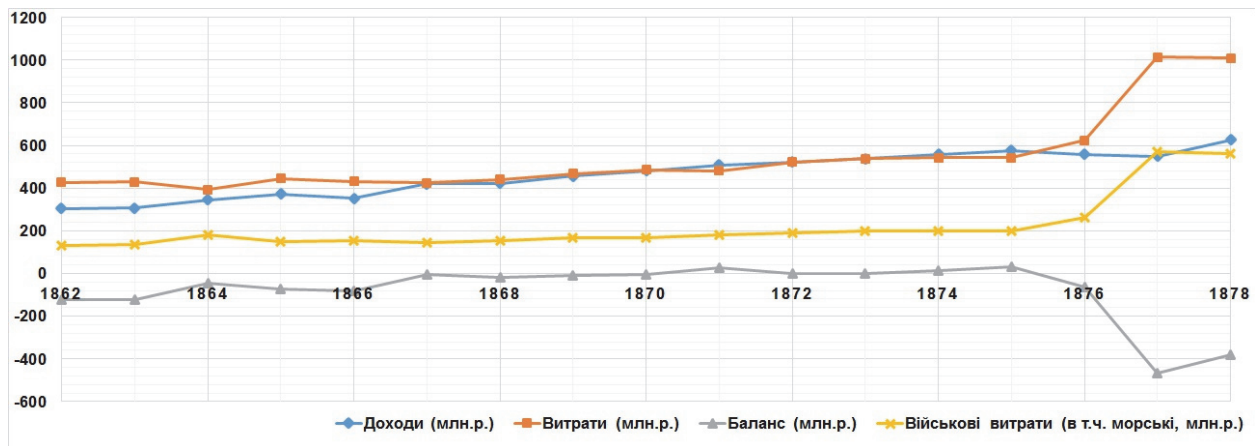

Рисунок 9. Динаміка базових показників бюджетів Російської імперії протягом 1862–1878 років.

Джерелом статистичних даних для побудови діаграми нам послугувала праця І.С. Бліюха¹⁵⁹. Близькі до вказаних у цьому джерелі показники виконання бюджетів Російської імперії, зазначені П.П. Мігуліним¹⁶⁰. В інших джерелах¹⁶¹ містяться лише планові показники, які, як правило, не виконувалися. Цей період взятий для аналізу з метою показати, як відобразилися реформи В.О. Татаринова та М.Х. Рейтерна на фінансовому становищі імперії, та як «благодійна» війна з Туреччиною вщент нівелювала результати описаних вище системних перетворень. Дослідники розвитку фінансів Російської імперії того періоду¹⁶² відзначають катастрофічно негативний вплив участі Росії у військовій компанії 1876–1878 рр. З цієї війни, як і з інших війн ХІХ століття, Російська імперія не отримала вагомих дивідендів, окрім зневаги та яскраво вираженого ворожого ставлення до імперії народів Європи.

Результати фінансових перетворень В.О. Татаринова та М.Х. Рейтерна (див. рис. 9) позитивно вплинули на бюджетні показники Російської імперії – скоротилися військові витрати, бюджетний баланс наближався до паритетних

¹⁵⁹ Бліюх І.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 344).

¹⁶⁰ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prlib.ru/item/442534>.

¹⁶¹ Россия. Министерство финансов. 1802–1902: [Ист. обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1–2] / Печатано с разрешения Министерства финансов. – С.-Петербург: Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1902. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://elibr.shpl.ru/nodes/4341>; Исторический бюджет России [Общие государственные росписи доходов и расходов на 1867–1917 гг.] [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://istmat.info/node/47078>.

¹⁶² Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора. – Харьков: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1899. – т. 1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.prlib.ru/item/442534>; Бліюх І.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с.; Россия. Министерство финансов. 1802–1902: [Ист. обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1–2] / Печатано с разрешения Министерства финансов. – С.-Петербург: Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1902. – Часть 1, 2. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://elibr.shpl.ru/nodes/4341>.

показників. Але процес підготовки до війни та сама воєнна кампанія знову привели до зростання витрат на утримання військ та підтримку їхньої боєздатності і, як наслідок, до різкого зростання бюджетного дефіциту.

З метою оцінки якості зміни показників бюджетів Російської імперії протягом періоду 1862–1878 рр. ми побудували лінійні тренди зміни показників доходів, загальних витрат та воєнних витрат (у тому числі морських), розбивши увесь вказаний період на два часових проміжки: 1862–1875 рр. (роки проведення реформ) та 1876–1878 рр. (роки підготовки до війни та фінансування воєнних дій). В результаті аналізу лінійних трендів ми отримали, що доходи імперії за проміжок «1862–1875 рр.» зростали з лінійним коефіцієнтом 22,15 (при цьому величина достовірності апроксимації (наближення до реальних значень) була досить великою і сягнула 0,98), воєнні витрати імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 4,99 (величина достовірності апроксимації при цьому рівна 0,76), а загальні витрати бюджету Російської імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 11,2 (при цьому величина достовірності апроксимації досягнула позначки 0,86). Не дивлячись на те, що воєнні витрати залишалися досить великими (1875 року вони становили трохи більше третини бюджету імперії), але М.Х. Рейтерну вдалося досить суттєво зупинити швидкість їх росту протягом зазначеного проміжку часу перебування керівником міністерства фінансів. Зовсім іншу картину спостерігаємо на проміжку часу з 1876 до 1878 року. В результаті аналізу лінійних трендів ми отримали, що доходи імперії за проміжок «1876–1878 рр.» зростали з лінійним коефіцієнтом 33,35 (при цьому величина достовірності апроксимації була допустимою і рівною 0,63; врахуємо, що показник 33,35 був досягнутий за рахунок екстраординарних доходів), воєнні ж витрати імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 149,6 (величина достовірності апроксимації при цьому рівна 0,72), а загальні витрати бюджету Російської імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 192,3 (при цьому величина достовірності апроксимації досягнула позначки 0,74). Як бачимо, обсяг зростання воєнних витрат Російської імперії протягом зазначеного періоду значно поглинав обсяг зростання загальних доходів бюджету і, як наслідок, займав левову частку (майже 60 % 1878 року) обсягу загальних витрат бюджету країни. Результатом воєнної кампанії проти Туреччини стало порушення бюджетного балансу, знищення всіх позитивних фінансових напрацювань В.О. Татаринова та М.Х. Рейтерна, потужна фінансова та економічна криза всієї країни.

На основі вищевикладеного матеріалу можна зробити такі висновки. 1. Протягом 1863–1866 рр. були проведені фінансові перетворення, метою яких була систематизація та централізація державного господарства. Підготовка до реформ була проведена державним контролером В.А. Татариним, тобто

Міністерство фінансів мало до них опосередковане відношення, але саме в їх результаті міністр фінансів перетворився на справжнього господаря фінансів в Росії.

2. Впорядкування державної політики імперії В.О. Татариновим та М.Х. Рейтерном дало свої результати на початку 70-х років XIX століття, коли звичайна частина бюджету стала бездефіцитною. Перевищення загальних бюджетних витрат (котрі склалися із звичайні та надзвичайних витрат) над доходною частиною бюджету вважалося нормальним явищем, так як до надзвичайних витрат відносилися кошти, що призначалися для будівництва залізниць та покривалися спеціальними ресурсами (залізничними займами та коштами спеціального залізничного фонду).

3. Селянська реформа, що дала селянам волю за забезпечила частину селян землею, кардинальні зміни у бюджетній політиці, покращення податкової політики, створення державного банку та підтримка приватних акціонерних банків, вдосконалення митної політики, будівництво залізниць та пов'язаний з ним прихід до імперії іноземних капіталів дали можливість В.О. Татаринову та М.Х. Рейтерну привести фінанси Російської імперії до задовільного стану. Втім, життя основної маси населення імперії – селян – стало ще важчим через панування подушної податі, через високі викупні платежі, через застарілу систему стягнення селянських зборів шляхом продажу їх майна. Все це вело до зубожіння сільського населення та неможливості покращення його добробуту.

4. Побудова мережі залізниць за допомогою приватних акціонерних товариств протягом 1857–1876 років (в т.ч. за безпосереднього планування та керівництва М.Х. Рейтерном) відіграла позитивну роль у контексті прискорення економічного розвитку країни, яка мала величезні території зі слабкими транспортними зв'язками між ними. Але при цьому залізниці стали джерелом серйозних затрат зі сторони державного казначейства, так як будувалися за рахунок державних або гарантованих державою займів. Причому, вказані займи не оплачувалися повністю доходами самих залізниць, а покривалися загальнодержавними ресурсами.

5. Перелічені теоретико-практичні досягнення реформаторів були фактично зведені нанівець через розв'язану Російською імперією війну з Туреччиною 1876–1878 років, що привело до неконтрольованого росту військових бюджетів, колосальних витрат бюджетних коштів, величезного фінансового та майнового напруження народних мас, закріплення за імперією іміджу європейського жандарма.

Наступником М.Х. Рейтерна на посаді міністра фінансів був Самуїл Олексійович Грейг (1827–1887) – уродженець м. Миколаєва Херсонської

губернії, військовий і державний діяч Російської імперії. Його діяльність була ускладнена російсько-турецькою війною 1877–1878 рр., що призвела до зростання дефіциту державного бюджету й необхідності скорочення бюджетних витрат. Внаслідок війни, Російська імперія втратила досягнуті позитивні результати, по проведеним попереднім реформам¹⁶³. Задля скорочення бюджетних витрат було тимчасово призупинено будівництво залізниць і скорочено чисельність армії; збільшення доходів досягалося через збільшення непрямих податків (гербовий збір, ціни на актовий та вексельний папір) та протекціоністські заходи. Також був використаний звичний спосіб покриття бюджетних дефіцитів – державні займи, що здійснювалися не через іноземні банки, а через Державний банк Російської імперії та виявилися вдалими. Проте виступи Грейга щодо недоліків існуючої фінансової системи, його вимоги скорочення бюджетних витрат призвели до його відставки.

Його наступником став Олександр Огейович Абаза (1821–1895), який незважаючи на те, що прийняв справи у розладнаному війною стані, ще і з голодом 1880 року, виступив за поновлення політики реформ. Разом із міністром внутрішніх справ М.Т. Лорис-Меліковим і М.Х. Бунге розробив програму соціально-економічних перетворень у сфері оподаткування, грошового обігу, залізничного будівництва і фінансового управління. З новаторських заходів міністра фінансів О.О. Абази можна виділити обмеження витрат міністерств і збільшення фінансування системи освіти, судової системи й залізничного будівництва; ініціювання відміни соляного податку; припинення емісії кредитних білетів та погашення випущених під час російсько-турецької війни. Із запланованих заходів вдалося реалізувати лише відміну акцизу на сіль і скорочення викупних платежів. Діяльність міністра фінансів викликала різку критику з боку консерваторів і його відставку.

Станом на початок 1881 року фінансова система Російської імперії перебувала в критичному стані: порядок управління фінансами, створений зусиллями М.Х. Рейтерна, був фактично зруйнований, дефіцит державного бюджету складав за 1876–1880 рр. – 334 млн. руб., державний борг становив 6 млрд. руб.¹⁶⁴ Розбалансованість фінансової системи ускладнилася загальним кризовим станом економіки. Неврожай 1880 року, значне подорожчання споживчих товарів при падінні цін на промислові товари посилили фінансову дестабілізацію та скорочення промислового виробництва та неминучого в наслідок цього зниження доходів у промисловому секторі. Ці системні погіршення відбувалися на фоні того, що фактично з 1875 року законодавча

¹⁶³ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с. (с. 226).

¹⁶⁴ Там само (с. 235–238).

діяльність щодо вдосконалення фінансового сектора призупинилась¹⁶⁵. Міністерство фінансів потребувало керівника з науковим підходом, практичним досвідом і знаннями міжнародної практики організації фінансової справи. Такою особою став М.Х. Бунге – фундатор Київської школи фінансової та фінансово-правової науки. При призначенні на посаду, М.Х. Бунге повідомив Олександрю III, що вважає себе теоретиком, недостатньо підготовленим до самостійного управління міністерством фінансів, але імператор визначив цей аргумент непереконливим¹⁶⁶. При призначенні М.Х. Бунге міністром суттєву роль мали його ґрунтовні теоретичні розробки з фінансово-правової проблематики та бездоганна репутація на фоні масової корумпованості політичної та економічної еліти в умовах первісного капіталістичного нагромадження капіталу. І попередник М.Х. Бунге – О.О. Абаза, і його наступник – І.О. Вишнеградський були не лише ставлениками «залізничних воротил», але й отримували від них за різноманітні послуги своєрідні «тантьєми»¹⁶⁷.

Оскільки теоретичні ідеї М.Х. Бунге з фінансової та фінансово-правової проблематики були охарактеризовані у попередньому розділі, то основну увагу приділимо його програмі фінансових перетворень на міністерській посаді та визначенню ступеню її реалізації. Сам М.Х. Бунге таким чином визначив основні програмні напрями фінансових перетворень: «Изучение слабых сторон нашего государственного строя указывает на необходимость обеспечить правильный рост промышленности достаточным для нее покровительством: укрепить кредитные учреждения на началах, проверенных опытом, способствуя притом удешевлению кредита; усилить в интересах народа и государства доходность железнодорожных предприятий, установив над ними надлежащий контроль; упростить кредитное денежное обращение совокупностью направленных к достижению этой цели постепенно проводимых мер, ввести преобразования в системе налогов, сообразные со строгой справедливостью и обещающие приращение доходов без обременения плательщиков податей; наконец, восстановить превышение доходов над расходами (без чего улучшение финансов немыслимо) ограничением сверхсметных кредитов и соблюдением разумной бережливости во всех отраслях управления»¹⁶⁸. Таким чином, програма фінансових перетворень

¹⁶⁵ Там само (с. 253).

¹⁶⁶ Судьбы России. Проблемы экономического развития страны в XIX – начале XX вв.: документы и мемуары государственных деятелей / Санкт-Петербургское науч. о-во историков и архивистов подгот.: Л.Е. Шепелев. – СПб.: Спас-Лики России, 2007. – 414 с. (с. 200).

¹⁶⁷ Благих И.А., Громова Ж.В. Н.Х. Бунге как экономист и государственный деятель // Вестник СПбГУ. – Сер. 5. – 2010. – Вып. 2. – С. 121–130 (с. 122–123).

¹⁶⁸ Бунге Н.Х. Загробные заметки // «Река времен». (Книга истории и культуры). Кн. 1. – М.: Эллис лак, 1995. – С. 198–254. (с. 199).

М.Х. Бунге була комплексною, ставила за мету стимулювання розвитку промисловості задля підвищення рівня життя населення, що досягалося через взаємодію грошово-кредитного і податково-бюджетного регулювання. М.Х. Бунге виходив з того, що вузький «фінансизм» – виключна турбота про державні фінанси в вузькому значенні, повинен бути замінений на «економізм» – широка економічна політика, направлена на розвиток виробничих сил країни, чого не можна досягнути при бідності та безправності народних мас¹⁶⁹.

Важливою складовою фінансово-економічних перетворень М.Х. Бунге стали податкові реформи. 1881 року було прийнято рішення про переведення всіх поміщицьких селян на викупні платежі. Для тих селян, хто вже був на викупі, знижувалися викупні платежі і революційним нововведенням була відміна застарілої подушної податі, що становила з часів Петра I основу російської фіскальної системи та давала 10% надходжень до державного бюджету Російської імперії. Компенсувалася втрата цих надходжень, перекладанням податків на більш доходні частини населення: було встановлено податок на майно (1882); додаткові збори з торговельних і промислових підприємств і грошові капітали (1885) і податок на нерухоме майно з містян; підвищувалися акцизи на спирт, тютюн і цукор, гербовий збір і митні тарифи. Був відмінений соляний податок, що позитивно вплинуло на розвиток хімічної промисловості та окремі промисли. Окрім зміни в структурі і розмірах оподаткування також відбулися зміни в способах стягнення податків – при губернських казенних палатах з'являлися посади податних інспекторів (VI класу табеля про ранги, що відповідало посаді полковника в армії)¹⁷⁰. При подальшому науковому аналізі цих різноманітних нововведень досить часто М.Х. Бунге звинувачували в переході до протекціонізму (через підвищення ставок митного тарифу) й відповідно відході від класичних постулатів, що є не достатньо аргументованим, оскільки вважаємо, що це було певним компромісом, необхідним для узгодження теорії і практики заради принципових нововведень, а інколи й певним «дипломатичним кроком» для маневрування у корумпованому середовищі. М.Х. Бунге митний тариф розглядав і як джерело доходів казни, і як захист національного товаровиробника, і в першу чергу – як засіб стабілізації російського рубля шляхом покращення платіжного балансу Російської імперії.

Як представник фінансово-правового наукового напрямку М.Х. Бунге вважав, що відсутність сучасного фабрично-заводського законодавства

¹⁶⁹ Ковалевский В.И. Из воспоминаний о графе Сергее Юльевиче Витте // Русское прошлое. – 1991. – №2. – С. 5–91 (с. 28).

¹⁷⁰ Захаров В.Н., Петров А.Я., Шацillo М.К. История налогов в России IX – начало XX века. – М.: РОССПЭН, 2006. – 296 с. (с. 194–199).

негативно впливає на промисловий розвиток країни, й тому ініціює розробку першого трудового законодавства Російської імперії (1882). Також, за його ініціативи створюється фабричні інспекція, що спостерігає за умовами праці та побуту працівників, розробляються правила найму на роботу й нагляду за їхнім виконанням капіталістами, регламентується виплата зарплати грошима, а не талонами, упорядковуються штрафи (1886). Розроблений М.Х. Бунге законопроект про страхування працівників у разі нещасних випадків прийнятий не був.

Як засіб стимулювання розвитку народного господарства, М.Х. Бунге розпочав процес одержавлення збанкрутілих приватних ділянок залізниці. Микола Християнович не вважав, що залізниця повинна перебувати в державній формі власності, його підхід полягав у тому, що приватні дороги повинні підпорядковуватися державному контролю. Для повернення виданих позик і розширення фінансування урядом гарантувався випуск займів залізничних товариств в металічній валюті за рахунок сплати боргів компаній Казначейству. З 1882 року засновується казенне управління на Єкатерининській, Лівенській та Баскунчакській залізниці – це були зачатки державних рейкових ліній.

В грошово-кредитній сфері М.Х. Бунге значну увагу приділяв системі кредитування через Державний банк Російської імперії та її правовій регламентації, а також заходам для поновлення металічного грошового обігу в країні. Розроблені при М.Х. Бунге державні кредитні встановлення, мали важливе значення для подальшого економічного розвитку, але це було непростю справою, оскільки вступало в протиріччя з інтересами тих осіб, що вважали це своєю монополією¹⁷¹ – власниками лихварського капіталу. Бунге розробив проект державного іпотечного кредитування для видачі селянам державного кредиту та сприяння зростанню продуктивності селянських земельних наділів (шляхом викупу землі), а також провів врегулювання добровільного переселення сільського населення. Реалізація цього проекту передбачала заснування Селянського банку для виділення селянам дешевого кредиту для придбання землі, створення регіональних представництв цього банку. Селянський поземельний банк було створено 1882 року, як самостійну кредитну установу, підпорядковану міністерству фінансів; щорічно йому виділялося 5 млн. руб. для видачі позик всім бажаючим, в розмірі 75% вартості придбаної землі під 6% річних, терміном від 24 до 34 років¹⁷². 1885 року було засновано Дворянський банк для видачі кредитів дворянам на кредитних

¹⁷¹ Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России: Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге, как министра финансов (1881–1887 гг.) – Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1901. – 459 с.

¹⁷² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. 18.05.1882. № 894. – С. 218.

умовах. За часи перебування М.Х. Бунге на посаді міністра фінансів не лише створювалися нові види державних банків і розвивалася їх мережа, а й розвивалася правова регламентація питань кредитування, заохочувався розвиток приватного кредитування через створення акціонерних банків. Бунге науково виважено вважав, що кредитна система повинна контролюватися державою через обмеження щодо засновників банків, суми гарантій та розміру кредиту.

Бунге розумів, що стабільності фінансової системи неможливо досягти без стабілізації грошового обігу. В свою чергу, недоліки грошової системи він пояснював недосконалістю законодавчої бази, що регламентує грошовий обіг, та падінням курсу рубля. М.Х. Бунге був прихильником переходу Російської імперії до золотого монометалізму, оскільки інтенсивний розвиток торгово-кредитних операцій призвів до того, що срібло стало незручним мірилом вартості. Більше того, у провідних європейських країнах (Англія, Франція, Німеччина) срібло замінювалося золотом. В Російській імперії почали нагромаджуватися золоті фонди (1884), відбувся перехід на 900-ту пробу срібла і золота (1885), але необхідними умовами грошової реформи були збалансований державний бюджет і рівноважний платіжний баланс, без цього введення золотого стандарту призвело б до відтоку золота за кордон. Ліквідувати дефіцит державного бюджету, незважаючи на різноманітні зусилля, М.Х. Бунге не вдалося, а позитивне сальдо торговельного балансу склалося лише в середині 1880-х рр. У сфері покращення грошового обігу Бунге стала його ініціатива конверсії російських займів 5 і 6%-вих облігацій на займи під нижчий відсоток і більший термін.

Таким чином, із запланованих програмних заходів М.Х. Бунге як міністру фінансів не вдалося стабілізувати державний бюджет через значні витрати на погашення державних займів, здійснених до нього. Але в цілому його діяльність як міністра фінансів, що базувалася на ґрунтовних фінансово-правових знаннях та бездоганній репутації, оцінювалася як видатна епоха в історії російських фінансів¹⁷³, що заклала основи майбутніх фінансових досягнень І.О. Вишнеградського та С.Ю. Вітте.

Також для більш повного розуміння фінансово-правових процесів, що відбувалися наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії, необхідно відзначити загальну диспропорційність і нерівномірність економічного розвитку, котра посилювалась під впливом організаційно-технічних та інституційних змін на основі розвитку капіталістичних умов господарювання (тогочасні інституційні чинники детально проаналізовано в

¹⁷³ Судейкин В.Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов: (очерк экон. и фин. политики Н.Х. Бунге и И.А. Вышнеградского). – Санкт-Петербург: Тип. Правительствующего сената, 1895. – 109 с.

працях М.І. Туган-Барановського¹⁷⁴. Імперський сценарій силової модернізації економіки був так званого «наздоганяльного» типу, із запозиченням зовнішніх механізмів, передбачав різке зростання ролі держави, що виявлялася в ініціюванні ринкових перетворень, активній участі державних структур у здійсненні реформ і встановленні контролю над всіма сферами економіки¹⁷⁵. Але загальновизнаним є факт, що суспільній та економічній еволюції властива залежність від попереднього способу розвитку¹⁷⁶, відповідно прогресивні технології та нові форми організації праці зумовлювали формування нової системи економіко-правових і соціально-правових відносин, інтересів суб'єктів господарювання, які підживляли узвичаєний спосіб господарювання; і ця протидія зумовлювала постійні диспропорції та нестабільність у різних сферах соціально-економічної життєдіяльності суспільства. Розбалансованість внутрішнього ринку та пошук способів стабілізації економіки як в теорії, так і на практиці, призвели до поширення соціалістичних ідей серед вчених фінансово-економічного напрямку. Загрозливість цих ідей підкреслював М.Х. Бунге, визначаючи, що «социализм представляет смертельный приговор для России, потому что бедность и невежество народа, продажность администрации, ... начиная от низших полицейских служащих до губернаторов, ...увеличивают опасность международного социализма воплощением его в России в грубые формы»¹⁷⁷. Так видатний український вчений М.Х. Бунге продемонстрував передбачення, котре ґрунтувалося на значному науковому потенціалі та соціальній чесності.

Вишнеградський Іван Олексійович (1831–1895) – магістр математичних наук, вчений-механік, став міністром фінансів після відставки М.Х. Бунге. Умови початку його діяльності в міністерстві фінансів були надзвичайно сприятливі – позитивні результати фінансової політики М.Х. Бунге і великий врожай у Російській імперії і неврожай в європейських країнах стимулював зростання експорту зернових. Для спрощення вивозу встановлювалися експортні премії та льотні залізничні тарифи, що мало загальним наслідком посилення довіри та збільшення російського кредиту на іноземних ринках. В цих умовах І.О. Вишнеградський на перше місце в системі фінансового регулювання висував бюджетно-фінансову стабільність через сприяння розвитку великої промисловості як основи бездефіцитності бюджету. Окрім

¹⁷⁴ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / Наук. редактор С.М. Злупко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 628 с. (с. 614–620).

¹⁷⁵ Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів України. – К.: НАН України, Ін-т екон. та прогноз., 2013. – 584 с. (с. 297–298).

¹⁷⁶ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с. (с. 133).

¹⁷⁷ Бунге Н.Х. Загробные заметки // «Река времен». (Книга истории и культуры). Кн. 1. – М.: Эллис лак, 1995. – С. 198–254 (с. 211).

скорочення витрат використовувалися різноманітні способи збільшення бюджетних надходжень (стягнення недоїмок по відміненій подушній податі, встановлені нові акцизи на керосин і сірники, підвищено акцизи на тютюн, цукор, алкоголь, гербовий збір, поземельний і промисловий податки). З цією ж метою для досягнення збалансованості державного бюджету були здійснені заходи в системі кредитного регулювання (конверсія російських металічних займів у 4% з відстрочкою оплати та погашення) та реформування залізниці, через підпорядкування залізничних тарифів урядовій адміністрації та упорядкування фінансових стосунків між казною і приватними залізничними товариствами. Заходи стабілізації бюджету виявилися ефективними. Стабілізація торговельного балансу держави здійснювалася протекціоністськими заходами, що також мали наслідком встановлення активного торговельного балансу. Проте, вдала фінансова складова діяльності Вишнеградського контрастувала з економічним станом населення. Неврожай зернових 1891 року і, як наслідок, економічна криза 1891–1892 рр. потребували заходів щодо стабілізації ситуації з боку фінансового управління у вигляді витрат на харчування для населення, на що пішли майже всі вільні засоби казначейства; а розоренні неврожаєм території виявилися неспроможними сплатити визначені податки, що мало наслідком недовиконання за статтями доходів державного бюджету.

Наступнику Вишнеградського – С.Ю. Вітте – необхідно було ліквідувати ці фінансові проблеми та розв’язати основні тогочасні завдання фінансового управління: стабілізувати грошово-кредитний обіг та поновити металічний обіг, упорядкувати і розвинути залізничне господарство Російської імперії.

Найбільш вдалим реформаторським заходом міністра фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте була грошова реформа 1895–1897 рр., в результаті якої відбувся перехід від інфляційного паперово-грошового обігу до золотого стандарту, стабілізувалася грошова система Російської імперії як основа функціонування національного ринку. При характеристиці діяльності С.Ю. Вітте, ми не лише визначимо сутність і хід реформи, а проаналізуємо внесок викладачів фінансових і фінансово-правових дисциплін університетських центрів Наддніпрянської України у теоретичну розробку, обґрунтування, підготовку проведення й аналіз грошової реформи 1895–1897 рр.

Насамперед необхідно зазначити, що самого С.Ю. Вітте можна вважати представником університетського центру Наддніпрянської України, оскільки він закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету (м. Одеса), там отримав ступінь кандидата фізико-математичних наук після представлення дисертації на тему «Выяснение понятий о пределах» (1870).

Після закінчення університету мріяв про викладацьку діяльність, проте його рідні відмовили його, запевняючи, що університетська кафедра – кар'єра не для дворянина. Працював в управлінні служби Одеської залізниці, обирався почесним мировим суддею м. Одеси (1879). З 1888 р. розпочинається бюрократична кар'єра і в серпні 1902 р. С.Ю. Вітте призначається міністром фінансів¹⁷⁸ і залишається на цій посаді протягом одинадцяти років.

С.Ю. Вітте продовжив політику фінансової стабілізації, започатковану його трьома попередниками – міністрами фінансів Російської імперії М.Х. Рейтерном (1862–1878), М.Х. Бунге (1881–1886), І.О. Вишнеградським (1887–1892). М.Х. Бунге, як було вже визначено, зробив значний вклад в становлення фінансової науки і практики. С.Ю. Вітте у своїх спогадах зазначає, що теорія грошового обігу не вивчалася в університетах і серед науковців Російської імперії ґрунтовні дослідження з цієї проблематики мали, на його думку, лише професор Київського університету М.Х. Бунге і професор Дерптського університету Вагнер¹⁷⁹. Дійсно, М.Х. Бунге був автором цілої низки праць, присвячених даній тематиці: Банковые законы и банковая политика (1874), Бумажные деньги и банковая система Северо-Американских штатов (1867), Главное банковое и торговое общество в С.-Петербурге (1859), Заметки о настоящем положении нашей денежной системы и средства к ее улучшению (1888), Кредит и крепостное право (1859), Общий оборот внешней торговли, торговый баланс и таможенные пошлины первостепенных держав в XIX столетии (1867), Об упрочнении курса бумажных денег (1868), Неразменные банковые билеты во Франции с 1870 по 1878 г. (1878), О восстановлении металлического обращения в России (1877), О восстановлении постоянной денежной единицы в России (1878), Заметки о настоящем положении нашей денежной системы и средства к ее улучшению (1880) та ін. А перебуваючи на посаді міністра фінансів М.Х. Бунге вживав різноманітні заходи щодо стабілізації рубля на попередній срібній основі та доклав багато зусиль для впорядкування грошової та податкової систем. Як було зазначено, М.Х. Бунге підтримував ідею золотого монометалізму й брав активну участь в підготовці цієї грошової реформи. Бунге також передбачав серйозний суспільний опір монометалізму й спротив як теоретичних дослідників даної проблематики, так і фінансової бюрократії. С.Ю. Вітте у спогадах пригадує розмову з М.Х. Бунге, що відбулася перед одним із засідань комітету фінансів, де розпочалося проведення грошової реформи. Микола Християнович йому сказав: «Вам будет очень трудно проводить эту реформу,

¹⁷⁸ Министерство финансов. 1802–1902. Исторический обзор главнейших мероприятий финансового ведомства. – Ч. 2. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – 692 с. (с. 323–325).

¹⁷⁹ Витте С.Ю. Воспоминания: Царствование Николая II / Граф С.Ю. Витте. – 3-е изд. – Берлин: Слово, 1923. – Т. 1. – 1923. – 510 с. (с. 78).

потому что в финансовом комитете нет ни одного человека, который бы это дело знал. Все члены финансового комитета теоретически этого дела не изучали и на практике его не видели»¹⁸⁰.

С.Ю. Вітте усвідомлював, що успішна грошова реформа не може бути самоціллю, а потребує суттєвих попередніх змін в економічній політиці держави. Підготовка грошової реформи здійснювалася за такими основними напрямками: сприяння розвитку промисловості, підтримка стабільного позитивного сальдо торгового балансу й накопичення золотого запасу; ліквідація дефіциту державного бюджету; стабілізація валютного курсу. Для цього С.Ю. Вітте за часи перебування на посаді міністра фінансів Російської імперії (1892–1903) продовжував проводити послідовну протекціоністську політику, зорієнтовану на захист національної промисловості від зовнішньої конкуренції, та залучення іноземних інвестицій, що спрямовувалися на розвиток промисловості й банківської сфери. Протекціоністські заходи підтримали стабільне позитивне сальдо торговельного балансу Російської імперії, що простежувалося з 1877 р. Основною статтею експорту Російської імперії був хліб; обсяги експорту становили в середньому 47 % (підрахунок зроблено на основі матеріалів, поданих у збірнику з історії та статистики зовнішньої торгівлі Росії¹⁸¹. Продемонструємо позитивне сальдо торговельного балансу даними про обсяги зовнішньої торгівлі Російської імперії (рис. 10)¹⁸².

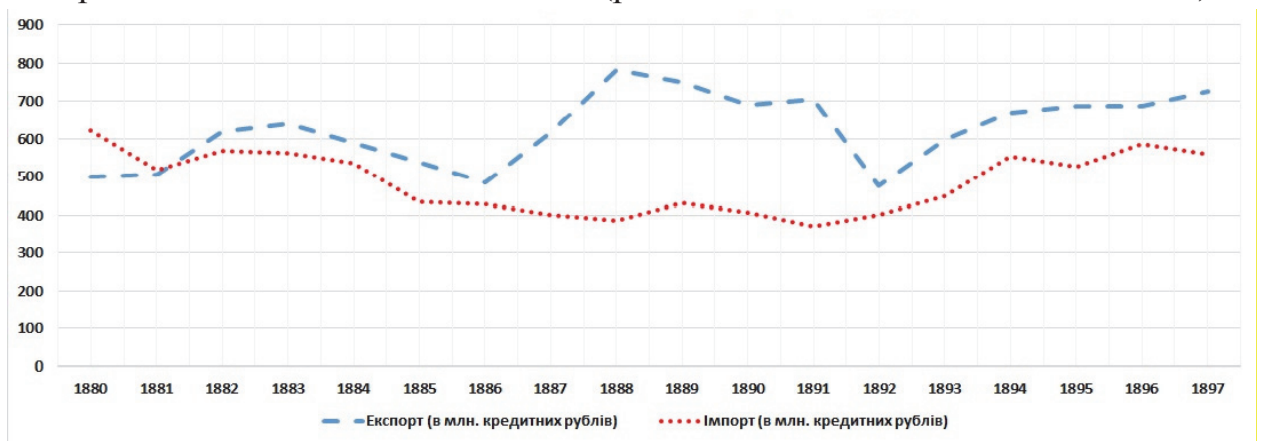

Рисунок 10. Обсяги зовнішньої торгівлі Російської імперії (1880–1897 рр.).

Станом на 1 січня 1895 р. золотий запас складав 645,7 млн. рублів, а на 1 січня 1896 р. – 659,5 млн. рублів, з яких до розмінного фонду відносилося 375 млн. (окрім 75 млн. рублів, що забезпечували тимчасовий випуск кредитних

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России / Под. ред. В. Покровского. Т.1. – СПб.: Издательство департамента таможенных сборов, 1902.

¹⁸² Складено автором за джерелом: Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России / Под. ред. В. Покровского. Т.1. – СПб.: Издательство департамента таможенных сборов, 1902.

білетів). Протягом 1896 р. розмінний фонд доведено до 500 млн. рублів золотом і за цей же період борг державного казначейства скоротився з 671 млн. рублів до 621 млн.¹⁸³ Збільшення золотого запасу Російської імперії відбулося як за рахунок власного добування золота (1897 р. Росія забезпечувала 17,2% світового добування), так і за рахунок іноземних кредитів переважно в золоті (приблизно по 100 млн. рублів щорічно). Накопичення золотого запасу в Державному банку Російської імперії виконувало такі економічні завдання: створювався фонд для міжнародних розрахунків (золото як світові гроші); фонд для забезпечення внутрішнього грошового обігу повноцінних грошей; резерв для здійснення платежів по вкладам¹⁸⁴.

На початок грошової реформи не вдалося ліквідувати дефіцит державного бюджету Російської імперії. Наведемо статистичні дані, що характеризують доходну і витратну частини державного бюджету в реформний та пореформний період (рис. 11)¹⁸⁵.

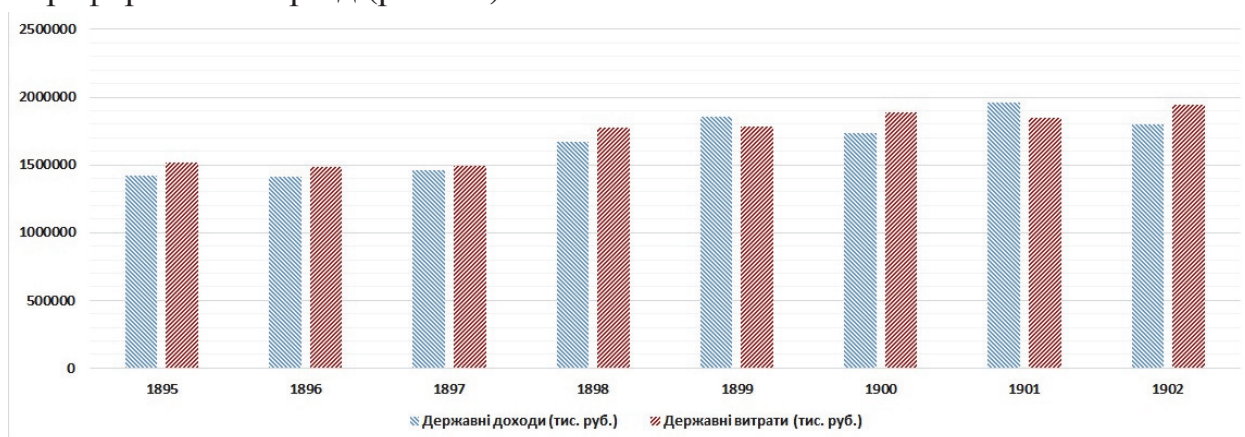

Рисунок 11. Дохідна і витратна частини державного бюджету Російської імперії (1895–1902 рр.).

Таким чином, з восьми аналізованих років лише 1899 р. і 1901 р. мали профіцитний державний бюджет; середній розмір дефіциту державного бюджету за цей період склав 4,7%.

Підтримка національного виробника передбачала також надання субсидій і податкових пільг підприємствам, що потребувало додаткових бюджетних витрат. Для балансування державного бюджету застосовувалися зміни в системі прямого і непрямого оподаткування. За офіційними даними

¹⁸³ Министерство финансов. 1802–1902. Исторический обзор главнейших мероприятий финансового ведомства. – Ч. 2. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – 692 с. (с. 415).

¹⁸⁴ Буковецкий А.И. Свободная наличность и золотой запас царского правительства в конце XIX – начале XX в. // Монополии и иностранный капитал в России. – М. – Л., 1962. – С. 359–376 (с. 365–366).

¹⁸⁵ Складено автором за джерелом: Министерство финансов. 1802–1902. Исторический обзор главнейших мероприятий финансового ведомства. – Ч. 2. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – 692 с. (с. 646–649).

міністерства фінансів¹⁸⁶ наведемо статті державних доходів і витрат, що зазнали найсуттєвіших змін за ці роки (таблиця 14)¹⁸⁷.

Таблиця 14. Основні статті державних доходів Російської імперії (1895–1902 рр.).

Роки	Основні статті державних доходів (тис. руб.)				
	Питний дохід	Інші акцизи: тютюновий, цукровий, нафтовий, сірниковий	Дохід від мита	Дохід від казенної продажі питного	Казенна залізниця та платежі залізничних товариств
1895	298 215	109 519	178 605	-	217 701
1896	294 299	105 988	182 303	27 789	312 374
1897	280 129	120 664	195 615	52 448	293 134
1898	289 573	126 398	218 910	102 164	364 008
1899	310 297	139 424	219 276	110 756	358 170
1900	316 808	137 361	203 964	117 919	373 948
1901	312 991	154 070	219 922	163 472	392 491
1902	34 593	146 802	205 732	462 808	408 963

Також у цей період посилювався податковий тягар з населення (податки в середньому підвищилися на 12 %). Основними статтями витрат з державного бюджету протягом 1895–1902 рр. були платежі днюла обслуговування державного боргу (в середньому 27 3734 тис. рублів щорічно), витрати на військове та морське міністерства, витрати на міністерство фінансів (зросли більше ніж на 50%) та витрати міністерства сполучень (зросли з 10,7% загальних державних витрат 1895 р. до 22,3% – 1902 р.).

Активний баланс зовнішньої торгівлі, послаблення зовнішньої конкуренції та високе імпордне мито зумовили зростання прибутків російських фабрикантів і заводчиків, котрі частково реінвестувалися у виробництво. Окрім загальних методів стабілізації економіки підготовка грошової реформи полягала в тому, що міністерство фінансів досліджувало

¹⁸⁶ Министерство финансов. 1802–1902. Исторический обзор главнейших мероприятий финансового ведомства. – Ч. 2. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – 692 с.

¹⁸⁷ Складено автором за джерелом: Министерство финансов. 1802–1902. Исторический обзор главнейших мероприятий финансового ведомства. – Ч. 2. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – 692 с. (с. 646-649).

ринкову кон'юнктуру й регулювало валютний курс інтервенціями та рестрикціями.

До теоретичного осмислення і практичної реалізації грошової реформи С.Ю. Вітте залучав відомих науковців. Одним з авторів економічного обґрунтування грошової реформи був відомий науковець, фахівець з грошового обігу, фінансів і кредиту, на той час професор політичної економії і статистики Петербурзького університету І.Г. Кауфман. Зв'язок Іларіона Гнатовича з Наддніпрянською Україною припадає на етап формування його наукових поглядів і світогляду. Він народився в м. Одесі, там же навчався в гімназії, а потім у Рішельєвському ліцеї. 1864 р. вступає на юридичний факультет Харківського університету, де вже під час навчання видає свої перші наукові твори: К учениям о деньгах и кредите (1867); Теория колебания цен по историческим исследованиям о данном предмете (1868). Саме в студентські роки сформувався його інтерес до проблем грошового обігу й кредиту. Після закінчення Харківського університету його залишають при університеті для підготовки до професорського звання, а потім він їде у наукове відрядження за кордон. Магістерську дисертацію «Кредит, банки и денежное обращение» (1873) захищає у Петербурзькому університеті, а докторську дисертацію «Неразменные бумажные деньги в Англии» (1877) – в Київському університеті (офіційними опонентами були професор М.Х. Бунге і доцент Д.І. Піхно).

Творча спадщина Кауфмана містить вагому кількість досліджень загальної теорії фінансів і проблеми перетворення фінансової системи країни. Значна кількість теоретичних ідей Кауфмана була реалізована Вітте при проведенні грошової реформи, насамперед: введення золотого монометалізму; одночасний обіг металевих і паперових грошей, а також обмін останніх на золото; надання права казначейству приймати золото при сплаті податків і зборів по курсу; надання права економічним суб'єктам використовувати золото у розрахунках; здійснення прихованої девальвації кредитних білетів; перетворення Державного банку в емісійний центр країни; обмеження випуску паперових грошей¹⁸⁸. Проте необхідно відзначити, що окремі підходи І.Г. Кауфмана – це розвиток ідей, сформульованих іншими економістами; принципи, форми і методи проведення грошової реформи розвивалися і вдосконалювалися у процесі широкої наукової дискусії та спеціальними фінансовими комісіями.

Безпосередню участь у підготовці та проведенні грошової реформи брали представники київської школи фінансів, учні М.Х. Бунге – А.Я. Антонович і

¹⁸⁸ Дроздов О.А. И.И. Кауфман – идейный вдохновитель денежной реформы 1895-1898 гг. в России / О.А. Дроздов // Теория и практика общественного развития. – 2016. – № 7. – С. 75–78 (с. 77).

Д.І. Піхно. Професора Київського університету А.Я. Антоновича Вітте запросив на посаду товариша (заступника) міністра фінансів після знайомства з його докторською дисертацією, що була присвячена проблемам грошового обігу. В науковому дослідженні Антоновича («Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты», 1883) відображалася широта знань вченого і доводилася ідея стійкості грошової одиниці, що базується на цінності металів: срібла, а потім – золота, тобто прихильність ідеї металічного обігу. Але А.Я. Антонович і С.Ю. Вітте не спрацювалися. Вітте у своїх спогадах зазначає, що це була його кадрова помилка, він не врахував грубість, хитрість, меркантильність Антоновича, а також нестійкість його наукових поглядів. Наведемо цитату самого Вітте: «Когда Антонович увидел, что не только Петербург, но и вся Россия против этой реформы, то он, конечно, начал вилить, а затем и сам стал высказываться против этой реформы. Антонович был недурной человек, порядочный русский профессор, но замечательно хитрый хохол; очень маленький по своему характеру и мировоззрению. В деталях, конечно, он меня сбивал. Так, например, он принял значительное участие в преобразовании Государственного банка, и если бы его не было, то новый устав Государственного банка был бы иной; он бы в большей степени отразил ту основную мысль, что банк нужно преобразовать именно потому, что государство решило совершить денежную реформу, основанную на металле. Антонович ввел туда различные параграфы, которые я пропустил, расширяющие деятельность Государственного банка в смысле выдачи различных долгосрочных ссуд, основанных не на верных и краткосрочных обеспечениях. Действительно, эта часть нового устава Государственного банка не находилась в полной гармонии с идеей преобразования денежного обращения в России, и впоследствии мне иногда это ставили в вину, ибо, когда устав этот вошел в силу, мне же самому пришлось принимать меры, чтобы банк не совершал тех или иных операций долгосрочных и недостаточно обеспеченных, которые тем не менее разрешались по его уставу, мною проведенному»¹⁸⁹.

Інший київський науковець Д.І. Піхно брав найактивнішу участь у підготовці та проведенні грошової реформи 1895–1897 рр. Він повністю підтримував позицію С. Вітте щодо введення системи золотого монометалізму, заперечував передчасні для умов Російської імперії ідеї нечисленних номіналістів того часу (С. Шарапова, Л. Ходського та ін.), які відстоювали ідею паперово-грошового обігу та пророкували невдачу реформи. Основними науковими працями Піхна з даної проблематики були:

¹⁸⁹ Вітте С.Ю. Воспоминания: Царствование Николая II / Граф С.Ю. Витте. – 3-е изд. – Берлин: Слово, 1923. – Т. 1. – 1923. – 510 с. (с. 78).

Коммерческие операции государственного банка (1876); О свободе международной торговли и протекционизме (1889); К реформе денежного обращения (1896). Продуктивними щодо вдосконалення реформи С. Вітте були такі пропозиції Д. Піхна, як пропозиція забезпечення державною рентою незабезпечених золотом паперових грошей, вимога точного розмежування емісійної діяльності державного банку від операцій державного казначейства тощо. Статті вченого, в яких він виклав свої погляди на грошову реформу, вийшли окремим виданням¹⁹⁰.

У лютому 1895 р. С.Ю. Вітте оприлюднив пропозиції з реформування грошової системи¹⁹¹; у березні 1896 р. міністр фінансів представив фінансовому комітету остаточний проект грошової реформи¹⁹². Нова система грошового обігу, побудована на принципі золотого монометалізму, містила такі основні елементи.

1. Десятирубльова золота монета нової чеканки ставала основною монетою Російської імперії і законним засобом платежу. Золоті монети попередньої чеканки, до видання закону від 17 грудня 1885 р. приймалися до сплати у співвідношенні 1 руб.=1 руб. 50 коп. до золотої монети нової чеканки.

2. Повноцінна срібна монета існуючих номіналів приймалася як засіб платежу у кількості не більше 50 рублів за один платіж.

3. Державні кредитні білети були законним засобом платежу й обмінювалися на золото без обмежень, за курсом, що склався у пореформені роки (1 руб 50 коп. кредитних білетів = 1 руб. золотом, або 66 2/3 копійки золотом за кредитний рубль)¹⁹³.

Микола II підтримав проект грошової реформи С.Ю. Вітте, і 3 січня 1897 р. був прийнятий закон «Про чеканку і випуск в обіг золотих монет». Так в Російській імперії було встановлено золотий стандарт. Банкноти було девальвовано до курсу: 1 кредитний рубль за 66,66 коп. золотом. Емісія рубля до 600 млн. покривалася золотом на 50 %, а вся додаткова емісія – на 100 %. Реакція ринку на приховану девальвацію рубля була спокійною, незважаючи на незначне зростання цін, оскільки введений курс паперових грошей закріплював ринковий курс, що вже склався. Населення спокійно відреагувало на золотий стандарт, оскільки цей стандарт в основному вплинув на зовнішньоекономічну сферу. С.Ю. Вітте писав, що грошова реформа

¹⁹⁰ Горкіна Л.П. Погляди Д.І. Піхна на основні аспекти економічної політики держави / Л.П. Горкіна // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2005. – Вип. 37–38. – С. 264–276 (с. 265).

¹⁹¹ Представление министра финансов С.Ю. Витте в комитет финансов от 4 февраля 1895 г., № 36 о разрешении сделок на золотую монету / Материалы по денежной реформе 1895–1897 гг. // Под ред. проф. А.И. Буковецкого. Вып. I. – Петроград-Москва, 1922. – 212 с. (с. 1–35).

¹⁹² Там само (с. 151–208).

¹⁹³ Правила об исправлении денежного обращения / Материалы по денежной реформе 1895–1897 гг. // Под ред. проф. А.И. Буковецкого. Вып. I. – Петроград-Москва, 1922. – 212 с. (с. 208–210).

здійснена «гладко и незаметно, а весь простой класс населения, весь народ совсем не заметил и не подозревал, что я сделал реформу»¹⁹⁴.

7 червня 1899 р. прийнято новий монетний статут, затвердженням якого була закінчена реформа грошового обігу. На кінець 1901 р. у грошовому обігу Російської імперії перебувало повноцінної золотої і срібної монети на 856,5 млн. рублів (у тому числі золотої на 694,9 млн., а срібної на 161, 6 млн.). На той же час в Державному банку і державному казначействі було золота на 830,1 млн. рублів, срібла на 61,8 млн. рублів; кредитних білетів на кінець 1901 р. числилося в обігу на 630 млн. рублів, а за умов вирахування 87,9 млн. рублів, що знаходилися у банківських касах – 542,1 млн. рублів¹⁹⁵. За період з 1 січня 1895 р. по 1 січня 1901 р. загальна сума процентного державного боргу збільшилась на 371,2 млн. рублів і склала 6 193 млн. рублів¹⁹⁶.

С.Ю. Вітте, відзначаючи значення реформування грошового обігу, зазначав у своїх щоденниках: «Одну из самых крупных реформ, которую мне пришлось сделать во время нахождения моего у власти, была денежная реформа, окончательно упрочившая кредит России и поставившая кредит России в финансовом отношении наряду с другими европейскими державами»¹⁹⁷.

Реформа С.Ю. Вітте та її наслідки неоднозначно оцінювалася відомими вченими того часу. Наведемо характеристики окремих представників університетських центрів Наддніпрянської України С.Ю. Вітте як державного діяча та оцінку його грошової реформи. О.Д. Білімович (1876–1963) – випускник юридичного факультету Київського університету (1900), ординарний професор кафедри політичної економії та статистики Київського університету, у майбутньому вчений зі світовим іменем, 1903 р. опублікував історичний нарис «Министерство финансов в 1802–1902 гг.»¹⁹⁸, де у науково-популярній формі охарактеризовав фінансові аспекти життєдіяльності Російської імперії за 100 років. У виданні Білімович виділяє п'ять розділів, хронологічні рамки кожного розділу співпадають з царюваннями. Останній розділ нарису присвячений періоду діяльності Міністерства фінансів (1894–1902) пов'язаний з діяльністю С.Ю. Вітте, який очолив Міністерство фінансів 1892 р. Саме реформування грошової системи О.Д. Білімович вважає основною його реформою, оцінює її однозначно позитивно й зазначає, що

¹⁹⁴ Витте С.Ю. Воспоминания: Царствование Николая II / Граф С.Ю. Витте. – 3-е изд. – Берлин: Слово, 1923. – Т. 1. – 1923. – 510 с. (с. 331).

¹⁹⁵ Министерство финансов. 1802–1902. Исторический обзор главнейших мероприятий финансового ведомства. – Ч. 2. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – 692 с. (с. 430–431).

¹⁹⁶ Там само (с. 407).

¹⁹⁷ Витте С.Ю. Воспоминания / С.Ю. Витте. – Т. 1. – М.: Книгоиздательство «Слово», 1923. – 510 с. (с. 156).

¹⁹⁸ Билимович А.Д. Министерство финансов в 1802–1902 гг. Исторический очерк. – Киев, 1903.

послідовник «видатного» міністра фінансів С.Ю. Вітте буде працювати у сприятливих умовах бездефіцитного бюджету¹⁹⁹.

Значний інтерес щодо аналізу грошової реформи Вітте має монографія професора Харківського університету П.П. Мигуліна «Русский государственный кредит (1769–1906)» (1907), третій том якої (1893–1899)²⁰⁰ присвячений міністерству С.Ю. Вітте. Оцінюючи грошову реформу в цілому схвально, П.П. Мигулін визначає її переваги і недоліки. До переваг реформування грошової системи належить: перехід до золотого монометалізму; вдалий курс фіксації і техніки девальвації; вдалий момент проведення реформи та виваженість її проведення. Недоліками, на думку науковця, були: надмірний випуск срібної монети; значні витрати на проведення реформи; незабезпеченість розрахункового балансу та значне скорочення золотого запасу.

Відомий український економіст, державний діяч Української народної республіки (міністр фінансів) М.І. Туган-Барановський у промові «С.Ю. Витте как министр финансов» (1915) відзначає, що Вітте – це епоха в суспільному і державному житті країни; його особистісні якості – залізна воля, ясний розум, здатність керувати людьми, працездатність – були б оцінені в будь-якій країні; Вітте сприяв зближенню Росії із Заходом. Проте, грошову реформу однозначно схвально не оцінює, підкреслює, що Російська імперія за систему золотого монометалізму поплатилася сотнями мільйонів рублів золотого запасу.

Аналіз підготовки й проведення грошової реформи Вітте засвідчує, що: по-перше, були враховані провідні світові тенденції (перехід до системи «золотого стандарту» більшості країн світу); по-друге, до її розробки й обґрунтування були залучені провідні вчені й практики Російської імперії, у тому числі з університетів Наддніпрянської України; по-третє, грошова реформа пройшла процедуру широкого громадського обговорення; по-четверте, з урахуванням тогочасних соціально-економічних процесів було вибрано сприятливий період для її проведення. Реформа С.Ю. Вітте та її наслідки в цілому схвально оцінювалися науковцями українських університетів. Криза, яку зазнала грошова системи Російської імперії під час першої світової війни, була складовою розпаду світової системи монометалізму.

Едуард Дмитрович Плеске (1852–1904) був призначений міністром фінансів 16 серпня 1903 року, замінивши на цьому посту С.Ю. Вітте, але

¹⁹⁹ Там само (с. 94).

²⁰⁰ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769-1906). Опыт историко-критического обзора. Т.3. – Х., 1907.

фактично до справ через хворобу не приступав і 4 лютого 1904 року був звільнений за особистим проханням. Досить нетривалий час (6 місяців) на цій посаді перебував Іван Павлович Шипов (1865–1919 (?)), який був фахівцем з питань грошового обігу, але як міністр фінансів не встиг себе проявити.

Наступним міністром фінансів був Володимир Миколайович Коковцов, який на початку XX ст. двічі перебував на посаді міністра фінансів. Управління фінансами в період 1904–1905 рр. співпав з російсько-японською війною, відповідно, фінансові заходи були спрямовані на пошук джерел покриття військових витрат. Такими джерелами стали податки (були збільшені податки з майна, акциз з пива, сірників, нафти, гербовий збір) та займи. Протягом другого терміну перебування на посаді міністра фінансів (1906–1914) ніякої оригінальності фінансової політики не прослідковувалося, головним завданням був бездефіцитний бюджет, засобами досягнення якого також були непрямі податки та крупні іноземні займи (1906, 1908 і 1909 рр.), а також скорочення непродуктивних витрат державних коштів. Завдяки такій політиці за цей період золотий запас Російської імперії збільшився з 1 100 млн. руб. до 2 170 млн. руб і в 1,5 рази перевищив суму золотого запасу Англії та Німеччини разом узятих²⁰¹.

Але окремі вдалі фінансові заходи різних міністрів фінансів під час їхнього управління фінансовим господарством Російської імперії лише частково компенсували дестабілізаційний вплив на фінансову та фінансово-правову систему, що проявлявся в: 1) державній підтримці великої промисловості, що спричинила фіскальне виснаження економіки та зумовила зростання спекулятивного капіталу (позастатутні позики державного банку, замовлення, урядові гарантії та ін.); 2) порушенні балансу між промисловістю та сільським господарством через залучення іноземного капіталу для розвитку промислових галузей; 3) квазіпротекціоністській митній політиці, що сформувала інвестиційну залежність та експортноорієнтовану структуру економіки, залежну від кон'юнктури світових ринків; 4) зростанні державних видатків непродуктивного характеру та державного боргу, боргове фінансування бюджетного дефіциту та перманентні конверсії урядових позик; 5) проциклічній фінансовій політиці в цілому. Вищеперелічені канали дестабілізаційного впливу на фінансову систему були узагальнені В.В. Небрат²⁰² на основі аналізу творів представників університетської науки

²⁰¹ Министры финансов Российской империи. – М.: Министерство финансов, 2017. – 50 с. (с. 32).

²⁰² Небрат В.В. Вітчизняна економічна наука про інституційні чинники кризових явищ у фінансовій сфері на межі XIX–XX ст. // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2010. – Вип. 43. – 277с. (с. 142–162).

Наддніпрянської України: М.М. Алексеєнка²⁰³, К.Г. Воблого²⁰⁴, П.Л. Кованька²⁰⁵, П.П. Мігуліна²⁰⁶, С.В. Пахмана²⁰⁷, Д.І. Піхна²⁰⁸, М.Н. Соболева²⁰⁹, І.Т. Тарасова²¹⁰, М.І. Туган-Барановського²¹¹ та Л.Н. Яснопольського²¹². Отже, науковці українських університетів аналізували тогочасні актуальні проблеми, виявляли причини та наслідки фінансової нестабільності.

Таким чином, реформи 60-х – початку 80-х XIX ст. в Російській імперії, зумовили необхідність розширення нормативно-правової бази регулювання державної фінансової системи й ускладнення форм фінансової діяльності держави. В системі державного законодавства виокремлюється фінансове законодавство, що зумовлює необхідність його теоретичного опрацювання, узагальнення, а також підвищення вимог до осіб, що здійснюють управлінську діяльність фінансовою сферою на різних рівнях, особливо на рівні державного управління. З 1862 по 1914 рр. на посаді міністра фінансів перебувало дев'ятеро осіб, відповідно середній термін перебування на посаді – 5,7 роки; восьмеро з них мали вищу юридичну або фізико-математичну освіту, а один С.О. Грейг – військову; всі були випускниками навчальних закладів Російської імперії, з них двоє – М.Х. Бунге і С.Ю. Вітте закінчили університети Наддніпрянської України. З дев'яти осіб шестеро були потомками зросійщених німців. Окрім М.Х. Бунге всі з них мали значний практичний досвід управлінської фінансової діяльності. У багатьох були наукові або літературні праці, троє (М.Х. Рейтерн, С.Ю. Вітте і В.М. Коковцев) залишили мемуари. Програму оздоровлення фінансової системи країни та її економічного оздоровлення, розроблену на основі теоретичних напрацювань мали М.Х. Рейтерн, М.Х. Бунге і С.Ю. Вітте. Саме ці теоретичні напрацювання

²⁰³ Алексеєнко М.М. Организация государственного хозяйничанья / М.М. Алексеєнко. – Харьков, 1870. – 91 с.

²⁰⁴ Воблый К.Г. Начальный курс политической экономии. История, теория и финансы / К.Г. Воблый. – К., 1918. – 252 с., IV с.

²⁰⁵ Кованько П.Л. Государственные расходы России по предметам назначения за 1903–1911 гг.: Финансово-статистический очерк с 15 диаграммами / П.Л. Кованько. – К.: Типография Импер. Ун-та Св. Владимира, 1911. – 67 с.

²⁰⁶ Мигулин П.П. Казна и частные железнодорожные общества / П. Мигулин // «Народное хозяйство». – 1903. – март-апрель. – С. 83–87.

²⁰⁷ Пахман С. О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства: Речь, написанная для произнесения в торжественном собрании Императорского Харьковского ун-та, 30 августа 1861 г. / С. Пахман. — Х.: Университетская типография, 1861. – 159 с.

²⁰⁸ Піхно Д.І. Основания политической экономии. 2-е изд. / Д.І. Піхно. – К., 1899. – Вып. 1–2. – 260 с.

²⁰⁹ Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. – Томск, 1911. – 850 с.

²¹⁰ Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях: Рассуждение, представленное для публичной защиты на степень доктора / И.Т. Тарасов. – К.: Университетская типография И. Завадского, 1878. – 706; VI; 50 с.

²¹¹ Туган-Барановский М.И. Витте и Бунге как министры финансов / М.И. Туган-Барановский // Северные записки. – 1915. – № 3. – С. 360–363.

²¹² Яснопольский Л.Н. Государственный банк / Л.М. Яснопольский. – СПб.: типография Т-ва «Общественная польза», 1907. – 73 с.

та практика фінансового управління країною стали предметом фінансово-економічного та фінансово-правового аналізу науковців університетів Російської імперії та нащадків. Також у фінансово-економічній літературі кінця XIX – початку XX ст. розглядалися різноманітні актуальні фінансові проблеми, у тому числі було порушене питання посилення регулюючої фінансової політики держави через урядову політику протекціонізму, що на практиці не призвело до стабільності.

5.2. Фінансово-правова наука і освіта в Новоросійському університеті

У Російській імперії протягом другої половини XIX ст. відбувався інтенсивний розвиток фінансово-правових ідей, формування наукових шкіл і напрямів, представники яких досліджували різноманітні фінансові та фінансово-правові питання. Поява значної кількості наукових розробок з даної проблематики відображала становлення фінансової і фінансово-правової наук як самостійних сфер наукових досліджень. У той період українська фінансова наука і фінансове право розвивалися в окремих регіональних центрах теоретичних досліджень, що були представлені переважно університетами. Одним із осередків розвитку фінансово-правової науки був юридичний факультет Імператорського Новоросійського університету (м. Одеса).

Указ про заснування імператорського Новоросійського університету датується 11 липня 1864 року, де проголошується: «...взамен Ришельевского лицея учредить в Одессе императорский Новороссийский университет с тремя факультетами: историко-филологическим, физико-математическим и юридическим, на основаниях Общего устава университетов и прилагаемых штатов: нормального и временного, открыв сей университет 1-го мая 1865 года»²¹³. 1 травня 1865 року відбулася урочиста церемонія відкриття та розпочалася діяльність третього університету на терені Наддніпрянської України. Згідно статуту 1863 року на юридичних факультетах університетів формувалася кафедра фінансового права. Діяльність і творча спадщина викладачів фінансового права Новоросійського університету – І.І. Патлаєвського, Л.В. Федоровича, С.І. Іловайського, Г.І. Тіктіна та ін. не лише збагатили тогочасну економічну і фінансово-правову науку та освіту, а й суттєво вплинули на їхній подальший розвиток.

Першим викладачем фінансового права у новоствореному Новоросійському університеті став Інокентій Іустинович Патлаєвський (1839–1883 рр.), який народився в м. Золотоноша Полтавської губернії у родині купців. Навчався спочатку у повітовому училищі, під час ревізії якого був

²¹³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Том XXXIX. № 41040. – С. 574.

відзначений як здібний учень директором училищ Полтавської губернії А.А. Глушановським²¹⁴ і за його протекцією переведений до Полтавської гімназії, котру закінчив 1858 року з медаллю та вступив до Київського університету на юридичний факультет. Навчання І.І. Патлаєвського в університеті співпало у часі з процесом поступових ліберальних перетворень в Російській імперії, пов'язаних з початком (з 1855 року) правління імператора Олександра II, котрі зумовили загальне пожвавлення суспільних і наукових процесів. Послаблення контролю та цензури, поновлення права університетів виписувати з-за кордону книги та періодичні видання без цензурного перегляду²¹⁵, відміна заборони запрошення закордонних науковців для роботи в університетах та інші фактори стимулювали розвиток наукової думки. Викладання юридичних наук у той час здійснювалося на основі Зводу законів Російської імперії – офіційного зібрання діючих законодавчих актів Російської імперії, діючого джерела права; ніякі філософсько-історичні елементи при викладанні юридичних наук не допускалися.

Під час навчання в університеті значний вплив на формування політико-економічних та правових поглядів І.І. Патлаєвського мав М.Х. Бунге, з приходом якого на кафедру політичної економії і статистики Київського університету в 1850 році викладання економічних дисциплін набуло професійного та системного характеру. М.Х. Бунге – це ціла епоха в історії розвитку Київського університету й історії розвитку університетської економічної науки²¹⁶. Саме він вніс у навчальний процес просвітницькі ідеї, інтерес до явищ західноєвропейського життя і науки²¹⁷. Серед визначних рис науково-педагогічної діяльності Бунге сучасники відзначали небайдужість до студентської молоді, уміння розгледіти їхні особистісні здібності й таланти і, як наслідок, наявність значної кількості студентів, які цікавилися політичною економією і статистикою, які викладав Микола Християнович; жоден з тогочасних викладачів Київського університету не мав такої кількості учнів і послідовників²¹⁸. Він перший почав проводити практичні заняття зі студентами; додатково займався вдома зі своїми учнями німецькою і французькими мовами, щоб вони самостійно могли опрацьовувати наукові праці іноземних науковців²¹⁹. Юридична освіта та глибокі економічні знання

²¹⁴ Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава: Типо-литография преемников Дохмана, 1912.

²¹⁵ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности народного просвещения 1802–1902 [Текст] / С.В. Рождественский – СПб., 1902 (с. 357).

²¹⁶ История экономических учений: Учебное пособие // За ред. В.Д. Базилевича – К.: Знання, 2004. – 1300 с.

²¹⁷ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884) / Сост. под ред.: В.С. Иконникова. – Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – 860 с. (с. 76).

²¹⁸ Там само (с. 77).

²¹⁹ Там само (с. 76).

дозволили М.Х. Бунге виокремити та інтерпретувати економічний зміст у поліційному, торговельному та фінансовому праві²²⁰. Ґрунтовність здобутих в університеті економічних знань буде у майбутньому чітко простежуватися в усіх наукових працях І.І. Патлаєвського. Також науково-методологічний вплив М.Х.Бунге на Інокентія Іустиновича проявлявся у критичному ставленні до економічної теорії К. Маркса та інших соціалістичних концепцій, ідеї яких проникали в університети Наддніпрянської України.

1862 року І.І. Патлаєвський закінчив Київський університет кандидатом законодавства. Свою викладацьку діяльність науковець розпочав з 7 серпня 1863 року виконувачем обов'язків професора кафедри законів казенного управління Ніжинського ліцею князя Безбородько (кафедра залишилася вакантною внаслідок закордонного відрядження професора Ждановича), де викладав до 1866 року²²¹.

1866 року юридичний факультет Новоросійського університету за пропозицією професора історії російського права даного навчального закладу Ф.І. Леонтовича (майбутній ректор Новоросійського університету, який був знайомий з Патлаєвським ще з часів навчання у Київському університеті) запросив молодого науковця викладати фінансове право²²², і з 1866 І.І. Патлаєвський починає читати лекції з фінансового права по відповідній кафедрі²²³ та стає першим викладачем фінансового права Новоросійського університету, оскільки юридичний факультет Новоросійського університету розпочав діяльність 1865 року при наявності двох перших курсів; з 1866 – і третього курсу²²⁴. Станом на 1 січня 1866 року юридичний факультет налічував 86 студентів і був кількісно найбільшим факультетом університету; на історико-філологічному факультеті навчалось 20 студентів, на фізико-математичному – за розрядом математичних наук – 38, за розрядом природничих наук – 21²²⁵. До складу юридичного факультету, відповідно статуту, входило 13 кафедр, окрім цього Рада університету визнала корисним ввести викладання російської історії як додаткового предмету²²⁶.

²²⁰ Вернигора Л. Місце М. Бунге в розвитку вітчизняної економічної думки II половини XIX століття / Л. Вернигора // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – Київ: Київський університет. – 2006. – Вип. 8. – С. 34–37.

²²¹ Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб, 1881. – 474 с. (с. 297).

²²² Маркевич А.И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: ист. зап. / А.И. Маркевич. Академические списки. – Одесса: Эконом. тип., 1890 (с. 540).

²²³ О предоставлении Патлаевскому И. должности штатного преподавателя Новороссийского университета (1866). Державний архів Одеської області, фонд 42, опис 35, справа 11, арк. 22, 34, 38, 57–59, 61.

²²⁴ О состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1866 год. (1867) Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 11, справа 5. 79 арк. (арк. 7).

²²⁵ Там само (арк. 45).

²²⁶ Там само (арк. 33).

У діловому листуванні дисципліна фінансового права інколи називалася «наука про фінанси», саме так 1865 року секретар юридичного факультету, подаючи програми по факультету, називає дисципліну фінансове право²²⁷. Але в той же період в розкладі занять на 1866/67 академічний рік навчальна дисципліна називається відповідно до університетського статуту 1863 року «фінансове право» і викладається студентам третього курсу в обсязі 3 год. на тиждень²²⁸. У цей період, новостворений Новоросійський університет має наявних викладачів всіх розрядів і категорій – 33, станом на 1 січня 1867 року залишаються незаміщеними за тимчасово затвердженими штатами 15 посад²²⁹.

У ці роки в Новоросійському університеті обговорювалося питання щодо поділу факультетів на розряди. У березні 1866 року на Раді університету юридичний факультет відмовився від виділення в межах факультету спеціалізації (поділу на розряди), аргументуючи відмову нестачею викладачів. На початку 1867 року юридичний факультет вийшов з клопотанням поділу факультету на 2-а розряди: наук державних і юридичних, але міністр освіти відхилив цю пропозицію, вважаючи її несвоєчасною через нестачу викладачів²³⁰.

З 1868 року фінансове право починає викладатися студентам 4-го курсу в обсязі 3 год. лекцій на тиждень; формами навчальних занять були лекції, практичні заняття та репетиції²³¹. Для загального уявлення про навчальний план підготовки на юридичному факультеті та послідовність вивчення дисциплін, наведемо навчальний план 1874/1875 академічного року. Студенти першого і другого курсів вивчали: історію російського права (п'ять лекцій на тиждень); політичну економію (три лекції на тиждень); енциклопедію права (студенти лише першого курсу, в обсязі три лекції на тиждень); історію римського права (студенти другого курсу, в обсязі п'ять лекцій на тиждень); російську історію (студенти лише першого курсу, в обсязі дві лекції на тиждень). Студенти третього і четвертого курсів вивчали: карне право (студенти третього курсу, в обсязі три лекції на тиждень) і карне судочинство (студенти четвертого курсу – дві лекції на тиждень); фінансове право (студенти четвертого курсу – чотири лекції на тиждень); цивільне право

²²⁷ По требованию попечителя Одесского учебного округа о доставлении программ преподавания по каждому факультету (1866). Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 11, справа 44. 27 арк. (арк. 6).

²²⁸ О преподавании наук в университете (1865). Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 11, справа 4. 57 арк. (арк. 55).

²²⁹ О состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1866 год. (1867) Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 11, справа 5. 79 арк. (арк. 34).

²³⁰ Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка. Академические списки. – Одесса: Экономическая типография (б. Одесского вестника), 1890. – XV, 734 с. (с. 480).

²³¹ Обзор о состоянии преподавания всех предметов в университете в 1868–1869 учебном году (1868). Державний архів Одеської області, фонд 44, опис 11, справа 5, 79 арк. (арк. 10).

(чотири години на тиждень, протягом третього і четвертого курсів); церковне законодавство (студенти четвертого курсу – дві години на тиждень), поліцейське право (чотири години на тиждень, протягом третього і четвертого курсів); міжнародне право (студенти третього курсу – дві лекції на тиждень); цивільний судоустрій і судочинство (студенти четвертого курсу – три лекції на тиждень). також студенти юридичного факультету вивчали німецьку, французьку та англійську мови²³². Аналогічний розподіл спостерігається і протягом наступного навчального року²³³.

31 грудня 1868 року І.І. Патлаєвський захищає магістерську дисертацію «Денежный рынок в России с 1700 по 1762 г.»²³⁴. Дисертаційне дослідження було присвячене проблемам історії грошового обігу – однієї із сфер дослідження тогочасної фінансової та фінансово-правової науки. Також у науці фінансового права ХІХ – початку ХХ ст. окрім історії грошового обігу, активно досліджувалися такі проблеми в межах цього напрямку: монетна регалія (її місце та значення в системі державних доходів); співвідношення паперового та металічного грошового обігу; походження паперових грошей, їхні види, вплив на державний борг, державний кредит, оподаткування; управління грошовим обігом.

Проаналізуємо дослідження І.І. Патлаєвського більш детально. Хронологічні межі магістерського дослідження охоплюють 1700–1762 рр. – перший період існування сучасної грошової системи. Нижня межа пов'язана з початком грошової реформи Петра І (підготовка до якої розпочалася 1696 року); 1700 рік став межею, що розділила історію грошової системи Російської імперії на архаїчний період і новий (або «імператорський»)²³⁵. А верхня межа – початок правління російської імператриці Катерини ІІ, котре пов'язане вже з другим етапом розвитку грошової системи, коли розвиток товарно-грошових відносин зумовив появу паперових грошей (асигнацій), розвиток банківських інституцій і цінних паперів. В окремих випадках для визначення передумов фінансових явищ і процесів або їхньої характеристики автор подає історичні екскурси, які частково виходять за окреслений хронологічний період. Найважливішими нововведеннями з 1700 по 1762 рр. були наступні: а) монетна справа набуває регального характеру, б) вибудовувалася чітка монетна система на основі десятинного принципу з розширенням грошового

²³² Краткий отчет о состоянии и действиях императорского Новороссийского университета в 1874/75 академическом году. – Одесса, 1875. – 70 с. (с. 2).

²³³ Обзорение преподавания на 1875/76 уч. год (1875). Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 11, справа 14, 13 арк.

²³⁴ Патлаевский И.И. Денежный рынок в России от 1700 до 1762 года / И.И. Патлаевский // Записки Императорского Новороссийского университета, т. 2, 1868.

²³⁵ Мельникова А.С., Уздеников В.В., Шиканова И.С. Деньги в России. История русского денежного хозяйства с древнейших времен до 1917 г. – М.: ООО «Издательство стрелец», 2000. – 224 с. (с. 104).

номіналу; в) активізувалася розробка рудників з добування золота і срібла, які використовувалося в грошовому обігу; г) відбувалося розширення обсягів зовнішньої торгівлі. Предметом даної історико-економічної праці було дослідження стану грошового ринку Російської імперії протягом першого періоду історії існування сучасної грошової системи, а головним завданням – визначення цінності грошей у зазначений період²³⁶. У контексті розв’язання завдання дослідження І.І. Патлаєвський характеризує цінність дорогоцінних металів на європейському ринку у XVIII (гл. I)²³⁷, баланс російської зовнішньої торгівлі (гл. II)²³⁸, добування золота і срібла в Російській імперії з 1704 по 1762 рр. (гл. III)²³⁹, державну монетну систему (гл. IV)²⁴⁰, стан вексельного курсу та динаміку цін на хліб як основний продукт харчування населення (гл. V)²⁴¹. На основі ґрунтовного аналізу значного обсягу теоретичного матеріалу й різноманітної економіко-статистичної інформації, поданій в історичній ретроспективі, І.І. Патлаєвський формулює економічно виважені висновки по кожній главі та в цілому відзначає, що цінність монет і кредитних засобів обігу залежить від цінності наявних дорогоцінних металів, а не від кількості монет; на цінність монет впливають як внутрішньодержавні економіко-політичні процеси, так і світогосподарські. Основною причиною зниження вартості монетної одиниці І.І. Патлаєвським визначене зменшення цінності грошей: золота і високопробна срібна монети через примусово встановлений низький курс не могли виконувати функції грошей і перетворилися на товар; мідна монета, незважаючи на всі її перетворення, користувалася довірою населення; її кількість в грошовому обігу не перевищувала потреби ринку в дрібній монеті (інколи навіть не задовольняла ці потреби). Розвитку державного грошового господарства заважало традиційне уявлення про грошову емісію як засіб поповнення бюджету, а в урядових колах більшість виступала за збільшення прибутку від монетної регалії. Дисертаційне дослідження отримало схвальні відгуки, наприклад, російський історик німецького походження професор О.Г. Брікнер (професор кафедри історії Дерптського університету) відзначив ґрунтовність, самостійність розробки молодого вченого та важливість наукових результатів²⁴². А висновки дослідження свідчать, що його автор був

²³⁶ Патлаевский И.И. Денежный рынок в России от 1700 до 1762 года / И.И. Патлаевский // Записки Императорского Новороссийского университета, т. 2, 1868 (с. 71).

²³⁷ Там само (с. 91–127).

²³⁸ Там само (с. 128–176).

²³⁹ Там само (с. 177–188).

²⁴⁰ Там само (с. 189–258).

²⁴¹ Там само (с. 259–284).

²⁴² Брикнер А.Г. О сочинении «Денежный рынок в России от 1700 г. до 1762 г.» И.И. Патлаевского / А.Г. Брикнер // Журнал Министерства народного просвещения. – 1869. – № 9, отд. 2. – С. 160–175.

детально ознайомлений не лише з історією грошового обігу, а і з базовими теоретичними засадами його організації.

Після захисту магістерської дисертації (17 січня 1869 р. затверджений магістром) І.І. Патлаєвський поїхав закордон у дворічне відрядження²⁴³. Працював він переважно в Гейдельбергу²⁴⁴ у найстарішому університеті на території Німеччини. У закордонному відрядженні Інокентій Іустинович ґрунтовно опрацював політекономічну літературу²⁴⁵ – твори англійських економістів А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. Мілля, Г. Маклеода, Т. Мальтуса, Т. Тука; французьких – Ж.-Б. Сея, К.Ф. Бастіа, Ж.Г. Курсель-Сенеля; німецьких – А. Вагнера, І. Гельферіха, К. Кніса, К. Небеніуса, Л. Штейна, ідеї яких сприяли остаточному оформленню ліберальних фінансово-економічних наукових поглядів Патлаєвського. Ознайомлення з тогочасною передовою науковою економічною та фінансовою думкою дозволило підготувати деталізовану докторську дисертацію «Теория денежного обращения Рикардо и его последователей»²⁴⁶ – одне з перших комплексних досліджень у вітчизняній фінансовій літературі, присвячених аналізу наукового обґрунтування грошового обігу²⁴⁷, яку він успішно захистив 11 квітня 1871 року. Це був перший захист докторської дисертації з фінансового права в університетах Наддніпрянської України. Дане дослідження було з актуальної проблематики – вивчення європейського досвіду регулювання грошового ринку й охоплювало: по-перше, виявлення суспільно-економічних умов, що зумовили розробку Д. Рікардо теорії грошового обігу; по-друге, теоретичний аналіз основних положень даної теорії та її головних протиріч; по-третє, наслідки практичного застосування положень теорії Д. Рікардо у законодавчій діяльності (на прикладі акту Роберта Піля, 1819 р.) та банківську практику (застосування рікардівських положень до паперових грошей); по-четверте, розвиток теорії Д. Рікардо його послідовниками. У дисертації І.І. Патлаєвський відкидає тогочасні традиційні наукові уявлення та доводить, що теорія грошового обігу Д. Рікардо ґрунтується на хибних засадах і, як наслідок, формує помилковий науковий напрям та неефективні практичні дії.

²⁴³ О научной командировке преподавателя Новороссийского университета Патлаевского за границу (1868). Державний архів Одеської області, фонд 42, опис 35, справа 42, арк. 3–4, 6–7, 15–16, 45–48.

²⁴⁴ Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. Т. 3: К–П. – 2-ге вид., доп. / Відп. ред. В.А. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2005. – 600 с. (с. 444).

²⁴⁵ Маркевич А.И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: ист. зап. / А.И. Маркевич. Академические списки. – Одесса: Эконом. тип., 1890 (с. 541).

²⁴⁶ Патлаевский И.И. Теория денежного обращения Рикардо и его последователей / И.И. Патлаевский // Из «Записок Императорского Новороссийского университета». Одесса, том 6, 1871.

²⁴⁷ Хошуляк В.В. Наука фінансового права у Новоросійському університеті м. Одеси (кін. XIX – поч. XX ст. / В.В. Хошуляк // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»: Зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) – Одеса: Юрид. л-ра, 2012. – Т. 12. – С.75–86 (с. 77).

Після повернення з-за кордону – 1871 року – І.І. Патлаєвський був обраний спочатку екстраординарним (13 квітня 1871 р.)²⁴⁸ а потім – ординарним професором (20 вересня 1871 р.) фінансового права²⁴⁹. Також у цей час він виконував обов'язки секретаря юридичного факультету²⁵⁰.

Щорічно у Новоросійському університеті провідні професори навчального закладу виступали з актовими промовами наукового змісту, котрі були і важливим напрямом наукової діяльності викладачів, і формою спілкування з суспільством, і засобом подання власних ідей. 1876 року І.І. Патлаєвський представив актову промову з надзвичайно актуальної на той період проблематики «О подоходных налогах»²⁵¹. Актуальність промови була зумовлена тим, що зміни соціально-економічних умов вимагали реформування податкової системи, яка знаходилася у стані переходу на новий рівень економічних відносин, побудованих на прибутково-майнових основах. У праці Патлаєвський аналізує домінуючі в європейській науці та господарській практиці підходи щодо податкової системи й окреслює деякі проблеми, які потребують розв'язання в податковій системі Російської імперії (існування подушної податі, недотримання основних принципів оподаткування, відсутність єдиних критеріїв побудови податкової системи, домінування непрямих податків, отримання податкових надходжень з продуктів споживання). В цій праці Патлаєвський висловлює власне нестандартне бачення податкової системи, усвідомлюючи дискусійність своїх підходів (заперечує справедливість прибуткових податків, виступає проти прогресивності оподаткування); проте підтримує оподаткування майна, майнову диференціацію податків. Науковець зазначає, що «поголовная подать прилична рабству, а подать на имущество – свобода», і тому в основу податкової системи необхідно закласти ідею «гражданской свободы или освобождения личности»²⁵².

Принциповість, вимогливість до себе та до інших слугувала передумовою неодноразового вибору Патлаєвського колегами (1872, 1873, 1875, 1878–1879 рр.) до університетського суду, який розглядав справи порушення університетської дисципліни²⁵³. Також Патлаєвський обирався деканом

²⁴⁸ Об избрании доцента Патлаевского экстраординарным профессором финансового права (1871). Державний архів Одеської області, фонд 42, опис 35, справа 135, арк. 14, 55–63.

²⁴⁹ Об утверждении И. Патлаевского в степени доктора финансового права (1871). Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 7, справа 38, арк. 4–6, 20.

²⁵⁰ Об утверждении доцента Патлаевского в должности секретаря юридического факультета (1871). Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 7, справа 14, арк. 44–47.

²⁵¹ Патлаевский И.И. О подоходных налогах / И.И. Патлаевский // Сб. государственных знаний / под ред. В.П. Безобразова. – СПб., 1877. – Т. 4.

²⁵² Там само (с. 123).

²⁵³ Маркевич А.И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: ист. зап. / А.И. Маркевич. Академические списки. – Одесса: Эконом. тип., 1890 (с. 665–666); Об утверждении

юридичного факультету Новоросійського університету, на даній посаді він перебував з 14 травня 1881 р. по 20 серпня 1882 р.²⁵⁴ (від посади відмовився у зв'язку призначенням його директором Одеського комерційного училища)²⁵⁵. Твердість переконань зумовила значний вплив професора І.І. Патлаєвського в університеті та в суспільстві. Хоча ця непоступливість у поглядах призводила і до певних проблем. Наприклад, дисертації, що містили соціалістичні ідеї, систематично відхилялися Патлаєвським як деканом (наприклад, праця Герценштейна, присвячена аналізу діяльності політеконома Родбертуса фон Ягцова, який був прихильником державного соціалізму). Дії Патлаєвського викликали протидію з боку студентів і до розв'язання проблеми були залучені ректор університету професор Ярошенко, попечитель Одеського навчального округу Лавровський та І.І. Мечников (котрий користувався довірою студентів)²⁵⁶. Ситуація була розв'язана на користь І.І. Патлаєвського, як декана, який вважався благонадійним і високопрофесійним викладачем, і дана подія призвела до рішення І.І. Мечникова звільнитися з університету. За радянських часів, ймовірно, саме цей епізод зумовив певне «забуття» професора І.І. Патлаєвського, хоча, як було вище зазначено, неприйняття економічних соціалістичних ідей було науковою позицією Патлаєвського як прихильника класичних ліберальних ідей. Також, окрім власної позиції І.І. Патлаєвського, в цій ситуації проявилось внутрішнє протиріччя університетської системи того періоду – елементи автономності університетського розвитку та офіційна авторитарність, що проявилось в періодичних конфліктах в межах професорської корпорації, між професорами та попечителями і міністром, між професорами і студентами в усіх університетах імперії в 60–70-х рр. ХІХ ст.

В останні роки життя І.І. Патлаєвський, окрім викладацької діяльності, виконував обов'язки секретаря Одеського комітету торгівлі та мануфактур²⁵⁷, готував «Отчеты Одесского Комитета Торговли и Мануфактур о состоянии торговли г. Одессы за 1880 и 1881 г.». Інокентій Іустинович помер внаслідок важкої хвороби 10 серпня 1883 р. (після повернення з Кавказу), у віці сорока

профессора Патлаевского университетским судьей (1872–1873). Державний архів Одеської області, фонд 47, опис 7, справа 29, арк. 14–15, 22–23, 32–33.

²⁵⁴ Об избрании ординарного профессора Патлаевского деканом юридического факультета (1881). Державний архів Одеської області, фонд 42, опис 35, справа 258, арк. 35, 42–44; Об утверждении профессора Патлаевского деканом юридического факультета и освобождении его от этой должности (1881–1882). Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 7, справа 30, арк. 154, 163–167, 136–139, 220, 244.

²⁵⁵ Об утверждении Патлаевского в должности директора Одесского коммерческого училища (1882). Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 7, справа 23, арк. 134, 135.

²⁵⁶ Сведения о демонстрациях студентов против профессора Патлаевского (1881). Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 19, справа 675, 65 арк. (арк. 11–13).

²⁵⁷ Історія Одеської національної юридичної академії / Головний редактор С.В. Ківалов. – Одеса: Юридична література, 2002. – 340 с. (с. 234).

чотирьох років, з яких більш ніж 15 років він посідав кафедру фінансового права Новоросійського університету²⁵⁸.

Після смерті І.І. Патлаєвського було надруковано його «Курс фінансового права» (Одеса, 1885)²⁵⁹, який систематизував магістр політичної економії Л.В. Федорович (майбутній професор Новоросійського університету). Курс фінансового права було впорядковано за літографованими записами лекцій, які читав І.І. Патлаєвський 1879–1880 академічного року, як зазначає укладач (Л.В. Федорович); текст має певні неточності, неможливо перевірити дані через відсутність посилань, законодавча і статистична інформація оновлена самим укладачем-редактором. Ця праця була видана за рішенням вченої колегії навчального закладу як спадщина, що, на їхню думку, варта зберігання для нащадків. І завдячуючи цьому рішення, можна проаналізувати цей підручник і з'ясувати авторське трактування місця фінансового права в системі наук, його структури та базових категорій, а також уявити зміст навчальної дисципліни «фінансове право» у викладі професора Патлаєвського. Курс фінансового права І.І. Патлаєвського складається зі вступу, трьох частин і додатків. У вступі аналізується поняття «державне господарство», загальні риси розвитку державного господарства, стисло подається історія фінансової науки, зв'язок фінансів з іншими науками та структура науки про фінанси; перша частина присвячена характеристиці державних потреб; друга – державним доходам і третя частина – бюджету. Додатки містять три статuti: лісовий, про казенні оброчні статті та про управління казенними маєтками Західних та Прибалтійських губерній.

Визначимо авторські підходи щодо базових категорій курсу – «фінансів» і «фінансового права» (подані у вступі курсу фінансового права). Фінанси І.І. Патлаєвський трактує як державне господарство²⁶⁰, котре охоплює господарську структурну держави, її матеріальні засоби, діяльність щодо залучення, зберігання та використання цих матеріальних засобів в окремих галузях та в державі в цілому. На думку науковця в ХІХ ст. державне господарство (фінанси) втрачає свою попередню незалежність від суспільства й починає базуватися на його економічних основах²⁶¹. Фінансове право і фінанси Патлаєвський розглядає як нерозривне ціле, інколи навіть ототожнюючи ці поняття. На думку автора, «фінансове позитивне законодавство або фінансове право даної країни є практичне ...застосування основних положень науки фінансів в умовах даної держави, втілене у форму

²⁵⁸ О смерти ординарного профессора кафедры финансового права Патлаевского (1883). Государственный архив Одесской области, фонд 45, опис 7, справа 35.

²⁵⁹ Патлаевский И. Курс финансового права / Патлаевский И. – Одесса: Тип. «Одес. вестн.», 1885. – 279 с.

²⁶⁰ Там само (с. 2).

²⁶¹ Там само (с. 9).

закону»²⁶². На основі цього Патлаєвський зазначає, що фінансове право також є наукою про державне господарство і це вчення ґрунтується на положеннях науки про народне господарство – політичної економії²⁶³. Базуючись на даних положеннях, можна дійти висновку, що професор І.І. Патлаєвський поділяє підхід німецької наукової школи фінансів (найвідоміші тогочасні представники – К.-Г. Рау, Л. Штейн, К. Умфенбах та ін.), які відзначали тісний зв'язок фінансової науки з політичною економією, а К.Г. Рау вважав її частиною політичної економії²⁶⁴.

Курс фінансового права І.І. Патлаєвського викладено системно і послідовно; його частини відображають авторську структуру фінансової науки: 1) вчення про державні витрати; 2) вчення про державні доходи; 3) фінансова політика (третя частина праці присвячена державному бюджету). В рамках першого вчення науковець детально аналізує державні потреби (натуральні та грошові; звичайні та надзвичайні; загальні та місцеві), здійснює порівняльно-правовий огляд державних потреб окремих європейських країн і робить висновок, що держава не повинна здійснювати розходи, котрі не витрачаються на дійсно державні потреби.

В другій частині – вченні про державні доходи І.І. Патлаєвський аналізує джерела отримання засобів, необхідних для задоволення державних потреб. Такими джерелами є податки і державні повинності, які автор поділяє на дві частини: особисті повинності та повинності економічні (господарські) і податки. Патлаєвський висловлює власне нестандартне бачення податкової системи – заперечує справедливість прибуткових податків, виступає проти прогресивності оподаткування; проте підтримує оподаткування майна, майнову диференціацію податків; не враховує окремі види тогочасних прямих податків (поземельний, подушний, промисловий); негативно ставиться до непрямих податків, тому що вважає податки на споживання несправедливими (і скоріше штрафами, а не фінансовими податками). Патлаєвський підкреслює значний складний вплив податків на народне господарство та вважає актуальною проблемою не перекладання податків, а визначення їх оптимальних ставок.

Третя частина курсу фінансового права професора Патлаєвського присвячена розгляду питань рівноваги державного бюджету як фінансового закону держави та державному кредиту. Бюджет автор трактує як фінансовий

²⁶² Там само (с. 19).

²⁶³ Там само (с. 17).

²⁶⁴ Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Пер. с пятого нем. изд. под ред. А. Корсака / К.Г. Рау – СПб, 1867. – Т. 1. – 318 с. (с. 4).

закон, основу фінансової системи²⁶⁵, а фінансову систему держави характеризує як фінансове законодавство, що визначає організацію та життєдіяльність державного господарства²⁶⁶. Науковець показує особливості процесу розробки державних бюджетів в Англії, Франції, Німеччині та характеризує приписи, якими користуються при складанні державного бюджету Російській імперії (визначені законом від 22 травня 1862 року)²⁶⁷. Цікавим є підхід автора щодо державного кредиту, який він розглядає в історичній ретроспективі й трактує не як додаткове джерело бюджету, а як органічну частину державного господарства. Ця частина містить багато практичних порад щодо казенного управління за підрядами і казначейським заставам.

Курс фінансового права І.І. Патлаєвського – це був перший підручник з фінансового права, підготовлений і виданий в Наддніпрянській Україні (в Російській імперії першим підручником з фінансів була «Теорія фінансів І.Я. Горлова, а з фінансового права – «Фінансове право» Ф.Б. Мільгаузен і «Фінансове право» В.О. Лебедева), який приніс професору Новоросійського університету посмертне визнання.

У науковій сфері І.І. Патлаєвський відомий чотирма вищезначеними теоретичними дослідженнями. З приводу невеликої кількості публікацій учень Патлаєвського – професор В.М. Палаузов зазначає, що Інокентій Іустинович був надзвичайно вимогливим до себе²⁶⁸, також причиною може виступати нестача часу в силу значної кількості різноманітних обов'язків, які виконував Патлаєвський та хворобливість науковця²⁶⁹.

У біографічному нарисі до курсу фінансового права, який підготував учень Інокентія Іустиновича В.М. Палаузов, подається характеристика Патлаєвського як особистості, викладача, науковця. Як викладач Патлаєвський прагнув до точності та ясності викладання, не терпів тріскучих, красивих фраз ні при викладанні, ні на кафедрі²⁷⁰. Був прихильником наукового системного викладання, вимагав уникати суб'єктивізму викладання, прагнув предметної аргументованої критики. Прискіпливо ставився до наукових праць колег, вимагав науковості змісту і методів, вітав оригінальні погляди²⁷¹. Вимогливо ставився до нових наукових кадрів,

²⁶⁵ Патлаевский И. Курс финансового права / Патлаевский И. – Одесса: Тип. «Одес. вестн.», 1885. – 279 с. (с. 201).

²⁶⁶ Там само (с. 200).

²⁶⁷ Там само (с. 205).

²⁶⁸ Палаузов В. Памяти И.И. Патлаевского // Курс финансового права И. Патлаевского. – Одесса, 1885. с. X–XI.

²⁶⁹ Маркевич А.И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: ист. зап. / А.И. Маркевич. Академические списки. – Одесса: Эконом. тип., 1890 (с. 541).

²⁷⁰ Палаузов В. Памяти И.И. Патлаевского // Курс финансового права И. Патлаевского. – Одесса, 1885 (с. IX).

²⁷¹ Там само (с. X).

вимагав самостійності й аргументованості наукових переконань. Він не шукав штучної популярності й тому інколи про нього складалася хибна думка у колег і слухачів, як про «сурового педанта», норовливу, різку людину, проте по суті він був людиною з «добрим серцем», правдивий, чесний²⁷².

Таким чином, першим викладачем фінансового права Новоросійського університету був І.І. Патлаєвський. Його науковий доробок становлять праці, присвячені проблемам історії, теорії та практики регулювання грошового обігу, податкової системи, фінансів і фінансового права. Унікальність і теоретична значущість наукових праць вченого ґрунтується на актуальності тематики досліджень, методології опрацювання матеріалу, новизні та значущості наукових результатів. Змістовно курс фінансового права, який читав Патлаєвський студентам юридичного факультету, презентує його підручник з цієї дисципліни.

Після смерті І.І. Патлаєвського кафедра фінансового права залишається вакантною, а всього на кінець 1883 року незайнятими були 8 кафедр юридичного факультету, тобто факультет складався з 4-х професорів і декількох доцентів. Радою факультету було проголошено конкурс по 4-м кафедрам²⁷³. По кафедрі фінансового права запрошували професора Демидівського юридичного ліцею в Ярославлі А.О. Ісаєва, потім випускника Московського університету, магістра Ю.С. Гамбарова (у майбутньому – відомого цивіліста), потім випускника Київського університету, магістра М.П. Яснопольського. Після їхніх відмов, викладання фінансового права було доручено на умовах внутрішнього сумісництва доценту політичної економії Л.В. Федоровичу (саме він редагував курс фінансового права І.І. Патлаєвського), який викладав фінансове право протягом 1884–1886 рр.²⁷⁴. Окрім того, що Л.В. Федорович був обізнаний з фінансовою і фінансово-правовою проблематикою, оскільки був магістром політичної економії і статистики, під час підготовки до професорського звання протягом трьох років він займався вивченням фінансового права під керівництвом В.О. Лебедева (професора фінансового права Санкт-Петербурзького університету). І докторська дисертація Л.В. Федоровича також була з цієї проблематики – «Теорія грошового і кредитного обігу»²⁷⁵. У цьому дослідженні Л.В. Федорович виступає прихильником натуралістичної теорії кредиту, визнаючи походження кредитних відносин внаслідок еволюції товарного

²⁷² Там само (с. XI–XII).

²⁷³ Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка. Академические списки. – Одесса: Экономическая типография, 1890. – XV, 734 с. (с. 481).

²⁷⁴ Там само (с. 541).

²⁷⁵ Федорович Л.В. Теория денежного и кредитного обращения // Записки Императорского Новороссийского университета. Т. 48. Одесса, 1888. – 626 с.

виробництва й обміну, не визнає продуктивної ролі кредиту в економіці. Ця концепція була поширена серед представників класичної школи політичної економії, проте вже була оформленою капіталотворча теорія кредиту (її прихильники М.Х. Бунге, А.Я. Антонович, О.М. Миклашевський, М.І. Туган-Барановський)²⁷⁶.

З 1886 року на кафедру фінансового права призначається новий викладач Сергій Іванович Іловайський (1861–1907). Він був родом з донських козаків, народився 8 червня 1861 року в Харцизькій слободі Міуського округу Обласі Війська Донського²⁷⁷. Здобув гімназійну освіту у 6-ій Петербурзькій гімназії, закінчивши її зі срібною медаллю, а потім, 1879 року, вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. У значній кількості різноманітних біографічних джерел має місце технічна помилка щодо терміну закінчення С.І. Іловайським університету – наводиться дата 1879 р. Насправді, він закінчив університет 1883 року²⁷⁸ і був прийнятий на службу до Державного банку в Петербурзі, але вже в квітні 1884 р., отримавши ступінь кандидата права, залишився при Петербурзькому університеті для підготовки до магістерського іспиту. 1886 року молодого вченого запросили до Новоросійського університету на вакантну кафедру фінансового права. Після прочитання двох пробних лекцій 1 грудня 1886 року С.І. Іловайський призначений на посаду приват-доцента кафедри фінансового права. Зміст цих вступних лекцій відображено у праці «Определение, содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком финансового положения главнейших государств», яка була опублікована окремою брошурою 1887 року в Одесі²⁷⁹. Дана праця з проблем теорії фінансового права містила декілька новітніх ідей для тогочасної фінансово-правової науки, а саме: фінансове право розглядалося як самостійна наукова сфера, а не в складі науки про фінанси; вперше у фінансовій та правовій літературі порушувалася проблема необхідності включення юридичної складової у предмет фінансових досліджень²⁸⁰; застосовувалися нові методи пізнання у фінансовому праві.

На основі аналізу оглядів викладання та розподілу лекцій на осіннє півріччя 1888 року, можна уявити як приват-доцент С.І. Іловайський структурував програму фінансового права та чиї розробки використовував.

²⁷⁶ Хмельярчук М.І. Внесок українських вчених у розвиток теорії кредиту // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.7. – С. 295–302 (с. 296).

²⁷⁷ Маркевич А.И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: ист. зап. / А.И. Маркевич. – Одесса: Эконом. тип., 1890 (с. 541).

²⁷⁸ Там само (с. 542).

²⁷⁹ Иловайский С.И. Определение, содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком Финансового Положения Главнейших государств / С.И. Иловайский. – Одесса: Типография «Одесского Вестника», 1887. – 16 с.

²⁸⁰ Хошуляк В.В. Зміст та призначення науки фінансового права у працях С.І. Іловайського / В.В. Хошуляк // Юридична Україна. – 2012. – № 5. – С. 23–27.

Зміст першої частини курсу подано таким чином: визначення та розвиток науки фінансового права; фінансова структура найважливіших держав; про державні витрати; порівняльний огляд бюджетів найважливіших держав; державні доходи, що формуються з державного майна; державні доходи від різних державних промислів (регалій); державні доходи від мита. Для викладання С.І. Іловайський використовує посібники: «Лебедев, Финансовое право (I); Roscher, Finanzwissenschaft (1882); Leroy-Beaulieu, Traite de la science des finances (1883); Stein, Lehrbuch der Finanzwissenschaft (5)»²⁸¹. Для проведення практичних занять використовувалися твори: «граф Толстой – История финансовых учреждений России, 1848; Блюх – Финансы России, 1882»²⁸². Також у справі представлена переписка декана юридичного факультету з ректором університету та ректора з попечителем Одеського навчального округу про призначення додаткової години на лекції з фінансового права через збільшення кількості студентів, що відвідують репетиції з предмету (листування триває з 24 березня 1887 року по 1 грудня 1887). Попечитель уточнює, як здійснювалося планування, як проводяться практичні заняття з фінансового права. Декан Палаузов надає відповідь, що ці практичні заняття не відносяться до обов'язкових і вони проводяться Іловайським додатково, понад навчального плану²⁸³. У розкладі інформація подається по дням тижня таким чином: фінансове право (загальний курс); фінансове право (практичні заняття), відповідно репетиції у розклад не виставлялися²⁸⁴. Практичні заняття проходили у формі представлення рефератів²⁸⁵.

1893 року С.І. Іловайський захистив дисертацію в Казанському університеті на ступінь магістра фінансового права на тему «Косвенное обложение в теории и практике»²⁸⁶. Дослідження було присвячено вчителю С.І. Іловайського – В.О. Лебедєву – професору Петербурзького університету, автору одного з перших підручників з фінансового права на теренах Російської імперії. У передмові автор відзначає, що певною проблемою, що виникла при написанні праці й відповідно відтермінувала її, була нестача джерел і матеріалів з фінансової проблематики, які були в наявності у бібліотеці Новоросійського університету, тому частину джерел виписував з Санкт-

²⁸¹ Державний архів Одеської області, ф. 45, оп. 11 (1887). Спр. 2, 149 арк. (арк. 25).

²⁸² Там само (арк. 51).

²⁸³ Там само (арк. 36–39; 145–147).

²⁸⁴ Обзорение и планы преподавания факультетских предметов на осеннее полугодие 1888 года (1888). Державний архів Одеської області, фонд 45, опис 11, справа 3, 118 арк. (арк. 28).

²⁸⁵ Там само (арк. 82).

²⁸⁶ Иловайский С.И. Косвенное обложение в теории и практике / С.И. Иловайский. – Одесса: Тип. Шт. войск Одес. Воен. Окр., 1892. – 202 с.

Петербургу, а частину з-за кордону²⁸⁷. Актуальність тематики дослідження науковець обґрунтовує тим, що податки становлять основу вчення про державні доходи, котре в свою чергу є основним розділом фінансової науки. Метою дослідження вважає аналіз сутності, значення, видів, переваг і недоліків різних видів податків в теорії і практиці фінансового господарювання в провідних країнах²⁸⁸. Автор визначає сутність податків, котрі є «законом установленными, периодическими, принудительными, денежными взносами всех частных хозяйств на общие расходы финансовые»²⁸⁹ й означає, що через податки виявляється органічний взаємозв'язок між державним і приватним господарством²⁹⁰. В історичній ретроспективі, починаючи з XV століття (із зародження фінансової науки), розглядає податкову літературу, аналізує ідеї середньовічних італійських вчених, англійських, французьких та німецьких науковців і практиків фінансового господарювання XVII–XVIII ст., розглядає підходи авторів XIX ст., у тому числі відомих науковців і фінансових діячів Російської імперії, у контексті трактування видів податків та домінування прямих чи непрямих податків у державній податковій системі.

На основі аналізу поширених у тогочасній фінансовій науці аргументів щодо непрямих податків доходить висновку, що оптимальна податкова система, котра відповідає фінансовим і народногосподарським вимогам, поєднує прямі і непрямі податки²⁹¹, а відмінність між прямими і непрямими податками полягає в ознаках «податной способности и податной обязанности»²⁹². Також, характеризуючи структуру бюджетів Франції, Англії, Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, США і Російської імперії, висновує переважання непрямих податків у доходній частині державних бюджетів цих країн, як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях²⁹³. Недоліки непрямих податків С.І. Іловайський пов'язує не з правовою природою цього виду податків, а з недосконалим механізмом та системою їх стягнення.

Магістерське дослідження С.І. Іловайського містило наукову новизну та теоретичну значимість і отримало значну кількість схвальних відгуків, проте дещо пізніше з'явилися і критичні нариси. Наприклад, П.П. Гензель²⁹⁴ зазначав, що Іловайський не враховував взаємозв'язок між розвитком

²⁸⁷ Там само (с. II).

²⁸⁸ Там само.

²⁸⁹ Там само.

²⁹⁰ Там само (с. 4).

²⁹¹ Там само (с. 161).

²⁹² Там само (с. 17).

²⁹³ Там само (с. 192).

²⁹⁴ Гензель П.П. Библиография финансовой науки / П.П. Гензель. – Ярославль, 1908.

непрямого оподаткування та певними суспільними умовами²⁹⁵, проте високо оцінив авторську типологію непрямих податків. М.І. Фрідман²⁹⁶ критикував порівняльно-правовий метод дослідження, використаний у праці С.І. Іловайського, котрий, на його думку, дозволяє аналізувати минуле, але не сприяє розробці нової податкової системи²⁹⁷. Проте зазначені елементи критики окремих підходів С.І. Іловайського аж ніяк не знижують їхнього наукового значення і цінності. Науковець продовжив дослідження теорії і практики оподаткування у праці з проблеми організації та стягнення конкретних податків – «Казенные монополии как способ обложения предметов потребления»²⁹⁸.

Але найбільш значущими науковими працями С.І. Іловайського були навчальні видання з фінансового права («Конспект лекцій по финансовому праву», 1889²⁹⁹; «Краткий учебник финансового права, 1893³⁰⁰; «Учебник финансового права», 1895 (3-тє видання), 1904 (4-тє видання)³⁰¹). Підручник з фінансового права витримав декілька видань, причому п'яте видання було здійснено 1912 року – після смерті науковця (до публікації його підготував учень Іловайського Г.І. Тіткін)³⁰². Конспект лекцій з фінансового права 1889 р. являв собою літографоване видання і відповідав структурі та змісту курсу фінансового права, який викладав професор Іловайський протягом 1888–1889 академічного року у Новоросійському університеті. Стислий конспект лекцій 1893 р. по суті вже являв собою підручник, тому що містив екскурси в історію фінансів і фінансової науки, змістовні подробиці, авторське трактування сутності фінансових термінів, явищ і процесів. Більш детально проаналізуємо підручник фінансового права С.І. Іловайського (4-тє видання, 1904 р.)³⁰³. Аналіз підручника дає уявлення не лише про наукові підходи С.І. Іловайського щодо сутності, структури та базових категорій фінансового права, а також дає чітке уявлення про зміст дисципліни «фінансове право», яка викладалася на

²⁹⁵ Там само (с. 53).

²⁹⁶ Фридман М.И. Современные косвенные налоги на предметы потребления / М.И. Фридман. – СПб., 1908. – Том. 1.

²⁹⁷ Там само (с. X–XI).

²⁹⁸ Иловайский С.И. Казенные монополии как способ обложения предметов потребления / С.И. Иловайский. – Одесса, 1896. – 165 с.

²⁹⁹ Иловайский С.И. Конспект лекций по финансовому праву, читанных в 1888–89 академическом году в Императорском Новороссийском университете / С.И. Иловайский. – Одесса: Типография Е. И. Фесенко, 1889. – 251 с.

³⁰⁰ Иловайский С.И. Краткий учебник финансового права / С.И. Иловайский. – Одесса: Тип. Шт. войск Одес. воен. окр., 1893. – 297 с.

³⁰¹ Иловайский С.И. Учебник финансового права (издание 4-е) / С.И. Иловайский. – Одесса, типо-хромолитография А.Ф. Соколовского, 1904 г.

³⁰² Учебник финансового права / Иловайский С.И., проф.; Под ред.: Н.П. Яснопольский, проф. Ун-та Св. Владимира; Доп.: Г.И. Тиктин. – 5-е (посмерт.) изд., перераб. и доп. – Одесса: Е.С. Иловайская, 1912. – 616 с.

³⁰³ Иловайский С.И. Учебник финансового права (издание 4-е) / С.И. Иловайский. – Одесса, типо-хромолитография А.Ф. Соколовского, 1904 г.

юридичному факультеті Новоросійського університету наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Структурно підручник складався з 41 глави. Перші дві глави були загальнотеоретичного характеру, присвячені визначенню змісту фінансового права, значенню фінансової науки та основним етапам її розвитку, характеристиці літератури з фінансової проблематики та посібникам, котрі можна використовувати для вивчення фінансового права. С.І. Іловайським було здійснений якісний огляд значного обсягу закордонних і російських видань з фінансової і фінансово-правової проблематики, серед яких за видовим принципом можна виділити: а) документальні джерела; б) монографічні дослідження, навчальну та довідкову література; в) періодику³⁰⁴. Теоретичне значення цих глав полягає у тому, що автор аргументовано виокремлює самостійність фінансового права як науки, адже протягом ХІХ ст. фінансове право розвивалося у межах економічної науки (її частини про фінанси), що не сприяло розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію³⁰⁵. Професор Іловайський відносить фінансове право до державних наук і вважає, що його становленню сприяло «упрочение публично-правовых начал в государственной и иной деятельности и быстрое развитие в последнее время общественных потребностей»³⁰⁶. На думку вченого, фінансова наука (фінансова теорія) відповідає на питання – яким повинно бути фінансове господарство – а наука фінансового права, досліджуючи фінансове законодавство будь-якої держави, відповідає на питання – яким є фінансове господарство держави в дійсності³⁰⁷.

Наступні глави підручника фінансового права С.І. Іловайського присвячені характеристиці державних витрат (які він класифікує за відомствами, що розподіляють ці витрати й за напрямками використання), державному бюджетному (і фінансово-законодавчому) устрою, державному фінансово-адміністративному устрою, державному касовому та контролюючому устрою. Суттєва частина підручника містить характеристику державних доходів за окремими структурними елементами: від здачі державних земель в оренду та від їх продажу; від державних лісів, від промислового державного майна; від регалій; від різноманітних прямих і непрямих податків; від натуральних повинностей тощо. Якщо вчення про

³⁰⁴ Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. / В.М. Орлик // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf.

³⁰⁵ Хохуляк В.В. Наука фінансового права у Новоросійському університеті м. Одеси (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) / В.В. Хохуляк // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»: Зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) – Одеса: Юрид. л-ра, 2012. – Т. 12. – С. 75–86 (с. 80).

³⁰⁶ Иловайский С.И. Учебник финансового права (издание 4-е) / С.И. Иловайский. – Одесса: типо-хромолитография А.Ф. Соколовского, 1904 г. (с. 7).

³⁰⁷ Там само (с. 12).

доходи оформилося в фінансовій науці ще у XVIII ст., то тогочасні новітні тенденції в праці С.І. Іловайського виявляються у тому, що науковець окрім загальноновизнаних джерел державних доходів – частки доходів приватних господарств і доходів від господарської діяльності – ще виділяє третє джерело – кредити (глава 8). Вчений підтримує тогочасну домінуючу концепцію, що у кожному господарстві витрати повинні відповідати доходам; в окремих главах, використовуючи порівняльно-правовий метод, викладаються способи покриття надзвичайних державних витрат – запасні фонди, державний кредит, державний борг, випуск паперових грошей, банкрутство держави.

Цінність даного підручника також, полягала у пріоритетності національного фінансового законодавства при розгляді фінансових явищ і процесів, а порівняльно-правовий метод дослідження сприяв виявленню загальносвітових тенденцій і особливостей фінансово-правових явищ в Російській імперії.

Підручник фінансового права С.І. Іловайського позитивно оцінила наукова спільнота. Фахівець у галузі фінансового й адміністративного права Е.М. Берендтс (який 1914 р. видав власний підручник з російського фінансового права) відзначав, що курс фінансового права професора Іловайського є самим повним курсом фінансової науки в Росії, містить кваліфікований виклад сутності фінансового господарства, державних витрат, бюджетного права, фінансового управління касового і контролюючого устрою³⁰⁸.

П'яте видання підручника фінансового права³⁰⁹ вийшло з друку 1912 р (після смерті С.І. Іловайського), було суттєво оновлено й доопрацьовано учнем і послідовником Сергія Івановича – Г.І. Тіктіним – і відредаговано професором фінансового права Київського університету М.П. Яснопольським. У передмові до цього видання, Г.І. Тіктін зазначає, що підручник виходить за межі елементарного навчального посібника і призначається не лише для студентів вищих навчальних закладів, які вивчають фінансове право (ще попередні видання були рекомендовані в якості навчального посібника), а і для практичної діяльності фахівців фінансової сфери, особливо осіб, які здійснюють фінансово-адміністративну та фінансово-контролюючу діяльність. Це видання отримало надзвичайно схвальну оцінку науковців (А.М. Зака, Ф.О. Менькова, А.І. Буковецького та ін.), котрі відзначили, що

³⁰⁸ Берендтс Э.Н. Русское финансовое право / Э.Н. Берендтс. – СПб.: Тип. С-Петербур. одиночной тюрьмы, 1914. – 453 с. (с. 29).

³⁰⁹ Учебник финансового права / Иловайский С.И., проф.; Под ред.: Н.П. Яснопольский, проф. Ун-та Св. Владимира; Доп.: Г.И. Тиктин. – 5-е (посмерт.) изд., перераб. и доп. – Одесса: Е.С. Иловайская, 1912. – 616 с.

учень перевершив учителя³¹⁰. Це визнання наукового потенціалу Г.І. Тіктіна звеличує і С.І. Іловайського, який підготував висококваліфікованих учнів і ще за життя звернувся саме до Г.І. Тіктіна (у майбутньому – вченого зі світовим іменем) підготувати наступний випуск підручника.

Таким чином, наукові розвідки професора С.І. Іловайського з фінансово-правової проблематики становлять праці, присвячені проблемам податкової системи і фінансового права. Вчений був одним із перших розробників юридичного аспекту предмета науки фінансового права, розмежував предмет фінансів і фінансового права як окремих самостійних наук, визначив основні концептуальні підходи щодо сутності, змісту й призначення фінансового права. Унікальність і значущість наукових досліджень вченого ґрунтується на актуальній тематиці досліджень, що мали теоретико-прикладний характер і сприяли розв’язанню назрілих завдань фінансової теорії і практики, розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію фінансового права як самостійної сфери наукового пошуку.

Протягом 1907–1911 рр. фінансове право викладав В.М. Твердохлебов (один навчальний рік – 1907–1908 – він його викладав паралельно з Л.В. Федоровичем до звільнення останнього). Володимир Миколайович Твердохлебов (1876–1954) – випускник Новоросійського університету (1899), учень С.І. Іловайського, був залишений при кафедрі фінансового права для підготовки до професорського звання, після складання магістерського іспиту 1903 року обраний приват-доцентом кафедри фінансового права та з 1904 року відправлений у закордонне стажування для підготовки дисертаційного дослідження. В.М. Твердохлебов заклав основи досліджень місцевих фінансів – саме з цієї тематики були його перші наукові розвідки «одеського періоду»³¹¹. Після захисту магістерської дисертації 1910 року в Харківському університеті³¹² В.М. Твердохлебова переводять на економічне відділення Петербурзького політехнічного інституту, де він викладав фінансові дисципліни. Об’єктами його наукових інтересів були фінанси світового господарства, дослідження по державному кредиту, оподаткування та місцеві фінанси³¹³.

³¹⁰ Меньков Ф. Рецензия: Иловайский С.И. Учебник финансового права. 5-е изд. Одесса, 1912 // Новый экономист. – 1913. – № 33–34. – С. 15–16.

³¹¹ Твердохлебов В.Н. Специальные сборы с домовладельцев в России. – Одесса: «Экономическая типография», 1903. – 27 с.; Твердохлебов В.Н. Обложение городских недвижимостей на Западе: Ч. 1-2. Одесса: «Экономическая типография, 1906–1909.

³¹² Твердохлебов В.Н. Обложение городских недвижимостей на Западе. Ч. 2. Местное обложение (новые виды городских налогов). – Одесса: Типография «Техник», 1909.

³¹³ Твердохлебов В.Н. Государственный кредит: Курс лекций, чит. на экон. отд. в 1911–12 уч. г. СПб.: Касса взаимопомощи студентов СПб Политехн. ин-та имп. Петра Великого, 1912. – 74 с.; Твердохлебов В.Н. Пособия государства местным союзам. – СПб.: Типо-лит. Шредера, 1912. – 89 с.; Твердохлебов В.Н. Налоги в иностранных государствах – М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1926. – 264 с.; Твердохлебов В.Н. Местные финансы: Доп. к курсу проф. Озерова «Наука о финансах». – СПб.: Касса взаимопомощи студентов Спб.

Окрім викладачів фінансового права дослідження з актуальних фінансових та фінансово-правових проблем здійснювали викладачі інших кафедр юридичного факультету Новоросійського університету.

Протягом 1876–1882 рр. у Новоросійському університеті кафедру політичної економії і статистики посідав О.С. Посніков (1846–1922), майбутній керівник економічного відділення Петербурзького інституту, а потім директор цього закладу; президент імператорського Вільного економічного товариства, який також займався проблемами фінансової та фінансово-правової науки³¹⁴. У своїх поглядах був близький до ліберального народництва; був прихильником общинної власності на землю.

На початок ХХ ст. припадають перші наукові розвідки Г.І. Тіктіна – випускника юридичного факультету Новоросійського університету, учня С.І. Іловайського, майбутнього фундатора Одеського інституту народного господарства, професора кафедри науки про фінанси. Його перша наукова публікація була присвячена регіональним проблемам фінансового права³¹⁵.

Протягом 1910–1912 рр. фінансове право викладав магістр поліцейського права Московського університету Іван Іванович Чистяков, який після захисту докторської дисертації і отримання ступеня доктора поліцейського права в Московському університеті був переведений до Санкт-Петербурзького університету ординарним професором кафедри політичної економії та статистики. Наукові праці «одеського періоду» І.І. Чистякова були пов’язані з системою соціального захисту працівників Російської імперії³¹⁶. Знавець торговельного права П.П. Цитович також мав міждисциплінарні дослідження, пов’язані з фінансово-правовою проблематикою³¹⁷.

Таким чином, в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. фінансова та фінансово-правова наука і освіта в Новоросійському університеті інтенсивно розвивалася. Фундаторами Новоросійської (Одеської) школи фінансового

политехн. ин-та имп. Петра Великого, 1911. – 56 с.; Твердохлебов В.Н. Теории переложения налогов: Ист.-лит. очерк. – СПб.: тип. Шредера, 1914. – 43 с.; Твердохлебов В.Н. О реформе налогов в России. – М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1916. – 26 с.; Твердохлебов В.Н. Местные финансы: Курс лекций, чит. на экон. отд-нии Петрогр. политехн. ин-та. – Пг, 1917. – 270 с.; Твердохлебов В.Н. Государственный кредит. – Л.: Финансовое изд-во НКФ СССР. Ленингр. област. Отд-ние, 1928. – 164 с.

³¹⁴ Посников А.С. Начала поземельного кредита. – М.: Тип. «Рус. вед.», 1871. – 52 с.; Посников А.С. Общинное землевладение. – Вып. 1. – Ярославль, 1875. – 166 с.; Вып. 2. – Одесса, 1877. – 224 с.; Посников А.С. Подоходный налог и военный сбор // Вестник Европы. – 1914. – № 11. – С. 374–383; Посников А.С. Проект государственной росписи // Вестник Европы. – 1915. – № 1. – С. 372–381; Посников А.С. Пятидесятилетие наших кооперативных учреждений // Вестник Европы. – 1915. – № 12. – С. 400–405; Посников А.С. «Землеустройство» и крестьянский банк (Из объяснительной записки министра финансов) // Вестник Европы. – 1916. – № 2. – С. 325–333.

³¹⁵ Тиктин Г.И. Расходы г. Одессы в связи с общей теорией местных расходов. – Одесса, 1905.

³¹⁶ Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. Т. 4: Р–Я. – 2-ге вид., доп. / Відп. ред. В.А. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2005. – 616 с. (с. 405).

³¹⁷ Цитович П.П. Деньги в области гражданского права. – Х., 1873. – 72 с.; Цитович П.П. Курс вексельного права. – К., 1887. – 336 с.; Цитович П.П. К вопросу о вексельном уставе. – СПб, 1895. – 144 с.; Цитович П.П. Питейная монополия помещиков Польши в своих имениях. – СПб., 1907. – 379 с.

права беззаперечно були І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський – автори двох унікальних підручників з фінансового права. Вони також були авторами актуальних за тематикою наукових досліджень (грошовий обіг, система оподаткування, фінанси і фінансове право) з чітко визначеним теоретико-прикладним характером, які сприяли розв’язанню назрілих завдань фінансової і фінансово-правової теорії і практики, розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію. Їхня наукова спадщина та освітня діяльність сприяли інституціоналізації фінансового права та фінансової науки, як самостійних сфер наукового пошуку. Професори І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський і їхні колеги й наступники – В.М. Твердохлебов, Г.І. Тіктін, Л.В. Федорович, П.П. Цитович та ін. започаткували один із центрів розвитку української фінансової та фінансово-правової науки³¹⁸.

5.3. Викладання фінансового права у Харківському університеті та наукові дослідження викладачів університету з фінансової та фінансово-правової проблематики

В останній третині XIX – на початку XX ст. фінансово-правова наука і освіта продовжили розвиватися в Харківському університеті. Активний розвиток цього наукового напрямку в межах найстарішого навчального закладу Наддніпрянської України пов’язаний, в першу чергу, з двома особами – беззаперечним фундатором регіональної школи фінансового права Харківського університету Михайлом Мартиновичем Алексеєнком та його учнем – Петром Петровичем Мігуліним. З позицій розвитку фінансово-правової освіти також відбуваються позитивні зміни, котрі проявляються у: функціонуванні самостійної кафедри фінансового права, структуруванні програми навчальної дисципліни, урізноманітненні форм і методів викладання фінансового права, посиленні практичної спрямованості курсу – аналізуються актуальні фінансові та фінансово-правові проблеми, особистостях викладачів фінансового права – курс викладають особи, котрі зараз вивчаються як яскраві представники української фінансової думки.

³¹⁸ Федосов В.М., Юхименко П.І. Українська фінансова наука: генеза, еволюція, ренесанс /В.М. Федосов, П.І. Юхименко // Фінанси України. – 2012. – № 3.– С. 3–30 (с. 8).

Важливим фактором, що сприяв інституціоналізації фінансової і фінансово-правової наук, була необхідність наукового осмислення прикладних завдань фінансового управління та господарювання в нових умовах, а також підготовка фахівців не просто для сфери державного господарства (де ключовою є роль лише державних фінансів та підходи до управління фінансами є несистематизованими), а для сфери публічних фінансів (де ключова роль належить підприємствам і ринкам, а взаємодія відбувається з урахуванням інтересів управлінського персоналу, що ґрунтуються на праві власності). В цих умовах актуалізується обговорення введення спеціалізації на юридичних факультетах університетів імперії для підготовки кваліфікованих державних службовців. 12 листопада 1863 р. Рада Харківського університету обговорювала пропозицію Казанського університету про розподіл юридичного факультету на «розряди наук юридичних та державних» – ця пропозиція була передана міністром народної освіти через попечителя харківського навчального округу³¹⁹. Передбачалося, що в рамках державної спеціалізації буде здійснюватися підготовка чиновників, а юридичний розряд буде готувати фахівців для правосуддя. Рада підтримала розподіл на розряди, однак перелік предметів, які мали бути віднесені до кожного з них, пропонувала інший³²⁰, відмінний від пропозиції юридичного факультету Казанського університету³²¹. Розглянемо пропозицію харків'ян. По кожному розряду планувалося вивчення предметів спеціальних головних і спеціальних додаткових. По розряду юридичних наук спеціальними головними визначалися – римське право, візантійське цивільне право та судочинство, карне право і карне судочинство та приватне міжнародне право; спеціальними додатковими – судова медицина та латинська мова. По розряду державних наук спеціальними головними визначалися – теорія державного права і державне право найважливіших іноземних держав, поліцейське право, фінансове право, міжнародне права; спеціальними додатковими – огляд права цивільного, карного та судочинство цивільне і карне. Загальними головними предметами для обох розрядів планувалися – енциклопедія права, історія законодавства стародавніх і нових народів, історія російського права,

³¹⁹ Протоколи засіданий совета Харьковского университета. – Х., 1863. – С. 186.

³²⁰ Протоколи засіданий совета Харьковского университета. – Х., 1863. – С. 192-194.

³²¹ О разделении юридического факультет Казанского университета на 2 разряда // Сборник распоряжений по министерству народного просвещения в 16 т. – СПб., 1974. – Т. 4. Стб. 15.

російське державне право, політична економія та статистика, церковне законодавство; загальними додатковими – новітня історія, одна з новітніх мов, логіка та психологія. На думку факультету поділ на розряди повинен відбуватися не раніше другого курсу, для того щоб цей вибір був усвідомлений студентом, а на першому курсі студентам потрібно викладати науки, що складають вступний курс державознавства – енциклопедію права, історію законодавства і політичну економію³²². Таким чином, в цьому плануванні підтверджується державознавчий аспект фінансової та фінансово-правової науки та їхня важливість в підготовці чиновників, а також напрацьовувався досвід виділення у майбутньому (у ХХ ст.) економічної спеціальності. У Санкт–Петербурзькому університеті розряди функціонували з 1863/1864 навчального року, у Казанському – з 1865/1866, в Харківському університеті, незважаючи на плани поділу на розряди, спеціалізація не була втілена у життя через невиділене фінансування і нестачу кадрів.

До нереалізованих планів діяльності Харківського університету в 60-х рр. ХІХ ст. також належить відкриття юридичного товариства, для «поширення практичних і теоретичних юридичних знань»³²³. Юридичне товариство у той період з невідомих причини не розпочало діяльність, його діяльність розпочалася лише 1898 року³²⁴.

З 1863 по 1868 рр. кафедру фінансового права посідав Михайло Гнатович Стельмахович – випускник юридичного факультету Харківського університету (1852). 1854 року він склав іспити на ступінь магістра державного права, але дисертацію не представив. З 1862 року був допущений до викладання по кафедрі законів про державні повинності і фінанси; 1863 року захистив магістерську дисертацію «Погляд на розвиток та сучасний стан фінансової науки» і на посаді приват-доцента викладав фінансове право до

³²² Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьковский университет; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. – VIII, 311с. (с. 102–103).

³²³ Об учреждении в городе Харькове Юридического общества. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 216. – Спр. 219.

³²⁴ Отчёт о деятельности Юридического общества при Императорском Харьковском университете за 1902 г. // Труды юридического общества при императорском Харьковском университете. – Харьков. – 1904, Т.1. – С. 262–264; Хроника. Из деятельности юридических обществ. Харьковское юридическое общество // Журнал Министерства Юстиции. – 1904. – №9, СПб. – С. 278–280.

1868 року. Припинив діяльність в університеті через хворобу; друкованих праць не залишив³²⁵.

1869 року магістр і приват-доцент політичної економії при Дерптському університеті К. Валькер посів кафедру фінансового права, представивши програму навчальної дисципліни та прочитавши дві відкриті лекції на теми: «Про сучасний стан науки фінансового права» та «Про перекладання податків». Відповідно до рішення попечителя Харківського навчального округу йому було доручено викладання фінансового права терміном на три роки. Але вже протягом першого півріччя у Валькера виникли проблеми через невідповідність програми та слабкий рівень володіння російською мовою. І з лютого 1870 року приват-доценту М.М. Алексеєнко доручили читати лекції з російського фінансового права студентам 3-го курсу в обсязі 3 години на тиждень, а через нестачу часу для вивчення теорії фінансів цю частину курсу відмінили для студентів четвертого курсу³²⁶. Для усвідомлення масштабності цієї особистості, визначимо основні віхи діяльності Михайла Мартиновича Алексеєнка (1858–1917) – 1869 року закінчив юридичний факультет Харківського університету зі ступенем кандидата права; у цьому ж університеті пройшов шлях від приват-доцента (1869) і доцента (1873), до екстраординарного (1879), ординарного професора (1880), заслуженого ординарного професора кафедри фінансового права (1895), декана юридичного факультету (1886–1890) і ректора Харківського університету (1890–1899); попечителя Казанського (1899–1901), потім Харківського (1901–1906) навчальних округів, таємного радника (1899); після відставки обирався депутатом 3-й і 4-й Держдуми від Катеринославської губернії, очолюючи в Думі бюджетну комісію. Таким чином М.М. Алексеєнко присвятив Харківському університету 35 років життєдіяльності (з урахуванням терміну навчання) і майже 50 років свого життя – фінансовій і фінансово-правовій науці та практиці. Його високо цінували за професіоналізм на різних ділянках його діяльності, зазначаючи, що «ним зроблено для своєї вітчизни все, що було в людських силах»³²⁷. Але, наприклад, С.Ю. Вітте охарактеризував М.М. Алексеєнка «як людину умну й культурну, але більш відому в якості

³²⁵ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьковский университет; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. – VIII, 311с. (с. 76, 86).

³²⁶ Там само (с. 71–73).

³²⁷ Государственная дума. Стенографические отчеты. Созыв 4. Сессия V. – Пг., 1917. Стб. 1559–1560.

провінційного ділка, ніж професора економіста-фінансиста»³²⁸. Ці висловлювання ми навели не для характеристики М.М. Алексеєнка, а для того щоб показати його широку відомість. І в контексті нашого дослідження, така характеристика С.Ю. Вітте (а в своїх спогадах він практично всіх, з ким співпрацював, оцінив достатньо критично) з приводу «діловитості» показує практичну спрямованість фінансово-правових знань.

Проте, тривалий період за радянських часів, М.М. Алексеєнко був майже забутий, оскільки був дворянського походження, великим землевласником, членом буржуазної партії «октябристів», тобто мав «невдалу біографію» для вивчення його спадщини. На сучасному етапі історичну несправедливість ліквідовано, і М.М. Алексеєнко все частіше згадується істориками, економістами і фінансистами, як один з найвідоміших українських фахівців з історії фінансової думки та питань оподаткування³²⁹, як засновник харківської школи фінансового права³³⁰, як ґрунтовний дослідник подушної системи³³¹, як «батько ділового парламентаризму»³³² та ін.

Всі наукові праці М.М. Алексеєнка були з фінансово-правової проблематики: «Организация государственного хозяйничанья» (дисертація *pro venia legendi*, 1870)³³³; «Подушная подать» і «Переложение налогов» (пробні лекції на посаду приват-доцента по кафедрі фінансового права, 1870); «Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д.-С. Милля» (робота на ступінь кандидата права, 1870)³³⁴; «Очерк нарастания государственного долга Англии и Франции» (магістерська дисертація, 1872)³³⁵; «Действующее законодательство о прямых

³²⁸ Витте С.Ю. Воспоминания. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 3. – 723 с. (с. 197).

³²⁹ Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів України. – К.: НАН України, Ін-т екон та прогноз., 2013. – 584 с. (с. 171).

³³⁰ Лушникова М.В. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография / М.В. Лушникова, А.М. Лушников; ЯрГУ. – Ярославль, 2013. – 640 с. (с. 474, 526).

³³¹ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В.М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с. (с. 251).

³³² Кирьянов И. Алексеенко М.М. – «отец делового парламентаризма» // Власть. – 2009. – № 4. – С. 127–131.

³³³ Алексеенко М.М. Организация государственного хозяйничанья. – Харьков: В Университетской типографии, 1870. – 91 с.

³³⁴ Алексеенко М.М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д.-С. Милля / М.М. Алексеенко. – Харьков: в Унив. тип., 1870. – 171 с.

³³⁵ Алексеенко М.М. Государственный кредит: Очерк нарастания государственного долга в Англии и Франции / М.М. Алексеенко. – Харьков: в Унив. тип., 1872. – 426 с.

налогах» (докторська дисертація, 1879)³³⁶; «Подходный налог и условия его применения» (урочиста промова, 1885)³³⁷.

Для представлення авторського курсу фінансового права значущим є літографований конспект фінансового права, записаний студентом восьмого семестру юридичного факультету С.Д. Ільїним, що дає уявлення про трактування М.М. Алексеєнком змісту, структури та базових категорій навчальної дисципліни³³⁸. Одразу необхідно визначити, що Алексеєнко використовує як синонімічні поняття «наука про фінанси» і «фінансове право»; вже в передмові до курсу фінансового права називає дисципліну наукою про фінанси і відносить фінансові явища до суспільних. У фінансовій науці відзначає взаємозв'язки між фактами, показує об'єктивність дії фінансово-господарських процесів. Проте відзначає суб'єктивний чинник фінансової діяльності – мистецтво застосування теоретичних положень до практичних цілей, наприклад цілей державного управління фінансовою сферою³³⁹. Основне завдання науки вбачає у способах покриття державних витрат; фінанси визначає як сукупність матеріальних засобів та особистих послуг; об'єктом вивчення фінансового права визначає державне господарство, котре перебуває у тісному взаємозв'язку з економічним ладом суспільства та з суспільними відносинами, що змінюються в процесі історичного розвитку суспільства та регулюється правовими нормами³⁴⁰. На основі цих базових положень, можна зробити висновок, що М.М. Алексеєнко в методологічних підходах поєднує принципи класичної школи політичної економії з базовими підходами історичної школи, але враховує і соціологічний підхід до фінансово-правової проблематики; в структурі фінансової та фінансово-правової науки пріоритетними вважає державні витрати і саме це відображено і в структурі курсу. Проаналізуємо детальніше курс фінансового права, який викладав М.М. Алексеєнко студентам юридичного факультету Харківського університету. Структурно курс фінансового права містив чотири розділи: 1) вчення про державні витрати; 2) вчення про державні доходи; 3) вчення про бюджет; 4) вчення про державний кредит. М.М. Алексеєнко

³³⁶ Алексеєнко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах / Исслед. М.М. Алексеєнко. – СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1879. – 242 с.

³³⁷ Алексеєнко М.М. Подходный налог и условия его применения: Речь, произнес. в торжеств. собр. Имп. харьков. ун-та 17 янв. 1885 г. проф. М.М. Алексеєнко. – Харьков: тип. М.Ф. Зильберберга, 1885. – 35 с.

³³⁸ Алексеєнко М.М. Конспект фінансового права. – Х.: Литография А.И. Степанова, 1894. – 311 с.

³³⁹ Там само (с. 2–3).

³⁴⁰ Там само (с. 3, 8–9).

окремо не виділяє розділ з фінансового управління, оскільки по кожному розділу визначаються особливості фінансового управління. відповідна законодавча база та різноманітні статистичні дані. При викладанні вчення про державні витрати розглядалися такі питання: а) теорія державного невтручання і система державної опіки; критерії оцінювання державних витрат; межі державних витрат; б) класифікація державних витрат (грошові та натуральні, особисті та речові, звичайні та надзвичайні); в) класифікація окремих витрат – на утримання центрального управління, на установи дотримання правопорядку, на культуру та добробут, на фінансове управління. Також в цьому розділі здійснювався загальний огляд витрат європейських держав (Німеччини, Австрії, Італії, Франції, Англії) та наводяться статистичні дані по основним статтям витрат в цих країнах³⁴¹. Друга частина курсу фінансового права присвячена розкриттю вчення про державні доходи, до яких автор відносить: а) повинності (натуральні, грошові, рекрутська або військова повинність з формуванням збройних сил та ополчення, наймані іноземні війська і под.); б) грошові форми державних доходів; види грошових державних доходів (приватногосподарські, від казенних лісів, гірничої справи, державних фабрик торговельних підприємств, банківських операцій, транспортних підприємств, пошти, телеграфу) та статистичні дані про приватногосподарські доходи; в) державно господарські доходи – збори і податки (прямі та непрямі) із теоретичним обґрунтуванням, загальним оглядом та статичними даними про податки³⁴². Третя частина курсу фінансового права М.М. Алексеєнка присвячена вченню про бюджет, де матеріал вивчався таким чином: а) загальне поняття про бюджет, надлишки доходів, дефіцит (кошторисний і дійсний); б) розробка, обговорення і затвердження бюджету; в) виконання бюджету (бюджетний або фінансовий період, техніка виконання бюджету, кредити, асигнування, фінансова адміністрація); г) організація кас (їхня єдність, бухгалтерія, звітність, контроль кількісний та якісний, ревізія, документальна перевірка, фактичний контроль з огляду законівідповідності)³⁴³. У четвертій частині розглядається вчення про державний кредит та погашення державних боргів. Значний за обсягом і насичений змістовно матеріал цієї частини викладався за такою схемою: а)

³⁴¹ Там само (с. 14–39).

³⁴² Там само (с. 94–170).

³⁴³ Там само (с. 171–202).

загальнотеоретичні основи державного кредиту (сутність і види кредиту, кредитні акти, вплив кредитних актів на народне господарство, теорії державного кредиту); б) види державного кредиту (короткострокові позики та поточні борги, довгостроковий кредит і його види, способи укладання займів та відсотки по ним; в) погашення державних боргів та здешевлення державного боргу (конверсія і редукція відсотків); г) паперові гроші (основні функції грошей, форми паперових грошей, вплив паперових грошей на народне та приватне господарство, на рівень цін та на фінанси країни), заходи поновлення металічного обігу та досвід європейських країн щодо регулювання боргових зобов'язань в умовах паперово-грошового обігу; д) місцеві фінанси, місцеві витрати, місцеві доходи, місцевий бюджет і місцевий кредит³⁴⁴. Таким чином, курс фінансового права М.М. Алексеєнка синтезує надбання фінансово-економічної науки та фінансового права; відпрацьовує новітні питання фінансової теорії та актуальні проблеми фінансово-правової практики; містить авторські положення щодо фінансових питань розвитку публічного господарства (хоча автор застосовує поняття «державне господарство»), що розроблені з урахуванням останніх досягнень європейської фінансово-правової теорії та практики. Викладені у підручнику фінансово-правові погляди М.М. Алексеєнка щодо оподаткування, державного бюджету і державного боргу відповідають основним принципам ринкової економіки, що зберігають свою актуальність і на сучасному етапі.

Аналіз курсу фінансового права М.М. Алексеєнка в першу чергу презентує фінансове право як тогочасну дисципліну, при викладанні якої були враховані останні світові тенденції розвитку фінансово-правової науки.

Наукові розробки М.М. Алексеєнка стосувалися податкової³⁴⁵ та бюджетної проблематики³⁴⁶. Ґрунтовні теоретичні знання про фінансове господарство та сутність податків в інтерпретації відомих представників класичної школи політичної економії та історичної школи М.М. Алексеєнко

³⁴⁴ Там само (с. 203–309).

³⁴⁵ Алексеєнко М.М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д.-С. Милля / М.М. Алексеєнко. – Харьков: В Унив. тип., 1870. – 171 с.; Алексеєнко М.М. Общая теория переложения налогов. – Харьков: В Унив. тип., 1870. – 17 с.; Алексеєнко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах / Исслед. М.М. Алексеєнко. – СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1879. – 242 с.; Алексеєнко М.М. Подходный налог и условия его применения: Речь, произнес. в торжеств. собр. Импер. харьков. ун-та 17 янв. 1885 г. проф. М.М. Алексеєнко. – Харьков: тип. М.Ф. Зильберберга, 1885. – 35 с.

³⁴⁶ Алексеєнко М.М. Государственный кредит: Очерк нарастания государственного долга в Англии и Франции / М.М. Алексеєнко. – Харьков: в Унив. тип., 1872. – 426 с.

здобув при опрацюванні творів цих авторів при написанні праці³⁴⁷, котра характеризується певною компіляцією з авторською інтерпретацією різних підходів. Його дослідження по державному кредиту³⁴⁸ є історико-правовим і характеризувалося сучасниками як один з найповніших творів з історії державних фінансів Англії та Франції із стародавніх часів до 1815 року³⁴⁹. Докторське дослідження професора Алексеєнка³⁵⁰ мало догматичний характер, містило критичний аналіз форм з економічної та юридичної точок зору прямого оподаткування на основі російського законодавства. Ми не будемо детально зупинятися на розгляді кожного з цих творів, а покажемо практичну реалізацію наукових розвідок М.М. Алексеєнко щодо оподаткування в фінансово-правовій практиці на основі подушної податі. Цей податок, на думку вченого, в ряду прямих податків займає перше місце як за сумою надходжень від його стягнення, так і за значенням залучення селянства до сплати податків. Науковець подає історичні відомості щодо введення подушної податі за часи Петра I для утримання армії; визначає предмет оподаткування – «податна душа»; подає статистичну інформацію про розмір податку з різних підданих на початковому етапі (до перепису 1784 року) – з сільського населення по 80 копійок, а з міщан – по 1 рублю 20 копійок. М.М. Алексеєнко на основі аналізу значного масиву статистичної інформації показує посилення податкового тиску в подальшому, внаслідок чого селяни «приходили в крайнее и всеконечное разорение», а в «уездах воровства и разбои и крестьянские побеги чинятся»³⁵¹. Протягом 1794–1818 рр. ставка подушного із 0,85 руб. зростає до 3.3 руб., тобто майже в чотири рази. У листопаді 1839 року, після переведення усіх податків і зборів, що раніше стягувалися асигнаціями на срібло, подушне становило 95 коп. сріблом³⁵². М.М. Алексеєнко зазначає, що причинами, які сприяли зростанню подушної, були: скорочення земельних наділів; збільшення державних витрат на

³⁴⁷ Алексеєнко М.М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д.-С. Милля / М.М. Алексеєнко. – Харьков: В Унив. тип., 1870. – 171 с.

³⁴⁸ Алексеєнко М.М. Государственный кредит: Очерк нарастания государственного долга в Англии и Франции / М.М. Алексеєнко. – Харьков: в Унив. тип., 1872. – 426 с.

³⁴⁹ Гензель П. П. Библиография финансовой науки: толковый указатель к главнейшим сочинениям в русской и иностранной финансовой литературе / П.П. Гензель. – Вып. I. – Ярославль: Тип. Губернского правления, 1908. – 110 с. (с. 78).

³⁵⁰ Алексеєнко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах / Исслед. М.М. Алексеєнко. – СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1879. – 242 с.

³⁵¹ Там само (с. 7).

³⁵² Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – т. XIV. – Ч. 1. – № 12867.

фінансування армії внаслідок збільшення її чисельності; зменшення доходів казни через зниження асигнацій. Автор наводить посилання на урядовий маніфест 1810 року, в якому для виправдовування підвищення подушної зазначається, що «возвышение цен на предметы потребления, от расширения промышленности и умножения населения прибыли сельского хозяйства увеличились вдвое и втрое, а доходы казны вследствие понижения ассигнаций уменьшились»³⁵³ і робить висновок, що мотиви, визначені в цьому та різноманітних інших указах про підвищення подушної, є непереконливі. Після детального аналізу подушної податі, М.М. Алексєєнко визначає її характерні риси з точки зору зручності цього прямого податку для фінансової адміністрації та незручності й невідповідності для платників: 1) загальна сума податкових надходжень нараховується з окремих товариств (відповідно, розраховується на незмінну чисельність населення); 2) загальна сума подушної визначається наперед і залишається незмінною протягом декількох років (автор зазначає, що цього ефекту можна досягнути за допомогою перекладання податків); 3) уряд має справу не з окремими платниками, а з товариствами, які несуть колективну відповідальність за своїх членів – кругову поруку, відповідно, спрощується діяльність фінансової адміністрації і забезпечуються податкові надходження; 4) для збільшення податкових надходжень наявна система давала змогу владі використовувати природній приріст населення та збільшення окладів [Там само (с. 32–34)]. Для платників недоліки подушної податі полягають у тому, що невраховані: територіальні відмінності господарювання; розряди селян з позицій їх фінансової самостійності; податі нараховується ревізно, а сплачує її наявне населення. Відповідно, М.М. Алексєєнко робить висновок, що розподіл подушної між окремими поселеннями є неурівненим, а умовою, необхідною для досягнення рівномірності розподілу подушної податі між окремими платниками, повинно бути общинне землеволодіння і земельне паювання³⁵⁴. Українські селяни в умовах істотної диференціації земельних наділів були зацікавлені у скасуванні подушної податі й заміни її поземельним податком³⁵⁵. 1859 року створюється комісія для перегляду системи податків і зборів, яка прийшла до висновку, що

³⁵³ Алексєєнко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах. – СПб., 1879. – VII – 242 с. (с. 9).

³⁵⁴ Там само (с. 35).

³⁵⁵ Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / За наук. ред. проф. О.Н. Ярмиша. – К.: Атака, 2001. – 176 с. (с. 34).

без відміни подушного оподаткування неможливо досягнути істотного поліпшення системи прямих податків³⁵⁶. З 1887 року за рішенням Державної Думи було відмінено стягнення подушної податі з усіх розрядів населення, крім Сибіру. Таким чином, наукові розвідки М.М. Алексеєнка були актуальними за тематикою та практичні за реалізацією.

Знання з фінансової проблематики в цілому та податково-бюджетних проблем зокрема знайшли широке практичне застосування в Державній Думі Російської імперії, де М.М. Алексеєнко очолював бюджетну комісію.

Наступником по кафедрі фінансового права Харківського університету став учень М.М. Алексеєнка – Петро Петрович Мігулін (1870–1948). П.П. Мігулін народився у м. Харкові в сім'ї священика, навчався у 2-й Харківській гімназії, після закінчення якої 1889 року вступив на юридичний факультет Харківського університету. Учень, а потім і зять М.М. Алексеєнка (саме за ці родинні зв'язки і Алексеєнко, і Мігулін критикувалися) П.П. Мігулін під час навчання виявився здібним студентом, 1890 року отримав схвальний відгук за твір на тему: «Вчення Р. Ієринга про сутність, походження і розвиток права» (Рудольф фон Ієринг (1818–1892) – відомий німецький правознавець). Після закінчення з дипломом 1-го ступеня 1893 року Харківського університету П.П. Мігулін відправився для завершення освіти за кордон (Францію, Англію, Швейцарію та Австрію). Потім деякий час займався адвокатурою в якості помічника присяжного повіреного. Протягом 1894–1896 років подорожував Російською імперією (Санкт-Петербург, Москва, Варшава, Київ, Ростов, Поволжя, Кавказ, Крим) та за кордоном (Туреччина, Болгарія, Сербія, Румунія, Угорщина, Хорватія, Чехія, Італія, Іспанія, Португалія, Франція, Нідерланди, Бельгія, Німеччина), знайомлячись з економічним побутом цих місцевостей та країн, з їх політичним і фінансовим укладом і з найважливішими книгосховищами Європи. З 1 січня 1895 року залишений при Харківському університеті як стипендіат для приготування до професорського звання при кафедрі фінансового права. 1896 року витримав магістерський іспит з фінансового права та політичної економії. З 1897 року почав читання лекцій по кафедрі торгового права на посаді приват-доцента³⁵⁷ і того ж року

³⁵⁶ Труды комиссии для пересмотра системы податей. – Т. III. – Ч. I. – СПб., 1859. – С. 24.

³⁵⁷ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьковский университет; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. – 311 с. (с. 217).

по кафедрі фінансового права прочитав пробні лекції на теми: 1) Оподаткування акціонерних компаній; 2) Казенна винна монополія та умови її реалізації в Росії³⁵⁸. З 1899 року посів вакантну кафедру фінансового права. 1898 року П.П. Мігулін отримав доступ до особистого архіву М.Х. Бунге, що зберігався в Київському університеті, а 1900 року і до архівів Особливої канцелярії з кредитної частини міністерства фінансів, причому з деяких секретних документів він зміг зняти копії³⁵⁹. Навряд це було б можливо без підтримки М.М. Алексеєнка і згоди тодішнього міністра фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте. Опрацювання цих джерел значною мірою посприяло тому, що 1900 року П.П. Мігулін захистив магістерську дисертацію в Казанському університеті з теми: «Російський державний кредит»³⁶⁰, а 1901 року – докторську дисертацію в Київському університеті за 2-м томом цієї праці³⁶¹. 1901 року П.П. Мігулін був призначений в.о. екстраординарного професора по кафедрі фінансового права Харківського університету, а 1902 року – ординарним професором по тій же кафедрі. На цій посаді він перебував до 1911 року. Перебуваючи на посаді професора кафедри фінансового права, 1903 року він отримав чин дійсного статського радника, а за педагогічну й наукову діяльність був нагороджений орденами Святої Анни 2-го ступеня і Володимира 4-го ступеня³⁶². 1911 року П.П. Мігулін переходить до Санкт-Петербурзького університету на посаду екстраординарного професора кафедри фінансового права, де студентам юридичного факультету викладає курси «Фінансове право» «Державне право» та «Російські фінанси» до 1917 року.

Викладав П.П. Мігулін фінансове право на основі підручника М.М. Алексеєнка, значно розширивши теоретичний матеріал екскурсами в історію фінансово-правової науки, а практичні справи – статистичною

³⁵⁸ Там само (с. 136).

³⁵⁹ Там само (с. 217).

³⁶⁰ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т.І. Эпоха 1769–1886 гг. – Харьков, 1899. – 606 с.

³⁶¹ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т.ІІ. Министерство И.А. Вышнеградского 1887–1892. – Харьков, 1900. – 576 с.

³⁶² Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьковский университет; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. – 311 с. (с. 217–218); Дмитриев А.Л. Петр Петрович Мигулин // Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет. Москва, 2009. – С. 287–297; Лушникова М.В., Лушников А.М. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени. Монография. – Ярославль, ЯрГУ, 2013. – 640 с. (с. 537).

інформацією для аналізу та поновленою законодавчою базою³⁶³. З кінця XIX – початку XX ст. міністерство освіти значну увагу приділяє проведенню практичних занять. В «оглядах викладання предметів» за вимогою міністерства необхідно було зазначати кількість годин, що виносяться на практичні заняття, за якими навчальними посібниками вони проводяться, хто їх проводить та яка чисельність студентів буде присутня. 1901 року міністерство освіти відрядило до Харківського університету професора фінансового права І.І. Янжула для ознайомлення з проведенням практичних занять³⁶⁴. 1904 року міністерство освіти, навпаки, вказало на обмежену кількість лекцій з навчальних дисциплін, у тому числі і з фінансового права. 20 серпня 1905 року міністр зазначив, що лекції доповнюються практичними заняттями, але останні не можуть замінити собою лекції³⁶⁵. З фінансового права П.П. Мігулін сам читав лекції і проводив практичні заняття.

З часом П.П. Мігуліна все менше цікавила педагогічна діяльність, а все більше – політика. Крім того, його тесть М.М. Алексеєнко став одним з головних авторитетів Державної Думи в сфері фінансів і міг йому в цьому посприяти. У своїх наукових роботах П.П. Мігулін піддав критиці грошову реформу С.Ю. Вітте, Статут Держбанку 1894 року, виступив проти ідеї довгострокових операцій, промислових позичок та ін.³⁶⁶ 1902 року Петро Петрович брав участь у з'їзді Міжнародного союзу промисловців в Петербурзі. 1907 року він був призначений членом Ради Головного управителя землеустроєм і землеробством, був членом особливої вищої комісії для всебічного дослідження залізничної справи в Росії, з 1914 р. – член ради міністра фінансів. З 1909 по 1912 роки за його участі видавався в Петербурзі журнал «Економіст Росії»³⁶⁷. З 1913 р. він видає журнал «Новий економіст» і

³⁶³ Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1901 г. – Х.: Тип. М. Зильберберга, 1902. – 149 с.; Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1902 г. – Х.: Тип. М. Зильберберга, 1903. – 192 с.

³⁶⁴ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьковский университет; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. – 311 с. (с. 149).

³⁶⁵ Там само (с. 150).

³⁶⁶ Мигулин П.П. Наша банковская политика (1729–1903): Опыт исследования. – Харьков: Печатное дело, 1904. – 439 с.; Мигулин П.П. Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы (1893–1902). – Харьков, 1903. – 360 с.

³⁶⁷ Дмитриев А.Л. Петр Петрович Мигулин // Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет. – Москва, 2009. – С. 287–297.

сам там активно публікується³⁶⁸. Регулярно друкується в газеті «Слово» та «Голос земли»³⁶⁹.

Для другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було характерним висвітлювати фінансову проблематику в періодичних виданнях. Ці видання можна поділити на: відомчі видання, близькі по типу до сучасних наукових видань, що випускалися відомчими структурами (міністерством народної освіти, міністерством фінансів, Державним банком, міністерством державного майна та ін.) та різноманітними товариствами («Труды вольного экономического общества», «Экономический указатель» та ін.); суспільно-політичні журнали та суспільно-літературні журнали. Періодичними виданнями з фінансово-економічною інформацією, близькою до наукової, були: «Торговый сборник» (1864–1873), «Вестник финансов, промышленности и торговли» (1884–1917), «Русское экономическое обозрение» (1897–1905), «Народное хозяйство» (1900–1905), «Коммерческий мир» (1906–1909), «Вестник права» (1907–1913), «Вопросы права» (1910–1912), «Промышленность и торговля» (1908–1917), «Торгово-промышленное обозрение» (1908–1912), «Вестник кооперации» (1909–1918), «Экономист России» (1909–1912), «Новый экономист» (1913–1917), «Промышленная Россия» (1915–1916) та ін. Офіційним друкованим засобом міністерства фінансів був «Вестник финансов, промышленности и торговли», котрий заснований за ініціативи М.Х. Бунге та замінив «Указатель правительственных распоряжений по министерству финансов». Додатками до «Вказівника» була широка за змістом статистична інформація, у тому числі баланси кредитних установ, звіти торговельних та промислових підприємств,

³⁶⁸ Мигулин П.П. Всероссийский хлебный и мукомольный банк // Экономист России, – 1909. – №41. – С. 1–3; Мигулин П.П. Основной вопрос нашего сельского хозяйства // Экономист России. – 1909. – № 23. – С. 2–4; Мигулин П.П. Почему для организации хлебной торговли нужен специальный банк? // Экономист России. – 1909. – № 37. – С. 1–4; Мигулин П.П. Голод // Экономист России. – 1911. – № 44. – С. 1–3; Мигулин П.П. Как бороться с голодом? (К вопросу о страховании урожая) // Экономист России. – 1911. – № 45. – С. 3–6; Мигулин П.П. Неурожай и страхование посевов // Новый экономист. – 1914. – №27–28. – С. 1–3; Мигулин П.П. Бумажные деньги // Новый экономист. – 1915. – № 15. – с. 3–6; Мигулин П.П. Наша валюта и вопрос о мелких казначейских билетах // Новый экономист. – 1915. – № 18. – С. 3–7; Мигулин П.П. Хлебный банк // Экономист России. – 1911. – № 23. – С. 2–3; Мигулин П.П. Хлебная монополия // Экономист России. – 1912. – № 19–20. – С. 1–3; Мигулин П.П. Шоссейный вопрос // Новый экономист. – 1913. – № 48. – С. 3–4.

³⁶⁹ Мигулин П.П. Экономическая программа земского центра // Слово. – 1905. – 30 сентября. – № 271. – С. 5–6; Мигулин П.П. Опасная игра // Слово. – 1905. – 26 ноября. – № 312. – С. 1–2; Мигулин П.П. Аграрная реформа // Слово. – 1906. – 2 июня. – № 479. – С. 2; Мигулин П.П. Аграрный проект трудовой группы // Слово. – 1906. – 23 июня. – № 495. – с. 2; Мигулин П.П. Финансовые затруднения // Слово. – 1906. – 16 июня. – № 489. – с. 2; Мигулин П.П. Финансовые злоупотребления перед лицом Государственной Думы // Слово. – 1906. – 26 мая. – № 473. – с. 2; Мигулин П.П. Борьба с голодом и страхование от неурожая // Голос Земли. – 1912. – 10 января. – № 1. – с. 4.

вказівник урядових розпоряджень по міністерству фінансів (а з 1906 року і по міністерству торгівлі та промисловості), ціни на хліб тощо. Досить відомим журналом, де висвітлювалися актуальні питання фінансової та економічної проблематики був «Экономист России» (1909–1912), з січня 1913 по грудень 1917 виходив щотижневий журнал «Новый экономист», де редактором був професор П.П. Мігулін. Тут активно публікувалися відомі дослідники фінансової та фінансово-правової проблематики М.І. Боголєпов, І.Х. Озеров, В.М. Твердохлебов, М.І. Туган-Барановський та ін.

Після жовтневого перевороту П.П. Мігулін 1917 року емігрував. З 1920 р. жив у Франції (Ніцца), продовжував займатися науковою та педагогічною діяльністю. Протягом 1920-х та 1930-х років П.П. Мігулін відігравав важливу роль в житті російської наукової еміграції – був директором Російської гімназії, членом «Товариства допомоги російським викладачам та учням», очолював відділення науково-дослідного гуртка «До пізнання Росії». З 1931 р. став членом франко-бельгійської асоціації професорів-економістів³⁷⁰.

П.П. Мігулін як науковець-економіст став автором багатьох фундаментальних досліджень: тритомної праці «Русский государственный кредит» (Харків, 1899–1906); «Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902)» (Харків, 1902); «Русский сельскохозяйственный банк» (Харків, 1902); «Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы» (Харків, 1903); «Выкупные платежи» (Харків, 1904); «Наша банковская политика» (Харків, 1904); «Война и наши финансы» (Харків, 1905); «Аграрный вопрос» (Харків, 1906); «Возрождение России» (Харків, 1910); «Экономический рост русского государства за 300 лет» (1613–1912) (Москва, 1913) та інших. Його важко назвати розробником вузько-економічної тематики. Навпаки, названі його наукові праці та публікації у періодичних виданнях – «Слово», «Экономист России», «Новый экономист», «Аграрный вопрос», «Настоящее и будущее русских финансов» – стосувалися широкого кола питань з економічної історії Російської імперії та політики імперії в області фінансів. Серед таких питань можна назвати аналіз закономірностей формування бюджету Російської імперії, дослідження сильних та слабких сторін проведення грошової реформи, вивчення історії російського державного кредиту, аналіз

³⁷⁰ Лушникова М.В., Лушников А.М. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени. Монография. – Ярославль, ЯрГУ, 2013. – 640 с. (с. 547).

особливостей організації механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту як характерних лише для Російської імперії комерційних операцій, вивчення закономірностей діяльності центрального емісійного банку Російської імперії, сільськогосподарського та іпотечного банків, дослідження фінансової політики імперії щодо будівництва залізниць.

Основними працями П.П. Мигуліна є 3-томне видання «Російський державний кредит». Перший том цього дослідження³⁷¹ був захищений вченим в якості магістерської дисертації з фінансового права в Казанському університеті 1900 року (опоненти – П.О. Нікольський і В.Ф. Залеський). Продовженням цих досліджень стала видана монографія³⁷², яка стала предметом захисту докторської дисертації з фінансового права в Київському університеті 1901 року (опоненти – М.П. Яснопольский і М.М. Цитович). Потім був виданий 3-й том цих досліджень, що включав 5 тематичних випусків³⁷³. Ця праця є найбільш повним в науковій літературі дослідженням історії російського державного кредиту, механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту, діяльності центрального емісійного банку Російської імперії, сільськогосподарського та іпотечного банків, фінансової політики імперії щодо будівництва залізниць.

Реформу грошового обігу Російської імперії П.П. Мигулін аналізує в праці³⁷⁴, яка є частиною тексту II глави III тому ґрунтовної праці вченого³⁷⁵. Надавши детальний опис стану грошового обігу імперії до початку

³⁷¹ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Эпоха 1769–1886 гг. – Харьков, 1899. – 606 с.

³⁷² Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. II. Министерство И.А. Вышнеградского 1887–1892). – Харьков, 1900. – 576 с.

³⁷³ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып.1. Конверсионные операции в 1893–1901 гг. – Харьков: Типолитограф. «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1901. – 114 с.; Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 2. Реформа денежного обращения 1896–1898 гг. и связанные с ней кредитные операции. – Харьков: Типолитограф. «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1902. – 330 с.; Мигулин П.П. Русский государственный кредит. Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 3. Железнодорожные займы и железнодорожная политика 1893–1902 гг. – Харьков: Типолитограф. «Печатное дело», 1903. – 135 с.; Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 4. Банковая политика и государственный ипотечный кредит в 1893–1902 гг. – Харьков, 1904. – 218 с.; Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего (1893–1906). Вып. 5. Итоги министерства Витте и обзор кредитных государственных операций. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1907. – 201 с.

³⁷⁴ Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). – Харьков, 1902. – 336 с.

³⁷⁵ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 1–5, Харьков, 1901–1907.

міністерства С.Ю. Вітте, П.П. Мігулін робить висновки про якісну сторону проведення грошової реформи 1895–1898 років, аналізуючи її сильні та слабкі сторони. Серед досягнень реформи вчений відзначає: а) перехід до золотого монометалізму; б) фіксацію курсу кредитного рубля (не дивлячись на його девальвацію) до рубля золотого на оптимальному рівні: він був вище середнього курсу протягом 1877–1895 років та вищим від курсу, що відповідав міжнародному торговому обороту імперії за цей же період, крім того він повністю співпадав з курсом, що відповідав цьому обороту протягом останніх 4-х років; в) вдало обрану техніку девальзації – зменшення вмісту металу в монеті разом зі збереженням її найменування; г) послідовність та обережність, з якими грошова реформа була втіленою в життя, не дивлячись на зовнішню протидію та несприятливі обставини (у процесі накопичення золотого запасу міністр фінансів зумів до реформи припинити біржові спекуляції кредитним рублем, нівелювати коливання вексельних курсів, увів фактичну фіксацію кредитного рубля за тим курсом, за яким вирішив провести обмін); д) вибір надзвичайно вдалого моменту для здійснення реформи (саме у цей період державний кредит Російської імперії «стояв високо»; е) надзвичайну забезпеченість та міцність розміну державних кредитних білетів³⁷⁶. Разом з тим П.П. Мігулін відзначає і недоліки реформи: а) реформа не забезпечила повного монометалізму фінансової системи – поряд із золотими грошовими одиницями в обігу були срібні монети, які, з одного боку, замінили кредитні білети дрібного номіналу, а з іншого, потребували для впровадження біля 150 млн рублів із золотого запасу; б) надзвичайна дорожнеча грошової реформи – для закупки золота було затрачено більше 1 млрд рублів; в) неймовірне марнотратство золотого фонду імперії при організації введення в обіг золотої монети; г) фактичне ініціювання фальшування золотих та срібних монет через простоту їх підробки; д) введення грошової реформи частинами, а не одним цілним законодавчим актом; е) остаточне введення грошової реформи при недостатньо забезпеченому для держави активному розрахунковому балансі [Там само (с. 207–217).].

³⁷⁶ Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). – Харьков, 1902. – 336 с. (с. 200–206).

У цій же праці³⁷⁷ П.П. Мігулін аналізує причини промислово-грошової кризи в Російській імперії 1899–1901 років, де головною причиною кризи називає політику Вітте, що проводилася з часу його призначення міністром фінансів у 1892 році. Вчений мав тверде переконання, яке підтверджував та обґрунтовував фактами, що головною проблемою російських фінансів протягом десятиліть залишалася бездумна трата грошей урядом. Причому, як зазначав учений, з ігноруванням інтересів населення, реальних можливостей країни і без розрахунку наслідків прийнятих рішень. Враховуючи цілковиту залежність економіки Російської імперії від продуктів землеробства (перш за все від експорту хліба), П.П. Мігулін критикував політику уряду Вітте, який «підключався майже виключно про розвиток кам'яновугільного і металургійного виробництва, ... але ні своєї уваги, ні припливу капіталів не забезпечив в бік розвитку і поліпшення нашого землеробства, нашої сільськогосподарської промисловості. А тим часом ми тільки й живемо землеробством і тільки сільськогосподарські продукти вивозимо за кордон, сільськогосподарський клас – головний платник податків, він же і головний споживач продуктів обробної промисловості»³⁷⁸. Крім того, професор категорично виступав проти російської політики на Далекому Сході – участі російських військ у придушенні повстань в Китаї, зміцненні військово-морської бази російського флоту в Китаї (в Порт-Артурі і Далекому) і будівництва Китайсько-Східної залізниці, за допомогою якої Російська імперія збиралися освоювати Жовторосію³⁷⁹. Не менш важливою причиною кризи професор П.П. Мігулін вважав розкрадання матеріалів та цінностей при будівництві залізниць³⁸⁰. Всі названі фактори і були вказані вченим такими, що викликали серйозну промислово-грошову кризу в Російській імперії 1899–1901 років та призвели до колосального знецінення російських паперів та до банкрутства великої кількості підприємств і, як наслідок, до зубожіння народних мас.

Детальному аналізу фінансової політики Російської імперії П.П. Мігулін присвятив велику кількість статей, які були ним опубліковані на початку ХХ століття спочатку у журналі «Экономист России», а потім – «Новый

³⁷⁷ Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). – Харьков, 1902. – 336 с.

³⁷⁸ Там само (с. 300).

³⁷⁹ Там само (с. 264).

³⁸⁰ Там само (с. 293).

економист». 1907 та 1910 років найбільш актуальні статті з цієї серії були об'єднані автором у книги³⁸¹. Не дивлячись на те, що окремі статті у цих працях носять публіцистичний характер, їх наукова складова є досить суттєвою. Так, П.П. Мігулін при проведенні аналізу політики в сфері фінансів уряду Російської імперії використовує факти з економічної історії країни, аргументує судження з використанням теоретичних положень, зарубіжного досвіду. Характерно, що аналіз всіх фінансових проблем та пропозиції щодо шляхів їх вирішення супроводжуються аналітичними авторськими узагальненнями цифрових фінансових показників державного господарства імперії в конкретний період. Вчений не тільки критикував фінансову політику держави, але й пропонував конкретні способи розв'язання проблем, виправлення допущених помилок, вибудовував фінансові розрахунки витрат і доходів бюджету. П.П. Мігулін аргументовано критикував тогочасну витратну політику уряду імперії: зайві витрати на спорудження Росією в Китайській імперії залізниці з американських матеріалів китайськими робітниками, немотивовані закордонні відрядження чиновників, високі пенсії чиновникам та їхнім родинам, невпорядковану роздачу державного майна фаворитам, необґрунтоване пред'явлення концесій з казенної гарантією нездійснених доходів та казенних замовлень з потрійними проти ринкових цінами, розростання величезного класу зайвих для господарства країни чиновників, непомірне збільшення контингенту російських туристів³⁸². Виходячи з проведеного аналізу, вчений формулює задачу сучасної фінансової науки: «... пошук способів погодження найбільш успішного виробництва найбільшої кількості матеріальних благ та найбільш справедливого їх розподілу»³⁸³. Відповідно основним завданням держави вчений визначає зростання добробуту народних мас. Для розв'язання цієї задачі П.П. Мігулін визначає конкретні шляхи: а) збільшення кількості продуктів харчування для населення, чого можна досягти розширенням площі орних земель (переселення на нові землі та покращення природних умов «незручних» сільськогосподарських земель) та збільшенням продуктивності наявних земельних площ (введення раціональних прийомів землеробства, перехід до

³⁸¹ Мигулин П.П. Настоящее и будущее русских финансов. – Харьков, 1907. – 389 с.; Мигулин П.П. Возрождение России. Экономические этюды и новые проекты. – Харьков, 1910. – 500 с.

³⁸² Мигулин П.П. Настоящее и будущее русских финансов. – Харьков, 1907. – 389 с. (с. 7–12).

³⁸³ Там само (с. 13).

хуторного господарства та сільськогосподарської промисловості); б) створення сільськогосподарського банку з метою надання сільгоспвиробникам іпотечних та меліоративних кредитів; в) створення промислового центрального банку з метою надання державою допомоги розвитку обробної та гірської промисловості; г) широке застосування кредитних операцій для продовження будівництва залізниць, стимулювання розвитку лісового господарства та організації зрошення земель в середньоазіатських областях імперії для виробництва власної бавовни-сирцю³⁸⁴.

Виступаючи у двох іпостасях – і як політик, і як науковий діяч – П.П. Мігулін надав власне бачення структури та змісту економічної програми господарського розвитку Російської імперії, яка складалася з 4-х основних розділів. У першому розділі були перелічені необхідні умови проведення раціональних економічних та фінансових реформ для зростання добробуту населення (свобода особистості, слова, зборів, друку, спілок та страйків; зрівнювання прав усіх громадян імперії, реформи орендних відносин, акціонерного та промислового законодавств, перегляд закону про найману працю; реформа земського та міського самоуправління; введення у 5-річний термін загальної обов'язкової початкової освіти у всій імперії). У другому розділі програми вченим викладалися основні положення економічних реформ в аграрному секторі (збільшення площі оброблюваних земель та збільшення їхньої продуктивності; ревізія всієї наявної в імперії землі, що придатна для ведення сільського господарства; реформування селянського та дворянського банків та заснування центрального земського сільськогосподарського банку для надання землеробам довгострокових та короткострокових кредитів; створення мережі шосейних під'їзних шляхів та розширення існуючої мережі залізниць; покращення природних умов землеробства (меліорація, зрошення та осушення територій) та річкових систем Волги, Дону, Дніпра, Північної Двіни та Західної Двіни; запровадження державного страхування посівів від неврожаїв). Третій розділ програми присвячений опису змісту економічних реформ у промисловості (заснування промислового банку для фінансування нових підприємств; збереження митної протекції промисловості Російської імперії, яка має умови

³⁸⁴ Там само (с. 19–21).

для розвитку всередині країни; забезпечення промисловості імперії необхідною сировиною для обробки та сприяння розширенню збуту продукції, що виробляється; передання казенних замовлень вітчизняним заводам; запровадження державного страхування робітників та 8-годинного робочого дня; залучення робітників до розподілу прибутків акціонерних підприємств з можливістю їх повного викупу робітниками; розширення короткострокового кредиту промисловості та торгівлі з державного та приватних банків). У четвертому розділі програми вченим розкривався зміст фінансових реформ (введення загального прогресивного податку з доходу для всіх категорій населення без виключення; реформа спадкового податку та введення податку на спекулятивний прибуток; зниження податків на цукор та реформування оподаткування тютюну; здешевлення казенного продажу алкогольних напоїв; зниження податку на керосин; покращення та розширення казенного лісового господарства та реорганізація прийомів казенного та приватного залізничного господарства; розширення діяльності державного банку з наданням йому повної самостійності та незалежності від будь-якого відомства; скорочення державних витрат на військовий флот; повна відміна незаконних пенсій, оренд та винагород; закриття збиткових казенних заводів та кардинальне покращення прийомів господарювання на інших таких заводах; вдосконалення механізмів стягнення податків; реформування державних ощадних кас; проведення кредитних операцій під жорстким контролем обраної народною Думою комісії)³⁸⁵.

Досліджуючи проблему організації механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту, П.П. Мігулін зазначав, що звільнення селян від кріпосної залежності відбувалося шляхом купівлі ними у власність поміщицьких земель, якими оброчні селяни до цього користувалися. Сприяння уряду імперії полягало у видачі відкупних позик у розмірі близько 80% (75 % при неповному наділі) оцінки вартості земель, що викупалися. Ці позики селянами мали бути повернуті протягом 49 років викупними платежами в розмірі 6% з викупних позик. Поміщикам вартість землі компенсувалася відсотковими паперами на всю суму (з відрахуванням їх боргів) займами з кредитних установ³⁸⁶. Загальна сума викупної операції

³⁸⁵ Там само (с. 38–42).

³⁸⁶ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Эпоха 1769–1886 гг. – Харьков, 1899. – 606 с. (с. 244–246).

сягала 1 млрд. рублів. Викуп селянами свої наділів згідно закону був необов'язковим, а залежав від результатів взаємної домовленості селян з їх поміщиками (хоча поміщикам і було надано право вимагати обов'язкового викупу). Станом на 1878 рік (рік закінчення перебування М.Х. Рейтерна на посаді міністра фінансів) стало зрозумілим, що платежі селян не лише повністю покривали відкупні операції, а й значно їх перевищували³⁸⁷, а тому більшості поміщиків було вигідно вимагати викуп. Таким чином, при плануванні механізму викупних платежів у процесі відміни кріпосного права в імперії наперед була закладена норма, що з селян бралось більше коштів, ніж необхідно було уряду для розрахунку за випущеними з метою викупу боргових зобов'язань. Разом з тим уряд з 1862 по 1867 роки включно тричі підвищував подушові оклади, що давало казні додаткові мільйони рублів. Погіршення економічного становища селян було пов'язано з виплатою викупних платежів, які виникли в результаті проведення аграрної реформи. Викупні платежі перетворилися в головну статтю витрат селянства і становили 75%, а в деяких губерніях вони доходили і до 90% від усіх зборів, які стягувалися з сільського населення. Найбільшою проблемою цих виплат залишалися накопичені недоїмки, які уряд час від часу списував³⁸⁸. Слід врахувати, що селяни змушені були виконувати ще й натуральні повинності, а також вносити мирські і земські збори. З іншого боку, поміщики отримували урядові відсоткові папери, циркуляція яких у фінансовій сфері була заблокована. Це було пов'язано з бажанням уряду не допускати такі папери на біржу, а надавши можливість поміщикам витратити надані їм кредитні капітали з користю для землі³⁸⁹. Вчений робить висновок, що механізм викупної операції полягав у тому, що уряд надавав кредит селянам, а поміщики, отримуючи замість готівкових коштів урядові відсоткові папери, надавали кредит уряду.

П.П. Мігулін аналізував ще одну з ланок буржуазних перетворень фінансово-кредитної системи³⁹⁰ – створення в червні 1860 року царським указом Державного банку, покликаного фінансувати торгово-промислові

³⁸⁷ Там само (с. 429–430).

³⁸⁸ Там само (с. 430).

³⁸⁹ Там само (с. 250).

³⁹⁰ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Эпоха 1769–1886 гг. – Харьков, 1899. – 606 с.

підприємства³⁹¹. Дореформені кредитні установи були ліквідовані, всі їхні вклади передано до Державного банку, а борги тільки частково погашені державою. До Державного банку була приєднана й «експедиція кредитних білетів», що свідчило про його емісійне призначення³⁹². Спочатку підпорядкування банку було подвійним – він перебував під наглядом ради державних кредитних установ і під протекцією міністерства фінансів. До складу управління Держбанком входили керуючий зі своїм товаришем, що затверджувалися імператором, шість директорів, які призначалися міністром фінансів, три депутати від ради державних кредитних установ. Основне завдання Держбанку на першому етапі діяльності (1860–1881 рр.) полягало в подоланні банківської кризи, впорядкуванні грошового обігу, в проведенні викупних аграрних операцій³⁹³ та у вирішенні проблем державної скарбниці. Держбанку були регламентовані такі права: а) приймати вклади на зберігання та на поточний рахунок; б) проводити облік векселів; в) отримувати платежі за векселями в рахунок вірителя; г) купувати та продавати золото та срібло; д) надавати кредити (крім іпотечних); е) продавати та купувати державні відсоткові папери за свій рахунок та за рахунок довіритель. З метою збільшення вкладів ощадних кас ініційований М.Х. Рейтерном указ Олександра II від 1864 року наказував відкривати ощадні каси при Держбанку, а не при державних позичкових скарбницях, як було раніше. Такий захід сприяв пожвавленню ощадної справи в Росії³⁹⁴. Але разом з тим П.П. Мігулін робить висновок, що не дивлячись на те, що ліквідація дореформених кредитних установ сприяла певному покращенню ситуації з державним боргом імперії, слід визнати, що ця операція була вкрай необдуманною, невдало проведеною, недоцільною та такою, що мала негативний вплив на державний кредит та на все економічне життя країни³⁹⁵. Вчений дає конкретні рекомендації щодо вдосконалення старих кредитних закладів та різко критикує їхню ліквідацію. В іншій праці³⁹⁶ П.П. Мігулін дає докладну характеристику діяльності державного банку Російської імперії у зв'язку з

³⁹¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 35287.

³⁹² Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Эпоха 1769–1886 гг. – Харьков, 1899. – 606 с. (с. 212–214).

³⁹³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 37665.

³⁹⁴ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Эпоха 1769–1886 гг. – Харьков, 1899. – 606 с. (с. 313–314).

³⁹⁵ Там само (с. 229).

³⁹⁶ Мигулин П.П. Наша банковская политика (1729–1903): Опыт исследования. – Харьков: Печатное дело, 1904. – 439 с.

питанням про грошову реформу та емісійні операції в епоху міністерства С.Ю. Вітте. Ця проблема і раніше визначалася ним як принципово важлива, так як ні грошовий обіг, ні державний кредит, ні самі фінанси імперії, за його переконанням, не могли вважатися усталеними, доки центральний державний емісійний банк перебуває в незадовільному стані³⁹⁷. П.П. Мігулін вважав за необхідне розширити діяльність державного банку, надати йому повну самостійність і незалежність від будь-якого відомства, поставити під контроль народного представництва, звільнити банк від операцій, не властивих емісійному банку, провести реформу державних ощадних кас. Вченим були написані проект змін статуту державного банку, проект сільськогосподарського банку і проект статуту Російського центрального незалежного емісійного банку³⁹⁸.

У праці «Русский государственный кредит»³⁹⁹ П.П. Мігулін аналізує способи, які застосовував уряд для проведення модернізації країни – заохочувався розвиток приватного підприємництва, зменшувалося державне регулювання економіки країни. Одним з перших міністрів фінансів Російської імперії, діяльність якого П.П. Мігулін аналізує у даному контексті, був М.Х. Рейтерн, який бачив рішення багатьох російських проблем в інтенсивному будівництві залізниць за рахунок залучення приватного капіталу. Однак приватні власники долучалися до цієї діяльності тільки за умови надання пільг та «високих гарантованих прибутків» приватним товариствам. Приватні компанії за погодженням з міністром фінансів почали виходити на міжнародні фінансові ринки. Міністерство контролювало підписання угод про розміщення облігацій іноземними банками. Гарантом цінних паперів приватних компаній виступала держава⁴⁰⁰. У разі виникнення форс-мажорних обставин уряд залишав за собою частину або всі облігації компанії за ціною, встановленою банком, який видав позику. У разі сприятливої ситуації державні гарантії також оплачувалися відрахуваннями половини або 2/3 від прибутку компанії. Урядові дотації стимулювали концесійну залізничну «гарячку» і прилив іноземного капіталу⁴⁰¹. Протягом

³⁹⁷ Там само (с. 283).

³⁹⁸ Мигулин П.П. Русский центральный независимый эмиссионный банк. Проект. – Харьков, 1906.

³⁹⁹ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Эпоха 1769–1886 гг. – Харьков, 1899. – 606 с.

⁴⁰⁰ Там само (с. 321–324).

⁴⁰¹ Там само (с. 391).

керування міністерством фінансів М.Х. Рейтерном було випущено 5 консолідованих залізничних займів (див. указ від 9 січня 1870 р. про випуск міністерством фінансів облігацій на суму 12 млн. фунтів стерлінгів⁴⁰², від 17 лютого 1871 р. про другий випуск облігацій на таку ж суму⁴⁰³, 1872 року – третій⁴⁰⁴, 1873 року – четвертий⁴⁰⁵, 1874 року – п'ятий⁴⁰⁶). Залізничне будівництво викликало бурхливе акціонування в сфері промисловості, торгівлі і кредиту⁴⁰⁷. Займи, що здійснила держава для будівництва залізниць, не покривалися за рахунок доходів самих залізниць, а оплачувалися в основному загальнобюджетними ресурсами. Причому, колосальні затрати, які понесла держава на будівництво залізниць, ніяким чином не сприяли розвитку залізничної промисловості, так як лєвова частка усіх необхідних матеріалів для будівництва залізниць закуповувалася за кордоном⁴⁰⁸.

З 1866 року державні доходи і витрати приватних компаній стали перевірятися контрольними палатами щомісяця за справжніми документами; тоді був введений фактичний контроль експлуатаційних дій Миколаївської залізниці, а в наступні роки він був застосований і до інших казенних залізниць. Але вчений у зв'язку з цим зазначав, що для всіх конфесій, які видавалися протягом 1860–1868 років, характерними були висока вартість укладання однієї версти, повна технічна самостійність товариств, дозвіл на безмитне ввезення матеріалів та обладнання, пасивність урядових агентів⁴⁰⁹. Саме тому західноєвропейські кредитні установи, знаючи фінансовий стан Російської імперії щодо наявності значного дефіциту державного бюджету, досить часто відмовляли у наданні кредитів на будівництво залізниць, мотивуючи свою відмову сумнівами у спроможності держави підтримувати існуючу систему залізничного будівництва⁴¹⁰. В результаті міністр фінансів з метою знаходження джерел фінансування для продовження будівництва залізниць в імперії запропонував Олександрові II продавати вже побудовані

⁴⁰² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 47893.

⁴⁰³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 49261.

⁴⁰⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 50652.

⁴⁰⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 52775.

⁴⁰⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 54542.

⁴⁰⁷ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Эпоха 1769–1886 гг. – Харьков, 1899. – 606 с. (с. 233–234).

⁴⁰⁸ Там само (с. 422).

⁴⁰⁹ Там само (с. 336).

⁴¹⁰ Там само (с. 339).

залізниці у приватні руки, що і було започатковано фактом продажу шляху Москва – Санкт Петербург Головному товариству російських залізниць⁴¹¹.

П.П. Мігулін в роботи «Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы»⁴¹² проаналізував практику міністерства С.Ю. Вітте щодо заохочення приватного залізничного будівництва. Вчений позитивно оцінив політику викупу приватних залізниць в казну – саме цю операцію П.П. Мігулін вважав однією з найбільш блискучих сторінок в історії фінансів Російської імперії, однак за його розрахунками уряд втратив коштів за викуп залізниць на суму до 49 млн. рублів⁴¹³. Досліджуючи казенне залізничне господарство протягом 1893–1902 років та використовуючи цифрові дані, П.П. Мігулін проілюстрував мізерність доходів, які казначейство імперії отримує від казенної мережі залізниць. Більше того, всі доходи йдуть на покриття витрат експлуатації та оплату залізничних наймів. Вчений проаналізував також реформу залізничних тарифів і обчислив прибутковість залізниць. У результаті П.П. Мігулін зробив висновок, що залізничне господарство Російської імперії потребує термінових серйозних нововведень⁴¹⁴.

Таким чином, П.П. Мігулін є яскравим представником Харківської школи фінансового права та позиціонується як відомий фахівець з економічної історії Російської імперії. У центрі його наукових інтересів було аграрне питання та історія політики Російської імперії в області фінансів. Основна праця вченого присвячена історії російського державного кредиту з 1769 по 1899 роки, перші два томи якої П.П. Мігулін захистив в якості магістерської та докторської дисертації відповідно. Загалом, вчений у названій тритомній праці детально аналізує зміст основних законів і положень, які стосувалися державного кредиту, процес їхнього застосування на практиці, а також намагається виділити особливі, характерні тільки для Російської імперії комерційні операції – викупну операція та надання державного іпотечного кредиту. Основну причину аграрної імперської кризи П.П. Мігулін вбачав у тяжкому становищі селянських мас та, як наслідок, низькому рівні розвитку сільського

⁴¹¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. № 45949.

⁴¹² Мигулин П.П. Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы (1893–1902). – Харьков, 1903. – 360 с.

⁴¹³ Там само (с. 275–278).

⁴¹⁴ Мигулин П.П. Русский государственный кредит. Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 3. Железнодорожные займы и железнодорожная политика 1893–1902 гг. – Харьков: Типолитограф. «Печатное дело», 1903. – 135 с. (с. 125–129).

господарства імперії. А саме результати землеробства значною мірою впливали на стан кредиту Російської імперії і, відповідно, на загальне економічне та фінансове становище держави. Для вирішення кризи П.П. Мігулін пропонував програму реформ, основними заходами якої вчений визначав збереження поміщицького землеволодіння, руйнування громади, переселення малоземельних селян, організацію сільського кредиту, залучення іноземного капіталу. Вчений у своїх дослідженнях з фінансового права приділив значну увагу також аналізу результатів проведення грошової реформи в імперії, особливостям створення центрального емісійного банку країни, організації будівництва залізниць. За своїми поглядами П.П. Мігулін був прихильником соціальної економії та однієї з її течій – державного соціалізму. А тому вчений вважав, що втілення в життя соціальних ідей цілком реальне шляхом проведення радикальних соціально-економічних реформ зверху без економічних потрясінь і соціальних революцій.

Після переходу П.П. Мігуліна до Санкт-Петербурзького університету, 1911 року кафедру фінансового права Харківського університету посідає випускник Московського університету (1891), доктор політичної економії та статистики (1911) Михайло Миколайович Соболев (1869–1945). Дослідження М.М. Соболева були пов'язані з проблемами державної фінансово-економічної політики, митної та монетарної політики, статистики промисловості та торгівлі й іноземних інвестицій⁴¹⁵. У дослідженнях М.М. Соболева домінуючим є не фінансово-правовий, а фінансово-економічний аспект. Діяльність М.М. Соболева була пов'язана з Харковом до кінця 20-х рр. ХХ ст.

Серед викладачів Харківського університету дослідження з фінансово-правової проблематики мав Леонід Миколайович Яснопольський (1873–1957), наукова діяльність якого була пов'язана і з Київським, і з Харківським

⁴¹⁵ Соболев М.Н. Очерки из истории всемирной торговли в связи с развитием экономической жизни / Сост. М.Н. Соболев. – М.: Маг. «Книжное дело», 1899. – 166 с.; Соболев М.Н. Коммерческая география России: Очерк хозяйственной статистики и географии России сравнительно с иностранными государствами – 6-е изд., исп. и доп. – СПб.: Т-во «Н.П. Карбасников», 1914. – 248 с.; Соболев М.Н. Экономические интересы и группировка политических партий в России – Москва, 1906. – 34 с.; Соболев М.Н. Очередные задачи реформы таможенного тарифа // Экономист России. – 1911. – № 4; Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. – Томск: Типо-лит. Сиб. т-ва печ. дела, 1911. – 886 с.; Соболев М.Н. Перестройка принципов торговой политики России в связи с вопросом о протекционизме / М.Н. Соболев. – Харьков: тип. М.Х. Сергеева, 1915. – 32 с.; Соболев М.Н. Политическая экономия: Элементарный учебник для кооперативных школ, народных университетов, коммерческих училищ и для самообразования / М.Н. Соболев. – Харьков: Союз, 1919. – 216 с.; Соболев М.Н. Очерки финансовой науки (Общедоступные беседы). – Харків: Пролетарий, 1925. – 187 с.

університетами, де він викладав політичну економію та статистику. 1912 року здобув ступінь магістра фінансового права в Петербурзькому університеті за дослідження «Очерки русского бюджетного права. Ч. 1. Исторический обзор составлений наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова» (1912)⁴¹⁶. У досліджуваний нами період Л.М. Яснопольський опублікував праці з фінансово-правової проблематики присвячені: статистичним дослідженням⁴¹⁷, державному бюджету⁴¹⁸, діяльності банківського сектору та фінансової інфраструктури Російської імперії⁴¹⁹.

Внесок у розвиток фінансової та фінансово-правової науки здійснив статистик, економіст, державний діяч Олексій Миколайович Анциферов (1867–1943), який з 1908 року на посаді екстраординарного професора Харківського університету, викладав курс статистики (яка на той була вже відокремлена від політичної економії). Тривалий період вклад О.М. Анциферова у розвиток фінансової думки залишався недослідженим і неоціненим⁴²⁰, що в основному було пов'язано з його вимушеною міграцією 1920 року. На сучасному етапі відбувається осмислення творчого доробку О.М. Анциферова істориками, економістами і фінансистами⁴²¹. Олексій Миколайович вивчав фінансові кооперативні спілки, основну увагу приділяв дрібному кредитуванню, у тому числі й селянському, через створення системи кредитних установ⁴²². Вчений аргументовано доводив, що кредитне

⁴¹⁶ Яснопольский Л.Н. Очерки русского бюджетного права. Ч. 1. Исторический обзор составления наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова. – М.: В.П. Рябушинский, 1912. – 99 с.

⁴¹⁷ Яснопольский Л.Н. Источники статистики землевладения, преимущественно в России: Пробная лекция, [читанная (с некоторыми сокращениями) в Харьковском университете 30 апреля 1902 г.] – Киев: тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1902. – 21 с.

⁴¹⁸ Яснопольский Л.Н. Наш государственный бюджет в 1907 году – М.: типолитограф. т-ва И.Н. Кушнерев и К^о, 1907. – 39 с.; Яснопольский Л.Н. Государственные доходы и расходы / Л.Н. Яснопольский. – М.: Нар. право, 1907. – 29 с.; Яснопольский Л.Н. Русский государственный бюджет 1909 г. – М.: типолитограф. т-ва И.Н. Кушнерев и К^о, 1909. – 22 с.

⁴¹⁹ Яснопольский Л.Н. Государственный банк / Л. Яснопольский. – СПб.: тип. т-ва «Общественная польза», 1907. – 73 с.; Банковая энциклопедия / Под ред. Л.Н. Яснопольского. Т. 1. Банки. – К.: Издательство Банковской Энциклопедии, 1914. — 407 с.; Банковая энциклопедия / Под ред. Л.Н. Яснопольского. Т. 2. Биржи. – К.: Издательство Банковской Энциклопедии, 1917. — 411 с.

⁴²⁰ Юхименко П.І., Бойко С.В. Олексій Анциферов: життєвий шлях і внесок у розвиток фінансової науки // Фінанси України. – 2009. – № 7. – С. 114–125 (с. 115).

⁴²¹ Бубнов И.Л. Русский ученый об организации кооперативного кредита // Деньги и кредит. – 2007. – № 10. – С. 57–62; Горкіна Л.П. Перерваний поступ: віхи історії економічної науки в Україні (кінець XIX – середина XX ст.) / Л.П. Горкіна, М.Г. Чумаченко // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 4. – С. 12–28; Корицкий Э.Б. Экономисты русской эмиграции. – СПб.: Юр. Центр Пресс, 2000. – 286 с.; Лортикян Э.Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: очерки истории экономической науки и экономического образования. – Х., 1995. – 192 с.; Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. – Х.: Консум, 2004. – 360 с.

⁴²² Анциферов А.Н. Мелкий кредит, его организация и значение в России: [Доклад, читанный в заседании Харьковского юридического общества, 7 декабря 1902 г.]. – Х.: Тип. и литограф. Петрова, 1903. – 19 с.; Анциферов А.Н. Центральные банки кооперативного кредита. – М.: Общество купцов и промышленников

господарство все глибше проникає вглиб господарських відносин та панує над окремим підприємцем і кредитна кооперація може стати потужною ланкою фінансової системи. Анциферов працював над створенням Положення про кооперативні товариства та їх спілки, над створенням Московського народного банку, але, не сприйнявши соціалістичних принципів господарювання вчений емігрував.

Характеризуючи харківську школу фінансового права необхідно відзначити випускників Харківського університету, які успішно досліджували фінансову та фінансово-правову проблематику, безпосередньо не викладаючи в межах цього університету. Серед цієї когорти необхідно виділити Іларіона Гнатовича Кауфмана (1848 (?)–1915) та Михайла Івановича Туган-Барановського (1865–1919).

І.Г. Кауфман навчався в Рішельєвському ліцеї, не закінчивши його, вступив на юридичний факультет Харківського університету. Свої перші праці написав ще під час навчання в університеті. 1866 року, навчаючись на другому курсі, написав дослідження з теорії грошей, грошового обігу та кредиту – «Теория колебания цен»⁴²³, що було відзначено золотою медаллю. 1868 року Кауфман видає збірник своїх праць з цієї тематики⁴²⁴. Закінчивши 1869 року Харківський університет зі ступенем кандидата юридичних наук як один з найкращих випускників здобув право стажуватися за кордоном, де вивчав теорію грошового обігу і кредиту. Повернувшись з-за кордонного наукового відрядження, І.Г. Кауфман захистив в Санкт-Петербурзькому університеті магістерську дисертацію на тему «Кредит, банки и денежное обращение» (1872)⁴²⁵; 1877 року в Київському університеті захистив докторську дисертацію на тему: «Неразменные банкноты в Англии, 1797-1819»⁴²⁶. Вибір Київського університету був пов'язаний з тим, що там краще, ніж в інших університетах імперії було поставлено вивчення фінансів і політичної економії, в чому була заслуга відомого фінансиста і економіста, державного

России, 2005. – 360 с.; Анциферов А.Н. Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции. – Воронеж, 1907. – 250 с.

⁴²³ Кауфман И.И. Теория колебания цен: Исследование, удостоенное Советом Императорского харьковского университета в дек. 1866 года золотой медали, Г. [И.И.] Кауфмана. – Харьков: Унив. тип., 1867. – 288 с.

⁴²⁴ Кауфман И.И. К учению о деньгах и кредите. Вып. 1 / [Соч.] Г. Кауфмана. – Харьков: Унив. тип., 1868. – [2], 49 с.

⁴²⁵ Кауфман И.И. Кредит, банки и денежное обращение. – СПб.: тип. А.Е. Ландау, 1873. – 928 с.

⁴²⁶ Кауфман И.И. Неразменные банкноты в Англии, 1797–1819: Докторская диссертация И.И. Кауфмана. – 2-е изд. – Пг.: тип. ред. период. изд. М-ва фин., 1915. – 245 с.

діяча М.Х. Бунге⁴²⁷. І.Г. Кауфман займався фінансово-правовою практичною діяльністю, перебуваючи на різних посадах в державних фінансових структурах, розробляючи проекти грошових реформ, готуючи матеріали по статистиці грошового обігу, а також він викладав у Санкт-Петербурзькому університеті (з 1889), викладаючи фінансове право, політичну економію і статистику. І.Г. Кауфман залишив багату наукову спадщину – більше 50 наукових праць з грошово-кредитного обігу, банківської справи, політичної економії, статистики та історії фінансів⁴²⁸. Це був талановитий вчений, дослідник, котрий поєднував «силу теоретичного знання з тривалим практичним досвідом»⁴²⁹. Опрацьовані І.Г. Кауфманом матеріали з історії грошового обігу, виступають вагомою джерельною базою для дослідників становлення фінансів і фінансового права.

Видатним економістом із світовим визнанням став Михайло Іванович Туган-Барановський, який закінчив у Харківському університеті одразу два факультети – фізико-математичний (екстерном, 1888) та юридичний (1890). Фінансово-економічна наукова спадщина Туган-Барановського є предметом неспадаючого творчого пошуку українських вчених⁴³⁰.

⁴²⁷ Бугров А.В. И.И. Кауфман и его научное наследие // Вестник банка России. – 2011. – № 64 (1307). – С. 36–43 (с. 37).

⁴²⁸ Кауфман И.И. Вексельные курсы России за 50 лет: 1841–90 / [Соч.] И.И. Кауфмана. – СПб.: Центр. стат. комитет М-ва внутр. дел, 1892. – 28 с.; Кауфман И.И. Из истории бумажных денег в России / [Соч.] И.И. Кауфмана. – СПб.: тип. «Север», 1909. – 292 с.; Кауфман И.И. Кредитные билеты. Их упадок и восстановление / И.И. Кауфман. – СПб.: тип. В.С. Балашева, 1888. – 383 с.; Кауфман И.И. Неразменные банкноты в Англии, 1797–1819: Докторская диссертация И.И. Кауфмана. – 2-е изд. – Пг.: тип. ред. период. изд. М-ва фин., 1915. – 245 с.; Кауфман И.И. Реформа кредитной денежной системы / [Ил. Кауфман] // Вестник Европы. – СПб., 1875. – Т. 2, март. – С. 365–399; Кауфман И.И. Русский вес, его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времен: Опыт исследования / [Соч.] И.И. Кауфмана. – СПб.: тип. Имп. академии наук, 1906. – 91 с.; Кауфман И.И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века: Опыт исследования / [Соч.] И.И. Кауфмана. – СПб.: тип. Б.М. Вольфа, 1910. – 268 с.; Кауфман И.И. Статистика государственных финансов России в 1862–84 годах, разработанная старшим редактором Центрального статистического комитета И. Кауфманом. – СПб.: Центр. стат. ком. МВД, 1886. – 417 с.; Кауфман И.И. Статистика русских банков. Ч. 1 / Обработ. И.И. Кауфман. – СПб.: Центр. стат. ком. МВД, 1872. – 355 с.

⁴²⁹ Буковецкий А.И. Памяти И.И. Кауфмана // Новый экономист. – 1916. – № 1. – С. 5.

⁴³⁰ Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. – К., 2001. – 268 с.; Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Відп. ред. І. І. Лукінов. – Київ, 2001. – 268 с.; Горкіна Л. Михайло Іванович Туган-Барановський: сторінки життя і творчості // Економіка України. – 1993. – № 11. – С. 80–87; Злупко С.М. Михайло Туган-Барановський: Український економіст світової слави. – Л., 1993. – 192 с.; Злупко С.М. Теорія грошей М.І. Туган-Барановського та її вплив на монетаризм ХХ ст. // Фінанси України. – 1998. – №8. – С. 99–114; Кузьменко В.П. Теорії соціально-економічних криз і соціальних основ кооперації М.І. Туган-Барановського [Електронний ресурс]: <http://iee.org.ua/ua/publication/50/>; Лопух К.В. Новаторські ідеї М.І. Туган-Барановського у розвитку теорії грошей // Український соціум. – 2014. – №4. – С. 122–129; Орлик С.В. Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки першої світової війни в науковій спадщині М.І. Туган-Барановського // Український історичний журнал. – 2017. – № 1. – С. 60–72; Петровська Н.А., Кульбака О.В. Розвиток М.І. Туган-Барановським учення про цінність // Питання політекономії. – Вип. 218. – К., 1992. – С.64–71; Синюченко М.І. Проблема цінності грошей у теорії М.І. Туган-Барановського // Вісник Української академії банківської справи. – Вип.2 (23). – К., 2007. – С. 16–22.

В історію світової економічної думки М.І.Туган-Барановський увійшов як: дослідник промислових циклів і автор теорії кон'юнктури⁴³¹; дослідник капіталізму в Російській імперії та автор теорії етичного соціалізму⁴³²; науковець, котрий здійснив синтез трудової теорії вартості та теорії граничної корисності; дослідник кооперації⁴³³. З позицій дослідження фінансової та фінансово-правової проблематики, в науковій творчості М.І. Туган-Барановського інтерес представляє його кон'юнктурна теорія грошей, викладена в авторському підручнику політичної економії⁴³⁴. М.І. Туган-Барановський відомий не лише своїми науковими відкриттями, а й активною громадянською й професійною позицією: з 13 серпня по 20 листопада був міністром фінансів Генерального Секретаріату Центральної Ради України; був одним із засновників Української академії наук, створивши в її структурі Соціально-економічне відділення та Інститут економічної кон'юнктури.

Таким чином, з 1863 по 1914 рр. по кафедрі фінансового права Харківського університету фінансову і фінансово-правову науку викладали М.Г. Стельмахович, К. Валькер, М.М. Алексеєнко, П.П. Мігулін і М.М. Соболев. Саме М.М. Алексеєнка можна вважати засновником харківської фінансової та фінансово-правової школи. З початком його викладацької діяльності відбувається структурування програми навчальної дисципліни, посилюється практична спрямованість курсу, урізноманітнюються форми викладання, суттєво розширюється змістовна складова курсу фінансового права, котрий представлений у літографованому підручнику М.М. Алексеєнка. Його учень П.П. Мігулін став достойним продовжувачем освітньої і наукової діяльності свого вчителя. Представники школи значну увагу приділяли історії та критичному аналізу фінансового законодавства, розробляли заходи щодо його вдосконалення. Фінансова та

⁴³¹ Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и ближайшие влияния на народную жизнь. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1894. – 512 с.

⁴³² Туган-Барановский М.И. Очерк развития мануфактурной промышленности в России // Приложение к журналу «Вестник мануфактурной промышленности». – М., 1912. – 23 с.; Туган-Барановский М.И. Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М.И. Туган-Барановский. – М.: Наука, 1997. – 735 с.; Туган-Барановский М.И. Общественно-экономические идеалы нашего времени. – СПб.: Вестник знания, 1913. – 140 с.; Туган-Барановский М.И. Социализм как положительное учение. – Петроград: Право, 1918. – 179 с.

⁴³³ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации – М.: Экономика, 1989. – 496 с.

⁴³⁴ Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. – М.: РОССПЭН, 1998. – 664 с.; Туган-Барановський М. Політична економія: Курс популярний / Вст. ст. Л.П. Горкіної: Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин / Відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. – К.: Наук. думка, 1994. – 264 с.; Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и металл. – М.: РОССПЭН, 1998. – 527 с.

фінансово-правова проблематика була предметом дослідження викладачів кафедри політичної економії та статистики Харківського університету (Л.М. Яснопольського, О.М. Анциферова та ін.), а також достойних учнів цієї школи (І.Г. Кауфмана, М.І. Туган-Барановського та ін.). Представники школи брали активну участь в суспільно-політичній життєдіяльності Російської імперії.

5.4. Фінансове право в університеті Св. Володимира: особливості викладання та напрямки наукових досліджень викладачів

Юридичний факультет імператорського університету Св. Володимира в досліджуваний період був провідним серед університетів Наддніпрянської України з позицій фінансової та фінансово-правової науки і освіти. Якщо в Харківському та Новоросійському університетах у пореформений період почали формуватися регіональні школи фінансової та фінансово-правової науки, виділялися лідери цих шкіл та з'являтися наукова наступність, то Київський університет вже мав беззаперечного лідера – М.Х. Бунге, значний період викладацької та управлінської діяльності якого припадає на пореформений період. Його вклад у фінансово-правову науку і освіту, а також діяльність на посаді міністра фінансів Російської імперії вже було проаналізовано (див. пп. 4.2 і 5.1.2). «Київський період» викладацької діяльності М.Х. Бунге тривав до 1879 року – його переїзду до Санкт-Петербурга. Тому при характеристиці періоду з 60-х рр. XIX до 1914 року проаналізуємо подальший розвиток фінансової та фінансово-правової науки і освіти в Київському університеті та тематику наукових пошуків дослідників цієї проблематики, переважна більшість яких була учнями М.Х. Бунге – науковця з широким визнанням⁴³⁵.

⁴³⁵ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 77. Грамота Николая I о пожаловании Бунге Николаю /Х-чу/ чина надворного советника. 17 февраля 1885 г. – 1 арк.; Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 100. Диплом Петербургской Академии наук об избрании Бунге Н.(Х.) ректором Киевского университета. 29 декабря 1859 г. – 1 арк.; Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 102. Диплом Петербургского университета об избрании Б.Н.Х. своим почетным членом. 31 мая 1869 г. – 1 арк.; Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 103. Диплом Новороссийского университета об избрании Бунге Николая Христиановича его почетным членом. 29 октября 1870 г. – 1 арк.; Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 107. Диплом Петербургской Академии наук об избрании Бунге Н.Х. своим почетным членом. 29 декабря 1881 г. – 1 арк.; Інститут рукописів

За університетським статутом 1863 року з'являється самостійна кафедра фінансового права з поділом цієї дисципліни на дві складові – на теорію фінансів і російське фінансове право. Тобто було підтверджено попередню орієнтацію на вивчення діючого законодавства, але разом з тим виділено теоретичну частину, котра по суті була економіко-правового змісту. При вивченні теоретичних основ фінансів необхідною складовою виступала історія фінансових відносин і фінансово-економічної та фінансово-правової складових, а також досвід регулювання фінансових відносин у провідних іноземних країнах. Таким чином, фінансове право як навчальна дисципліна охоплювала пізнання сутності фінансово-правових інститутів та взаємовідносин, закономірностей їхнього функціонування та розвитку. Використання назви фінансове право як навчальної дисципліни, визначеної університетським статутом 1863 року, дозволяє зробити висновок про початок інституціоналізації фінансів і фінансового права як наукових сфер, а фінансового права, як галузі права. Фінансова і фінансово-правова наука перестає слугувати лише засобом вивчення фінансово-правової практики, а поступово перетворюється на засіб прогнозування і спрямування цієї практики. Прикладами можуть бути теоретичне обґрунтування грошових реформ та бюджетних процесів, зміни в системі оподаткування та ін., котрі потім реалізовувалися в фінансово-правовій практиці.

У другій половині 60-х рр. – на початку 70-х рр. XIX ст. юридичні факультети були найчисельнішими в університетах Наддніпрянської України – там навчалось в середньому 52,3% студентів. Ця позитивна динаміка пов'язана була з пожвавленням юридичного побуду суспільства на фоні «великих реформ», що сприятливо вплинули на розвиток наукової юриспруденції, а загальноекономічне пожвавлення економічного розвитку потребувало кваліфікованого управлінського апарату. У Київському університеті на юридичному факультеті навчалось 1865 року – 225 осіб, 1870 – 293. У другій половині 70-х рр. спостерігається певний спад контингенту юридичного факультету, що було характерним для всіх імперських університетів (табл. 15).

Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 108. Диплом Лондонского общества науки, литературы, искусства об избрании Бунге /Н.Х./ своим членом. /1881/. – 1 арк.; Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 110. Диплом Московского университета об избрании Бунге Николая Христиановича своим почетным членом. 24 ноября 1882 г. – 1 арк.; Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 120. Диплом Международной постоянной выставки в Неаполе, выданный Б. /Н.Х./ о вручении ему Золотой медали первой степени. 1886 г. – 1 арк.

*Таблиця 15. Кількість студентів юридичних факультетів університетів
Наддніпрянської України протягом 1865-1880 рр.⁴³⁶*

Університети	1865 р.	1870 р.	1875 р.	1880 р.
Харківський	330	250	138	105
Київський	225	293	120	147
Новоросійський	92	266	153	109
Загальна кількість всіх студентів університетів	1149	1672	1346	2013

Ситуація змінюється в 90-х рр. – контингент студентів розширюється і на початку XX ст. юридичний факультет залишався найчисельнішим – загальна кількість студентів юридичного факультету Київського університету на 1903/1904 академічний рік складала 43,6%, студентів історико-філологічного факультету – 7,5%, фізико-математичного факультету – 14,1% (математичне відділення), 12,8% (природниче відділення), на медичному факультеті – 22%⁴³⁷. Приблизно у цей же період професорсько-викладацький корпус юридичного факультету Київського університету (у 1909-1910 рр.) складався з 6 ординарних професорів, 4 виконуючих обов'язки екстраординарних професорів, 3 приват-доцентів та 1 позаштатного почесного професора⁴³⁸.

З 60-х рр. XIX і до 1914 року фінансове право в Київському університеті викладали Георгій (Юрій) Дмитрович Сидоренко, Микола Петрович Яснопольський, Петро Леонідович Кованько.

Г.Д. Сидоренко (1832–1899) народився в Ніжині, навчався в уїзному училищі, 2-ій Київській гімназії, а потім на історико-філологічному факультеті Київського університету, після закінчення якого (1856) був залишений в цьому навчальному закладі для викладання по кафедрі політичної економії під керівництвом професора Бунге, при цьому числився на службі вчителем гімназії, спочатку Білоцерковської, а з 9 січня 1857 року – Київської. 1858 року склав іспити і захистив магістерську дисертацію з політичної економії і статистики на тему: «Тюрго. Политико-экономическое учение его в теории и в практическом применении» (рукопис). З березня 1859 року перебував у закордонному науковому відрядженні, де слухав лекції Р. Моля і К.Г. Рау в Гейдельберзі, В. Рошера і Г. Аренса у Лейпцизі, Е. Лабуле і А. Бодріляра – у

⁴³⁶ Джерело: Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М.: Мысль, 1971. – 368 с.

⁴³⁷ Щетинина Г.И. Студенчество и революционное движение в России (Последняя четверть XIX в.). – М.: Наука, 1987. – 239 с. (с. 26).

⁴³⁸ Державний архів міста Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1511 (Обозрение преподавания на факультете в 1909-1910 учебном году) (арк. 2).

Парижі. На початку стажування підготував опис події з фінансової історії Австрії⁴³⁹. З 1861 року розпочав викладацьку діяльність ад'юнктом по кафедрі законів про державні повинності і фінанси⁴⁴⁰, з 1862 року затверджено екстраординарним професором, а з 1869 року після захисту докторської дисертації («Рекрутская повинность. Значение ее в ряду систем формирования и комплектования войск и историческое развитие ее в России. Ч. 1. Значение рекрутской повинности в ряду систем формирования и комплектования войск», 1869)⁴⁴¹ посів посаду ординарного професора по кафедрі фінансового права Київського університету. Окрім фінансового права протягом 1863/64 навчального року викладав політичну економію через відсутність викладача по відповідній кафедрі⁴⁴². Окрім викладацької діяльності Г.Д. Сидоренко неодноразово обирався суддею університетського суду, був деканом юридичного факультету (1867–1870, 1873–1876). Окрім вищеназваних праць Г.Д. Сидоренко ще є автором історичного нариса податку на цукор⁴⁴³, досліджень про військову повинність⁴⁴⁴ та конспекту лекцій з фінансового права⁴⁴⁵. У другій половині XIX ст. активізувався процес публікації курсів лекцій і підручників, у підготовці видань яких брали участь студенти, літографуючи конспекти. До таких навчальних видань належав конспект лекцій Г.Д. Сидоренка, котрий був літографований 1868 року і декілька разів перевидавався⁴⁴⁶. У виданні 1880 року Г.Д. Сидоренко, як і значна кількість викладачів фінансового права останньої третини XIX ст., фінансове право називає фінансовою наукою, котра досліджує державне господарство та має завдання – дослідити фінансові потреби держави, засоби і способи задоволення державних потреб та умови правильного розпорядження цими

⁴³⁹ Сидоренко Г.Д. Эпизод из финансовой истории Австрии // Санкт-Петербургские ведомости, 1859.

⁴⁴⁰ О составлении обозрения и расписания лекций на 1 и 2-е полугодие 1861–62 учебного года. – Державний архів міста Києва, ф. 16, оп. 300. Спр. 172, 59 арк.; Отчеты о преподавании в 1-м и 2-м полугодии 1860–61 учебного года. – Державний архів міста Києва, ф. 16, оп. 300. Спр. 186, 40 арк.; Отчет по университету св. Владимира за 1861. – Державний архів міста Києва, ф. 16, оп. 300. Спр. 210, 81 арк.; Отчет о преподавании во 2-м полугодии 1861–62 учебного года. – Державний архів міста Києва К, ф. 16, оп. 301. Спр. 119, 12 арк.

⁴⁴¹ Сидоренко Г.Д. Рекрутская повинность. Значение ее в ряду систем формирования и комплектования войск и историческое развитие ее в России. Ч. 1. Значение рекрутской повинности в ряду систем формирования и комплектования войск. – К.: Универ. Изв., 1869.

⁴⁴² Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834–1884). – К.: В типографии императорского университета Св. Владимира, 1884. – 818 с. (с. 600–601).

⁴⁴³ Сидоренко Г.Д. Исторический очерк налогов на сахар в России. – К.: Универ. Изв. 1872.

⁴⁴⁴ Сидоренко Г.Д. Заметка о сокращенных сроках воинской повинности и обязательном обучении // Сборник государственных знаний. Т. 1 / Под ред.: В.П. Безобразов. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1874. – 469 с. (с. 166–181); Сидоренко Г.Д. Государственное управление. Учение о военном деле, как часть государственного управления, Лоренца Штейна // Сборник государственных знаний. Т. 2 / Под ред.: В.П. Безобразов. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1875. – 785 с.

⁴⁴⁵ Сидоренко Г.Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву. – Житомир: Типогр. И литогр. наслед. С. Бродовича, 1888. – 341 с.

⁴⁴⁶ Сидоренко Г.Д. Финансовое право. Ч. 1. Теория финансов. – Киев, 1868; Сидоренко Г.Д. Записки по финансовому праву. – Киев, 1880; Сидоренко Г.Д. Русское финансовое право. – Житомир, 1886; Сидоренко Г.Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву. – Житомир: Типогр. И литогр. наслед. С. Бродовича, 1888. – 341 с.

засобами. Виконання цих завдань дозволять державі стягувати податки⁴⁴⁷. В структурі фінансової та фінансово-правової навчальної дисципліни Г.Д. Сидоренко виділяв: 1) вчення про фінансові потреби держави; 2) вчення про державні доходи, котрі він поділяв на звичайні та надзвичайні; 3) вчення про фінансове управління, яке він аналізував через механізми, що рухають фінансові засоби та порядок їхнього використання та відносив до цього вчення бюджет, управління окремими джерелами доходів, казначейську частину та звітність. Відповідно, можна визначити, що Г.Д. Сидоренко був прихильником «вузького» підходу до трактування структури фінансово-правової науки, оскільки не включав у зміст державні витрати, хоча частково їх висвітлював у розділі, присвяченому фінансовому управлінню у контексті розгляду державного бюджету. Податки у курсі фінансового права. Г.Д. Сидоренко розглядає як винагороду, або плату за державні послуги (аналогічне трактування знаходимо і М.М. Алексеєнка)⁴⁴⁸; виступає за продуману податкову систему, що сприятиме розвитку державного господарства⁴⁴⁹ з наявністю неоподаткованого мінімуму⁴⁵⁰. На основі аналізу цих ідей щодо податкової системи можна констатувати, що Г.Д. Сидоренко належав до фінансистів «модерної теорії податкової політики»⁴⁵¹ – прихильників державного господарства податкового типу (до них можна віднести І.Т. Тарасова, І.І. Янжула, К.Г. Воблого та ін.), які розглядали податки не лише з позицій фіскальної функції, а як засіб покращення економічного добробуту.

Праці Г.Д. Сидоренка щодо рекрутської повинності. також містили фінансово-правову складову, оскільки саму повинність він трактував як елемент державотворення; аргументовано виділяв взаємозв'язок між системами формування збройних сил і розвитком товарно-грошових систем⁴⁵². Аналізуючи цікаву пропозицію щодо альтернативності військової служби та можливості її заміни певною грошовою сумою (аналогічна ідея була висловлена і в працях європейських дослідників – К. Кніса і К. Гока), на жаль, науковець залишив це питання без конкретних висновків відкритим для роздумів.

Досить критично Г.Д. Сидоренка і як дослідника з фінансово-правової проблематики («слабое звено» київської школи), і як особистість оцінюють

⁴⁴⁷ Сидоренко Г.Д. Записки по финансовому праву. – Киев, 1880 (с. 2–4).

⁴⁴⁸ Сидоренко Г.Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву. – Житомир: Типогр. И литогр. наслед. С. Бродовича, 1888. – 341 с. (с. 8).

⁴⁴⁹ Там само (с. 48).

⁴⁵⁰ Там само (с. 53–55).

⁴⁵¹ Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні. Монографія. – К.: НАН України, Ін-т екон. та прогноз., 2013. – 584 с. (с. 204).

⁴⁵² Сидоренко Г.Д. Рекрутская повинность. Значение ее в ряду систем формирования и комплектования войск и историческое развитие ее в России. Ч. 1. Значение рекрутской повинности в ряду систем формирования и комплектования войск. – К.: Универ. Изв., 1869 (с. 37).

сучасні дослідники історії фінансового права М.В. Лушнікова та А.М. Лушніков⁴⁵³. Але необхідно зазначити, що російські дослідники досить стисло аналізують курс фінансового права Г.Д. Сидоренка, а висновок щодо спрощення, компіляції та описовості вибудовують на основі докторської дисертації вченого про рекрутську повинність. Особистісну характеристику вони подають на контрасті із зовнішністю («ученый имел исключительно благообразную внешность, причем академические борода и усы вполне гармонизировали с доброжелательным взглядом и внешней открытостью. Впрочем, человеком он был, судя по всему, достаточно сложным и склонным к интригам»⁴⁵⁴. Як доказ схильності до інтриг наводиться ситуація 1880 року, коли Г.Д. Сидоренко та Д.І. Піхно дали негативний відгук на наукові праці І.Т. Тарасова, коли останній претендував на вакантну кафедру поліцейського права Київського університету, пояснюючи це науковим сепаратизмом, тягою до замкнутості київської школи та тим, що як науковець Г.Д. Сидоренко був слабкіший, ніж І.Т. Тарасов⁴⁵⁵. Детально ця ситуація та наукові здобутки беззаперечно талановитого випускника Київського університету, учня М.Х. Бунге – І.Т. Тарасова, автора публікацій з фінансово-правової проблематики⁴⁵⁶ описана в статті Д.В. Ломакіна⁴⁵⁷, де також зазначено, що в той же період І.Т. Тарасову, який захистив докторську дисертацію в Московському університеті, було відмовлено від посади і в цьому навчальному закладі. Замкнутістю київської школи також навряд чи можна пояснити цей випадок, оскільки він сам учень цієї школи – магістерська дисертація по поліцейському праву І.Т. Тарасова була захищена в Києві (1875). Порівняти рівень «талановитості» досить важко, тому не вважаємо за доцільне концентруватися на цьому епізоді, оскільки він був одиничний.

Саме за часи викладання фінансового права Г.Д. Сидоренком в Київському університеті починає використовуватися така форма навчальних занять як практичні⁴⁵⁸. Таким чином, окрім лекцій з фінансового права

⁴⁵³ Лушнікова М.В., Лушніков А.М. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени. Монография. – Ярославль: ЯрГУ, 2013. – 640 с. (с. 487–488).

⁴⁵⁴ Там само (с. 487).

⁴⁵⁵ Там само (с. 424).

⁴⁵⁶ Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях (начало). Ярославль, 1879 // Временник. 1880. Кн. 20; Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях, вторая половина 1-го выпуска, первая половина 2-го выпуска. Ярославль, 1880 // Временник. 1880. Кн. 21, 22; Тарасов И.Т. Ответ на «Мнение факультета об ученых трудах г. Тарасова» 24 февраля 1882 г. Ярославль, 1882 // Временник. 1882. Кн. 28. С. 1–22; Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права. Конспект лекций. Издание второе. Вып. 1. Введение. Ярославль, 1889 // Временник. 1890. Кн. 51. С. 1–56; 1890. Кн. 52. Вып. 1 (продолжение). С. 57–136; Тарасов И.Т. Кредит и бумажные деньги. Актовая речь. Ярославль, 1881 // Временник. 1881. Кн. 27.

⁴⁵⁷ Ломакин Д. В. Забытое имя // Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях. – Классика российской цивилистики. – Статут Москва, 2000 (с. 3–24).

⁴⁵⁸ О введении в университете Св. Владимира практических упражнений для студентов юридического факультета по делам административным и уголовным (1861). – Державний архів міста Києва, ф. 16, оп. 300. Спр. 211, 11 арк.; О введении в университете Св. Владимира практических упражнений для студентов

студентам третього курсу юридичного факультету (в обсязі 4 год. на тиждень) також проводилися практичні вправи⁴⁵⁹.

З 1889 року по кафедрі фінансового права викладав Микола Петрович Яснопольський (1846 – після 1917). Необхідно звернути увагу, що дата смерті М.П. Яснопольського в багатьох довідкових електронних джерелах (вікіпедія, словники та енциклопедії на академіку та ін.), а також у багатьох публікаціях⁴⁶⁰ подана неточно – 1900 р. і часто застосовується посилання на енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона. Але в цьому словнику (том XLI^A) видання 1904 року подано інформацію, що М.П. Яснопольський «з 1889 року почав читати фінансове право в київському університеті, де і перебуває досі ординарним професором цього предмету»⁴⁶¹. Також архівні дані унеможливають визначення точної дати смерті – 1900 рік. Наприклад, 1903 року декан юридичного факультету Н.М. Цитович доповідає ректору, що студенти IV курсу в минулому навчальному році, перебуваючи на III курсі не склали іспит з фінансового права, оскільки ординарний професор по кафедрі фінансового права Н.П. Яснопольський перебував у закордонному відрядженні⁴⁶²; 1915 року М.П. Яснопольський звертається з проханням до голови екзаменаційної комісії звільнити його від участі в її роботі за станом здоров'я⁴⁶³.

М.П. Яснопольський – випускник юридичного факультету Київського університету (1868), учень М.Х. Бунге і Г.Д. Сидоренка, викладацьку діяльність розпочинав у Ново-Александрівському сільськогосподарському інституті та Ніжинському ліцеї (в п. 4.3.2. стисло подано інформацію про нього). Ще в студентські роки зацікавився проблемами політичної економії, фінансової та фінансово-правової науки, був стипендіатом з фінансового права від юридичного факультету Київського університету з 1 січня 1868 року по 16 листопада 1872 року, майже одночасно з І.Т. Тарасовим, який був стипендіатом з поліцейського права⁴⁶⁴. Його дисертаційні дослідження були

юридического факультету по делам административным (1861). – Державний архів міста Києва, ф. 16, оп. 300. Спр. 221, 14 арк.

⁴⁵⁹ Обзорение преподавания наук и расписаний лекций во 2-м полугодии 1865–66 года – Державний архів міста Києва, ф. 16, оп. 304. Спр. 225.

⁴⁶⁰ Финансисты, которые изменили мир. – М.: Изд-во Манн, Иванов и Фербер, 2015 – 430 с. (с. 97); Ксенофонов А.А., Камалетдинов А.Ш., Ксенофонов А.С. Исследование региональных финансов в России: история и современность // Вестник Университета. – 2105. – № 5. – С. 150–154 (с. 150).

⁴⁶¹ Энциклопедический словарь. Т. XLI^A / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб, 1904. – 96 с. (с. 847–848).

⁴⁶² О производстве студентами 4-го курса юридического факультета экзаменов по финансовому праву. – Державний архів міста Києва, ф. 16, оп. 342. Спр. 161, 2 арк.

⁴⁶³ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. 59. Спр. 59. Яснопольський Николай Петрович Председателю юридической испытательной комиссии при Киевском университете /Ясинскому Михаилу Никитичу (1915). 1 арк.

⁴⁶⁴ Академические списки императорского университета Св. Владимира (1834–1884). – К.: Тип. Ун-та, 1884. – С. 12–21.

захищені в Київському університеті з фінансового права 1890 і 1897 рр. на тему «О географическом распределении государственный доходов и расходов в России»⁴⁶⁵, а докторська – «О географическом распределении государственных расходов и доходов России. Опыт финансово-статистического исследования»⁴⁶⁶. М.П. Яснопольський сконцентрувався на фінансово-статистичному аспекті розподілу державних доходів і витрат між окремими регіонами імперії, таким чином визначаючи завдання дослідження: «Я старался выяснить разнообразное значение, какое имела одна и та же русская финансовая система для различных местностей»⁴⁶⁷. У дослідженні зібрані та систематизовані статистичні дані по державному бюджету, джерелами яких стали звіти державного контролю та казначейства, по суті Яснопольський піднімає питання про справедливість розподілу коштів між центром і регіонами. Твір містить додатки із статистичними таблицями (85), картографіями (32) та діаграмами, котрі можна було використовувати для подальших теоретичних узагальнень⁴⁶⁸. Дисертаційні дослідження містили не лише фінансово-статистичні матеріали, в працях присутні розділи (4 розділи в докторській) із загальної характеристики фінансової системи, її змін протягом 1863–1887 рр., порівняння російської фінансової системи з системами інших європейських країн, визначення питомої ваги різних податків і зборів в структурі бюджету, а також аналіз теоретичних ідей К.Г. Рау. А. Вагнера та ін. з даної проблематики. Структурно в першому розділі надається загальна характеристика фінансової системи та зміни в ній протягом 1863–1887 рр.; податково-бюджетне та грошово-кредитне регулювання цього періоду, на думку автора, зробили фінансову систему більш рівномірною в географічному плані. Окремі оціночні судження М.П. Яснопольського є неочікуваними для читача, що стереотипно сприймає імперський період, наприклад, він відмічає наявність значного відсотка заможних платників серед населення, наявність значних капіталів, високу заробітну плату та незначне обкладання державними зборами. Для подібних висновків замало кількісних параметрів, показники треба систематизувати, порохувати їх по блокам та якісно проаналізувати, порівнявши з аналогічною системою показників серед інших європейських країн. Другий розділ дослідження присвячений зіставленню обсягу державних доходів з територією країни та її окремим регіонів задля

⁴⁶⁵ Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственный доходов и расходов в России. Т.1. / Н.П. Яснопольский. – Киев, 1890. – 256 с.

⁴⁶⁶ Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственный доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. Т.2. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира. Акционерного общества печати и издательского дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897. – 378 с.

⁴⁶⁷ Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственный доходов и расходов в России. Т.1. / Н.П. Яснопольский. – Киев, 1890. – 256 с. (с. 1).

⁴⁶⁸ Там само (с. 24).

з'ясування продуктивності окремих регіонів Російської імперії, тобто М.П. Яснопольський робить перші кроки до обчислення регіональних економічних показників. У третьому розділі М.П. Яснопольський логічно переходить до вивчення доходів на особу за різними регіонами імперії та доходить висновку про невідповідність державних зборів доходам населення в значній кількості районів. У четвертому розділі свого дослідження М.П. Яснопольський розглядає відповідність між сукупними державними зборами різних територій подорожному масштабу та робить такі висновки: 1) порівняно з господарськими можливостями найлегший податковий тиск мають жителі прибалтійських, столичних та південних губерній, найважчий – південно-західних, північно-західних і середньочорноземних; 2) при порівнянні середньої величини оподаткування незначне відхилення є характерним для всієї європейської частини Російської імперії, перевищення прослідковується в малоросійській, середньопромисловій та в північних губерніях, а в більш пільгових умовах функціонують польські та східні губернії; 3) низький ступінь оподаткування простежується в регіонах із розвинутою промисловістю і торгівлею, й відповідно – значними прибутками з обороту господарських коштів. М.П. Яснопольський висновує, що єдиний фінансовий підхід до всіх регіонів є недоцільним і на розподіл доходів держави впливають різноманітні чинники, в тому числі і географічні. У результаті цієї кропіткої праці, котру науковець розпочав, ще працюючи в Ніжинському ліцеї і яку його опонент Д.І. Піхно справедливо назвав «статистичним подвигом»⁴⁶⁹, М.П. Яснопольський визначив вищий ступінь нерівномірності розподілу державних витрат (значні витрати на столицю, прикордонні території – особливо західні та південні, а також закордон) порівняно з доходами. Високий рівень концентрації витрат на столицю, неминуче призводить до спекулятивного використання капіталу та збагачення за рахунок всієї іншої території країни⁴⁷⁰. Статистичні матеріали, наведені в дослідженні, стали джерелом, котре давало матеріали для дискусій щодо імперської фінансової політики, а автор дослідження М.П. Яснопольський заслужено став засновником першої в світі школи територіальної фінансової економетрії⁴⁷¹. Учень М.П. Яснопольського, випускник юридичного факультету Київського університету – Є.Є. Слущкий – на основі статистичних

⁴⁶⁹ Піхно Д. Разбор сочинения Н.П. Яснопольского «О географическом распределении государственных доходов и расходов России», представленного в Юридическом факультете для приобретения степени доктора политической экономии и статистики. — К., 1897 (с. 19).

⁴⁷⁰ Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. Т.2. — Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира. Акционерного общества печати и издательского дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1897. — 378 с. (с. 301–316).

⁴⁷¹ Злупко С.М. Історія економічної теорії. — К.: Знання, 2005. — 719 с. (с. 497).

даних Миколи Петровича доводив свої економіко-математичні висновки щодо залежності доходу держави від емісії⁴⁷².

Як фахівець по регіональних показниках М.П. Яснопольський проаналізував докторське дослідження М.М. Цитовича «Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов», 1899⁴⁷³, оцінивши його як серйозний вклад в фінансову науку⁴⁷⁴.

М.П. Яснопольський також був автором праць з тогочасних актуальних фінансово-економічних проблем: формування регіональних ринків⁴⁷⁵, будівництва залізниць як елементу ринкової виробничої інфраструктури⁴⁷⁶, побудови економічних перспектив територій⁴⁷⁷.

З позицій розвитку фінансової та фінансово-правової науки надзвичайно цінним є дослідження М.П. Яснопольського, присвячене узагальненню досвіду спеціалізації навчальних планів та викладання юридичних, державних і економічних наук в університетах Російської імперії⁴⁷⁸. Можливості виділення спеціалізацій стало можливим за університетським статутом 1835 року, в Харківському та Київському університетах це питання обговорювалося (і після прийняття статуту 1863 року), було розроблено навчальні плани, згідно яких політична економія, фінанси і фінансове право планувалися основними предметами на державній або адміністративній спеціалізації і допоміжними на юридичній, але спеціалізація в університетах Наддніпрянської України не була запроваджена. Наприкінці ХІХ ст. в університетських центрах Російської імперії почало активно обговорюватися питання про виділення факультетів юридичних та економічних наук. М.П. Яснопольський узагальнив досвід спеціалізації в університетах у контексті підготовки реформи університетської освіти на початку ХХ ст. Його дослідження містило значний обсяг узагальненого матеріалу щодо діяльності юридичних факультетів університетів, починаючи з університетського статуту 1804 року. Автором

⁴⁷² Слуцкий Е.Е. К вопросу о вычислении дохода государства от эмиссии. (Приложение I к ст.: Яснопольский Н.П. Наше денежное обращение в эпоху революции) // Местное хоз-во. Киев, 1923. 2, нояб.

⁴⁷³ ДАКО. – Ф. 16, оп. 338, спр. 22 «О защите магистром Н.М. Цытовичем диссертации на степень доктора и о назначении ординарным профессором по кафедре политической экономии, [1898–1899]»; Яснопольский Н.П. [Рецензия] / Н.П. Яснопольский // УИ. – 1899. – № 9. – С. 1–74. – Рец. на: Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов / Н.М. Цытович. – К., 1898. – 92 с.; Цытович Н.М. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов / Н.М. Цытович. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. – 737 с.

⁴⁷⁴ Яснопольский Н. П. [Рецензия] / Н.П. Яснопольский // УИ. – 1899. – № 9. – С. 1–74 (с. 66).

⁴⁷⁵ Яснопольский Н.П. Об условиях торговли Юго-Западного края и Малороссии с Северо-Западными и особенно польскими рынками // Записки императорского Русского Географического общества. – 1873. – Т. 1.

⁴⁷⁶ Яснопольский Н.П. Железные дороги из Малорусского края к Балтийскому морю // Санкт-Петербургские ведомости. – 1868. – № 143.

⁴⁷⁷ Яснопольский Н.П. Экономическая будущность юга России и современная его отсталость // Отечественные записки. – 1871. – Т. 195. – № 3.

⁴⁷⁸ Яснопольский Н.П. Специализация учебных планов преподавателей и занятий науками юридическими, государственными и экономическими в университетах России. – К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, АО печ. и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1907. – 312 с.

було укладено таблиці розподілу навчальних предметів за університетськими кафедрами з 1804 року; проаналізовано історію використання спеціалізації вивчення наук юридичними, державно-адміністративними та економічними кафедрами у бувшому Дерптському університеті (глава I⁴⁷⁹); досвід функціонування камеральних відділень на юридичних факультетах Петербурзького та Казанського університетів (глави II–III⁴⁸⁰); проекти спеціалізації, розроблені у Харківському та Київських університетах (глави IV–V⁴⁸¹); проекти спеціалізації кінця XIX – початку XX ст., міністерські заходи, а також пропозиції щодо спеціалізації Київського юридичного факультету від 1897 року [глави VI–VII⁴⁸²], також пропозиції Г.О. Івановського, І.Х. Озерова, Л.О. Комаровського, О.С. Алексєєва про поділ юридичного факультету на відділення та проекти комісій з реорганізації навчальних закладів (1902–1906) [глава VII⁴⁸³]. Досить цікавими були пропозиції, представлені в дослідженні М.П. Яснопольського та представників Петербурзького юридичного факультету, про розподіл факультету на три відділення: юридичних, державно-адміністративних та економічних наук, тут вже прослідковується відокремлення економічної складової від державно-адміністративної. Професор фінансового права І.Х. Озеров окрім пропозиції виділення юридичного та економічного відділень аргументував цю ідею та виявив завдання економічного відділення. Представники Московського університету пропонували два відділення – юридичних і державних наук, а комісія по перетворенню вищих навчальних закладів запропонувала реформування навчальних планів по трьом відділенням: юридичному, державно-адміністративному та політико-економічному. Але очевидним був факт виділення різноманітних спеціалізацій в рамках юридичного факультету, відповідно економіко-юридична складова не розривалася. М.П. Яснопольський в спеціалізації вбачав індивідуалізацію навчальних потреб студентів, при цьому юридичні факультети повинні забезпечувати і практичні, і наукові цілі⁴⁸⁴.

В окремих джерелах, як минулого⁴⁸⁵, так і в сучасних⁴⁸⁶ за науковими поглядами М.П. Яснопольського відносять до історичної школи. Але це досить спрощений підхід. М.П. Яснопольський був симпатиком історичної

⁴⁷⁹ Там само (с. 57–106).

⁴⁸⁰ Там само (с. 107–147).

⁴⁸¹ Там само (с. 165–183).

⁴⁸² Там само (с. 183–188).

⁴⁸³ Там само (с. 188–295).

⁴⁸⁴ Там само (с. 289).

⁴⁸⁵ Энциклопедический словарь. Т. XLIA / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб, 1904. – 96 с. (с. 848).

⁴⁸⁶ Лушникова М.В., Лушников А.М. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени. Монография. – Ярославль: ЯрГУ, 2013. – 640 с. (с. 498).

школи, але вже вийшов за її межі, оскільки його статистичні обчислення були не статичними, а динамічними; він використовує багатодисциплінарний підхід при аналізі фінансових, фінансово-правових, освітніх проблем, позитивно ставиться до державного втручання в економіку. Тому є підстави вважати його прихильником інституціоналізму, який не лише є спадкоємцем німецької історичної школи, а й значною мірою спадкоємцем класичної школи політичної економії⁴⁸⁷.

З 1910 року фінансове право на юридичному факультеті Київського університету починає викладати Петро Леонідович Кованько (1876–1959 (?)) – випускник юридичного факультету Київського університету (1898). Після закінчення університету був залишений при кафедрі фінансового права для підготовки до професорського звання, оскільки, ще будучи студентом почав займатися науковою працею та підготував твір про фінансові реформи М.Х. Бунге, котрий отримав відзнаку у вигляді золотої медалі та премії М.Х. Бунге і пізніше був опублікований⁴⁸⁸. 1810 року при обранні приват-доцентом по кафедрі фінансового права науковець прочитав вступну лекцію на тему: «Содержание и сущность бюджетного права» (1910)⁴⁸⁹, де визначає бюджетне право як сукупність юридичних норм, що визначають порядок, укладання, затвердження, реалізацію і контроль виконання бюджету⁴⁹⁰, а історичні етапи розвитку бюджетного права визначає за етапами життєдіяльності держави (королівське господарство, абсолютизм, конституційний лад)⁴⁹¹. На прикладі цієї теми можна показати диференціацію фінансової та фінансово-правової науки, виділення її галузей – тема, а потім окремий розділ фінансової та фінансово-правової науки, присвячений державному бюджету стає самостійним напрямком досліджень.

П.Л. Кованько був учнем М.П. Яснопольского та Д.І. Піхна. М.П. Яснопольський давав рекомендаційний лист щодо закордонного відрядження П.Л. Кованька з науковою метою⁴⁹². У рекомендаційному листі окрім інформації, що 1898 року П.Л. Кованько закінчив юридичний факультет

⁴⁸⁷ Московский А.И. О предмете и методе современной экономической науки // Вестник Московского университета. – Серия 6. «Экономика». – 2002. – №. 3. – С. 21–39 (с. 29); Лортикян Э.Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия. Очерки истории экономической науки и экономического образования – Х.: «Харьков», 1995. – 192 с. (с. 59).

⁴⁸⁸ Кованько П.Л. Главнейшие реформы, проведенные. Н.Х. Бунге в финансовой системе России: Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге, как министра финансов (1881–1887 гг.). – К.: Типография. Императорского. Ун-та Св. Владимира, 1901. – 459 с.

⁴⁸⁹ Кованько П.Л. Содержание и сущность бюджетного права. – К.: Типография. Императорского. Университета. Св. Владимира, 1910 – 18 с.

⁴⁹⁰ Там само (с. 5).

⁴⁹¹ Там само (с. 6–8).

⁴⁹² Рекомендательное письмо профессора финансового права Яснопольского о командировании приват-доцента П.Л. Кованько за границу с научной целью (1910). – Державний архів міста Києва. Ф. 16. опис. 469. Спр. 218. 1 арк.

Київського університету й отримав медаль і премію за дослідження про фінансові реформи Бунге, наводиться інформація про те, що він 1902 року склав магістерські іспити з фінансового права (як головного предмету), політичної економії та статистики. Протягом 1911–1914 рр. Кованько перебував у закордонному стажуванні в університетах Берліну, Мюнхену та Парижу. Після повернення 1915 року в Київському університеті захистив магістерську дисертацію з фінансового права за монографією «Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения. (Выкупная операция: 1861–1907 гг.)»⁴⁹³, опонентом по якій був М.П. Яснопольський, котрий відзначив залучення для аналізу значної кількості неопублікованих раніше першоджерел⁴⁹⁴. Магістерське дослідження вибудоване логічно і послідовно: аналізується фінансова система в дореформений період, доводиться, що звільнення селян було необхідне з фінансово-державної точки зору; аналізуються проекти викупних операцій; характеризуються правові аспекти викупної операції за періодами; аналізуються результати викупної операції (цей розділ мав характер статистичного дослідження) та робиться висновок, що подібна викупна операція за обсягами не мала аналогів у світі⁴⁹⁵.

Окремий цікавий напрямок наукових розвідок П.Л. Кованька становить дослідження державного та місцевих бюджетів⁴⁹⁶. Події 1917 року Кованько зустрів у Києві, де продовжував наукову діяльність вже з фінансово-економічного напрямку. В 30-х рр. його було заарештовано, після 1938 р доля вченого невідома. За окремими даними емігрував на початку війни, жив у Німеччині, працював в Інституті вивчення ССРСР у Мюнхені, де продовжив дослідження фінансової проблематики⁴⁹⁷.

Окрім науковців, які безпосередньо працювали на кафедрі фінансового права юридичного факультету Київського університету, фінансова та фінансово-правова проблематика представлена у дослідженнях викладачів кафедри політичної економії та поліцейського права – О.Д. Білімовича, А.Я. Антоновича, Д.І. Піхна, К.Г. Воблого, Н.М. Цитовича. М.І. Мітіліно,

⁴⁹³ Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения. (Выкупная операция: 1861–1907 гг.). – Киев: тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 484 с.

⁴⁹⁴ Яснопольский Н.П. Рец.: Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения // Киевские Университетские известия. – 1915. – № 6. – С. 41–43.

⁴⁹⁵ Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения. (Выкупная операция: 1861–1907 гг.). – Киев: тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 484 с. (с. 478–479).

⁴⁹⁶ Кованько П.Л. Государственные расходы. России по предметам назначения за 1903–1911 гг. – К.: Типография. Императорского Университета. Св. Владимира, 1911 – 68 с.; Кованько П.Л. Местный бюджет Киевской губернии – К., 1925. – 102 с.; Кованько П.Л. Местный бюджет Украины в 1912 году в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении. – Х., 1925. – 86 с.; Кованько П.Л. Бюджеты городов Украины. – Х., 1925.

⁴⁹⁷ Кованько П.Л. Финансы СССР во вторую мировую войну. – Мюнхен, 1951; Кованько П.Л. Финансы СССР после второй мировой войны: (В сравнительном освещении). – Мюнхен, 1954; Кованько П.Л. Бюджет СССР: Историко-критический обзор. – Мюнхен, 1956.

Л.М. Яснопольського та ін., а також учнів цієї школи – у працях І.І. Патлаєвського (Новоросійський університет), І.Т. Тарасова (Ярославський ліцей), М.В. Бернацького, В.Я. Желєзнова, Є.Є. Слуцького та ін.

Таким чином, до початку 80-х рр. XIX ст. київська фінансово-правова школа продовжувала розвиватися під лідерством М.Х. Бунге та безпосередній участі його учнів. Майже всі представники цієї школи були випускниками Київського університету, їхні наукові дослідження з бюджетної, податкової та грошово-кредитної проблематики мали практичний вплив на фінансово-правову практику управління в Російській імперії. Представники цієї школи – М.Х. Бунге, А.Я. Антонович, Д.І. Піхно – займали високі державні посади у сфері фінансового управління. Учні М.Х. Бунге – І.І. Патлаєвський та І.Т. Тарасов – стали фундаторами Новоросійської та Ярославської регіональних фінансово-правових шкіл. Представники Київської регіональної фінансово-правової школи не зазнали суттєвого впливу соціалістичних ідей, а більшість з них перебувала на перехідних позиціях від історичної школи до інституціоналізму.

Фінансова та фінансово-правова освіта в Київському університеті в останній третині XIX – на початку XX ст. стрімко розвивалася – фінансове право виділилося в самостійну навчальну дисципліну, визначилася структура курсу, місце в системі наук, оформилися методи дослідження та сформувався категоріальний апарат. Фінансові та фінансово-правові знання студенти здобували при вивченні не лише фінансового права, а й політичної економії, статистики, поліцейського права. Фінансово-правова освіта зберігала економіко-правову міждисциплінарність, але це було не проявом несформованості фінансово-правової науки і освіти, а показником інтегративності і динамічності цієї сфери.

ВИСНОВКИ

В результаті проведення наукового дослідження щодо вивчення особливостей еволюції фінансової і фінансово-правової науки і освіти в університетських центрах Наддніпрянської України протягом XIX – початку XX століття ми дійшли таких висновків.

1. Дослідження закономірностей становлення та розвитку фінансової та фінансово-правової науки дало можливість визначити інтегративний характер цієї наукової сфери. По-перше, теорія фінансів інтегрувала в собі тисячолітню фінансову практику, елементи камералістики, теоретичні розробки різноманітних економічних шкіл, основи політичних теорій. По-друге, фінансово-правова наука доповнила вищезначений перелік також поліцейським та державним правом. По-третє, допоміжними джерелами, котрі використовувала, аналізувала та інтерпретувала фінансова та фінансово-правова наука, були фінансова статистика і фінансова історія. Наслідком такої інтеграції стало виникнення якісно нових, інтегративних цілісностей – науки про фінанси і фінансового права, які не є сукупністю певних властивостей об'єднаних елементів різних наук, а забезпечують вищу ефективність функціонування усієї цілісності; інтеграція знань відбулася через злиття теоретичного і практичного матеріалу різних наукових сфер. Особливості такого органічного об'єднання визначилися інтегруючими факторами, в якості яких можна визначити: ускладнення об'єктів дослідження, застосування нових ефективних методів дослідження, загальні ідеї, поняття, комплексні проблеми, категорії і теорії. Процесуально таке об'єднання розуміється як внутрішній і міждисциплінарний синтез, що призвів до узагальнення й утворення стикових комплексних дисциплін і теорій, що спричинили уніфікацію понять та універсалізацію методів. Таким чином, виокремлення фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер ми розглядаємо як міжпредметну інтеграцію всередині суспільствознавчих наук.

2. Основними джерелами, що, з одного боку, сприяли розвитку фінансової та фінансово-правової науки й освіти, а з іншого боку, містили фактичний матеріал для відтворення еволюції цієї науково-освітньої сфери, є документальні джерела, монографічні дослідження та навчальна література. Аналіз документальних та теоретичних джерел, покладених в основу

викладання фінансових і фінансово-правових навчальних предметів, дозволяє зробити такі висновки: 1) в першій половині XIX ст. фінансові та фінансово-правові знання студенти вищих навчальних закладів здобували при вивченні політичної економії, законів про державні повинності та фінанси та законів державного благоустрою та благочиння; 2) основними теоретичними джерелами фінансових і фінансово-правових знань у першій половині XIX ст. були законодавчі джерела та підручники К.Г. Рау, Э.Ф. Канкріна, І.Я. Горлова; 3) у другій половині XIX – на початку XX ст. істотне зростання кількості авторських підручників та монографічних видань з фінансової та фінансово-правової проблематики призвело до суттєвого урізноманітнення та постійного оновлення теоретичної навчально-методичної бази навчання і викладання. При цьому прикладними джерелами, що сприяли розвитку фінансової та фінансово-правової науки виступала статистика і фінансова історія. Саме за джерельною базою фінансової та фінансово-правової науки простежується її генеза від виникнення нового дослідницького напрямку до формування наукової дисципліни, становлення концепції її розвитку, вивчення історії цієї науки, формування кадрового складу викладачів та навчально-методичної бази викладання та до диференціації наукових напрямів.

3. Важливим результатом дискусії другої половини XIX – початку XX ст. навколо предмету фінансового права стало визнання широкого трактування предмету фінансового права, відокремлення предмету фінансової науки та науки фінансового права від політичної економії, певне розмежування економічного та юридичного підходів до вивчення фінансових явищ. Як наслідок, однією з базових категорій фінансової та фінансово-правової науки було визнане поняття «державне (публічне) господарство» або «фінансове господарство», що у багатьох дослідженнях використовувалися як тотожні. Відповідно, у процесі розвитку фінансового господарства, законодавчої бази та вдосконалення структури фінансового управління фінансова і фінансово-правова наука і освіта набули подальшого розвитку. У працях дослідників даної проблематики домінувала точка зору, що структура цієї науки і навчальної дисципліни містить вчення про державні доходи, державні витрати і вивчення фінансової діяльності держави. Базовою категорією у працях представників фінансово-правової проблематики дожовтневого періоду утвердилося державне господарство, причому його особливості як суб'єкта господарювання, наявність специфічних задач господарювання і способів його

ведення дозволяли розглядати державне господарство як особливий об'єкт державного управління, а державну фінансово-правову діяльність як особливий об'єкт правового регулювання. Таким чином, фінансове управління виділялося як базова частина фінансового господарювання держави та як складова фінансово-правової науки й освіти.

4. У першій половині XIX ст. становлення фінансової та фінансово-правової науки й освіти відбувалося у процесі розвитку державного господарства Російської імперії. Фінансово-правові ідеї державних діячів цього періоду суттєво вплинули на процес становлення і розвитку університетської фінансово-економічної та фінансово-правової науки і освіти, і в першу чергу, теоретичні ідеї та практична діяльність державних діячів М.М. Сперанського та М.А. Балудянського посідають важливе місце в історії розвитку фінансового управління імперії та українських губерній. Завдяки їхнім розробкам був регламентований процес щорічного затвердження бюджету та надання йому статусу державного закону, започаткована презентація публічних та цивілізованих норм управління державними фінансами того часу, задекларований жорсткий контроль над запланованими витратами і доходами відомств, проголошена єдина бюджетна класифікація доходів і витрат для бюджетів всіх рівнів, започаткований аналіз бюджетної політики держави не на основі припущень, а на основі достовірних цифр. Характерною рисою управління фінансовою діяльністю стало надання фінансово-економічним рішенням правової форми.

Узагальнення матеріалів про різноманітні напрями діяльності вихованого на європейських цінностях вихідця з українських земель професора М.А. Балудянського свідчить про його значний вклад у розвиток фінансової науки і практики Російської імперії та російського фінансового законодавства, а також у процес становлення фінансового права як науки та навчальної дисципліни. М.А. Балудянський розробив навчальні курси з економічної та фінансово-правової проблематики, готував рекомендації щодо державного фінансового управління з урахуванням правових аспектів діючого російського законодавства, мав певну вагу як науковець і державний діяч в суспільному житті Російської імперії та на міжнародному рівні. Теоретичні ідеї та концепції, розроблені М.А. Балудянським, отримали практичне застосування в процесі державних перетворень першої половини XIX ст. в Російській імперії. Плеяда науковців-юристів, підготовлених за програмою

М.А. Балудянського, очолили правознавчі кафедри Харківського і новоствореного Київського університетів. А підготовка під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського Повного зібрання законів і Зводу законів Російської імперії сприяла розвитку вітчизняного правознавства та виокремленню різних напрямів правознавчої науки, у тому числі й фінансово-правового. Ці новітні тенденції, що намітилися на початку 30-х рр. XIX ст. в розвитку університетської юридичної освіти й науки проявилися в університетському статуті 1835 року. Звід законів виступив комплексним, системоутворюючим актом, який ліквідував основні недоліки загальнодержавного законодавчого масиву, заклав основи юридичної техніки, сприяв подальшому розвитку законодавства, виступив засобом забезпечення законності в державі, надав усім суб'єктам необхідну для використання нормативно-правову базу з хронологічною й тематичною пошуковою системами, створив потужну базу для розвитку юридичної науки й освіти.

5. У становлення та розвиток фінансової та фінансово-правової науки та освіти в університетських центрах України першої половини XIX століття значний вклад внесли державні та громадські діячі – В.Н. Каразін, Д.М. Княжевич та А.О. Скальковський. Різноманітними були ідеї цих особистостей щодо реформування фінансово-правової та економічної сфер життєдіяльності держави. В.Н. Каразін, як особа з державницьким мисленням, виступав за ліберальний курс розвитку фінансово-економічної сфери на засадах законності, технічної модернізації, що були нерозривно пов'язані зі зростанням рівня освіченості населення. Д.М. Княжевич був державним діячем, котрий практичними діями сприяв розвитку фінансово-правової системи Російської імперії першої половини XIX ст. Фінансово-економічні погляди А.О. Скальковського були регіоноцентричними, ґрунтувалися на теоретико-методологічних підходах класичної політичної економії та були присвячені аналізу індустріальної економіки, стосувалися дослідження сфери виробництва, передбачали використання казуального аналізу та системного підходу до економічних явищ і процесів, враховували визнання пріоритетності сфери виробництва у створенні господарського добробуту, базувалися на доведенні ефективності економічної політики вільної торгівлі. Але беззаперечним є вклад В.Н. Каразіна, Д.М. Княжевича та А.О. Скальковського у становлення освітньої системи Російської імперії початку XIX ст., заснування Харківського та Новоросійського університетів і вплив цих діячів

на становлення та розвиток регіональної історичної науки, статистики як прикладної складової фінансової науки та в цілому на розвиток фінансової та фінансово-правової освіти і науки України.

6. Кардинальні нововведення в державному управлінні та законодавчій базі в Російській імперії в XIX ст. актуалізували необхідність якісної підготовки майбутніх чиновників. Підготовка фахівців для різноманітних сфер державного управління здійснювалася в основному через вивчення юридичних наук в університетах та ліцєях юридичного профілю. У дореформений період на території Наддніпрянської України юридичну освіту можна було здобути в Харківському університеті та в університеті Св. Володимира (м. Київ), а також в Рішельєвському ліцєї м. Одеси та в юридичному ліцєї князя Безбородька м. Ніжин. Становлення в цих навчальних закладах фінансової та фінансово-правової науки і освіти відбувалось у тісній взаємодії з провідними тенденціями розвитку тогочасної європейської науки. Значний вплив на цей процес на початку XIX ст. відіграли представники німецької школи — Й. Ланг і Л.К. Якоб, які викладали в Харкові значну кількість дисциплін фінансово-економічної та фінансово-правової складової. Разом з тим почали формуватися регіональні школи фінансової та фінансово-правової науки, значний вклад у становлення якої зробили місцеві викладачі та випускники Харківського та Київського університетів – Т.Ф. Степанов та М.П. Клобуцький (Харківський університет), В.А. Незабитовський, І.В. Вернадський і М.Х. Бунге (університет Святого Володимира), П.Н. Протопопов, І.Ф. Гриневич, П.В. Архангельський, П.О. Симонович (Рішельєвський ліцєй), А.А. Глушановський, П.Н. Даневський, О.Ф. Янишевський Л.І. Жданович, І.І. Патлаєвський, М.П. Яснопольський (ліцєй князя Безбородька). Протягом XIX століття до прийняття університетського статуту 1863 року фінансова і фінансово-правова проблематика як науковий напрямок та навчальна дисципліна юридичних факультетів та відділень переживала стадію становлення та розвитку, а тому викладалася в межах політичної економії, науки про фінанси, законів державного благоустрою і благочиння, законів про державні повинності та фінанси, з поступовим виокремленням науки про фінанси і фінансового права у самостійні сфери наукового пошуку. Особливістю університетських навчальних планів були наявні в них «науки про фінанси» з самого початку функціонування юридичних факультетів. Визначені статутом навчальні

предмети юридичного факультету засвідчували значне зростання обсягу вивчення діючого російського законодавства; відхід від догматичного методу викладання до історичного та виокремлення фінансової науки від політичної економії. Фінансова та фінансово-правова проблематика містилася в змісті предметів кафедр законів про державні повинності і фінанси, політичної економії і статистики, законів державного благоустрою і благочиння. Аналіз наукової спадщини І.В. Вернадського та М.Х. Бунге дозволяє зробити висновок, що наукові розвідки здійснювалися з актуальної фінансової та фінансово-правової проблематики і розвиток даної наукової сфери відбувався на рівні кращих європейських зразків.

7. Реформи 60-х – початку 80-х XIX ст. в Російській імперії зумовили необхідність розширення нормативно-правової бази регулювання державної фінансової системи й ускладнення форм фінансової діяльності держави. В системі державного законодавства виокремлюється фінансове законодавство, що зумовило необхідність його теоретичного опрацювання, узагальнення, а також підвищення вимог до осіб, що здійснюють управлінську діяльність фінансовою сферою на різних рівнях, особливо на рівні державного управління. Як наслідок, університетський статут 1863 року документально засвідчив виокремлення фінансового права і, як наслідок, підтвердив початок інституціоналізації цієї наукової сфери. Освітні зміни були зумовлені інтенсивним розвитком фінансового господарства в ринкових умовах господарювання, а також формуванням системи управління державними фінансами, що потребувало опрацювання нормативно оформленого фінансового законодавства як самостійної галузі права. Принципова відмінність нового статуту полягала в тому, що програма юридичних факультетів університетів вже не будувалася на Зводі законів Російської імперії. Термін «закон» у назві кафедр замінило у новому статуті поняття «право», що представляло нову класифікацію галузей права відповідно до тогочасного рівня розвитку наукової юриспруденції. З одного боку, фінансове законодавство, розвиток якого стимулювалося піднесенням фінансово-економічної сфери, суттєво випереджало розвиток фінансового права як галузі права й університетської навчальної дисципліни. З іншого боку, фінансове право, котре за статутом, поділялося на теорію фінансів і російське фінансове право, в теоретичній частині, де висвітлювалися теоретичні проблеми розвитку фінансової науки, викладалося на рівні досягнень світової фінансової

думки, оскільки містило аналіз наукових розвідок відомих закордонних фінансистів. Поява самостійної кафедри фінансового права стало важливим етапом розвитку фінансово-правової науки, а викладання цієї дисципліни вимагало кадрового та науково-методичного забезпечення цього курсу.

8. У другій половині XIX – на початку XX ст. фінансове право, виокремившись як самостійна навчальна дисципліна та самостійна галузь права, стрімко розвивалось та проходило процес розмежування з суміжними адміністративно-правовими та економічними науками. У фінансовому праві як навчальній дисципліні зберігався значний обсяг інформації економічного змісту, не існувало чіткого розмежування між фінансовим правом і наукою про фінанси, що засвідчує існування протягом значного періоду ототожнення цих понять і проходження тривалої дискусії щодо предмету фінансового права та структури науки. Фінансове право узагальнювало діюче фінансове законодавство, котре випереджало розвиток фінансового права як наукової сфери і навчальної дисципліни. Саме теоретичні напрацювання тодішніх міністрів фінансів Російської імперії М.Х. Рейтерна, М.Х. Бунге і С.Ю. Вітте та практика фінансового управління на державному рівні стали предметом фінансово-економічного та фінансово-правового аналізу науковців університетів Російської імперії та нащадків. Також у фінансово-економічній літературі кінця XIX – початку XX ст. розглядалися різноманітні актуальні фінансові проблеми, у тому числі було порушене питання посилення регулюючої фінансової політики держави через урядову політику протекціонізму.

Таким чином, на початок XX століття були закладені фундаментальні основи фінансової науки та науки фінансового права. І саме наукова та навчальна діяльність професури Наддніпрянської України (М.Х. Бунге, І.І. Патлаєвського, Г.Д. Сидоренка, М.М. Алексеєнка, С.І. Іловайського та багатьох інших) стала в останні десятиліття XIX – на початку XX століття вагомим вкладом у розвиток фінансової науки та науки фінансового права як самостійних наукових сфер.

9. Важливим фактором, що сприяв інституціоналізації фінансової і фінансово-правової наук, була необхідність наукового осмислення прикладних завдань фінансового управління та господарювання в нових умовах, а також підготовка фахівців не просто для сфери державного господарства (де ключовою є роль лише державних фінансів та підходи до

управління фінансами є несистематизованими), а для сфери публічних фінансів (де ключова роль належить підприємствам і ринкам, а взаємодія відбувається з урахуванням інтересів управлінського персоналу, що ґрунтуються на праві власності). В цих умовах на перший план виходили питання якості кадрового складу викладачів, їх здатність проводити наукові пошуки та організовувати навчальний процес. Стрімкий розвиток фінансової та фінансово-правової науки і освіти засвідчило формування наукових шкіл в університетських центрах Наддніпрянської України та, як наслідок, зростання кількості наукових видань та підручників викладачів фінансового права, де аналізувалися проблеми фінансової та фінансово-правової науки й відображалися авторські підходи щодо змісту предмету фінансового права та його структури.

Діяльність і творча спадщина викладачів фінансового права Новоросійського університету – І.І. Патлаєвського, Л.В. Федоровича, С.І. Іловайського, Г.І. Тіктіна та ін. суттєво збагатили тогочасну економічну і фінансово-правову науку та освіту й вплинули на їхній подальший розвиток. Фундаторами Новоросійської (Одеської) школи фінансового права беззаперечно були І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський, які були авторами двох унікальних підручників з фінансового права, а також актуальних за тематикою наукових досліджень (грошовий обіг, система оподаткування, фінанси і фінансове право) з чітко визначеним теоретико-прикладним характером, які сприяли розв'язанню назрілих завдань фінансової і фінансово-правової теорії і практики, розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію. Їхня наукова спадщина та освітня діяльність сприяли інституціоналізації фінансового права та фінансової науки, як самостійних сфер наукового пошуку.

У Харківському університеті активний розвиток фінансово-правової науки і освіти пов'язаний, в першу чергу, з двома особами – беззаперечним фундатором регіональної школи фінансового права Харківського університету М.М. Алексеєнком та його учнем – П.П. Мігуліним. Фундатори та представники школи значну увагу приділяли історії та критичному аналізу фінансового законодавства, розробляли заходи щодо його вдосконалення. Фінансова та фінансово-правова проблематика була предметом дослідження викладачів кафедри політичної економії та статистики Харківського

університету (Л.М. Яснопольського, О.М. Анциферова та ін.), а також достойних учнів цієї школи (І.Г. Кауфмана, М.І. Туган-Барановського та ін.).

Київський університет у пореформений період вже мав беззаперечного лідера регіональної школи фінансової та фінансово-правової науки – М.Х. Бунге, значний період викладацької та управлінської діяльності якого припадає на другу половину XIX століття. Майже всі представники цієї школи були випускниками Київського університету, їхні наукові дослідження з бюджетної, податкової та грошово-кредитної проблематики мали практичний вплив на фінансово-правову практику управління в Російській імперії. Представники цієї школи – М.Х. Бунге, А.Я. Антонович, Д.І. Піхно – займали високі державні посади у сфері фінансового управління. Учні М.Х. Бунге – І.І. Патлаєвський та І.Т. Тарасов – стали фундаторами Новоросійської та Ярославської регіональних фінансово-правових шкіл. Представники Київської регіональної фінансово-правової школи не зазнали суттєвого впливу соціалістичних ідей, а більшість з них перебувала на перехідних позиціях від історичної школи до інституціоналізму. В результаті фінансова та фінансово-правова освіта в Київському університеті в останній третині XIX – на початку XX ст. стрімко розвивалася – фінансове право виділилося в самостійну навчальну дисципліну, визначилася структура курсу, місце в системі наук, оформилися методи дослідження та сформувався категоріальний апарат. Фінансово-правова освіта зберігала економіко-правову міждисциплінарність, але це було не проявом несформованості фінансово-правової науки і освіти, а показником інтегративності і динамічності цієї сфери.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Аблязов К.А. Устав университетов 1884 г.: история подготовки и характеристика его основных положений // Вестник. – 2006. – № 12. – С. 100–108.
2. Аветисян А.Р. Деятельность Е.Ф. Канкрина в оценке отечественных историков // Вестник ТИ им. А.П. Чехова. – 2016. – № 1. – С. 301–306.
3. Алексеенко М.М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д.С. Милля. – Харьков: Универ. тип., 1870. – 211 с.
4. Алексеенко М.М. Государственный кредит: Очерк нарастания государственного долга в Англии и Франции. – Харьков: Универ. тип., 1872. – 426 с.
5. Алексеенко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах / Исслед. М.М. Алексеенко. – СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1879. – 242 с.
6. Алексеенко М.М. Конспект финансового права. – Х.: Литография А.И. Степанова, 1894. – 311 с.
7. Алексеенко М.М. Организация государственного хозяйничанья. – Харьков: в Университетской типографии, 1870. – 91 с.
8. Алексеенко М.М. Подоходный налог и условия его применения: Речь, произнес. в торжеств. собр. Имп. Харьков. ун-та 17 янв. 1885 г. проф. М.М. Алексеенко. – Харьков–: тип. М.Ф. Зильберберга, 1885. – 35 с.
9. Алмазов Б.Н. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала образованности до наших дней). – Санкт-Петербург: Семеновская тип. лит. (И. Эфрона), 1889.
10. Андреев А.Ю. Московский университет в общественной и культурной жизни России начала XIX века. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 312 с.
11. Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы: монография – М.: «Языки славянских культур», 2009. – 640 с.
12. Андреевский И.Е. О значении университетов в государственном, ученом и учебном отношениях // Приложения к Журналам заседаний Ученого

комитета Главного правления училищ по проекту общего устава имп. Российских университетов. – СПб., 1862. – № 1.

13. Аникеева А.А. Роль И.Я. Горлова в развитии отечественной финансовой мысли // Финансы и кредит. – 2011. – № 17 (449). – С.72–80.

14. Аникеева А.А. Роль финансиста М.А. Балугьянского в общественной жизни России // Финансы и кредит. – 2010. – № 20(404). – С. 75–80.

15. Аникеева А.А. Роль Ю.А. Гагемейстера в развитии отечественной финансовой науки // Финансы и кредит. – 2009. – № 26 (362). – С. 70–75.

16. Аникеева А.А. Содержание финансов в воззрениях М.А. Балугьянского // Финансы и кредит. – 2010. – № 24 (408). – С. 83–88.

17. Анишин А.Ю. К эволюции взглядов на предмет финансового права: от истории к современному состоянию. / А. Ю. Анишин // Финансовое право. – 2004. – № 3. – С. 3–7.

18. Антонович А.Я. Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты / А.Я. Антонович. – Киев: В унив. тип., 1883. – 262 с.

19. Анцыферов А.Н. Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции. – Воронеж, 1907. – 250 с.

20. Анцыферов А.Н. Центральные банки кооперативного кредита. – М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. – 360 с.

21. Арсеньев К.И. Начертание статистики Российского государства. Ч.1–2. – СПб, 1818–1819.

22. Архив братьев Тургеневых. Вып. 2-й. Письма и дневники А.И. Тургенева геттингенского периода (1802–1804 гг.) и письма его к А.С. Кайсарову и братьям в Геттингене 1805–1811 гг. – Санкт-Петербург: Тип. имп. акад. наук, 1911. – 527 с.

23. Бабст И.К. От Москвы до Лейпцига. – М.: В Тип. В. Грачева и Комп., 1859. – 144 с.

24. Багaley Д.И. Заметки и материалы по истории Харьковского университета. Новые данные для биографии В.Н. Каразина / Д.И. Багaley. — Х.: [б. и.], 1905. – 84 с.

25. Багaley Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.): в 2 т. / Д.И. Багaley, Д.П. Миллер. – Х.: [б. и.], 2004. – Т. 2. – 982 с.

26. Багалей Д.И. К биографии В.Н. Каразина / Д.И. Багалей // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1891. – Т. 3. – С. 307–311.

27. Багалей Д.И. Как готовится Харьковский университет к своему столетнему юбилею / Д.И. Багалей // Очерки из русской истории / Д.И. Багалей. – Х., 1911. – Т. 1: Статьи по истории просвещения. – С. 441–446.

28. Багалей Д.И. Каразин Василий Назарович / Д.И. Багалей // Энциклопедический словарь / под ред. К.К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб., 1895. – Т. 14. – С. 424–425.

29. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. – Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 120 с.

30. Багалей Д.И. Назарий Александрович Каразин и его колокол / Д.И. Багалей // Киевская старина. – 1892. – № 11. – С. 163–175.

31. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): в 2 т. / Д. И. Багалей. – Х.: Паровая тип. и литогр. М. Зильберберг, 1893–1904. – Т. 1: 1802–1815 гг. – 203 с.

32. Багалей Д.И. Просветительная деятельность Василия Назаровича Каразина / Д.И. Багалей. – Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1893. – 31 с.

33. Багалей Д.И. Роль В.Н. Каразина, С.О. Потоцкого и И.Ф. Тимковского в первоначальном устройении Харьковского университета / Д.И. Багалей // Очерки из русской истории / Д.И. Багалей. – Х., 1911. – Т. 1: Статьи по истории просвещения. – С. 305–314.

34. Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Харьков: Изд. Харьковского университета, 1906. – 360 с.

35. Базилевич, В. Д. Економіст Іван Васильович Вернадський / В.Д. Базилевич, В.А. Короткий. – К: Знання, 2012. – 59 с.

36. Баранов П. Михаил Андреевич Балугьянский, статс-секретарь, сенатор, тайный советник (1769–1847). Биографический очерк. – СПб., 1882. – 47 с.

37. Бардюжа Н.А., Дратвер Б.Л., Олейник И.В. История экономической мысли Украины: Методические рекомендации по изучению курса. – Кировоград: Институт коммерции, 1995. – 74 с.

38. Бартенев С.А. Экономические теории и школы (история и современность): курс лекций / С.А. Бартенев. – М.: БЕК, 1996. – 352 с.

39. Безобразов В.П. Финансовое право. Курс государственных финансов. – СПб., 1878.
40. Бельский К.С. Финансовое право: наука, история, библиография. Монография. – Москва: Юрист, 1995. – 208 с.
41. Берендтс Э.Н. Опыт системы административного права. Обзор истории административного права и истории его литературы. – Ярославль, 1898.
42. Берендтс Э.Н. Русское финансовое право / Э.Н. Берендтс. – СПб.: Тип. С-Петербур. одиночной тюрьмы, 1914. – 453 с.
43. Билимович А.Д. Министерство финансов в 1802–1902 гг. Исторический очерк. – Киев, 1903.
44. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) // Под ред. ордин. проф. В.С. Иконникова. – Киев: В тип. импер. ун-та Св. Владимира, 1884. – 859 с.
45. Благих И.А., Громова Ж.В. Н.Х. Бунге как экономист и государственный деятель // Вестник СПбГУ. – Сер. 5. –2010. – Вып. 2. – С. 121–130.
46. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі: Пер. з англ.. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 687 с.
47. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 1. – 344 с.
48. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история – статистика. – С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – Том 2. – 344 с.
49. Божерянов И.Н. Граф Егор Францевич Канкрин, его жизнь, литературные труды и двадцатилетняя деятельность управления Министерством финансов. – СПб., 1897. – 250 с.
50. Боровой С.Я. А.А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т. 1. – С. 175–186.
51. Боровой С.Я. Про економічні погляди А.О. Скальковського // З історії економічної думки на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 56–75.
52. Буковецкий А.И. Свободная наличность и золотой запас царского правительства в конце XIX – начале XX в. // Монополии и иностранный капитал в России. – М. – Л., 1962. – С. 359–376.

53. Булгарин Ф. Воспоминания о Дмитрие Максимовиче Княжевиче // Северная пчела. – 1844. – 8 декабря.
54. Булич Н.Н. Из первых лет Казанского университета (1805–1819). Ч. 2. Рассказы по архивным документам. – Казань: Тип. Имп. Ун-та, 1891. – 799 с.
55. Бунге Н.Х. Банковые законы и банковая политика / Николай Христианович Бунге // Сборник государственных знаний. – СПб., 1874. – Т. 1. – С. 67–96.
56. Бунге Н.Х. Государственное счетоводство и финансовая отчётность в Англии / Николай Христианович Бунге. – СПб., 1893. – 95 с.
57. Бунге Н.Х. Загробные заметки // «Река времен». (Книга истории и культуры). Кн. 1. – М.: Эллис лак, 1995. – С. 198–254.
58. Бунге Н.Х. Заметка о настоящем положении нашей денежной системы и средствах к ее улучшению / Н.Х. Бунге // Сборник государственных знаний. – Т. 8. – СПб., 1880. – С. 86–127.
59. Бунге Н.Х. Замечания на замечания Н.И. Пирогова ординарного профессора университета Св. Владимира Бунге Н.Х. // Замечания на проект общего устава императорских российских университетов / Николай Христианович Бунге. – СПб., 1862. – Ч. 2. – С. 131–139.
60. Бунге Н.Х. Исследование начал торгового законодательства Петра Великого / Николай Христианович Бунге // Отечественные записки. – 1850. – Т. 68. – №1. – Отд. 2. – С. 1–30.
61. Бунге Н.Х. Кредит и крепостное право / Николай Христианович Бунге // Рус. вестн. – 1859. – Т. 19. – № 2. – Отд. 2. – С. 125–136.
62. Бунге Н.Х. Мысли гр. Канкрин о бумажных деньгах / Николай Христианович Бунге // Рус. вестн. – 1864. – Т. 54. – № 11. – С. 361–386.
63. Бунге Н.Х. О восстановлении металлического обращения в России / Николай Христианович Бунге. – Киев: в универ. тип. (И. Завадского), 1877. – 27 с.
64. Бунге Н.Х. О восстановлении постоянной денежной единицы в России / Н.Х. Бунге. – К., 1878. – 27 с.
65. Бунге Н.Х. Об изменении юридических отношений в России вследствие предстоящего преобразования крепостного права / Николай Христианович Бунге // Отечественные записки. – 1858. – Т. 119. – № 8. – Отд. 4. – С. 55–69.

66. Бунге Н.Х. Об устройстве учебной части в наших университетах / Николай Христианович Бунге // Русский вестник. – 1858. – Т. 7. – № 19. – Отд. 1. – С. 441–488.
67. Бунге Н.Х. Основания политической экономии / Николай Христианович Бунге. – К., 1870. – 136 с.
68. Бунге Н.Х. Полицейское право. Курс, чит. в ун-те Св. Владимира проф. Н. Бунге. Т. 1. Введение и Государственное благоустройство. – Киев: Унив. тип., 1869. – [4], IV, III, 334 с.
69. Бунге Н.Х. Разбор сочинения г-на Пихно «Коммерческие операции Государственного банка» / Николай Христианович Бунге // Университетские известия. – 1876. – № 12. – Ч. 1. – С. 78–82.
70. Бунге Н.Х. Теория кредита / Соч. Н. Бунге. – Киев: в Унив. тип., 1852. – 310 с.
71. Бунге Н.Х. Экономический кризис 1857 года / Николай Христианович Бунге // Отечественные записки. – 1859. – Т. 122. – № 2. – Отд. 1. – С. 385–406.
72. Бунякин Н.Е. Концепция становления и развития административного права в России: Монография. – Тамбов: ТГТУ, 2002. – 148 с.
73. Бухтеев М. Опыт статистического описания Новороссийского края А.Скальковского // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1853. – Т. 3. – 606 с.
74. Вархола М., Дубовицка Л. Вклад первого ректора Санкт-Петербургского университета Михаила Балудянского в развитие науки и образования // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – 2009. – Вип. 15. – С. 187–190.
75. Великий русский реформатор: Жизнь, деятельность, политические взгляды М.М. Сперанского. — М.: Наука, 1989. — 216 с.
76. Вернадский И. Лекции промышленной статистики, читанные студентам Технологического института профессором Вернадским в 1866/7 году. – СПб.: Лит. И. Е. Лаппинга, 1867. – 272 с.
77. Вернадский И.В. Библиографический очерк истории систематической статистики // Экономист. – 1858. – Т. I, кн. 1. – Разд. II. – С. 1–49.

78. Вернадский И.В. Кредит // Экономический указатель. – 1856. – № 6. – С. 129–130.
79. Вернадский И.В. Критико-историческое исследование об италийской политико-экономической литературе до начала XIX века: Для получения степ. д-ра. – М.: Унив. тип., 1849. – II, 118 с.
80. Вернадский И.В. Очерк теории потребностей. – СПб., 1852.
81. Вернадский И.В. Проспект политической экономии. – Очерк истории политической экономии. — СПб.: Ред. «Экон. указателя», 1858. – 240 с.
82. Вернадський І. Витоки: Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні: [монографія] / за ред. В.Д. Базилевича. – Київ: Знання, 2009.
83. Вирст Ф.Х. Краткое обозрение некоторых частей Российской торговли и перемен в достоинстве денег и в цене некоторых внутренних товаров в течение последних 23 лет // Санкт-Петербургский журнал Изд. Министерства внутренних дел. – 1806. – № 5.
84. Вирст Ф.Х. Рассуждения о некоторых предметах законодательства и управления финансами и коммерцией Российской империи. – СПб., 1807.
85. Витте С.Ю. Воспоминания: Царствование Николая II / Граф С.Ю. Витте. – 3-е изд. – Берлин: Слово, 1923. – Т. 1. – 1923. – 510 с.
86. Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве. – СПб., 1912. – 569 с.
87. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета св. Владимира. – Киев: в Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – 1884. – [4], 674 с.
88. Воблый К.Г. Начальный курс политической экономии. История, теория и финансы / К.Г. Воблый. – К., 1918. – 252 с., IV с.
89. Гагемейстер Ю.А. Разыскания о финансах древней России. – СПб.: при Имп. Акад. наук, 1833. – 276 с.
90. Гаджиев Р.М. Эволюция научной мысли и концептуальных подходов к пониманию финансово-правовых отношений в России с XVII по начало XX вв.: историко-правовой аспект: диссертация ... кандидата юридических наук: 12.00.01 / Гаджиев Рамазан Магомедович; – СПб.: С.-Петербург. гос. инженер.-эконом. ун-т, 2008. – 185 с.

91. Гензель П.П. Библиография финансовой науки: толковый указатель к главнейшим сочинениям в русской и иностранной финансовой литературе. – Вып. I. – Ярославль: Тип. Губернского правления, 1908. – 110 с.
92. Герман К.Ф. Всеобщая теория статистики – СПб.: Императорская Академия наук, 1809.–107 с.
93. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. / Сост. Н.В. Гербель. – СПб., 1881 – 474 с.
94. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. Изд. 2-е, испр. и доп. – Спб, 1881. – 474 с. (с. 297).
95. Гинзбург Ю.В. Как учили финансовому праву в России в XIX – начале XX в. // Историко-правовые проблемы: новый ракурс. – 2015. – Выпуск 14. – С. 23–33.
96. Гинзбург Ю.В. Федор Богданович Мильгаузен – профессор финансового права // Реформы и право. – 2011. – № 1.– С. 53–54.
97. Гинзбург Ю.В. Формирование предмета науки финансового права в России в XIX – начале XX века . Дисс. канд. юр. наук. 12.00.04 – финансовое право; налоговое право; бюджетное право. – М.: Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», 2014 – 183 с.
98. Гинзбург Ю.В., Ильина Т.Н. Образование и государственная служба: попытки введения специализации на юридических факультетах в России. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.lexed.ru/pravo/theory/ezegod52/?gin.html>
99. Годичный торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4 сентября 1865 г. – К.: В Университетской типографии, 1865. – 32 с.
100. Гок К. Государственное хозяйство: Налоги и государственные долги / Гок К.; Пер.: Н. Бунге, проф. – Киев: Унив. тип., 1865. – 338 с.
101. Голубка С.М. «Економічна система» М.А. Балудянського. Монографія. – Львів: Світ, 1998. – 229 с.
102. Голубка С.М. М. Балудянский – реформатор и теоретик основных принципов финансово-экономической науки // Економіка України. – 2012. – № 7. – С. 89–95.
103. Гончарук Т.Г. Праці А.О. Скальковського на сторінках журналу “Економічний указатель” кінця 1850-х рр. // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих

науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2010. – № 1 (102). – С. 180–191.

104. Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Відп. ред. І.І. Лукінов. – Київ, 2001. – 268 с.

105. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. – Київ: Наук. думка, 1994. – 244 с.

106. Горкіна Л.П. Наука управління: феномен М.Х. Бунге // М.Х. Бунге – сучасний дискурс. – К., 2005. – С. 70–81.

107. Горкіна Л.П. Перерваний поступ: віхи історії економічної науки в Україні (кінець ХІХ – середина ХХ ст.) / Л.П. Горкіна, М.Г. Чумаченко // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 4. – С. 12–28.

108. Горкіна Л.П. Погляди Д.І. Піхна на основні аспекти економічної політики держави / Л.П. Горкіна // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2005. – Вип. 37–38. – С. 264–276.

109. Горлов И. Теория финансов / Сочинения Ивана Горлова, док. филос., орд. проф. политической экономии и статистики в Императорском Казанском университете. – Казань, 1841. – 228 с.

110. Готалов-Готлиб А.Г. Ришельевский лицей – предшественник Новороссийского (Одесского) университета: историографическое исследование. Ч. 1. (1818–1837 гг.). – Б.м., б.г. – 82 с.

111. Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии: в 3-х частях. – СПб.: Тип. Импер. Акад. Наук, 1894. – 299 с.

112. Грачева Е.Ю. История науки финансового права // История юридических наук в России: сб. ст. / Под ред. О.Е. Кутафина. – М., 2009. – С. 490–495.

113. Гребцова І.С. Головні пріоритети діяльності попечителів одеського навчального округу першої половини ХІХ ст. в контексті персональної історії // Вісник ОНУ. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2017. – Т. 22. – Вип. 2. – С. 117–125.

114. Греч Н.И. Воспоминания о Д.М. Княжевиче. –СПб, 1860. – 16 с.

115. Гурьев А.Н. Денежное обращение в России в ХІХ столетии: исторический очерк. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1903. – 253 с.

116. Гурьев А.Н. Материалы для библиографии русской экономической литературы по денежному вопросу. – СПб., 1896. – 20 с.

117. Дмитриев А.Л. Петр Петрович Мигулин // Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет. Москва, 2009.
118. Дмитрієв А.Л. Іван Васильович Вернадський як статистик // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2008. – Вип. 41. – С. 255–260.
119. Днепров Э.Д. Законодательная деятельность в сфере образования в дореволюционной России // Вопросы образования. – 2015. – № 2. – С. 244–278.
120. Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упоряд. Ігор Лиман. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2016. – Том 2. – 496 с.
121. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Економічна теорія: Навчальний посібник. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – 260 с.
122. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Макроекономіка: стислий конспект лекцій. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. – 92 с.
123. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Основи економічної теорії: Навчальний посібник. – Кіровоград: Імекс, 2002. – 87 с.
124. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Розробка М.І. Туган-Барановським теорії цінності // Наукові записки КДПУ. – Серія: Гуманітарні науки. Випуск XI. – Кіровоград, 1997. – С. 55–62.
125. Дроздов О.А. И.И. Кауфман – идейный вдохновитель денежной реформы 1895-1898 гг. в России / О.А. Дроздов // Теория и практика общественного развития. – 2016. – № 7. – С. 75–78.
126. Друганова О.М. Суспільно-просвітницька діяльність викладачів вищих навчальних закладів України (XIX – початок XX століття) / О.М. Друганова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – Харків: ХДАДМ, 2006. – № 1. – С. 39–43.
127. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / За наук. ред. проф. О.Н. Ярмиша. – К.: Атака, 2001. – 176 с.
128. Журавский Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений. – Киев: В типографии И. Вальнера, 1846. – 210 с.

129. Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 1. – Одесса: В городской типографии, 1844. – 706 с.
130. Захаров В.В. Юридическое образование в России во второй половине XIX – начала XX в. // «Изучать юриспруденцию яко прав искусство». Очерки истории юридического образования в России (конец XIX–XX вв.). – Курск, 2008. – 160 с.
131. Захаров В.Н., Петров А.Я., Шацилло М.К. История налогов в России IX – начало XX века. – М.: РОССПЭН, 2006. – 296 с.
132. Зипунникова Н.Н. Правовое регулирование испытаний в университетских комиссиях (из истории Российской образовательной политики конца XIX – начала XX в.) // Вестник Удмуртского университета. Серия: Экономика и право. – 2012. – Вып. 1. – С. 98–104
133. Злупко С.М. История экономической теории. – К.: Знание. 2005. – 719 с.
134. Злупко С.М. Михайло Туган-Барановський: Український економіст світової слави. – Л., 1993. – 192 с.
135. Злупко С.М. Теорія грошей М.І. Туган-Барановського та її вплив на монетаризм XX ст. // Фінанси України. – 1998. – №8. – С. 99–114.
136. Из записок Ю.Н. Бартенева (Князь А.Н. Голицын и его рассказы) // Русский архив. – 1886. – № 9–12.
137. Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834–1884). – К.: В типографии императорского университета Св. Владимира, 1884. – 818 с.
138. Иловайский С.И. Казенные монополии как способ обложения предметов потребления / С.И. Иловайский. – Одесса, 1896. – 165 с.
139. Иловайский С.И. Конспект лекций по финансовому праву, читанных в 1888–89 академическом году в Императорском Новороссийском университете / С.И. Иловайский. – Одесса: Типография Е. И. Фесенко, 1889. – 251 с.
140. Иловайский С.И. Конспект лекций по финансовому праву, читанных в 1888–89 академическом году в Императорском Новороссийском университете / С.И. Иловайский. – Одесса: Типография Е. И. Фесенко, 1889. – 251 с.
141. Иловайский С.И. Косвенное обложение в теории и практике / С.И. Иловайский. – Одесса: Тип. Шт. войск Одес. Воен. Окр., 1892. – 202 с.

142. Иловайский С.И. Краткий учебник финансового права / С.И. Иловайский. – Одесса: Тип. Шт. войск Одес. воен. окр., 1893. – 297 с.
143. Иловайский С.И. Определение, содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком Финансового Положения Главнейших государств / С.И. Иловайский. – Одесса: Типография «Одесского Вестника», 1887. – 16 с.
144. Иловайский С.И. Учебник финансового права. 4-е издание. – Одесса: Типо-хромолитография А.Ф. Соколовского, 1904.
145. История русской экономической мысли. / Под ред. А.И. Пашкова, Н.А. Цаголова. – Том 2. – Ч. 2: Эпоха домонополистического капитализма. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 676 с.
146. История экономических учений: Учебное пособие // За ред. В.Д. Базилевича – К.: Знание, 2004. – 1300 с.
147. Історія економічних вчень: навчальний посібник, за ред. В.В. Кириленка. – Тернопіль, 2007.
148. Історія економічних вчень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В.Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2005. – 567 с.
149. Історія Одеської національної юридичної академії / Головний редактор С.В. Ківалов. – Одеса: Юридична література, 2002. – 340 с.
150. Канкрин Е. Ф. Экономика человеческого общества и состояние финансов / пер. О.И. Сеньковского. – СПб., 1846.
151. Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов графа Е.Ф. Канкрин 1838 г. – Санкт-Петербург: Типография второго отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1880. – 161 с.
152. Капустин М.Н. Чтения о политической экономии и финансах. – Ярославль: Тип. Губ. правл., 1879. – 382 с.
153. Карасевич П.Л. О форме университетского преподавания науки права. Лекция, читанная студентам 1-го курса Московского университета 1 сентября 1876 г. //Юридический вестник. –1876. – № 8 – С. 81–91.
154. Каратаев Н.К. Экономические науки в Московском университете (1755–1955). – М.: Изд-во МГУ, 1956. – 343 с.
155. Каратаев С. Библиография финансов, промышленности и торговли: Со времен Петра Великого по настоящее время (с 1714 по 1879 г. включительно): – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1880. – 395 с.

156. Касьянов В.В. Влияние идей исторической школы права на кодификацию законов Российской империи // Историческая и социально-образовательная мысль. Том 8. – 2016. – № 4/1. – С. 75–77.
157. Кауфман И.И. К учению о деньгах и кредите. – Харьков: Универ. Тип., 1868. – 49 с.
158. Кауфман И.И. Кредит, банки и денежное обращение. – СПб.: тип. А.Е. Ландау, 1873. – 928 с.
159. Кауфман И.И. Неразменные банкноты в Англии, 1797–1819: Докторская диссертация И.И. Кауфмана. - 2-е изд. – Пг.: тип. ред. период. изд. М-ва фин., 1915. – 245 с.
160. Кауфман И.И. Обзор проектов, вышедших в 1861-1878 годах по вопросу о преобразовании кредитной денежной системы России. – СПб.: Тип. В. Безобразова и К°, 1878. – 78 с.
161. Кауфман И.И. Основания расчетов по публичным займам государственным, городским, железнодорожным, ипотечным и т.п. – СПб.: Изд-во Центр. Стат. Ком. М-ва Вн. дел, 1891. – 320 с.
162. Кауфман И.И. Теории колебания цен. – Харьков: Универ. Тип., 1867. – 292 с.
163. Кашкаров М.П. Денежное обращение в России. Историко-статистическое исследование. В 2-х т. – СПб.: Государственная типография, 1898. – Т. 1.
164. Кирьянов И. Алексеенко М.М. – «отец делового парламентаризма» // Власть. – 2009. – № 4. – С. 127–131.
165. Клобуцкий М.П. О происхождении и постепенном развитии гербовой регалии в России. – Харьков, 1855.
166. Ковалев В.В. Эволюция финансовой науки в Санкт-Петербургском университете. Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет / Под ред. В.В. Ковалева. – Москва: Проспект, 2009. – 496 с.
167. Ковалевский В.И. Из воспоминаний о графе Сергее Юльевиче Витте // Русское прошлое. – 1991. – №2. – С. 5–91.
168. Кованько П.Л. Бюджеты городов Украины. – Х., 1925.
169. Кованько П.Л. Главнейшие реформы, проведенные. Н.Х. Бунге в финансовой системе России: Опыт критической оценки деятельности

Н.Х. Бунге, как министра финансов (1881–1887 гг.). – К.: Типография. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1901. – 459 с.

170. Кованько П.Л. Государственные расходы. России по предметам назначения за 1903–1911 гг. – К.: Типография. Императорского Университета. Св. Владимира, 1911 – 68 с.

171. Кованько П.Л. Местный бюджет Киевской губернии – К., 1925. – 102 с.

172. Кованько П.Л. Местный бюджет Украины в 1912 году в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении. – Х., 1925. – 86 с.

173. Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения. (Выкупная операция: 1861–1907 гг.). – Киев: тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 484 с.

174. Кованько П.Л. Содержание и сущность бюджетного права. – К.: Типография. Императорского. Университета. Св. Владимира, 1910 – 18 с.

175. Кодан С.В. Свод законов Российской империи. Место и роль в развитии юридической техники и систематизации законодательства в России в XIX – начале XX века // Юридическая техника. – 2007. – № 1. – С. 178–191.

176. Козырин А.Н. В.А. Лебедев и развитие финансово-правовой науки в России. // Золотые страницы финансового права. Т.2. В.А. Лебедев. Финансовое право. – М., 2000. – С. 7–19.

177. Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.). – Житомир: ЖДПУ, 2002. – 131 с.

178. Копытов Ю.А. Административное право. / Ю.А. Копытов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2014. – 649 с.

179. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – Москва: Высшая школа, 1993. – 447 с.

180. Коропецький І.С. Українські економісти XIX століття та Західна наука / І.С. Коропецький. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.

181. Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. – Санкт-Петербург: Издание Императорской Публичной библиотеки, 1861, – Т. 1 (ч. 1 и 2). – 283 с.

182. Косачевская Е.М. Михаил Андреевич Балугьянский и Петербургский университет первой четверти XIX века. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1971. – 272 с.

183. Котова Н.О. Аполлон Скальковский і його «Опыт статистического описания Новороссийского края» // Записки історичного факультету / Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 126–132.

184. Котова Н.О. Діяльність статистичних комітетів на Одещині у ХІХ – на початку ХХ століття. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 07.00.01–історія України. – Одеса, 2002. – 20 с.

185. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.

186. Кравченко В.В. А.О. Скальковский як історик України //Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – сер. ХІХ ст.). – Харків, 1996. – С. 260–287.

187. Кравченко В.В. Університет для України / Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К.: «Часопис «Критика», 2011. – 546 с.

188. Кранихфельд А.И. Лекции по финансовому праву, читанные в Императорском Санкт-Петербургском университете в 1849 г. – СПб., 1851.

189. Краткое пособие по финансовому праву в вопросах и ответах. Доходы и расходы указаны по росписи 1908 и 1909 гг. / Сост. По Озерову, Иловайскому, Никитскому и др. Применимо к экзаменационной программе. – К., 1909

190. Крізь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників / Автор-упорядник О.О. Синявська. – Одеса: Бондаренко М.О., 2017. – 300 с.

191. Ксенофонтов А.А., Камалетдинов А.Ш., Ксенофонтов А.С. Исследование региональных финансов в России: история и современность // Вестник Университета. – 2105. – № 5. – С. 150–154.

192. Куломзин А.Н., Рейтерн-Нолькен В.Г. М.Х. Рейтерн: биографический очерк. С приложениями из посмертных записок М.Х. Рейтерна. – СПб., 1910. – 191 с.

193. Куломзин А.Н., Рейтерн-Нолькен В.Г. М.Х. Рейтерн: биографический очерк. С приложениями из посмертных записок М.Х. Рейтерна. – СПб., 1910. – 191 с.

194. Курсель-Сенель Ж.Г. Банки, их устройство, операции и управление / Пер. и дополнения В. Безобразова. – СПб., 1862. – 768 с.

195. Курсель-Сенель Ж.Г. Руководство к теоретическому и практическому изучению предприятий промышленных, торговых и земледельческих / Перевод В. Вешнякова. – СПб., 1860. – 620 с.
196. Курсель-Сенель Ж.Г. Теоретический и практический трактат о политической экономии / Пер. Я. Ростовцева. – СПб., 1862.
197. Кучеренко Г.С. Исследования по истории общественной мысли Франции и Англии XVI – первой половины XIX в. / Г.С. Кучеренко. – М.: Наука, 1981. – 319 с.
198. Лавровський Н.А. Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета // Журнал Министерства народного просвещения. – 1872. – № 1 – С. 57–106; № 2. – С. 197–247.
199. Ламанский Е.И. Исторический очерк денежного обращения в России с 1650 по 1817 год // Сборник статистических сведений о России. В 2-х книгах. – СПб., 1854.
200. Левитский В.Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. – Х., 1914. – 126 с.
201. Ленц Н.И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей. 1804–1817. – Одесса, 1903.
202. Леоненко П. М. Структура фінансової науки у світлі її історії // Фінанси України. – 2005. – № 11. – С. 21–24.
203. Лопух К.В. Новаторські ідеї М.І. Туган-Барановського у розвитку теорії грошей // Український соціум. – 2014. – №4. – С. 122–129.
204. Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины: эволюция рыночной экономики. – Харьков: Консум, 2004. – 360 с.
205. Лортикян Э.Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия. Очерки истории экономической науки и экономического образования – Х.: «Харьков», 1995. – 192 с.
206. Лушникова М.В., Лушников А.М. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени. Монография. – Ярославль: ЯрГУ, 2013. – 640 с.
207. Львов Д. Курс финансового права. – Казань: Тип. Имп. ун-та, 1887. – 537 с.
208. Маркевич А.И. Аполлон Александрович Скальковский // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1900. – Т. XXII. – 554 с. – С. 23–42.

209. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка. Академические списки. – Одесса: Экономическая типография (б. Одесского вестника), 1890. – 422 с.
210. Маркевич Ал. К биографии А.А. Скальковского // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1901. – Т. XXIII. – С. 27–33.
211. Марченко М.І. Одеське товариство історії і древностей. А.О. Скальковський // Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XX ст.). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – С. 175–182.
212. Материалы по денежной реформе 1895–1897 гг. // Под ред. проф. А.И. Буковецкого. Вып. I. – Петроград-Москва, 1922. – 212 с.
213. Мельникова А.С., Уздеников В.В., Шиканова И.С. Деньги в России. История русского денежного хозяйства с древнейших времен до 1917 г. – М.: ООО «Издательство стрелец», 2000. – 224 с.
214. Меньков Ф. Рецензия: Иловайский С.И. Учебник финансового права. 5-е изд. Одесса, 1912 // Новый экономист. – 1913. – № 33–34. – С. 15–16.
215. Мигулин П.П. Возрождение России. Экономические этюды и новые проекты. – Харьков, 1910. – 500 с.
216. Мигулин П.П. Казна и частные железнодорожные общества / П. Мигулин // «Народное хозяйство». – 1903. – март-апрель. – С. 83–87.
217. Мигулин П.П. Настоящее и будущее русских финансов. – Харьков, 1907. – 389 с.
218. Мигулин П.П. Наша банковская политика (1729–1903): Опыт исследования. – Харьков: Печатное дело, 1904. – 439 с.
219. Мигулин П.П. Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы (1893–1902). – Харьков, 1903. – 360 с.
220. Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). – Харьков, 1902. – 336 с.
221. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 2. Реформа денежного обращения 1896–1898 гг. и связанные с ней кредитные операции. – Харьков: Типолитограф. «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1902. – 330 с.

222. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Эпоха 1769–1886 гг. – Харьков, 1899. – 606 с.
223. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. II. Министерство И.А. Вышнеградского (1887–1892). – Харьков, 1900. – 576 с.
224. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 1. Конверсионные операции в 1893–1901 гг. – Харьков: Типолитограф. «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1901. – 114 с.
225. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 4. Банковая политика и государственный ипотечный кредит в 1893–1902 гг. – Харьков, 1904. – 218 с.
226. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. (1893–1906). Вып. 5. Итоги министерства Витте и обзор кредитных государственных операций. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1907. – 201 с.
227. Мигулин П.П. Русский государственный кредит. Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 3. Железнодорожные займы и железнодорожная политика 1893–1902 гг. – Харьков: Типолитограф. «Печатное дело», 1903. – 135 с.
228. Миклашевский А.Н. Деньги. Опыт изучения основных положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса. – М.: Университетская тип., 1895.
229. Миль Дж.С. Основы политической экономии: [В 3 т.] – М.: Прогресс, 1980. – Т. I. – 495 с.
230. Мильгаузен Ф. Б. Финансовое право: курс лекций / Ф.Б. Мильгаузен. – Литограф. – М., 1865.
231. Михневич И.Г. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 г. по 1857 год. – Одесса, 1857. – 200 с.
232. Мицкевич А.В. Систематизация законов Российской империи М.М.Сперанским // Журнал российского права, 2001. – № 5. – С. 154–160.

233. Міхневич Л.В. Рішельєвський ліцей – витoki вищої юридичної освіти в Одесі / Л.В. Міхневич // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2013. – Вип. 182. – Ч.3. – С. 18–26.
234. Молдован О.О. Державні фінанси України: досвід та перспективи реформ: Монографія / О.О. Молдован. – К.: НІСД, 2011. – 380 с.
235. Мондэй К. Национальная идентичность и экономическая наука: Е.Ф.Канкрин в русском общественном сознании. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 5. – 2014. – вып. 3. – С. 86–112.
236. Морозов О.В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст.: Монографія. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. – 312 с.
237. Московский А.И. О предмете и методе современной экономической науки // Вестник Московского университета. – Серия 6. «Экономика». – 2002. – №. 3. – С. 21–39.
238. Муравьева Л.А. Состояние финансово-экономической мысли России в первой половине XIX века //Финансы и кредит. – 2011. – № 34 (466). – С. 69–79.
239. Мухамедина Ш. Уроки реформ: министр финансов Е.Ф. Канкрин и его оппоненты. // Вестник финансового университета. – 2012. – № 5. – С. 62–71.
240. Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В.В. Різун. М.С. Тимошик. А.Є. Конверський та ін.; Передм. В.В. Скопенка. – К.: Наша культура і наука, 2004. – 440 с.
241. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні: Монографія. НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – Київ, 2013. – 584 с.
242. Незабитовский В. А. Собрание сочинений / Под ред. проф. А.В. Романовича-Славатинского; В.А. Незабитовский. – Киев: изд. Сов. Ун-та Св. Владимира, 1884.
243. Низамова Т. От первых киевских школ до Университета Святого Владимира // Міждисциплінарні дослідження складних систем. – 2016. – № 8 – С. 49–129.
244. Никитенко А.В. Дневники: в 3-х т. – М., 1955. – Т. 1. 1826–1857. – 590 с.

245. Нитти Ф. Основные начала финансовой науки / Перевод с итальянского – М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1904. – 656 с.
246. Новікова Л.В. «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності: Монографія. – Одеса: Одеський національний університет, 2012. – 463 с.
247. Новікова Л.В. «Летопись о ходе народонаселения и градостроительства»: до питання про визначення та інтерпретацію домінант історичного процесу у Південній Україні в працях А.О. Скальковського // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2004. – С. 449–465.
248. Новікова Л.В. Внесок А.О. Скальковського (1808–1898) у дослідження історії Південної України. Автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.01. – історія України. – Одеса, 2004. – 20 с.
249. Новікова Л.В. Персональний фонд Аполлона Скальковського в Державному архіві Одеської області: втрати і знахідки // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Збірка наукових статей та матеріалів / Праці Державного архіву Одеської області; Державного Комітету архівів України. – Одеса: Друк, 2001. – С. 281-284.
250. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
251. Образование и Устав Ришельевского лицея в Одессе. – СПб: В типографии департамента народного просвещения, 1818. – 90 с.
252. Озеров И. Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров. – М.: Д.С. Горшков, 1905. – 273 с.
253. Озеров И.Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. – Москва: Типография Т-ва Сытина, 1909. – 543 с.
254. Озеров И.Х. Очерки экономической и финансовой политики России и Запада. Сборник статей. Вып 2. – М.: Типо-литография «И.Н. Кушнерев и К°», 1904. – 471 с.
255. Опарін В.М., Федосов В.М., Юхименко П.І. Українська класична школа публічних фінансів // Фінанси України. – 2015. – № 10. – С. 7– 34.

256. Орешкин В.В. Сперанский Михаил Михайлович // Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. – Т. 4: Социология – М.: Советская энциклопедия, 1890. – С. 13.

257. Орлик В.М. Державні фінанси Російської імперії першої половини ХІХ ст.: стан та основні тенденції // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Історичні науки: Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 30. – С. 128–142.

258. Орлик В.М. Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті ХІХ ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць: У 2-х частинах / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К.: НАН України, Інститут історії України. – 2006. – Число 13. – Част.2. – С. 97–110.

259. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

260. Орлик С.В. Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки першої світової війни в науковій спадщині М.І. Туган-Барановського // Український історичний журнал. – 2017. – № 1. – С. 60–72.

261. Осокин Е. Г. О понятии промыслового налога и об историческом его развитии в России / Е. Г. Осокин. – Казань, 1856.

262. Осокин Е.Г. Несколько спорных вопросов по истории русского финансового права // Юридический сборник Д.И. Мейера. – Казань, 1856.

263. Павлов В.А. Первый политэконом России. К 230-летию со дня рождения Х.А. Щлёцера // Вестник Российской академии наук. – 2004. – Том 74. – № 9. – С. 830–846.

264. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава: Типо-литография преемников Дохмана, 1912.

265. Палаузов В. Памяти И.И. Патлаевского // Курс финансового права И. Патлаевского. – Одесса, 1885.

266. Пасічник Н. Вплив науково-практичної діяльності Є.Ф. Канкріна на розвиток фінансово-правової думки // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 54. – К., 2018. – С. 88–98.

267. Пасічник Н. Дослідження І.І. Патлаєвським монетної системи Російської імперії в першій половині ХVІІІ століття // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей

III міжнародної науково-практичної конференції, 05–06 листопада 2015 р.– Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 71–73.

268. Пасічник Н. О. Роль М.А. Балудянського у підготовці викладачів правознавчих дисциплін для університетів Наддніпрянської України // Двадцять третя всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, присвячена 100-річчю Національної Академії наук України: Мат. конф., 20 квітня 2018 р., м. Київ. – К., 2018. – С. 139–142.

269. Пасічник Н. Становлення і розвиток фінансово-правової освіти в Харківському університеті (1805–1863 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 149–153.

270. Пасічник Н. Теоретичні ідеї та практична діяльність державних діячів Російської імперії початку XIX століття у сфері фінансового управління // Східноєвропейський історичний вісник / [головний редактор В. Ільницький]. – Дрогобич: Посвіт, 2018. – Вип. 6. – С. 22–33.

271. Пасічник Н. Фінансова і правова освіта в Харківському університеті в дослідженнях сучасників // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 44. – К., 2014. – С.101–107.

272. Пасічник Н., Ріжняк Р. Еволюція оцінки колекційної вартості монет (друга половина XIX – кінець XX ст.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 175–180.

273. Пасічник Н.О. Актові промови викладачів фінансово-економічних дисциплін Харківського університету як форма науково-просвітницької діяльності // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: збірник наукових праць. – Випуск 13. – К., 2015. – С. 210–213.

274. Пасічник Н.О. Викладання законів казенного управління в юридичному ліцеї князя Безбородька // Двадцять друга Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою «Шляхи відродження науки України»: Матеріали конференції, 14 квітня 2017 р., м. Київ. – К., 2017. – С. 124–126.

275. Пасічник Н.О. Викладання науки про фінанси в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька // Наукові записки Тернопільського

національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 2. – С.106–116.

276. Пасічник Н.О. Викладання науки про фінанси у Рішельєвському ліцеї // Матеріали 16-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки (м. Київ, 5–7 жовтня 2017 року) / Відп. ред. Гріфін Л.О. – К. – 2017. – С. 238–241.

277. Пасічник Н.О. Витоки становлення фінансової науки в Наддніпрянській Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 18. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 120–129.

278. Пасічник Н.О. Вклад М.А. Балудянського у розвиток фінансово-правової науки і практики управління державним господарством // Переяславський літопис: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вип. 13. – С. 186–194.

279. Пасічник Н.О. Вклад М.М. Сперанського у розвиток фінансово-правової науки // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 2. – С. 144–150.

280. Пасічник Н.О. Вплив камералістики на становлення фінансової та фінансово-правової науки в українських університетах в ХІХ столітті // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси, 2014. – Вип. 7. – С. 107–110.

281. Пасічник Н.О. Вплив представників німецької школи фінансів на становлення фінансової науки і освіти в Харківському університеті в першій чверті ХІХ століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. 41. – С. 281–285.

282. Пасічник Н.О. Грошова реформа Вітте у науковій спадщині представників університетських центрів Наддніпрянської України (кінець ХІХ - початок ХХ ст.) // Forum Numizmatyczne: studia i materialy (pod redakcja naukowa Krzysztofa Filipowa). Bialistok, 2018. № 2. С. 60–70.

283. Пасічник Н.О. Державне господарство як базова категорія фінансово-правових досліджень дожовтневого періоду // Історико-краєзнавчі

дослідження: традиції та інновації: матеріали III міжнародної наукової конференції (Суми, 23–24 листопада 2017 року). У 2-х частинах. Частина 2. Суми: ФОП Цьома С.П., 2017. – С. 166–169.

284. Пасічник Н.О. До питання становлення фінансової науки в університетах українських губерній Російської імперії в XIX – на початку XX століття // *Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. – Krakow-Przemyśl, 2013. – С. 29–35.

285. Пасічник Н.О. Йозеф Ланг та його макроекономічні моделі // Матеріали XX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015 р. – С. 71–74.

286. Пасічник Н.О. І.І. Патлаєвський про інтегративні аспекти розвитку фінансової науки // Південь України у вітчизняній та європейській історії: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 25–26 вересня 2014 р.): [зб. наук. праць] / Ред. кол.: В.С. Дорофєєв (голов. ред.) В.Л. Цубенко, О.П. Реєнт. – Одеса: Астропринт, 2014. – С. 214–219.

287. Пасічник Н.О. Ідеї М.М. Сперанського щодо підготовки освічених чиновників // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30–31 березня 2018 р., м. Дніпро. Частина I. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. – С. 180–181.

288. Пасічник Н.О. Іловайський С.І. про монетну регалію в Російській імперії // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р. – Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 90–91.

289. Пасічник Н.О. Інтегративні аспекти розвитку економічної думки в Російській імперії у XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 99–105.

290. Пасічник Н.О. Історико-економічне дослідження І.І. Патлаєвського // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29–30 квітня 2016 р.,

м. Дніпропетровськ. Частина II. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. – С. 90–91.

291. Пасічник Н.О. Курс фінансового права професора І.І. Патлаєвського // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали II міжнародної наукової конференції (Суми, 24–25 березня 2016 року). У 2-х частинах. Частина II / За ред. В.С. Бугрія – Суми: ФОП Цьома С.П., 2016. – С. 79–82.

292. Пасічник Н.О. Науково-педагогічна діяльність професора Харківського університету Й.Ланга // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали X Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, присвячена 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, 28 травня 2015 року, м. Київ / Нац. акад. аграрн. Наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; редкол.: В.А. Вергунов, О.П. Анікіна, А.С. Білоцерківська [та ін.]. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. – С. 261–262.

293. Пасічник Н.О. Ніжинський період науково-педагогічної діяльності М.Х. Бунге // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XII Міжнародної конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченої 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН, Київ, 19 травня 2017 р. / Голова ред. В.А. Вергунов. – К.: ТОВ «Центр поліграфії «КОМПРИНТ», 2017 – С. 319–321.

294. Пасічник Н.О. Огляд фінансово-правової літератури у працях С.І. Іловайського // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XI Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, 16 травня 2016 р., м. Київ / Національна академія аграрних наук України; національна наукова с.-г. б-ка НААН. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – С. 203–204.

295. Пасічник Н.О. Освіта в економічних концепціях// Матеріали VII Міжнародної конференції: Україна на шляху соціально-економічних перетворень в умовах глобалізації. Збірник наукових статей. Випуск 6. – Кіровоград: КНТУ, 2007. – С. 65 – 68.

296. Пасічник Н.О. Паралельний обіг грошей як суперечливе явище фінансової системи за часів Є.Ф. Канкріна // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 червня 2018 р. – Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. – С. 133–135.

297. Пасічник Н.О. Подушна подать у науковій концепції оподаткування М.М. Алексеєнко // Матеріали десятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 19–21 червня 2014 року «Сучасна наука XXI століття» // Збірник наукових праць. – Київ, 2014 – С. 48–53.

298. Пасічник Н.О. Подушне оподаткування селян в фінансовій думці Російської імперії XIX століття // Український селянин: Зб. Наук. праць /За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – С. 28–30.

299. Пасічник Н.О. Політекономічні основи становлення і розвитку фінансової і фінансово-правової науки в університетах українських губерній Російської імперії // Матеріали IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2013 р. – С.90–92.

300. Пасічник Н.О. Професор І.І. Патлаєвський: нариси біографії та наукового доробку // Історія науки і біографістика. – 2016. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-1/13.pdf>

301. Пасічник Н.О. Розвиток фінансово-правових ідей у працях С.І. Іловайського // Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму. – Івано-Франківськ, 2016. – Вип. 1 (8). – С. 73–79.

302. Пасічник Н.О. Розвиток фінансово-правової науки у Новоросійському університеті (1865–1907 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – Вип. 46. – С.106–109.

303. Пасічник Н.О. Становлення фінансової науки і освіти в Харківському університеті в першій чверті XIX століття // Матеріали десятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 29–31 липня 2014 року «Питання сучасної науки і освіти» // Збірник наукових праць. Частина 2. – Київ, 2014 – С. 22–28.

304. Пасічник Н.О. Теоретичні джерела розвитку фінансової науки в Російській імперії в XIX ст. // Матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Простір і час сучасної науки» (22–24 квітня 2013)– Збірка тез доповідей Ч.2. – Київ: ТОВ «ТК Меганом», 2013. – С. 16–20.

305. Пасічник Н.О. Фінансова наука і освіта в Харківському університеті в першій половині XX століття // Матеріали IV Міжнародної

науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2014 р. – С. 43–45.

306. Пасічник Н.О. Фінансова статистика як прикладне джерело розвитку фінансової науки Російської імперії в XIX ст. // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2013 р. – С. 63–65.

307. Пасічник Н.О. Формування життєвого та наукового світогляду професора І.І. Патлаєвського // Матеріали XXII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття в країнах Європи та Азії» (30–31 січня 2016 р.) // Збірник наукових праць – Переяслав-Хмельницький, 2016. – 379 с. (С. 92–94) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://conferences.neasmo.org.ua/uploads/conference/file/25/conference_30-31.1.2016.pdf

308. Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. Джерельна база досліджень з історії науки і техніки // Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу: матеріали доп. Учасн. Міжнародної науково-практичної конференції (Луцьк, 2–3 квітня 2015 р.) – Луцьк: ЛІРоЛ ун-ту «Україна», 2015. – С. 53–55.

309. Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. Особливості методології організації дослідження з історії науки і техніки // Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету (15–17 жовтня 2015 р.). Том 1: Історія. Економіка. Педагогіка. – Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2015. – С. 67–70.

310. Патлаевский И. И. Теория денежного обращения Рикардо и его последователей / И.И. Патлаевский // Зап. Имп. Новорос. ун-та. – Одесса, 1871. – Т. 6.

311. Патлаевский И.И. Денежный рынок в России от 1700 до 1762 года / И. И. Патлаевский // Зап. Имп. Новорос. ун-та. – 1868. – Т. 2.

312. Патлаевский И.И. Денежный рынок в России от 1700 до 1762 года / И.И. Патлаевский // Записки Императорского Новороссийского университета, т. 2, 1868.

313. Патлаевский И.И. Курс финансового права. – Одесса: – Типография «Одесского вестника», 1885.
314. Патлаевский И.И. О подоходных налогах / И.И. Патлаевский // Сб. государственных знаний / под ред. В. П. Безобразова. – СПб., 1877. – Т. 4.
315. Патлаевский И.И. Теория денежного обращения Рикардо и его последователей / И.И. Патлаевский // Из «Записок Императорского Новороссийского университета». Одесса, том 6, 1871.
316. Пахман С. О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства: Речь, написанная для произнесения в торжественном собрании Императорского Харьковского ун-та, 30 августа 1861 г. / С. Пахман. — Х.: Университетская типография, 1861. – 159 с.
317. Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Том 3: Университетская профессура и подготовка устава 1835 года. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. – 479 с.
318. Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Т. 1. Российские университеты и устав 1804 года. М.: Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 2002. – 416 с.
319. Петровська Н.А., Кульбака О.В. Розвиток М.І. Туган-Барановським учення про цінність // Питання політекономії. – Вип. 218. – К., 1992. – С.64–71.
320. Петти В. Экономические и статистические работы. – М.: Соцэкгиз, 1940. – 324 с.
321. Петухова Н.Е. История налогообложения в России IX—XX вв.: учеб. пособие. – Москва, Вузовский учебник, 2008. – 416 с.
322. Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно. Санкт-Петербург, Типография Ю.Н. Эрлих, том 1, 1896, 220 с.
323. Пилипчук О.О. Історія становлення та функціонування Київського юридичного товариства (1876–1919 рр.) // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2017. – № 1 (231). – С. 81–86.
324. Пирогов Н.И. Университетский вопрос // Избранные педагогические сочинения. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1953. – С. 324–393

325. Пихно Д. О свободе международной торговли и протекционизме: речь, читанная на торжественном акте Императорского Университета Св. Владимира 8 января 1889 года // Университетские известия. – 1889. – № 3, Март. – С. 1–26.

326. Пихно Д.И. Основания политической экономии. 2-е изд. / Д.И. Пихно. – К., 1899. – Вып. 1–2. – 260 с.

327. Повторительный курс финансового права. Составлен применительно к программе университета Св. Владимира по курсам финансового права: Иловайского, Озерова и др. – К., 1914.

328. Покидченко М.Г. Йозеф Ланг – новое имя в истории российской науки // Вестник Российской академии наук. – 1994. – том 64. – № 3.

329. Покровский М. Сперанский Михаил Михайлович // Энциклопедический словарь Русского библиографического института. – Т. 41, ч. 4. – Изд. 7-е. – М., 1930. – Стб. 111-117.

330. Покровский С.П. Министерская власть в России. – Ярославль: Типография губернского правления, 1906. – 642 с.

331. Поліцейське право в Університеті Святого Володимира: у 2 кн. Кн. 1 / За ред. І.С. Гриценка – К. : Либідь, 2010. – XIX, 413 с.

332. Посников А. С. Начала поземельного кредита. – М.: Тип. «Рус. вед.», 1871. – 52 с.

333. Посников А. С. Общинное землевладение. – Вып. 1. – Ярославль, 1875. – 166 с.; Вып. 2. – Одесса, 1877. – 224 с.

334. Посохов С. И. «Непонятный» vs «непонятый» В. Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории, 2015. – Вып. 51. – С. 64–93.

335. Посохов С.И. Актовые речи профессоров-иностранцев Харьковского университета первой четверти XIX в.: трансфер университетской идеи / С.И. Посохов // Вопросы образования: ежеквартальный научно-образовательный журнал. – 2008. – № 3. – С. 264–275.

336. Посредникова Д.В. Очерки по истории финансовой науки / Под ред. В.Э. Черновой. – СПбГТУРП-СПб, 2012. – 102 с.

337. Прикладні джерела розвитку фінансової науки в Російській імперії в XIX ст. // Матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 18–20 липня 2013 року «Питання сучасної науки і освіти»// Збірка тез доповідей. Частина 2. – Київ, 2013 – С. 3–5.

338. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. Т. 3: К–П. – 2-ге вид., доп. / Відп. ред. В.А. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2005. – 600 с.
339. Прошлое и настоящее Одессы. Составлено проф. Новоросийского университета А.И. Кирпичниковым и А.И. Маркевичем к дню столетнего юбилея г. Одессы (1794–1894). – Одесса, 1894– 48 с.
340. Птуха М.В. Очерки по истории статистики в СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – Т. 1. – 470 с.
341. Пушкарева В.М. История мировой и русской финансовой науки и политики // Автореф. дис...д-ра эк. наук: 08.00.01 – экономическая теория / В.М. Пушкарева. – М., 2004. – 36 с.
342. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: учебное пособие для вузов. / В.М. Пушкарева. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 256 с.
343. Разманова Н.А. «...Способен и достоин»: Д.М. Княжевич в министерстве финансов (1805-1837 гг.) // Гуманитарные науки. – 2012. – № 5. – С. 97–106.
344. Разманова Н.А. Первый государственный казначей России (к 270-летию со дня рождения Алексея Ивановича Васильева) // Финансы. – 2012. – № 2. – С. 18–23.
345. Разные известия // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – 1804. – № 6. – С. 60–71.
346. Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Пер. с пятого нем. изд. под ред. А. Корсака / К.Г. Рау – СПб, 1867. – Т. 1. – 318 с.
347. Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Перевод с пятого нем. изд. под ред. А. Корсака. Т.1. – СПб.: В тип. Майкова, 1867. – 318 с.
348. Рейтерн М.Х. Влияние экономического характера народа на образование капиталов // Морской сборник. – 1860. – № 5. – С. 55–72.
349. Рейтерн М.Х. Денежное счетоводство французского морского ведомства // Морской сборник. – 1859. – № 1. – С. 1–49.
350. Рейтерн М.Х. Докладные записки о финансовом положении России, представленные великому князю Константину Николаевичу // Река времен. – М., 1996. – Кн. 5. – С. 174–198.
351. Рейтерн М.Х. Счетоводство прусского морского ведомства // Морской сборник. – 1859. – № 3. – С. 149–162.

352. Рождественский Н.Ф. Обзорение внешней истории русского законодательства, с предварительным изложением общего понятия и разделения законоведения. – СПб.: В тип. Эдуарда Праца, 1848. –VIII, 206 с.

353. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. – СПб.: М-во нар. Просвещения, 1902 – 813 с.

354. Романович-Славатинский А.В. Государственная деятельность Графа Михаила Михайловича Сперанского. – Киев: В ун. тип., 1873. – 38 с.

355. Романовский В.Е. Государственные учреждения древней и новой России / В. Е. Романовский. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Издание И. Кнебель, 1911. – 453 с.

356. Россия. Министерство финансов. 1802–1902: (Ист. обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1-2) / Печатано с разрешения Министерства финансов. С.-Петербург, Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1902, часть 1. Электронный ресурс. – режим доступа: <http://elibr.shpl.ru/nodes/4341>

357. Россия. Министерство финансов. 1802–1902: (Ист. обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1-2) / Печатано с разрешения Министерства финансов. С.-Петербург, Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1902, часть 2. Электронный ресурс. – режим доступа: <http://elibr.shpl.ru/nodes/4341>

358. Русские экономисты (XIX – начала XX вв.) / Ред.-сост. А.А. Зубченко, Л.И. Зайцева. – М.: Ин-т экономики РАН, 1998. – 275 с.

359. Сарториус Г. Начальные основания народного богатства и государственное хозяйство, следуя теории Адама Смита / Пер. с нем. – Казань. 1812.

360. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России / Под. ред. В. Покровского. Т.1. – СПб.: Издательство департамента таможенных сборов, 1902.

361. Семенкова Т.Г. Становление Министерства финансов России и его инновации в первой половине XIX в. / Т.Г. Семенкова // Экономические науки. – 2013. – № 3 (100). – С. 143–146.

362. Сидоренко Г.Д. Государственное управление. Учение о военном деле, как часть государствоведения, Лоренца Штейна // Сборник

государственных знаний. Т. 2 / Под ред.: В.П. Безобразов. – С.-Пб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1875. – 785 с.

363. Сидоренко Г.Д. Заметка о сокращенных сроках воинской повинности и обязательном обучении // Сборник государственных знаний. Т. 1 / Под ред.: В.П. Безобразов. – С.-Пб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1874. – 469 с.

364. Сидоренко Г.Д. Исторический очерк налогов на сахар в России. – К.: Универ. Изв. 1872.

365. Сидоренко Г.Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву. – Житомир: Типогр. И литогр. наслед. С. Бродовича, 1888. – 341 с.

366. Сидоренко Г.Д. Рекрутская повинность. Значение ее в ряду систем формирования и комплектования войск и историческое развитие ее в России. Ч. 1. Значение рекрутской повинности в ряду систем формирования и комплектования войск. – К.: Универ. Изв., 1869.

367. Синюченко М.І. Проблема цінності грошей у теорії М.І. Туган-Барановського // Вісник Української академії банківської справи. – Вип.2 (23). – К., 2007. – С. 16–22.

368. Сисмонди Ж. С. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению / Ж. Симонд де Сисмонди ; пер. под ред. А.Ф. Кона. – М. : Соцэкгиз, 1937. – Т. 2. – 336 с.

369. Скальковский А.А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. – Одесса: В Гор. тип., 1839. – 88 с.

370. Скальковский А.А. Материалы для истории образования в Одессе / А.А. Скальковский. – Одесса: [б.и.]. – 1859. – 23 с.

371. Скальковский А.А. Материалы для истории общественного образования в Одессе / Аполлон Александрович Скальковский. – Одесса: в типографии П. Францова, 1867. – 34 с.

372. Скальковский А.А. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823. – Одесса: В Город. тип., 1837. – 296 с.

373. Скальковский А.А. Участие Одессы в подвигах на поприще наук, отечественной истории и словесности // Сын отечества. – 1842. – Ч. 3, № 6. – С. 19–68.

374. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730–1823: В 2 ч. – Одесса: Город. тип., 1836–1838. Ч. 1. – 1836. – 289 с.; Ч. 2. – 1838. – 350 с.

375. Слущкий Е.Е. К вопросу о вычислении дохода государства от эмиссии. (Приложение I к ст.: Яснопольский Н.П. Наше денежное обращение в эпоху революции) // Местное хоз-во. Киев, 1923. 2, нояб.

376. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу і причини добробуту націй / Адам Сміт – К.: Вид-во "Port-Royal", 2001. – 590 с.

377. Соболев М.Н. Коммерческая география России: Очерк хозяйственной статистики и географии России сравнительно с иностранными государствами – 6-е изд., исп. и доп. – СПб.: Т-во «Н.П. Карбасников», 1914. – 248 с.

378. Соболев М.Н. Очерки из истории всемирной торговли в связи с развитием экономической жизни / Сост. М.Н. Соболев. – М.: Маг. «Книжное дело», 1899. – 166 с.

379. Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. – Томск: Типо-лит. Сиб. т-ва печ. дела, 1911. – 886 с.

380. Солодкина М.М. Об историко-экономическом познании // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. Вып. 1. – М.: Экономика, 1989.

381. Сперанский М.М. Краткое историческое обозрение комиссии составления законов. Предложения к окончательному составлению законов. // Русская старина. Т.XV. – Санкт-Петербург: Печатня В.И. Головина. – С. 433–441.

382. Сперанский М.М. Обозрение исторических сведений о своде законов. – Санкт-Петербург: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1833. – 206 с.

383. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: судьба реформатора. – М.: РОССПЭН, 1998. – 398 с.

384. Степанов Т. Записки о политической экономии. Часть 1-я. – СПб.: Типогр. Ольхина, 1844; Часть 2-я. – Харьков: Унив. типография, 1848.

385. Строев В.И. Столетие собственной его Императорского Величества канцелярии / Сост. приват-доцент В.И. Строев. – СПб.: Гос. тип., 1912. – 331 с.

386. Судейкин В.Т. Восстановление в России металлического обращения 1839–1843: исторический очерк. – М.: Издание редакции юридического вестника, 1891. – 80 с.

387. Судейкин В.Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов: (очерк экон. и фин. политики Н.Х. Бунге и И.А. Вышнеградского). – Санкт-Петербург: Тип. Правительствующего сената, 1895. – 109 с.
388. Судьбы России: доклады и записки государственных деятелей императорам о проблемах экономического развития страны (вторая половина XIX в.) / Подг. Л.Е. Шепелев. – Санкт-Петербург, 1999. – 344 с.
389. Тараборин Р.С. Свод законов гражданских Российской империи 1832 г.: генезис законодательной конструкции // Вопросы управления. – 2015. – № 2 (14). – С. 194–199.
390. Тарасов И.Т. Кредит и бумажные деньги. Актовая речь. Ярославль, 1881 // Временник. 1881. Кн. 27.
391. Тарасов И.Т. Ответ на «Мнение факультета об ученых трудах г. Тарасова» 24 февраля 1882 г. Ярославль, 1882 // Временник. 1882. Кн. 28. С. 1-22.
392. Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права. – Ярославль: Типография Губ. Правления, 1883. – 710 с.
393. Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права. Конспект лекций. Издание второе. Вып. 1. Введение. Ярославль, 1889 // Временник. 1890. Кн. 51. С. 1-56; 1890. Кн. 52. Вып. 1 (продолжение).
394. Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях (начало). Ярославль, 1879 // Временник. 1880. Кн. 20.
395. Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях, вторая половина 1-го выпуска, первая половина 2-го выпуска. Ярославль, 1880 // Временник. 1880. Кн. 21, 22.
396. Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях: Рассуждение, представленное для публичной защиты на степень доктора / И.Т. Тарасов. – К.: Университетская типография И. Завадского, 1878. – 706; VI; 50 с.
397. Твердохлебов В.Н. Государственный кредит. – Л.: Финансовое изд-во НКФ СССР. Ленингр. област. отд-ние, 1928. – 164 с.
398. Твердохлебов В.Н. Государственный кредит: Курс лекций, чит. на экон. отд. в 1911–12 уч. г. – СПб.: Касса взаимопомощи студентов СПб Политехн. ин-та имп. Петра Великого, 1912. – 74 с.
399. Твердохлебов В.Н. Местные финансы: Курс лекций, чит. на экон. отд-нии Петрогр. политехн. ин-та. – Пг, 1917. – 270 с.
400. Твердохлебов В.Н. Налоги в иностранных государствах – М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1926. – 264 с.

401. Твердохлебов В.Н. Обложение городских недвижимостей на Западе: Ч. 1–2. – Одесса: «Экономическая типография, 1906–1909.
402. Твердохлебов В.Н. Пособия государства местным союзам. – СПб.: Типо-лит. Шредера, 1912. – 89 с.
403. Твердохлебов В.Н. Сперанский и его деятельность в области финансов и денежного обращения // Советские финансы. – 1945. – № 12. – С. 25–30.
404. Твердохлебов В.Н. Специальные сборы с домовладельцев в России. – Одесса: «Экономическая типография», 1903. – 27 с.
405. Теорія фінансів: Підручник / За ред. проф. В.М. Федосова, С.І. Юрія. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 576 с.
406. Тиктин Г.И. Расходы г. Одессы в связи с общей теорией местных расходов. – Одесса, 1905.
407. Толстой Д.А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. – СПб.: Тип. К. Жернакова, 1848. – 272 с.
408. Томсинов В.А. Светило российской бюрократии. Исторический портрет М. М. Сперанского. Издание 5-е, обновленное и дополненное. М.: ИКД «Зерцало-М», 2013. — 476 с.
409. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети XIX века: Учебное пособие. 2-е издание. – Москва, Зерцало-М, 2015. – 352 с.
410. Торжественный акт в лицее князя Безбородка и Нежинской гимназии (4 сентября 1862 г.) – К.: Тип. ун-та, 1862. – 40 с.
411. Третьяк А.И. Рождение города. Очерки ранней истории Одессы / Изд.2-е, исправленное и дополненное / Александр Третьяк. – Одесса: Изд-во «Optimum», 2012. – 195 с.
412. Туган-Барановский М.И. Витте и Бунге как министры финансов // Северные записки. – 1915. – № 3. – С. 146–153.
413. Туган-Барановский М.И. Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М.И. Туган-Барановский. – М.: Наука, 1997. – 735 с.
414. Туган-Барановский М.И. Общественно-экономические идеалы нашего времени. –СПб.: Вестник знания, 1913. – 140 с.

415. Туган-Барановский М.И. Очерк развития мануфактурной промышленности в России // Приложение к журналу «Вестник мануфактурной промышленности». – М., 1912. – 23 с.
416. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и ближайшие влияния на народную жизнь. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1894. – 512 с.
417. Туган-Барановский М.И. Социализм как положительное учение. – Петроград: Право, 1918. – 179 с.
418. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / Наук. редактор С.М. Злупко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 628 с.
419. Тургенев Н.И. Опыт теории налогов. – СПб., 1818. – 368 с.
420. Учебник финансового права / Иловайский С.И., проф.; Под ред.: Н.П. Яснопольский, проф. Ун-та Св. Владимира; Доп.: Г.И. Тиктин. – 5-е (посмерт.) изд., перераб. и доп. – Одесса: Е.С. Иловайская, 1912. – 616 с.
421. Фатеев А.Н. Академическая и государственная деятельность М.А. Балудянского в России. – Ужгород, 1931. – 64 с.
422. Федоров В.А. М.М. Сперанский и А.А. Аракчеев. – Москва: Изд-во Московского ун-та, 1997. – 254 с.
423. Федоров В.М., Юхименко П.І. Наукові здобутки представників київської фінансової школи кінця ХІХ – початку ХХ століття // Економічна теорія. – 2011. – № 4. – С.79–92.
424. Федорович Л.В. Теория денежного и кредитного обращения // Записки Императорского Новороссийского университета. Т. 48. – Одесса, 1888. – 626 с.
425. Федосов В.М., Юхименко П.І. Українська фінансова наука: генеза, еволюція, ренесанс / В.М. Федосов, П.І. Юхименко // Фінанси України. – 2012. – № 3. – С. 3–30.
426. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905): 1. История факультета. 2. Очерки отдельных кафедр. 3. Биографический словарь профессоров и преподавателей / Под ред. И.П. Осипова и Д.И. Багалея. – Х.: Изд. ун-та, 1908. – 309 с.
427. Финансисты, которые изменили мир. – М.: Изд-во Манн, Иванов и Фербер, 2015 – 430 с.

428. Финансовая наука в Санкт-Петербурге: исторические очерки. Монография / Под ред. проф. В.В. Ковалева. – Москва: ООО «Проспект», 2014. – 326 с.
429. Фінанси: підручник / За ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. – К.: Знання, 2008. – 611 с.
430. Фридман М.И. Современные косвенные налоги на предметы потребления / М.И. Фридман. –СПБ., 1908. – Том. 1.
431. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету (Одеса). – Одеса, 1998. – Вип. 6.— 319 с.
432. Хмелярчук М.І. Внесок українських вчених у розвиток теорії кредиту // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.7. – С. 295–302.
433. Ходский Л.В. Основы государственного хозяйства. Пособие по финансовой науке. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1901. – 568 с.
434. Хохуляк В.В. Зміст та призначення науки фінансового права у працях С.І. Іловайського / В.В. Хохуляк // Юридична Україна. – 2012. – № 5. – С. 23–27.
435. Хохуляк В.В. Камералістика та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права ХІХ століття / В.В. Хохуляк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2013. – № 6-1. – Том 1. – С. 218–221.
436. Хохуляк В.В. Наука фінансового права: проблеми становлення та розвитку: дис. ... доктора юридичних наук. – Одеса, 2015. – 545 с.
437. Хохуляк В.В. Російсько-німецька школа фінансів та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права. – Київ: Фінансове право, 2012.
438. Хромов П.А. Очерки экономики докапиталистической России. – М.: Наука, 1988. – 312 с.
439. Худолій Л.М. Теорія фінансів: Навч.-метод. посіб. / Л.М. Худолій. – Європейський ун-т. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2003. – 167с.
440. Цаголов Н.А. Очерки истории русской экономической мысли периода падения крепостного права. – М.: Госполитиздат, 1956. – 464 с.
441. Цвайнерт Й. История экономической мысли в России. 1805-1905. Пер. с нем. Под ред. В.С.Автономова. – М.: ГУ ВШЕ, 2008. – 410 с.

442. Цитович П.П. Деньги в области гражданского права. – Х., 1873. – 72 с.
443. Цитович П.П. К вопросу о вексельном уставе. – СПб, 1895. – 144 с.
444. Цитович П.П. Курс вексельного права. – К., 1887. – 336 с.
445. Цитович Н.М. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов / Н.М. Цытович. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. – 737 с.
446. Цитович П.П. Питейная монополия помещиков Польши в своих имениях. – СПб., 1907. – 379 с.
447. Чернуха В.Г. Программная записка министра финансов М.Х. Рейтерна (сентябрь 1866 г.) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1978. – Т. X.
448. Черняк С.Г. Освітня діяльність Київського університету Св. Володимира (1833–1863 рр.): монографія. – К.:Академперіодика, 2011. – 251 с.
449. Шепелев Л.Е. Торгово-промышленные ведомства России в первой четверти XIX в. – СПб.: Английская набережная, 4, 2000. – 432 с.
450. Шлецер Х. Начальные основания государственного хозяйства или наука о народном богатстве: в 2 ч. / Пер. с нем. – М., 1805 (ч. I), 1806 (ч. II).
451. Шторх П.А. Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год – СПб.: Печатня Головина, 1868. – 78 с.
452. Шульгин В.Я. История университета Святого Владимира Сост. В.Короткий – Репринтное издание – К.: Лібидь, 2010. – 280 с.
453. Шульгин В.Я. Юго-западный край под управлением Д.Г. Бибикова (1838–1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – Том 2.– № 5. – С. 5–32.
454. Эберг К.Т. Курс финансовой науки. – СПб.: Тип. А. Розена, 1913. – 604 с.
455. Эймонтова Р.Г. Революционная ситуация и подготовка университетской реформы в России // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. / Под ред. М.В. Нечкиной – М., 1974. – С. 60–80.
456. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. – М.: Наука, 1985. – 350 с.
457. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – Санкт-Петербург, 1899.

458. Юбе Г., Кратц Г. Ланг Йосиф Матвеевич. Немцы в России. [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://rusdeutsch-panorama.ru/jencik_statja.php?mode=view&site_id=34&own_menu_id=3978

459. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) // Харьковский университет ; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. – 311 с.

460. Юровский В.Е. Министр финансов Е.Ф. Канкрин. – Вопросы истории. 2000, № . – С. 140–145.

461. Юхименко П.І., Бойко С.В. Олексій Анциферов: життєвий шлях і внесок у розвиток фінансової науки // Фінанси України. – 2009. – № 7. – С. 114–125.

462. Ялбулганов А.А. О понятии финансового права: к истории вопроса // Финансовое право. – 2015. – № 10. – С. 17–25.

463. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И.И. Янжул. – М.: Статут, 2002. – 555 с.

464. Яроцкий В.Г. Финансовое право. – СПб.: Изд. поруч. С. Борисоглебский, 1898. – 368 с.

465. Яснопольский Л.Н. Государственный банк / Л.Н. Яснопольский. – СПб.: типография Т-ва «Общественная польза», 1907. – 73 с.

466. Яснопольский Л.Н. Источники статистики землевладения, преимущественно в России: Пробная лекция, [читанная (с некоторыми сокращениями) в Харьковском университете 30 апреля 1902 г.] – Киев: тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1902. – 21 с.

467. Яснопольский Л.Н. Наш государственный бюджет в 1907 году – М.: типолитограф. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1907. – 39 с.

468. Яснопольский Л.Н. Очерки русского бюджетного права. Ч. 1. Исторический обзор составления наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова. – М.: В.П. Рябушинский, 1912. – 99 с.

469. Яснопольский Н.П. [Рецензия] / Н.П. Яснопольский // УИ. – 1899. – № 9. – С. 1–74. – Рец. на: Местные расходы Пруссии связи с теорией местных расходов / Н.М. Цытович. – К., 1898. – 92 с.

470. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Т.1. / Н.П. Яснопольский. – Киев, 1890. – 256 с.

471. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственный доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. Т.2. –Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира. Акционерного общества печати и издательского дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897. – 378 с.

472. Яснопольский Н.П. Об условиях торговли Юго-Западного края и Малороссии с Северо-Западными и особенно польскими рынками // Записки императорского Русского Географического общества. – 1873. – Т. 1.

473. Яснопольский Н.П. Рец.: Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения. // Киевские Университетские известия. – 1915. – № 6. – С. 41–43.

474. Яснопольский Н.П. Специализация учебных планов преподавателей и занятий науками юридическими, государственными и экономическими в университетах России. – К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, АО печ. и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1907. – 312 с.

475. Яснопольский Н.П. Экономическая будущность юга России и современная его отсталость // Отечественные записки. – 1871. – Т. 195.– № 3.

Наукове видання

Пасічник Наталя Олексіївна

**Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в
Наддніпрянській Україні в ХІХ –
на початку ХХ століття**

Монографія

Науковий редактор В.М. Орлик
Технічний редактор Лисенко В.Ф.

Підписано до друку 5.04.2018
Формат 60х84 1/16. Ум. друк. арк 25,23.
Облік. видав арк. 28,72. Тираж 300 . Зам. 524.

Видавництво ТОВ «КОД»
25009, м. Кропивницький, вул. Соборна, 7а, тел./факс (0522) 322-326
Свідоцтво державного комітету інформаційної політики:
серія ДК № 995 від 24.07.2002 року.

Виготовлювач СПД ФО Лисенко В. Ф.
25029, м. Кропивницький, вул. Пацаєва, 14, корп. 1, кв. 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3904 від 22.10.2010
тел.: (0522) 322-326